

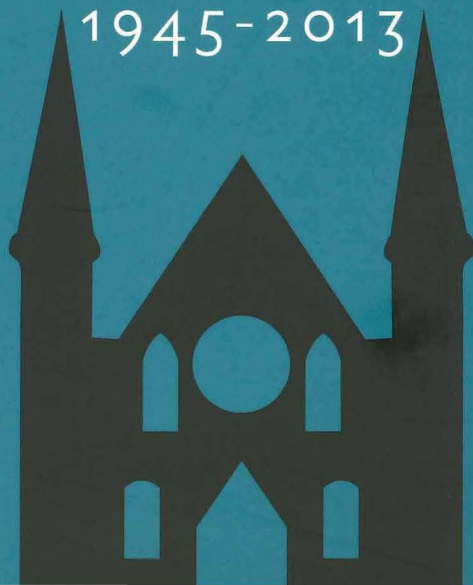
ANJO G. HARRYVAN EN JAN VAN DER HARST (RED.)

VERLOREN CONSENSUS

EUROPA IN HET NEDERLANDSE
PARLEMENTAIRE-POLITIEKE DEBAT

1945-2013

Boom

VERLOREN CONSENSUS

ANJO G. HARRYVAN EN JAN VAN DER HARST (RED.)

VERLOREN CONSENSUS

EUROPA IN HET NEDERLANDSE
PARLEMENTAIR-POLITIEKE DEBAT
1945-2013

Boom – Amsterdam

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door het ministerie van Buitenlandse Zaken en het Montesquieu Instituut (www.montesquieu-instituut.nl). Het Montesquieu Instituut is een multifunctioneel onderzoeks- en onderwijsinstituut voor vergelijkende parlementaire geschiedenis en constitutionele ontwikkeling. Het bundelt de krachten van een viertal universiteiten en streeft er naar om de beschikbare kennis op dit terrein via publicaties en een elektronisch kennisuitwisselingsnetwerk – waar nodig – tijdig en hanteerbaar onder handbereik van ambtenaren, bestuurders, journalisten, politici, wetenschappers én belangstellende burgers te brengen.

Ministerie van Buitenlandse Zaken

MONTESQUIEU INSTITUTE

Afbeelding omslag: Bewerking van affiche 'Al onze kleuren aan de mast'
door Reyn Dirksen, 1949. [Collectie IISG]

Omslagontwerp: Bart van den Tooren, Amsterdam

Vormgeving binnenwerk: Zeno

© 2013 de auteurs

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

*No part of this book may be reproduced in any way whatsoever
without the written permission of the publisher.*

ISBN 9789461059925

NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

Inhoud

Voorwoord 9

Inleiding 11

- Zestig jaar Europa in de Nederlandse politiek 11
- Eurosceptis en eurofilie: een categorisering 15
- Het doel, de achtergrond en de inrichting van dit boek 20

Hoofdstuk 1. 1945-1957: Europa als oplossing 23

- 1.1. Het proefreferendum van Bolsward en Delft 23
- 1.2. Wat is het praktisch nut van een Europese federatie? 25
 - 1948-1949: De moties-Van der Goes-Serrarens en de Raad van Europa 26
 - De intergouvernementele rem op Straatsburg 30
- 1.3. De grootste partijen voor integratie, de kleinste tegen 32
 - Uitgesproken voorstanders: pvda en kvp 32
 - Eerst nog aarzelingen bij ARP, CHU en vvd 34
 - CPN, SGP en KNP vierkant tegen 38
- 1.4. De Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal 40
 - Kamerbrede steun voor het plan-Schuman 41
 - Hoe verder? Europees of Atlantisch? 44
- 1.5. Van EDG-echec naar plan-Beyen, 1952-1956 46
 - Klompé op de bres voor de bevoegdheden van het parlement 48
 - Opleving onder druk van Monnet 50
- 1.6. De Verdragen van Rome voor EEG en Euratom 54
 - Bemoeienis met de onderhandelingen 55
 - Uitvoerige plenaire debatten zonder politieke spanning 57
- 1.7. Tot besluit 59

Hoofdstuk 2. 1958-1972: Voet geven aan Europa 61

- 2.1. Inleiding 61
- 2.2. De Gaulle dicteert het tempo tot 1965 63
 - Twijfel aan de Europese gezindheid van Buitenlandse Zaken 63
 - Luns zet Parijs de voet dwars en wint aan populariteit 65
 - Vooruitgangsoptimisme en grote stappen voorwaarts 68
 - De strijd om meer bevoegdheden voor het Europees Parlement 71
- 2.3. Europese integratie geen strijdpunt tussen de politieke partijen 73
 - Naar een volledige consensus bij de vijf grote partijen 73
 - De Europaparagraaf van de kleine partijen en de nieuwkomers 78
 - Weinig 'Europa' bij de Algemene Beschouwingen 80
 - Een select gezelschap van woordvoerders en opinieleiders 83
- 2.4. 1966-1972: crisis en nieuw perspectief, mét de Britten 85
 - Wrevel om voldongen feiten 87
 - Het vertrek van De Gaulle en de top van Den Haag in 1969 90
 - Op weg naar de eerste uitbreiding 92
- 2.5. Tot besluit 98

Hoofdstuk 3. 1973-1986: De teleurstellende Europese werkelijkheid 103

- 3.1. Moeizame integratie 103
- 3.2. Progressieven op het pluche: een voorwaardelijk Europa? 105
- 3.3. De rapporten-Spiereburg en -Tindemans: hoe verder met de Europese integratie? 109
- 3.4. De rechtstreekse verkiezing van het Europees Parlement: de vicieuze cirkel doorbroken 115
- 3.5. Het Europees Monetair Stelsel: via de verkeerde route een stap vooruit 120
- 3.6. Een open Gemeenschap: van Negen naar Twaalf? 125
- 3.7. Voortmodderen in tijden van stagnatie: water bij de communautaire wijn 130
- 3.8. Tot besluit 139

Hoofdstuk 4. 1986-1993: Omslag door de val van de Muur en het Verdrag van Maastricht 143

- 4.1. Inleiding: Europese ontwikkelingen en het Nederlandse regeringsbeleid 143
- 4.2. Partijen, parlement en de nasleep van de Europese Akte, 1986-1989 147

- 4.3. De Duitse eenwording en haar gevolgen 154
- 4.4. Het Nederlandse voorzitterschap beproefd: Zwarte Maandag 157
- 4.5. Naar nieuwe verhoudingen: 'Maastricht' 161
- 4.6. Opkomende eurosceptis 163
- 4.7. Het Deense 'Nee'. Naar een referendum in Nederland? 165
- 4.8. De ratificatie van het Verdrag van Maastricht 167
- 4.9. Tot besluit 172

Hoofdstuk 5. 1994-2001: Europa wordt binnenland 175

- 5.1. Inleiding 175
- 5.2. Het Europadebat van Maastricht tot Amsterdam 176
- 5.3. Verdrag van Amsterdam 188
- 5.4. Nederland wil een harde eenheidsmunt 190
- 5.5. Europa heeft geen antwoord op de oorlog in Kosovo 195
- 5.6. Bolkestein naar Europa 197
- 5.7. Het verdrag van Nice 199
- 5.8. Tot besluit 203

Hoofdstuk 6. 2002-2005: Dissonanten nemen toe. Keerpunt in het Nederlandse Europadebat 207

- 6.1. De invoering van de euro en schending van het stabiliteitspact 208
- 6.2. De ene uitbreiding is de andere niet 215
 - De Big Bang van 2004 215
 - Kort na de val van Balkenende I: Kamerdebat over uitbreiding 218
 - Referendum over uitbreiding? 222
 - Vrij verkeer voor alle Poolse arbeiders? 224
 - Onenigheid over Turkije en Roemenië/Bulgarije 228
- 6.3. Institutionele verdieping 235
 - De Europese grondwet 235
 - Het referendum over het grondwettelijk verdrag van 1 juni 2005 243
- 6.4. Tot besluit 247

Hoofdstuk 7. 2006-2012: Europa boven aan de agenda 251

- 7.1. Van Grondwet naar Verdrag van Lissabon 252
 - Referendum over het Hervormingsverdrag? 261

- Kamerdebat over het Verdrag van Lissabon 265
- 7.2. Van bankencrisis tot financiële crisis 270
 - De financieel-economische crisis van 2009 en 2010; het schuldenvraagstuk 275
- 7.3 Tot besluit 281

Conclusie 285

- De eerste decennia: 1950-1990 286
- Na de Koude Oorlog: 1990-heden 292
- Tot besluit 297

Epiloog 299

Noten 305

Literatuurlijst 359

Personenregister 366

Zakenregister 372

Lijst van afkortingen en acroniemen 377

Chronologisch overzicht Europese integratie 379

Over de auteurs 381

Voorwoord

Het naoorlogse proces van Europese integratie heeft in de Nederlandse politiek altijd op veel weerklank kunnen rekenen. In de Tweede Kamer schaarde het merendeel van de partijen zich telkens weer met overtuiging achter nieuwe stappen in de eenwording. De tegenstand beperkte zich tot de flanken van het politieke bestel: ter linkerzijde waren het de radicale socialisten en de op Moskou gerichte communisten, aan de rechterkant de nationaal denkende orthodoxe christenen die zich om sterk uiteenlopende redenen kantten tegen de overdracht van soevereiniteit door Den Haag aan Brussel. Getalsmatig legden zij echter weinig gewicht in de schaal.

Deze pro-Europese consensus van de gevestigde partijen in en om het politieke centrum bleef tot na de eeuwwisseling in tact – de toegenomen aarzelingen bij de vvd in de jaren negentig deden daaraan weinig af. Grosso modo leken de politieke partijen de standpunten van de kiezers op juiste wijze te vertolken. De afwijzing van het ontwerpverdrag tot vaststelling van een Grondwet voor Europa door het Nederlandse electoraat in het referendum op 1 juni 2005 sloeg in Den Haag dan ook in als een bom. De positieve houding aan het Binnenhof week sterk af van de maatschappelijke opinie: waar 85 procent van de Tweede Kamerleden voorstander was van de Europese constitutie, bleek nauwelijks 39 procent van de opgekomen kiezers dezelfde mening te zijn toegedaan.

Tot op heden bestond in Nederland geen uitgebreide studie over de programmatische opvattingen van de politieke partijen, noch van de opstelling van hun vertegenwoordigers in de Tweede Kamer ten aanzien van Europese integratie. Dit lijkt te maken te hebben met die grote consensus die er in de Nederlandse politiek lange tijd heeft bestaan ten aanzien van Europa. Het beeld van eendracht ontnemt echter het zicht op de verschillen die er in het verleden wel degelijk tussen de partijen bestonden in hun kijk op de aard en het einddoel van het integratieproces (hoewel die verschillen doorgaans niet

in hun stemgedrag in de Tweede Kamer tot uitdrukking kwamen).

Dit boek wil in deze historiografische lacune voorzien, door de programmatistische en parlementaire opstelling van de Nederlandse politieke partijen te beschrijven ten aanzien van Europese integratie in de periode na de Tweede Wereldoorlog. ‘Europa’ is steeds belangrijker geworden in de Nederlandse politiek, terwijl voor velen lang niet altijd duidelijk is hoe dat is gekomen en welke rol de Nederlandse partijen en de Tweede Kamer daarbij hebben gespeeld. Deze studie beoogt daarin inzicht te verschaffen.

Het initiatief tot de totstandkoming van dit boek is genomen door het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen en het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen. Financiële steun verleenden het Montesquieu Instituut en het Europafonds van het ministerie van Buitenlandse Zaken.

Groningen/Nijmegen, mei 2013
Gerrit Voerman en Carla van Baalen

INLEIDING

Zestig jaar Europa in de Nederlandse politiek

In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 12 september 2012 speelde de Europese Unie (EU) in de campagnes van een aantal politieke partijen een uitgesproken positieve dan wel juist uitgesproken negatieve rol. D66-leider Alexander Pechtold prees de EU als een ‘waarborg voor vrede, veiligheid en welvaart’ en bepleitte een verdere overdracht van bevoegdheden aan Brussel.¹ ‘D66 zegt JA tegen Europa’, meldde het verkiezingsprogramma van zijn partij getiteld ‘En nu vooruit’: ‘In een wereld met opkomende grootmachten en uitdagingen die landsgrenzen overschrijden is het cruciaal dat Europa samenwerkt. (...) Zodat wij met een sterke euro financiële stabiliteit en groei kunnen realiseren. Zodat wij gezamenlijke waarden en rechten kunnen beschermen. En zodat wij Europa met een politieke unie sterker en democratischer kunnen maken.’² De polariserende campagne voor de Europees Parlementsverkiezingen van 2009, toen onder de leus ‘Europa? Ja!’, werd zo nadrukkelijk voortgezet.

Aan de uiterste andere zijde van het politieke spectrum meende de Partij voor de Vrijheid (pvv) dat Nederland de EU diende te verlaten. Het pvv-verkiezingsprogramma van 2010 had al betoogd dat de Europese Unie een ‘aantasting van onze democratie’ vormde. De EU ging, aldus de pvv, steeds meer lijken op de voormalige Sovjet-Unie. Deze ‘EUssr’ was verworpen tot ‘een superstaat met vergaande bevoegdheden zonder voldoende democratische controle. Het zogenaamde parlement heeft geen enkele invloed. Met massieve propaganda probeert Brussel zich overeind te houden. Maar ook de miljarden belastinggeld die men daar in stopt [kunnen] niet verhullen dat het EU-nationalisme op steeds minder steun kan rekenen.’ Dat ‘EU-nationalisme’ moest ‘de kop worden ingedrukt.’³ ‘(...) Nederland als provincie van de Europese superstaat daar zit niemand op te wachten (...) Hun vlag halen we neer, hun “president”⁴ gaat zijn kleinkinderen vermaken en hun volkslied zingen ze maar onder de douche. Nederland moet blijven!’⁵ Met

haar programma voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2012 getiteld ‘Hún Brussel, óns Nederland’ trok de pvv de nadere consequentie zich als afscheidingsbeweging te presenteren. Het programma werd door pvv-leider Wilders als ‘onze onafhankelijkheidsverklaring’ gepresenteerd, waarbij hij het exclusieve belang van de passages over Europa benadrukte: ‘De pvv is tot 12 september een one-issuepartij: het gaat alleen maar over de eu.’⁶

Een dermate uitgesproken politisering van Europa en de plaats van Nederland in Europa was een noviteit. Voorheen speelde Europa als verkiezingsthema in de Nederlandse politieke verhoudingen een ondergeschikte rol. Zelfs kende de Nederlandse politiek gedurende bijna een halve eeuw, vanaf de vroege jaren vijftig tot laat in de jaren negentig van de vorige eeuw, een vrijwel Kamerbrede overeenstemming over het nut van – en de noodzaak tot – Europese samenwerking en integratie. De constructie van een supranationaal (bovenstatelijk) Europa was gedurende die decennia een gemeenschappelijk gedragen ideaal. Die overeenstemming vormde zo ook een ‘positief taboe’, een heilige graal, die – zo vond men in brede kring – niet door partijpolitieke twisten en tweedrachten bezoedeld mocht worden.

Deze parlementaire bijna-consensus voor een verenigd Europa werd gedurende die decennia gedragen door het brede midden van het partijenspectrum: van de sociaaldemocraten van de pvda tot en met de liberalen van de vvd, met de christelijke en andere partijen daartussenin. Enkel aan de randen van het politieke landschap onttrok men zich aan het gemeenschappelijke Europa-ideaal. Aan de linkerzijde waren dit de Communistische Partij van Nederland (cpn) en, vanaf 1959, de Pacifistisch-Socialistische Partij (psp). Aan de rechterzijde distantieerden de christelijk-orthodoxe Staatkundig-Gereformeerde Partij (sgp), en vanaf de jaren zestig achtereenvolgens het Gereformeerd Politiek Verbond (gpv) en de Boerenpartij (bp) zich van het gangbare denken over Europa; ook de Centrumdemocraten (cd)⁷ van Hans Janmaat deden dit.

Dit Europa-ideaal van de bijna-consensus was een elite-ideaal. De publieke opinie van de Nederlandse bevolking inzake Europese samenwerking en integratie kon lange tijd worden bestempeld als een van ‘permissieve consensus’. De burgers – welwillend dan wel onverschillig – bemoeiden zich niet met Europa en gaven de beleidsmakende elite⁸ alle ruimte om beslissingen te nemen ten aanzien van de Europese Gemeenschap en haar opvolger per 1993, de Europese Unie, evenals op andere beleidsterreinen binnen de Nederlandse politiek. Dit zou pas aan het begin van het nieuwe millennium veranderen: met de invoering van de euro en onder invloed van het opkomende gevaar van wereldwijd terrorisme, verruilden de burgers hun

onvoorwaardelijke steun aan de EU voor een kritischer houding. De permissieve consensus (ook wel: ‘toegeeflijke instemming’) verloor zijn vanzelfsprekendheid, al bleef hij grotendeels in stand.⁹

De benamingen van het ideaal varieerden in de tijd. Gedurende de jaren vijftig en zestig was ‘Europese eenwording’ het verklaarde doel. De verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog echoden na in een streven naar een vreedzame organisatie waarin de staten van Europa niet langer tegen elkaar opgezet maar met elkaar in een bovenstatelijk Europa verenigd zouden worden. ‘Nooit meer oorlog’ was hier het primaire achterliggende motief. Op de vraag naar de taakverdeling tussen de nieuwe Europese staatkundige constructie of *politeia* enerzijds en de staten die ze overkoepelde anderzijds, konden uiteenlopende antwoorden geformuleerd worden. In de regel liet men die discussie achterwege.

Vanaf de jaren zeventig sprak men veeleer van ‘Europese samenwerking en integratie’ of ook wel los van elkaar van ‘Europese integratie’ en ‘Europese samenwerking’. Integratie impliceerde overdracht van nationale bevoegdheden aan de Europese Gemeenschap, later de Europese Unie. Europese samenwerking was van vrijblijvender aard: de beleidsbevoegdheden bleven daarbij in de nationale hoofdsteden. Vele andere aanduidingen als het ‘Europese project’, de ‘Europese constructie’ enzovoort werden daarnaast gebezigd. ‘Nooit meer oorlog’ verloor zijn dominantie als motief aan het streven om de *economische* fragmentatie van Europa te boven te komen. Nu had het streven naar een economisch verenigd Europa voor een handelsland als Nederland al vanaf het begin van de jaren vijftig hoog in het vaandel van de nationale diplomatie gestaan. Op zoek naar nieuwe afzetmarkten voor de Nederlandse industriële en agrarische exporten had Den Haag sinds 1952 onder aanvoering van minister van Buitenlandse Zaken Jan Willem Beyen (partijloos) geijverd voor een Europese gemeenschappelijke markt onder bovenstatelijk bestuur. De economische crisis van de jaren zeventig en de eerste helft van de jaren tachtig onderstreepte nog eens de wenselijkheid de economische verdeeldheid van Europa te boven te komen. Wat geenszins afbreuk deed aan de oorspronkelijke *politieke* motivatie voor een supranationaal Europa. In antwoord op een vraag uit de Tweede Kamer of ‘Nederland nog altijd doende was om de molens van het supranationale idealisme te laten draaien’, antwoordde minister van Buitenlandse Zaken Hans van den Broek (CDA) in het najaar van 1985 ‘dat wij behoren tot het land van de grote idealisten. Gelukkig maar, want wat zou Europa zonder die instelling moeten.’¹⁰ Bij de aanvang van het Nederlandse voorzitterschap van de Gemeenschap in het najaar van 1991 onderstreepte de regering nog eens het

belang dat zij hechtte aan het lidmaatschap ervan. Niet enkel vanwege de grote economische voordelen die dat Nederland bood, maar ook om de ‘diepere’ reden van de bovenationale inrichting van dit verband: ‘In een wereld waarin de noodzaak tot internationale samenwerking steeds groter en dwingender wordt, biedt een supranationale constructie met strakke spelregels voor alle deelnemers, doch voor kleinere landen verhoudingsgewijs meer, grotere garanties en kansen om hun invloed te doen gelden dan in strikt intergouvernementele kaders.’¹¹

Met de komst van de Europese Unie transformeerde de Europese Gemeenschap zich tot een samenwerkingsverband van staten met ook enkele federale trekken, zoals een gemeenschappelijke munt, een paspoort en zelfs nummerplaten voor auto’s. Maar was dat het gewenste eindpunt? Staatssecretaris van Buitenlandse Zaken Piet Dankert (pvda) hield in september 1992 een onverbloemd pleidooi om in ‘de Nederlandse benadering resoluut te kiezen voor een toekomst als deelstaat van de Verenigde Staten van Europa.’¹² Maar was een dergelijk streven wel, of nog wel, kenmerkend voor ‘de Nederlandse benadering’? Van een hooggestemd maar tamelijk vrijblijvend ideaal begon Europa zich nu in het dagelijks leven van de burger te laten gelden. Van een samenwerkingsverband van regeringen kreeg het gedurende de jaren negentig de trekken van een vierde bestuurslaag, naast rijksoverheid, provincie en gemeente. Dat riep kritiek en tegenkrachten op die de parlementaire bijna-consensus na verloop van tijd inhoudelijk zouden aantasten en zijn draagvlak in de Nederlandse politieke verhoudingen zouden doen afbrokkelen. Was niet met het tot stand brengen van de Economische en Monetaire Unie van het Verdrag van Maastricht het Nederlandse Europa-doel bereikt? Het perspectief van uitbreiding van de Unie met de van het communistische juk bevrijde landen van Midden- en Oost-Europa riep twijfels op over het realiteitsgehalte van de federalistische idealen van Dankert c.s. vvd-leider Frits Bolkestein gooide de knuppel in het hoenderhok door als eerste van de beleidmakende elite de federalistische eindbestemming af te zweren. ‘Euroscepsis’, het expliciet bekritisieren van supranationale Europese eenwording als politiek doel, kon voorheen misschien nog afgedaan worden als een hobby van wereldvreemde intellectuelen en geboorneerde nationalistes, maar Bolkestein transformeerde het tot een nieuw en serieus te nemen element in het Nederlandse politieke debat. Zijn partij, de vvd, stond als eerste van de middenpartijen open voor de opkomende kritiek en tegenkrachten, wat bleek uit een jarenlange campagne voor een verlaging van de zogenoemde nettobijdrage, ’s lands financiële bijdrage aan ‘Brussel’.

Toen kort na de eeuwwisseling Europa richtpunt werd van meer algemene onvrede onder een deel van de bevolking, raakte de euroscepsis in een stroomversnelling. De stemmen op de Lijst Pim Fortuyn, die vanuit het niets 26 zetels behaalde, weerspiegelden een anti-establishment stemming, maar daarmee ook verzet tegen mondialisering en europeanisering van Nederland in het algemeen en de invoering van de euro en aankomende uitbreidingen van de EU met de landen van Midden- en Oost-Europa in het bijzonder. Zo daalde de steun in de Nederlandse publieke opinie voor verdere uitbreiding van de EU tussen 2002 en 2007 met 13 procentpunten van 58% naar 45%.¹³ Een pregnante uitdrukking van deze gevoelens vond plaats bij gelegenheid van het nationaal referendum over het grondwettelijk verdrag in de zomer van 2005. Een meerderheid van liefst 62% van de opgekomen kiezers verwierp de ontwerpgrondwet voor Europa. De van de VVD-fractie afgesplitste Groep Wilders, later omgedoopt tot Partij voor de Vrijheid (PVV), en de sinds 1994 in de Tweede Kamer vertegenwoordigde Socialistische Partij (SP) wierpen zich op als de voornaamste spreekbuizen van gevoelens van onvrede met Europa, terwijl omgekeerd D66 zich de meest uitgesproken pleitbezorger van een sterke EU en verdere Europeanisering van het openbaar bestuur toonde. In dit licht bezien is het niet verwonderlijk dat juist D66 en PVV bij de verkiezingen van 2012 (en eerder ook al bij de Europese verkiezingen van 2009) op dit thema diametraal tegenover elkaar kwamen te staan.

Euroscepsis en eurofilie: een categorisering

De bijna-consensus aangaande Europa was gericht op de totstandbrenging en verdere ontwikkeling van een bovenstatelijke Europese entiteit. Dergelijk *supranationalisme* kan dienen als een middel, als een instrument om andere doelen te verwezenlijken en te onderhouden. Zo beschermt het supranationale mededingingsbeleid van de EU de eerlijke concurrentie op de Europese gemeenschappelijke markt. Supranationalisme kon en kan ook als een doel op zichzelf nagestreefd worden. De opbouw van een Europese staatkundige constructie – de Verenigde Staten van Europa hierboven gememoreerd door Dankert – is dan behalve een middel ook een zelfstandig doel. Een dergelijk streven wordt wel als *federalisme* aangeduid. Supranationalisme als politiek streven kon en kan dus een federalistische achtergrond hebben, maar dat hoeft niet. Het onderscheid is nogal diffuus: in de politieke praktijk is het lange tijd aantrekkelijk geweest om met federalistische idealen te schermen; met hun verwezenlijking leken immers lichtjaren gemoeid. Met de continue

verdieping van de bevoegdheden van de Europese Unie sinds 1993 – en de versnelling van die verdieping als gevolg van de banken- en schulden crisis sinds 2008 – is die vrijblijvendheid van het federalistisch ideaal verloren gegaan. In het politieke discours zijn zowel aan de linker- als aan de rechterzijde van het politieke spectrum aan het federalisme tegenovergestelde oogmerken opgekomen: tot en met het terughalen van Europese bevoegdheden naar het nationale niveau en de pvv-wens tot het uittreden van Nederland uit de Unie.

Behalve als supranationaal kan het streven van de Nederlandse bijna-consensus aangemerkt worden als *communautaire*. Daarmee wordt bedoeld de overtuiging dat de Europese bovenstatelijke organisatie ingericht diende te worden volgens het model van de Europese Gemeenschap(en). In de praktijk betekende dit dat aan een vijftal criteria moest worden voldaan:

- Overdracht van delen van nationale soevereiniteit (beleidsbevoegdheden) aan de Europese bestuurslaag.
- Een Raad van Ministers met de bevoegdheid met meerderheidsbeslissingen Europese wetten tot stand te brengen.
- Een sterke uitvoerende macht in de vorm van een ‘Hoge Autoriteit’ of ‘Europese Commissie’ met exclusief recht van initiatief voor Europese wetgeving en verreikende eigen bevoegdheden.
- Politiek toezicht door een rechtstreeks door de burgers gekozen Europees Parlement.
- Juridisch toezicht door jurisdictie (rechtsmacht) voor een ‘Europees Hof van Justitie’.

Dit communautaire model, ook wel de ‘communautaire methode’ genoemd, werd door de Nederlandse beleidselite vanaf het midden van de jaren vijftig gepropageerd als hét organisatiemodel voor Europese eenwording. Het belichaamde in belangrijke mate de vijf constitutionele elementen van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal, de eerste van de Europese Gemeenschappen, tot stand gebracht in 1951. Deze vijf elementen werden gezien als noodzakelijke voorwaarden voor verdergaande integratie; voorwaarden die moesten voorkomen dat deze zou afglijden naar meer vrijblijvende vormen van intergouvernementele samenwerking.

De Nederlandse communautaire soep werd in de Europese praktijk lang niet altijd zo heet gegeten als ze werd opgediend. De Franse president Charles de Gaulle maakte ten tijde van de zogenoemde crisis van de lege stoel in 1965-1966 hardhandig duidelijk dat hij niet gediend was van meerderheids-

besluitvorming als die impliceerde dat Frankrijk op een vitale aangelegenheid overstemd zou kunnen worden. Ook binnen de partijen die deel uitmaakten van de consensus waren er kritische geluiden te horen. De pvdA en de vvd kenden vleugels waar juist meerderheidsbesluiten op het Europese niveau met wantrouwen bezien werden.

Met de ratificatie van het Verdrag van Maastricht accepteerde de Nederlandse beleidselite een Europese Unie die supranationale met intergouvernementele besluitvorming combineerde. De intergouvernementele trend werd sindsdien versterkt door de toetreding van vijftien nieuwe lidstaten en de opkomst van de Europese Raad van staatshoofden en regeringsleiders, die zich tot de agendabepalende institutie van de Unie zou ontwikkelen. Ook de reddingsoperaties waarmee tussen 2008 en 2013 werd getracht de bankencrisis en schuldencrisis te bezweren, waren vruchten van topontmoetingen tussen de regeringsleiders van bovenal de grote lidstaten van de EU. Toch kan niet worden geconcludeerd dat de Europese Commissie, het dagelijks bestuur van de Unie, slachtoffer was van deze tendens tot intergouvernementele besluitvorming op het niveau van de Europese Raad. De door de staatshoofden en regeringsleiders in het leven geroepen supervisieregimes voor nationale begrotingen en financiële instellingen werden aan haar toevertrouwd. Zo leidden de banken- en schuldencrisis met steun van de Nederlandse regering juist tot een verdere communautarisering van voorheen nationale bevoegdheden naar het Europese niveau.

Het onderscheid tussen supranationale integratie en intergouvernementele samenwerking is derhalve geen nulsomspel, waarbij winst voor de een automatisch resulteert in navenant verlies voor de ander; het is een relatief onderscheid. Zolang de wederzijdse afhankelijkheid en daarmee kwetsbaarheid tussen de Europese mogelijkheden doorzet, neemt de behoefte aan Europese oplossingen voor grensoverschrijdende problemen toe. Oplossingen die soms een supranationaal (of meer specifiek: communautair) karakter dragen, soms een intergouvernementeel karakter. Dikwijls gaat het om een mengvorm.

Toch blijft het onderscheid supranationaal-intergouvernementeel nuttig, niet in de laatste plaats om de stellingname van burgers, politici en politieke partijen ten aanzien van Europese integratie te classificeren en nader te duiden. ‘Europa’ is namelijk een bewegend doel: van een oorspronkelijk spectaculair maar naar reikwijdte beperkt experiment in bovenstatelijk beheer van de kolen- en staalsectoren ontwikkelde het ‘project Europa’ zich tot een samenwerkingsverband met brede bevoegdheden en daarmee als een bestuurslaag voor de bij het project betrokken staten en samenlevingen. Euro-

pa als fait accompli van die historische ontwikkeling nodigde voorstanders van integratie uit tot het formuleren van nieuwe verdergaande verwachtingen en doelen. Tegenstanders van integratie werden door het fait accompli Europa genoodzaakt tot herbezinning op hun verzet en het onderkennen van het tot stand gebrachte. Zo leidde de historische ontwikkeling van de Europese integratie, zowel successen als mislukkingen, tot een permanent proces van heroverweging en herformulering van politieke preferenties. Als gevolg hiervan is er geen generaal ijkpunt waartegen de algemene stellingname van actoren over de langere termijn van zestig jaar Europese integratiegeschiedenis kan worden afgemeten. Wel is het mogelijk op onderscheidene momenten in die historische ontwikkeling de vraag te beantwoorden in hoeverre individuele actoren voor- dan wel tegenstanders waren van *verdere* supranationalisering in de vorm van nadere overdracht van nationale bevoegdheden aan de Europese instellingen, alsmede de ontwikkeling van nieuwe bevoegdheden met een beperkende doorwerking op de nationale beleidsruimte. Verschillende auteurs hebben zich over de mogelijkheden tot typologisering van ‘eurofilie’ en ‘eurosceptis’ en hun tussenliggende schakeringen gebogen. Voor de voorliggende studie is gebruikgemaakt van een voor de Nederlandse verhoudingen ontwikkelde vijfdeling.¹⁴ Hierin wordt aan het ene uiterste een ‘Europa-maximalistische’ attitude onderkend, een stellingname die overeenkomt met de in het bovenstaande onderscheiden federalistische visie: Europese integratie is nuttig en wenselijk, als oplossing voor grensoverschrijdende vraagstukken én als politiek doel op zichzelf.

Aan het andere uiterste van het spectrum staat de ‘Europa-verwerpende’ stellingname, die een Europese staatkundige constructie of bestuurslaag van de hand wijst en de mate waarin ze gerealiseerd is als een vijandige bezetingsmacht ervaart. De ‘Europa-renationalisatorische’ attitude gaat niet zo

ver, want ze ziet voordelen in hetgeen in Europa tot stand gebracht is maar ze acht de Europese integratie op onderdelen doorgeschoten en streeft naar het terugbrengen naar het nationale domein van ten onrechte aan Europa overgedragen soevereiniteit en bevoegdheden. Een ‘Europa-positivistische’ attitude staat positief ten aanzien het integratieve acquis¹⁵ en accepteert het perspectief van nadere overdracht van nationale bevoegdheden als middel voor de oplossing van grensoverschrijdende vraagstukken, maar nadrukkelijk niet als een politiek doel op zichzelf. Een ‘Europa-behoudende’ stellingname ten slotte staat niet afwijzend tegenover Europa in zijn actuele vorm, maar meent dat het integratieproces zijn doel bereikt heeft: Europa is ‘af’ en verdere overdracht van nationale competenties is ongewenst. De bovenste twee typeringen, ‘Europa-maximalistisch’ en ‘Europa-positivistisch’, kunnen met de typering ‘eurofiel’ geassocieerd worden. De onderste twee typeringen, ‘Europa-verwerpend’ en ‘Europa-renationalisatorisch’, passen bij het etiket ‘eurosceptisch’.

Wel moet worden opgemerkt dat in de praktijk van de politieke analyse Europa-attitudes vaak minder absoluut zijn dan deze poging tot duiding suggereert: ze kunnen behalve per actor ook per onderwerp fluctueren. Bovendien sluiten sommige categorieën elkaar niet per definitie uit. Om een voorbeeld te geven: een partij die de Europese integratie verwerpt, zal vanzelfsprekend tegelijkertijd ook voorstander zijn van het terugbrengen van soevereiniteit naar het nationale domein. Hetzelfde doet zich voor bij de federaal ingestelde partijen: die zullen tegenover de overdracht van bevoegdheden telkens positief staan, waar de ‘positivisten’ dat vaak ook doen. Het is zelfs mogelijk dat partijen aan de ene kant reppen over federalisme en aan de andere kant het (gedeeltelijk) behoud van soevereiniteit benadrukken. In de jaren vijftig en zestig was dit bepaald niet ongewoon. Een dubbele of zelfs driedubbele ‘labeling’ is dus vaak noodzakelijk, maar voor de helderheid van de presentatie van ons onderzoek hebben we daarin niet steeds kunnen voorzien. Daarnaast komt het voor dat de genoemde typeringen in het geheel niet volstaan om een partij in te delen. De Partij voor de Dieren bijvoorbeeld wil een volstrekt andere – meer diervriendelijke – EU dan we thans hebben. Hoe dit te duiden op de genoemde schaal? Kortom, wij zijn ons terdege bewust van de beperkingen van de categorisering, maar niettemin zijn wij van mening dat het gebruik ervan kan helpen bij een nadere analyse van de partijpolitieke standpunten ten opzichte van Europa sinds 1945. In de conclusie van dit boek zal de typologie nadere beschouwing vinden.

Het doel, de achtergrond en de inrichting van dit boek

Dit boek verhaalt het debat in de Nederlandse politiek over Europese integratie sinds de Tweede Wereldoorlog. Hoofdonderwerpen zijn de decennialange bijna-consensus over Europa, zijn teloorgang vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw, en de inrichting van en stromingen binnen het hedendaagse Europadebat in de Nederlandse politiek. Het geeft een beeld van het vertoog over Europa in brede zin, in de Nederlandse politieke partijen en in het parlement gedurende een tijdvak van zestig jaar. Die omvattendheid noopte tot keuzes; de auteurs beogen bijgevolg de lezer eerder een representatief dan een volledig beeld van het Nederlandse Europadebat te verschaffen. Wat in dit boek bijvoorbeeld slechts sporadisch aan bod komt is de relatie tussen de Nederlandse politieke partijen en het Europees Parlement. Om redenen van haalbaarheid hebben wij ons in ons onderzoek vooral gericht op het nationale debat.

De auteurs hebben voor hun onderzoek gebruikgemaakt van een belangrijk deel van de bestaande literatuur over het onderwerp (zie de Literatuurlijst aan het einde van dit boek), alsmede van een rijke schakering aan bronnenmateriaal: Handelingen van de Staten-Generaal, programma's, rapporten en tijdschriften van politieke partijen, beleids- en adviesrapporten, artikelen uit kranten en (wetenschappelijke) tijdschriften, etcetera. Daarnaast zijn vraaggesprekken gehouden met een aantal oud-parlementariërs.

De eerste drie hoofdstukken werden geschreven door onderzoekers verbonden aan het CPG te Nijmegen. Jan Willem Brouwer en Johan van Merriënboer bespreken in '1945-1957: Europa als oplossing' het Nederlandse Europadebat gedurende de naoorlogse pioniersjaren. Zij analyseren in het tweede hoofdstuk '1958-1972: voet geven aan Europa' hoe op basis van de uitwerking van de Verdragen van Rome (1957) de Europese Economische Gemeenschap een eigenstandige plaats in de Nederlandse samenleving en het politieke debat verwierf. Hilde Reiding belicht in het derde hoofdstuk, '1973-1986: de teleurstellende Europese werkelijkheid', de confrontatie van de prille Europese instituties met de economische recessie van de jaren zeventig en de eerste helft van de jaren tachtig en het parlementaire en partijpolitieke debat daarover.

Het tweede gedeelte van het boek werd geschreven door de bezorgers ervan, Anjo G. Harryvan en Jan van der Harst, beiden in hun onderzoek gelieerd aan het DNPP te Groningen en werkzaam op de Afdeling Internationale Betrekkingen en Internationale Organisatie van de Rijksuniversiteit Groningen. In het vierde hoofdstuk, '1986-1993: Omslag door de val van de Muur en het Verdrag van Maastricht', beschrijven zij hoe door het

einde van de Koude Oorlog het Nederlandse Europadebat een ongedachte wending nam en met het Verdrag van Maastricht de veelomvattende Europese Unie gecreëerd werd. In hoofdstuk vijf, '1994-2001: Europa wordt binnenland', wordt de doorwerking van de met 'Maastricht' gecreëerde nieuwe bestuurslaag op het Nederlandse Europa-vertooog gedemonstreerd. Het zesde hoofdstuk, '2002-2005: Dissonanten nemen toe: keerpunt in het Nederlandse Europadebat', analyseert de politisering van het Nederlandse Europa-debat, culminerend in het grondwetsreferendum van 1 juni 2005. Het zevende en laatste hoofdstuk, '2006-2012: Europa boven aan de agenda', onderzoekt de opmars van Europa op de Nederlandse politieke agenda: het Verdrag van Lissabon en de banken- en schulden crises plaatsten de EU op een prominente plek in de Nederlandse publieke opinie.

Wij zijn velen erkentelijk voor hun ondersteuning bij het tot stand komen van dit boek. Victor van Bentem, Stef van den Bergh, Boudewijn Boesveld, Charlotte Brandsma, Martijn van den Brink, Tobias Dekkers, Meike Lucas, Petra Molenaar, Nienke Onnen, Hayo Raaphorst, Jan Ramakers, Dorien van Rheenen, Ronan Shenhav, Milou Verheij en Jonathan Verwey hebben aan Nijmeegse dan wel Groningse kant hun waardevolle inspanningen geleverd ten behoeve van het aan dit werk ten grondslag liggende onderzoek en aanverwante activiteiten. Dr. Sam Rozemond, Dr. Bert van den Braak en Dr. Alexander van Kessel hebben belangrijk adviserend werk verricht. Prof.dr. Carla van Baalen, Prof.dr. Albert Kersten en Prof.dr. Gerrit Voerman hebben het gehele manuscript nauwgezet doorgelezen en van steekhoudend commentaar voorzien. De eindverantwoordelijkheid voor de inhoud ligt bij de auteurs van de diverse hoofdstukken.

Dit boek is tot stand gekomen dankzij de ruimhartige bijdragen van het Montesquieu Instituut en het Europafonds van het ministerie van Buitenlandse Zaken. Wij zijn beide organisaties dank verschuldigd voor de ondersteuning van dit fascinerende onderzoeksproject.

Anjo G. Harryvan en Jan van der Harst (redactie), januari 2013

HOOFDSTUK 1

1945-1957: Europa als oplossing

Jan Willem Brouwer en Johan van Merriënboer

1.1. HET PROEFREFERENDUM VAN BOLSWARD EN DELFT

Op woensdag 17 december 1952 organiseerde de Nederlandse Raad der Europese Beweging proefreferenda in Delft en Bolsward in het kader van 'de internationale campagne voor een Europees politiek gezag'. De twee steden vormden een nauwkeurige politieke en religieuze afspiegeling van de Nederlandse bevolking en konden volgens de organisatoren als maatstaf gelden voor het hele land. De stemming was vooral een publiciteitsstunt om de Nederlandse burger aan het denken te zetten over Europese integratie. De federalisten van de Europese Beweging hoopten op een massabeweging die meer vaart in het integratieproces zou brengen. Twee maanden daarvoor was een Assemblée ad hoc, een speciale commissie van het parlement van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS, zie 1.4) in Straatsburg, begonnen met het formuleren van een ontwerpgrondwet voor een verenigd Europa.

In juli 1950 hadden de West-Duitse stadjes Breisach en Castrop-Rauxel al de primeur met een vergelijkbare *Europa-Abstimmung*. Bij een opkomst van respectievelijk 87,5% en 73% stemden 95,6% en 95,7% voor het opruimen van economische en politieke grenzen en voor 'den Zusammenschluss aller europäischen Völker zu einem Europäischen Bundesstaat'. Kort voor het referendum kregen de kiezers in Delft en Bolsward de volgende vraagstelling thuisgestuurd:

Meent u, dat de Europese volkeren bepaalde gemeenschappelijke belangen voortaan gezamenlijk dienen te behartigen, en wenst u daartoe:
een VERENIGD EUROPA
onder een EUROPESE OVERHEID
en met een DEMOCRATISCHE VERTEGENWOORDIGING
te omschrijven in een EUROPESE GRONDWET?

- Ja
- Neen

In de weken voorafgaand aan het referendum hadden vooraanstaande politici campagne gevoerd voor een 'ja'. Op een drukbezochte slotavond spraken in Delft onder meer de Kamerleden Marga Klompé (KVP) en Hendrik Kikkert (CHU). Klompé was voorzitter van de politieke commissie van de Raad der Europese Beweging en lid van de Assemblée ad hoc in Straatsburg. Volgens haar was 'soevereiniteit' een uitgehold begrip, en een wording 'de redding en roeping' van Europa. In Bolsward werd het woord gevoerd door het Amsterdamse gemeenteraadslid C. van Rij (ARP, tevens voorzitter van de Beweging van Europese Federalisten), KVP-minister van Wederopbouw Herman Witte en de Kamerleden Gerard Nederhorst (PvdA, lid van de Assemblée ad hoc) en Henk Korthals (VVD, lid van het EGKS-parlement). Van een tegengeluid was overigens nauwelijks sprake. In Delft keerde een comité van gereformeerde kiezers zich tegen het referendum, en in beide steden eveneens de CPN.¹

Het derde kabinet-Drees – een kabinet op brede basis met ministers van PvdA, KVP, CHU, ARP en één partijloze – reageerde aanvankelijk terughoudend. Toen het in november werd uitgenodigd enkele sprekers te sturen, hield minister-president Willem Drees (PvdA) de boot af. Het had volgens hem weinig zin een referendum te houden over de vraag of men voorstander van integratie was zonder te vragen naar de wijze waarop. Minister van Economische Zaken Jelle Zijlstra (ARP) vond het experiment juist nuttig omdat 'voldoende weerklank in de publieke opinie' een van de voorwaarden was voor succes bij de pogingen tot integratie. Drees beaamde dat de ministers vrij waren bij de voorbereiding van het referendum hun mening te geven.²

De opkomst op 17 december overtrof alle verwachtingen. In tegenstelling tot reguliere verkiezingen was er immers geen opkomstplicht. Bovendien was het slecht weer, zwaarbewolkt met sneeuw overgaand in regen en temperaturen van rond het vriespunt. Daar stond tegenover dat er in Delft een groot aantal vaste en zelfs twee rijdende stembureaus waren, en dat bejaarde kiezers in Bolsward naar de stembus werden gebracht ('in rode bussen met groen-witte Europa-vlaggen'). In Bolsward was de opkomst 88,2%, in Delft 74,8%. De uitslag was voorpaginanieuws. In Bolsward stemde 96,6% 'ja' en in Delft 93,1%. Minister van Buitenlandse Zaken Joseph Luns (KVP) verklaarde na afloop dat de uitslag een stimulans voor de regering was om op de ingeslagen weg voort te gaan, 'omdat zij er van overtuigd kan zijn dat

de Europese federatiegedachte bij de bevolking geen psychische weerstand zal opwerpen.’

Uit het proefreferendum mag geconcludeerd worden dat Europese integratie op dat moment breed gesteund werd door de Nederlandse bevolking. Opvallend was ook dat de vijf grote partijen – de regeringspartijen en de vvd – er volledig achter stonden. De brede instemming werd toegejuicht door de Kamer, met de kanttekening dat de definitieve beslissingen natuurlijk in het parlement moesten worden genomen. Alleen de Eerste Kamerfractie van de vvd plaatste nog een kritische noot, in lijn met de opmerking van Drees. Het referendum had weinig waarde, want de uitkomst lag voor de hand met zo’n open vraag. ‘Veel, zo niet alles hangt af van de voorwaarden, waaronder een Verenigd Europa tot stand zal komen.’ Enkele dagen na het referendum presenteerde de Assemblée ad hoc de eerste ontwerpgrondwet, en in maart 1953 volgde de definitieve. Het zou echter meer dan vijftig jaar duren voor een Europese grondwet de Nederlandse kiezer bereikte, via het referendum van 1 juni 2005. Op die dag gingen 69% van de kiezers in Bolsward en 66% van die in Delft naar de stembus, en respectievelijk 59% en 52% van hen zei toen: ‘Nee!’³

1.2. WAT IS HET PRAKTISCH NUT VAN EEN EUROPESE FEDERATIE?

Na 1945 groeide het idee van een verenigd Europa onder supranationaal gezag. Het Duitse vraagstuk en de rivaliteit tussen nationale staten zouden duurzaam kunnen worden opgelost binnen een Europese federatie. In West-Europa won deze gedachte steeds meer veld onder invloed van het begin van de Koude Oorlog in de jaren 1947-1948. Er ontstond een georganiseerde beweging die druk uitoefende op politieke partijen en regeringen. In de Nederlandse afdeling van die ‘Europese beweging’ waren vooraanstaande politici uit alle belangrijke partijen actief, zoals jhr. Marinus van der Goes van Naters, Geert Ruygers (PvdA), Klompé, Jos Serrarens, Eugenius Roolvink (KVP), Jeanne Fortanier-De Wit (vvd), Jan Schmal (CHU) en Jan Fokkema (ARP).⁴

Het bleef overigens onduidelijk wat men precies bedoelde met de begrippen ‘federalisme’, ‘integratie’ en ‘eenwording’. Ze duiden alle drie op het ontstaan van organen met supranationaal gezag, maar wat het einddoel was en wanneer dit zou worden bereikt, bleef uiterst vaag. Evenmin was helder welke landen lid zouden moeten worden en hoe een federatie zich zou verhouden tot andere vormen van samenwerking.

Praktische overwegingen van economische aard en in verband met de

nationale veiligheid brachten de Nederlandse regering intussen op het pad van de Europese samenwerking. In maart 1948, na de communistische staatsgreep in Tsjecho-Slowakije, sloten Frankrijk, Engeland, België, Nederland en Luxemburg het Pact van Brussel, dat leidde tot de oprichting van een defensief bondgenootschap, de Westerse Unie (WU).⁵ Een maand later werd de eveneens intergouvernementele Organisatie voor Europese Economische Samenwerking (OEES) opgericht, bestaande uit zestien lidstaten. De OEES was belast met de coördinatie van de Marshallhulp, het door de VS opgezette programma voor de economische wederopbouw van Europa. In beide gevallen, WU en OEES, vormden nationale belangen de drijfveer. Economische motieven waren voor Nederland vaak doorslaggevend. Als handelsnatie had het immers een bijzonder belang bij liberalisatie van het internationaal handelsverkeer. Zonder slechting van de torenhoge belemmeringen aan de grenzen zag het er – bij gebrek aan afzetmarkten – slecht uit voor de ambitieuze industrialisatiepolitiek van de kabinetten-Drees. Federalistische idealen speelden nauwelijks een rol. Omdat de nationale belangen aanzienlijk uiteenliepen, bleek Europese integratie in de praktijk vooral het moeizaam zoeken naar de grootste gemene deler. Dat leidde tot gecompliceerde onderhandelingen over vraagstukken waarvoor de federalisten geen pasklare antwoorden hadden. In het algemeen gold dat regeringen veel pragmatischer over Europese samenwerking dachten dan de politieke partijen en de Europese Beweging. Regeringen keken vooral door een economische en financiële bril. Vanaf het begin was er sprake van divergentie.

1948-1949: De moties-Van der Goes-Serrarens en de Raad van Europa

Het debat over het Pact van Brussel leidde in 1948 tot de eerste serieuze gedachtewisseling over Europese integratie in de Tweede Kamer. Volgens regeringspartijen KVP en PvdA was samenwerking in regionaal verband onvermijdelijk omwille van economisch en politiek zelfbehoud. Federalisme was de enige oplossing. Het Pact was een ideaal uitgangspunt voor de oprichting van ‘functionele’ organen op andere terreinen dan defensie. PvdA-fractieleider Van der Goes van Naters en buitenlandspecialist Serrarens van de KVP brachten dit tot uitdrukking in twee moties. In de eerste stelden zij de noodzaak vast van ‘een blijvende aaneensluiting’ van Europese staten in verband met veiligheid en vrijheid. Volgens de tweede motie zou dat gerealiseerd kunnen worden ‘in verschillende doelverbanden, waarbij gezag dient te worden overgedragen aan bovennationale organen, in het bijzonder op monetair, economisch en sociaal gebied en op dat der defensie.’ Hierdoor

zou 'de groei (...) tot een rechtsgemeenschap van democratische Staten in federaal verband' worden bevorderd. De regering werd uitgenodigd de spoedige opbouw van deze 'doelverbanden' te bevorderen.⁶

De eerste motie werd op 19 maart 1948 aangenomen met alleen de CPN-fractie tegen. De tweede stuitte op veel kritiek, ook van de regering. Het Europese beleid van het Rooms-rode kabinet-Beel (1946-1948) was gericht op veiligheid, economisch herstel en liberalisatie. Het kabinet maakte bezwaar tegen een utopisch federalisme dat 'met allerlei papieren constructies' de nationale zelfstandigheid op onverantwoorde wijze zou aantasten. De fracties van ARP, CHU en VVD koesterden dezelfde bedenkingen. Om de instemming van het kabinet en zo breed mogelijke steun in de Kamer te verkrijgen, besloten Van der Goes en Serrarens een flinke scheut water bij de wijn te doen. De passage 'waarbij gezag dient te worden overgedragen' werd gewijzigd in 'waarbij voor zover mogelijk en wenselijk gezag dient te worden overgedragen.' De motie werd op 28 april, met opnieuw alleen de CPN tegen, aangenomen. Serrarens bestreed dat de motie was verwaterd. Bovendien meende hij: '(...) wij zijn er zelf bij en wij zullen, zo nodig, de Minister aan de opvatting van de Kamer herinneren.'⁷

In de herfst van 1948 drongen KVP en PvdA er bij het nieuwe kabinet-Drees-Van Schaik – een coalitie op brede basis bestaande uit PvdA, KVP, VVD en CHU – op aan de moties-Van der Goes-Serrarens te accepteren 'als positieve richtlijn'. ARP, CHU en VVD waren terughoudend. Zij vreesden dat verdergaande samenwerking zou leiden tot 'een uitholling van de soevereiniteitsgedachte'.⁸ Het kabinet was ook weinig enthousiast. Premier Drees zag er 'niet veel praktisch nut' in en vicepremier Josef van Schaik (KVP) vroeg zich in de ministerraad af 'of wij ons serieus moeten bezighouden met dit utopische denkbeeld'. VVD-minister Dirk Stikker van Buitenlandse Zaken stelde zich eveneens gereserveerd op. Zijn eerste doel was de NAVO. Europese economische samenwerking zou volgens hem bij voorkeur moeten plaatsvinden binnen de intergouvernementele OEEB met zoveel mogelijk deelnemers. Politieke integratie diende pas in laatste instantie te worden gerealiseerd. Hoewel hij geen boodschap had aan supranationale idealen, was de tekst van de moties vaag genoeg voor Stikker om ermee te kunnen instemmen.⁹

In mei 1948 sprak het internationaal Europees Congres in Den Haag zich uit voor de oprichting van een Assemblée van nationale parlementariërs, die als constituerende vergadering de eenwording van Europa zou moeten verwezenlijken. Dit voorstel werd overgenomen door de lidstaten van het Pact van Brussel. Besloten werd een en ander te laten uitwerken door een stu-

diecommissie. Voor Nederland namen daarin zitting oud-minister Willem Albarda (pvda), Eerste Kamerlid Piet Kerstens (kvp) en Tweede Kamerlid Sieuwert Bruins Slot (arp). Het Nederlandse kabinet stemde hiermee schoorvoetend in. Het wilde de pro-Europese publieke opinie in eigen land niet voor het hoofd stoten. Tegelijkertijd kon het zich verschuilen achter de Britten, die de overdracht van soevereine bevoegdheden aan een Europees orgaan resoluut van de hand wezen.¹⁰

De studiec commissie kwam na moeizame beraadslagingen tot een compromis dat de instemming van alle partijen zou krijgen: een Raad van Europa bestaande uit een Consultatieve Assemblée of Raadgevende Vergadering met afgevaardigden uit de verschillende parlementen – een novum in de opbouw van een internationale organisatie – en een intergouvernementeel Comité van Ministers, belast met de beoordeling van de aanbevelingen van de Assemblée.

In het voorjaar van 1949 werd het Statuut van de Raad van Europa uitgewerkt door de regeringen van de wu-landen. De spanning binnen Europa liep op dat moment hoog op vanwege de blokkade van West-Berlijn door de Sovjet-Unie. Op aandrang van de Britten (en met instemming van Stikker) werden de bevoegdheden van de Assemblée beperkt. Beslissingen zouden worden genomen door het Comité van Ministers met algemene stemmen in geheime bijeenkomsten. Elk land had dus een vetorecht. Veiligheidsvraagstukken zouden niet onder de competentie van de Raad vallen en op economisch terrein mocht deze niet in het vaarwater van de oees komen.¹¹ Op 5 mei 1949 werd het Statuut te Londen ondertekend door Italië, Ierland, Zweden, Noorwegen, Denemarken en de vijf wu-landen. De Raad van Europa zou in Straatsburg gevestigd worden.

Hoewel van het oorspronkelijke idee van een Europese grondwetgevende vergadering weinig meer was terug te vinden, sprak de oprichting van de Raad van Europa toch tot de verbeelding. Menigeen hoopte dat de Assemblée en het Comité van Ministers uiteindelijk zouden kunnen worden omgevormd tot een Europees parlement en een Europese regering.

De opbouw van de Raad van Europa, en vooral de introductie van een Raadgevende Vergadering met vertegenwoordigers van nationale parlementen, bracht de Tweede Kamer tot 'Euroforie'. Serrarens juichte in februari 1949: 'De volkeren zelf komen in beweging.' Schmal (chu) stelde dat 'de weg van het federalisme' de enige was om te voorkomen dat Europa een aanhangsel van het 'Oosten' zou worden. Henk Korthals (vvd) meende dat Europese eenheid niet alleen noodzakelijk was uit zelfverdediging, 'maar ook als ontwikkelingsfase.' Bruins Slot (arp) hoopte op een vorm van fe-

deralisering die recht deed aan 'de nationale eigen aard en eigen zelfstandigheid.' Van der Goes en Serrarens leken te zijn ingehaald door het initiatief en kwamen daarom met een derde, aanvullende motie, mede ondersteund door CHU, VVD en ARP. Daarin werd gesteld dat verdere integratie via 'een Europese Assemblée waar op parlementair niveau, internationaal toezicht mogelijk is' een aanvulling vormde op de 'doelverbanden' van motie II, en dat de Kamer het besluit tot oprichting van de Raad van Europa aanvaardde 'als een belangrijk begin van de door haar wenselijk geachte ontwikkeling.'¹²

Ook deze motie III kwam niet ongeschonden uit het debat. Van der Goes en Serrarens wilden immers zo breed mogelijke steun. Ten eerste werd aan de vermelde 'doelverbanden' toegevoegd dat deze 'aan de Regeringen gesubordineerd' waren. Ten tweede werd de passage 'een Europese Assemblée waar op parlementair niveau, internationaal toezicht mogelijk is' vervangen door 'een Europese Assemblée welke in overleg met de Parlementen wordt samengesteld.' Daarnaast was de slotzin over de Raad als het begin van een ontwikkeling gewijzigd in een uitnodiging aan de regering om te bevorderen, 'dat in het in te stellen Raadgevend Lichaam de vrije meningsuiting en de vrije besluitvorming volledig tot haar recht zullen komen.' De stelling dat de beoogde betekenis van de Raad in verregaande mate was terugschroefd, gaat te ver. Van der Goes gaf aan dat de ontwikkelingen zich snel voltrokken en dat de motie daarbij wilde aansluiten. De meeste woordvoerders hielden ook een pragmatische slag om de arm. Schmal zei 'voor het ogenblik te willen afwachten, hoe dit alles zich concreet zal ontwikkelen.' Bruins Slot pleitte krachtig voor 'het federalisme', maar eiste tegelijkertijd 'dat wij ons zo dicht mogelijk houden aan wat de praktijk in concreto van ons vraagt.'¹³

Voor minister Stikker was de hoofdzaak dat er een forum kwam waarin de internationale publieke opinie over de gemeenschappelijke Europese problemen tot uitdrukking kwam. Hij gaf een toelichting van de besprekingen in Londen, waar de Britse visie botste op de Franse, die Van der Goes er waarschijnlijk toe heeft aangezet de Franse randjes van motie III af te vijlen. Stikker sloot zich ook aan bij de waarschuwing van Schmal dat het federalisme niet mocht verworden tot 'een nieuwe pseudo-religie.' Men moest niet te veel verwachten van een nieuwe vorm van internationale samenwerking die nog niet op de proef was gesteld. De gewijzigde motie-Van der Goes-Serrarens III werd aangenomen op 8 februari 1949 met opnieuw de CPN tegen.¹⁴

In juli 1949 vergaderde de Tweede Kamer over het Statuut van de Raad van Europa. Weer met uitzondering van de CPN accepteerden alle partijen het Statuut als 'een eerste stap tot intensieve samenwerking.' Men had wel-

iswaar meer verwacht, maar geen van de partijen achtte de tijd rijp voor de totstandbrenging van een federatie. Van der Goes was teleurgesteld over de weinig 'federalistische' verdeling van bevoegdheden tussen het Comité van Ministers en de Assemblée, maar concludeerde optimistisch dat de ministers redelijke eisen van de Assemblée vast niet zouden weigeren. Klompé sloot zich bij hem aan en stelde nog 'dat het van wijs beleid getuigt, wanneer men deze nieuw te scheppen organen geen bevoegdheden geeft, die nog boven de macht van de nog zeer primitieve en wordende gemeenschap liggen.' ARP, CHU en VVD benadrukten dat de beperking van het federalistische element in het Statuut van realisme getuigde. Pieter Oud (VVD) hoopte ook op een 'krachtig federaal Europa', maar juist daarom moest men volgens hem voorzichtigheid betrachten. Alleen de CPN en de SGP verklaarden zich tegen het Statuut.¹⁵

De intergouvernementele rem op Straatsburg

De verwachtingen van de Raad van Europa waren hooggespannen. De met veel publiciteit omgeven eerste zitting van de Raadgevende Vergadering in augustus 1949 leidde tot optimisme over de mogelijkheden de verschillende regeringen te dwingen tot eenwording. De Nederlandse delegatie bestond uit de Eerste Kamerleden Johan van de Kieft (PvdA) en Kerstens, en de Tweede Kamerleden Serrarens, Van der Goes van Naters, Bruins Slot en Schmal.

In de praktijk werd het optimisme echter snel de grond in geboord. Het merendeel van de resoluties van de Assemblée – onder meer gericht op de vestiging van een Europese economische unie – werd door het Comité naar de prullenmand verwezen. Daarnaast bleken de delegaties onderling verdeeld over doel en tempo. Ruw geschetst wilden Britten en Scandinaviërs niet verder gaan dan intergouvernementele samenwerking, terwijl de rest naar meer politieke eenheid wilde streven. Het kabinet-Drees-Van Schaik zag weinig heil in vage federalistische constructies en schaarde zich de facto achter het Comité van Ministers. Stikker verwoordde zijn twijfels bij de behandeling van zijn begroting eind 1949. Belangrijk bezwaar was opnieuw dat de militaire kant van de wu en de economische kant van de OEEES niet door Straatsburg werden gedekt.¹⁶

De Kamer was teleurgesteld over de wijze waarop werd omgesprongen met de aanbevelingen van de Assemblée. Korthals vond dat een slag was toegebracht aan het vertrouwen in de mogelijkheid van een Europees samengaan.

Hij pleitte voor het opnemen van Europese organisaties als WU en OEEB in de Raad van Europa. Van der Goes en Serrarens verweten Stikker de negatieve houding van het Comité van Ministers te dekken. Zo zou in Straatsburg nooit 'een supranationaal iets' ontstaan. De onvrede was groot, en toen Stikker op een bepaald moment verzoenend opmerkte dat Nederland zijn 'lijn' toch wel gevonden had, interrumpeerde Bruins Slot fel: 'Daarvan kan Straatsburg niet leven!' De minister erkende dat hij zelf ook 'in enkele opzichten' niet voldaan was en wees op het probleem dat andere landen minder ver wensten te gaan. Al met al kreeg Stikker van de Kamer toch het voordeel van de twijfel.¹⁷

In augustus 1950 kwam de Assemblée voor de tweede maal bijeen. Inmiddels was het plan-Schuman gelanceerd, waarover later meer, dat een mijlpaal was in de geschiedenis van de Europese integratie, maar de leden van de Raad van Europa ook voor het blok zou zetten. Veel sprekers uitten kritiek op de houding van het Comité van Ministers. Serrarens riep zelfs op tot harde actie: 'De enige mogelijkheid (...) is, in onze nationale parlementen maatregelen te nemen om op schrikkelijke wijze de curve van politieke sterfte der ministers van Buitenlandse Zaken te doen stijgen.' Een voorstel dat de delegaties verplichtte om in hun eigen parlement de aanbevelingen van de Assemblée aanvaard te krijgen, stuitte op Brits verzet. Uiteindelijk werd men het eens over een gematigd hervormingsplan. Het Nederlandse kabinet stelde zich – net als de Britten – op het standpunt dat aan het Statuut niet mocht worden getornd. Volgens Drees beperkte men zich in Straatsburg niet tot adviseren: '(...) men doet alsof reeds een federatieve regering bestaat.' Hij had weinig sympathie voor dit soort ambities.¹⁸

Medio oktober 1950 besprak de Tweede Kamer de resultaten van de tweede sessie van de Assemblée. De Nederlandse delegatieleden legden de aanbevelingen – elf in totaal – dit keer ook in een motie-Bruins Slot aan de Kamer voor. De regering werd verzocht deze 'richtlijn te doen zijn voor haar beleid, zowel in het Comité van Ministers als op andere terreinen van Europese samenwerking.' De CPN uitgezonderd gaven alle fracties hun steun aan de aanbevelingen, zij het met verschillende accenten. Van der Goes drong aan op vergroting van de bevoegdheden van de Assemblée, terwijl volgens Bruins Slot de federatie 'nog in geen velden of wegen te bekennen' was. Serrarens pleitte voor grotere openheid van de beraadslagingen in het Comité.¹⁹

Opmerkelijk was de fundamentele kritiek van PvdA-woordvoerder Jaap Burger. Hij stelde dat Stikker zich moest neerleggen bij de motie-Bruins Slot en eiste dat de minister 'het uiterste zal doen om hetgeen hier als minimum wordt aangeboden (...) met alle energie na te streven.' De bijeenkomsten van

het Comité mochten dan besloten zijn, de opstelling van Stikker moest in overeenstemming zijn met de wensen van de Kamer. Wanneer de minister het daarmee oneens was, moest hij dat kenbaar maken zodat de Kamer daaruit de consequenties kon trekken. Stikker maakte echter korte metten met de visie van Burger. Hij had geen bezwaar tegen de strekking van de motie-Bruins Slot, maar er kon geen sprake van zijn dat hij ‘volop in een mandaatsverhouding’ tot de Kamer zou komen te staan. De minister stelde zelfs voorop ‘dat ik persoonlijk federalist ben (...) en dat ik de overtuiging heb, dat, indien wij de Westerse beschaving wensen te behouden, een federatief Europa met een executief orgaan zonder vetorecht en een controleerend lichaam nodig is met een brug naar een Atlantische Gemeenschap.’ Dit doel was op dat moment echter niet te realiseren omdat het Comité hierover zeer verdeeld was.²⁰

De KVP bleek uiteindelijk niet bereid het initiatief van Burger te steunen, en de fracties van ARP, CHU en VVD distantieerden zich er zelfs expliciet van. Bruins Slot wilde de minister niet ‘dwingen tot een onberaden vooruitlopen op een ontwikkeling, die wij op het ogenblik niet kunnen bijbenen.’ Stickers positie was in het algemeen ook sterk, want de Kamer was tevreden over zijn werk in de OEEB en de NAVO. Bovendien rezen toen al twijfels, bij KVP en zelfs PvdA, of de Raad van Europa, gezien het geringe resultaat, wel de juiste weg was. Alom begon men zich te realiseren dat het Straatsburgse model niet functioneerde. Volgens Bruins Slot dreigde de Raad van Europa verstikt te worden omdat er geen reële Autoriteit bestond en de Raadgevende Vergadering weinig meer bevoegdheden bezat ‘dan een jeugdparlement.’²¹

Door de houding van de Britten en de Scandinaviërs zou de Raad van Europa het later nooit verder brengen dan het stadium van vrijblijvende intergouvernementele samenwerking. Vanaf de oprichting van het Europees Hof ter Bescherming van de Rechten van de Mens in 1959 legt de Raad zich vooral toe op de bescherming van de mensenrechten en het bevorderen van de democratie in Europa.²²

1.3. DE GROOTSTE PARTIJEN VOOR INTEGRATIE, DE KLEINSTE TEGEN

Uitgesproken voorstanders: PvdA en KVP

PvdA en KVP, het hart van de coalitie die het land tussen 1946 en 1958 regeerde, waren het meest overtuigd pro Europa. In 1946 hadden deze partijen samen 61 van de 100 zetels in de Tweede Kamer, in 1956 99 van de 150. De motieven van beide partijen waren grotendeels dezelfde. Men had lering ge-

trokken uit de Tweede Wereldoorlog en de economische depressie van de jaren dertig. De verzoening van ervvijanden Frankrijk en Duitsland was een belangrijke drijfveer. Hetzelfde gold voor het streven naar economische welvaart in een groter verband. Daarnaast moest natuurlijk het hoofd worden geboden aan de dreiging van de Sovjet-Unie. De Koude Oorlog vormde een van de hoofdmotieven voor Europese integratie.

Er waren aanvankelijk ook duidelijke ideologische verschillen. Dat bleek bijvoorbeeld in juli 1947 tijdens het debat over de Benelux-douaneovereenkomst. De pvdA hoopte de zegeningen van de planeconomie naar België te kunnen exporteren, terwijl de kvp hetzelfde wilde doen met de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. De ideologie raakte echter snel op de achtergrond. In 1950 stelde Ruygers dat de pvdA er natuurlijk van uitging dat Europa socialistisch werd, maar vóórdát dat mogelijk was, moest Europa eerst één worden. In de kvp maakte men een vergelijkbare analyse. De Europese integratie werd min of meer boven de politiek uitgetild.²³

Politici van beide partijen speelden ook prominente rollen op internationaal niveau. De pvdA was actief in de Socialistische Internationale. Omdat het Britse Labour zich verzette tegen supranationale samenwerking en de SPD in Duitsland nog weinig voelde voor Europese integratie, kon de Internationale niet uitgroeien tot een Europese beweging.²⁴ Bij de katholieken liep dat anders. kvp'ers waren in 1947 medeoprichters van de Nouvelles Equipes Internationales, het losse samenwerkingsverband van Europese christendemocraten. In 1948 werd senator Kerstens voorzitter van het Europese Congres in Den Haag waar ook kvp-leider Carl Romme aanwezig was. Voor de pvdA deed toen alleen Van der Goes mee als prominent partijlid. In 1950 maakten vooraanstaande pvdA'ers en kvp'ers deel uit van de eerste delegatie naar de Raad van Europa. Twee jaar later werden Nederhorst, Van der Goes en senator Paul Kapteyn lid van het EGKS-parlement voor de pvdA, en Klompé, Maan Sassen en Pieter Blaisse voor de kvp. In 1955 werden Burger en Romme lid van het Actiecomité van Jean Monnet, waarover later meer.

De warme steun van al deze specialisten kon niet verhullen dat er binnen hun partijen verschillend werd gedacht. De meeste partijgenoten waren vooral geïnteresseerd in de binnenlandse politiek. pvdA-ministers als Piet Lieftinck (Financiën) en Ko Suurhoff (Sociale Zaken) vreesden dat de Nederlandse sociaaleconomische politiek alleen maar zou verwateren in Europa.²⁵ Tot de heterogene groep die vraagtekens zette bij het tempo en de omvang van de beoogde integratie behoorde ook partijleider Drees. Gedurende de tien jaar dat hij minister-president was, van 1948 tot 1958, toonde

hij zich erg terughoudend. Hij had geen principiële bezwaren tegen supranationalisme, maar vond dat werkelijke eenheid niet zomaar kon worden doorgedrukt. Een gemeenschappelijke markt was inderdaad een nationaal belang. Drees betwijfelde echter sterk of het traditioneel protectionistische Frankrijk dit wel wilde. Ook vond hij het Europa van de Zes – de EGKS-leden Frankrijk, West-Duitsland, Italië, België, Nederland en Luxemburg – te klein. Ten eerste omdat de Britten niet meededen, ten tweede door het grote gewicht van ‘politiek onstabiele landen (Frankrijk, Italië) met sterke communistische bewegingen’, en ten derde omdat hij het dictaat van Frankrijk en Duitsland vreesde.²⁶

Bij de katholieken speelde min of meer hetzelfde. De historicus Bornewasser signaleerde in zijn boek over de geschiedenis van de KVP dat er binnen die partij maar weinig belangstelling bestond voor internationale aangelegenheden. Voor de machtige politieke leider Romme gold het ‘primaat van de binnenlandse politiek.’ Hij zou een gebrek aan kennis en belangstelling hebben gehad voor wat zich buiten de landsgrenzen afspeelde. Daarop valt echter een en ander af te dingen. Romme sprak weliswaar nooit uitvoerig over Europese integratie, maar steunde de ‘Europeanen’ in zijn fractie en bemoeide zich achter de schermen wel degelijk met de gang van zaken. In juni 1950 wist hij bijvoorbeeld Drees ertoe te bewegen de Vaste Kamercommissie beter op de hoogte te brengen van de onderhandelingen over het Schumanplan. In 1955 werd Romme lid van het Europees Actiecomité van Jean Monnet. Volgens Monnets secretaris, de Nederlander Max Kohnstamm, was hij zelfs een van de steunpilaren van dat Comité. Monnet typeerde Romme in zijn memoires dan ook als een ‘homme de grand jugement (...) respecté par tous.’²⁷

Intussen waren ook de voorstanders van Europese integratie binnen de KVP en de PvdA het niet altijd met elkaar eens. In december 1952 legde Serrens bijvoorbeeld de nadruk op de noodzaak van Britse deelname aan Europese integratie, terwijl zijn partijgenote Klompé zich daarover geen zorgen maakte.²⁸ In de PvdA stond een overtuigd Europeaan als Van der Goes tegenover fervente atlantici als Frans Goedhart en Jacques de Kadt. Zo lang de integratie weinig reëel effect had, bleven potentiële meningsverschillen echter grotendeels toegedekt.

Eerst nog aarzelingen bij ARP, CHU en VVD

Naast PvdA en KVP waren er in de periode 1948-1958 nog drie kleinere partijen die regeringsverantwoordelijkheid droegen: de CHU gedurende de hele periode, de VVD tot 1952 en de ARP daarna. Tot 1956 hadden zij gezamen-

lijk 30 van de 100 zetels in de Tweede Kamer, en daarna 41 van de 150. De drie stonden aanvankelijk gereserveerd tegenover Europese integratie, maar daarin kwam verandering in de jaren 1948-1951. De dreiging van de Sovjet-Unie vereiste immers uitzonderlijke maatregelen. Daarnaast was er – zeker na 1949 – sprake van aanvaarding van de politieke realiteit van de Europese integratie. De keuze bleef wél voorwaardelijk: de belangen van de NAVO en de nationale onafhankelijkheid werden steeds in het oog gehouden.

Binnen de ARP lag sympathie voor de Europese zaak niet voor de hand. De partij was sterk nationaal georiënteerd en zou in het continentale Europa nauwelijks protestantse bondgenoten vinden. In juni 1947 werd de samenwerking in Benelux-verband door de ARP al gezien als een inperking van de nationale soevereiniteit. De ommekeer vond plaats toen de communistische dreiging sterker werd na de machtsovername in Tsjecho-Slowakije in februari 1948. Buitenlandwoordvoerder Bruins Slot werd lid van de internationale commissie die het Statuut van de Raad van Europa voorbereidde en kwam tot de overtuiging ‘dat de federalisten, die een supranationaal gezag bepleitten met een echt Europees parlement, het juist zagen.’ Om de westerse cultuur tegen ‘Rusland’ te beschermen, was het volgens hem noodzakelijk de krachten te bundelen. Federalisme was onontkoombaar, maar de federale organen zouden slechts bepaalde bevoegdheden krijgen. Europa mocht geen eenheidsstaat worden.²⁹

Eind 1951 beraadde het partijbestuur van de ARP zich op het verkiezingsprogramma voor 1952. Fractie- en partijleider Jan Schouten pleitte voor een positieve uitspraak over het Europese federalisme. Volgens hem was het een uitgemaakte zaak dat Nederland zich niet aan integratie kon onttrekken. De partij mocht daarover niet zwijgen, hoe moeilijk de kwestie misschien ook lag bij de achterban. Eventueel stemmenverlies moest de partij op de koop toe nemen. Een ruime meerderheid volgde Schouten. Vier van de twintig bestuursleden vonden dat het Europees besef nog moest rijpen en dat de term ‘federalisatie’ ongewenste hartstochten zou oproepen. Overigens was het ‘streven naar een federalisatie in West-Europa’ niet onvoorwaardelijk. Van belang bleef ‘dat het eigen nationale leven in volle vrijheid en zelfstandigheid gehandhaafd (...) kan worden.’ En in het verkiezingsprogramma voor 1956 volgde nog de aanvulling dat de versterking van de NAVO ‘van niet minder belang’ was dan de Europese integratie.³⁰

In oktober 1953 bracht een zware partijcommissie nog een rapport uit over Europese integratie. Hierin werd gesteld dat economische, politieke en militaire eenwording noodzakelijk was om de welvaart te bevorderen en de veiligheid te garanderen. Vasthouden aan de ondeelbare volledige nationale

soevereiniteit was niet meer mogelijk. In de Europese gemeenschap zouden de nationale staten zorgvuldig omschreven bevoegdheden overdragen aan centrale organen. Daarbij moest worden voorkomen dat kleine landen ‘in de verdrukking’ zouden raken.³¹

Na 1952 volgde de ARP een positieve koers. Zijlstra, de minister van Economische Zaken van de ARP in de kabinetten-Drees III en IV (1952-1958), bleek ook een uitgesproken voorstander van Europese integratie. Bruins Slot en Willem Rip waren lid geworden van het EGKS-parlement en traden toe tot de door katholieken gedomineerde christendemocratische fractie. In 1953 sloot de ARP zich aan bij de Nouvelles Equipes Internationales. Bruins Slot en Cees Hazenbosch – Kamerlid, secretaris van het CNV en vertrouweling van Bruins Slot – werden in 1955 bovendien lid van het Comité-Monnet.³² Overigens zou oud-premier Pieter Sjoerds Gerbrandy binnen de Tweede Kamerfractie steeds alle ruimte krijgen om dwars te liggen.

Binnen de CHU – traditioneel een veel lossier georganiseerde partij dan de ARP – lijkt niet veel debat te zijn gevoerd over de voorzichtige koerswijziging in de jaren 1948-1951. Op 16 mei 1951 stelde de partij een nieuw beginselprogramma vast waarin stond dat gestreefd zou worden naar een federaal Europa, ‘waartoe eenparige inperking van de soevereiniteit der betrokken staten zo nodig aanvaardbaar is.’ Anticommunisme vormde een belangrijk motief. Opmerkelijk was overigens dat de partij in een vroeg stadium aandrang op de oprichting van een Europees parlement dat democratische controle moest uitoefenen. Met de VVD was de CHU de partij die altijd het hardst riep dat Groot-Brittannië niet buiten het integratieproces kon blijven.³³

CHU-leider Hendrik Willem Tilanus toonde weinig belangstelling en liet Europa over aan Schmal. Die was overtuigd van de noodzaak van economische samenwerking, maar geen uitgesproken federalist. Hij sprak eind 1952 bijvoorbeeld over ‘het noodgedwongen aanvaarden van het onvermijdelijke’ en onderstreepte de Nederlandse ‘eigenheid’. De historicus Van Heerikhuisen suggereert dat Tilanus hem, na zijn verzet tegen de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië in 1949, op een politiek zijspoor had gezet, waardoor Schmal in de Europese hoek verzeild raakte.³⁴ De CH-parlementariërs zouden overigens steeds voor de Europese verdragen stemmen, op één dissident na: Eerste Kamerlid Carel Gerretson stemde in 1954 tegen het verdrag over de Europese Defensiegemeenschap (EDG).

Schmal was sinds 1949 lid van de Assemblée van de Raad van Europa. Gerrit Vixseboxse, de financieel-economische woordvoerder van de CHU in de Eerste Kamer, werd lid en in 1952 zelfs vicevoorzitter van het EGKS-parlement. Net als de ARP sloot de CHU zich in 1953 aan bij de Nouvelles

Equipes Internationales. In 1955 weigerde Schmal lid te worden van het Comité-Monnet. Als formele reden gaf hij op dat het niet in de traditionele gedragslijn van een CHU-er lag om zich van tevoren op allerlei doelen vast te leggen, zoals Monnet wilde. De weigering kon ook worden opgevat als teken van een geringer engagement van de CHU.³⁵

Van de vijf regeringspartijen in de periode 1945-1957 liep de vvd het minst warm voor het Europese ideaal. Bij de liberalen prevaleerde de atlantische richting. Zij vreesden opsluiting in een protectionistisch continentaal blok. Tegelijkertijd maakte de partij volgens politicoloog Van der List een 'sterk in zichzelf gekeerde indruk.' Ze was gefixeerd op de nationale wederopbouw. Boegbeeld daarvan was de dominante partijleider en Rotterdamse burgemeester (tot 1952) Oud, die betrekkelijk weinig belangstelling had voor de buitenlandse politiek. Er was ook opvallend weinig debat over Europa in de vvd. Een uitzondering was een partijraad in maart 1953. Buitenlandwoordvoerder Korthals antwoordde toen op kritische vragen dat de Europese integratie nu eenmaal het nemen van bepaalde risico's vereiste.³⁶

Korthals kwam in 1945 in de Tweede Kamer. In 1948 werd hij fractiesecretaris en vier jaar later vicevoorzitter en tweede man in de vvd-fractie, na Oud. Als hoofdredacteur van het partijblad *Vrijheid en Democratie* kreeg hij alle ruimte zijn ideeën te ventileren. 'Europa zal één zijn, of het zal niet zijn', schreef hij bijvoorbeeld in september 1950.³⁷ Korthals was vooral uit op economische voordelen voor Nederland en het overbruggen van de tegenstelling tussen Frankrijk en Duitsland. Al vroeg verdedigde hij een Europese defensiegemeenschap, niet alleen om de defensie van het Westen te versterken, maar ook om Duitsland in te kapselen.

In zijn enthousiasme stond Korthals min of meer alleen in zijn partij. Andere prominente figuren – zoals Oud en Stikker – toonden zich terughoudender. Oud waarschuwde in 1949 voor overhaasting. Hij vond dat Nederland zijn eigen stem niet ondergeschikt moest maken aan Europa, ook al omdat onduidelijk was wat dat Europa precies behelsde. De realiteit van de Europese integratie – vooral de oprichting van de Raad van Europa en de EGKS in 1949 en 1951 – dwong de vvd echter tot een koerswijziging. In 1952 nam de partij niet alleen de 'eenheid van Europa' in haar program op maar ook de passage 'Bereidheid afstand te doen van een deel van de soevereiniteit der afzonderlijke staten ten gunste van supranationale rechtsgemeenschappen is daarvoor onmisbaar.' Vier jaar later leek er toch weer enige twijfel te zijn binnengeslopen. Het pleidooi voor Europese eenheid werd toen namelijk gekoppeld aan een aantal voorwaarden, waaronder: 'Ook op Engeland en de Scandinavische landen moet het oog worden gericht.'³⁸

Gedurende de jaren vijftig hield de vvd zich internationaal nogal afzijdig. Volgens de historicus Lesterhuis voelden de liberalen zich superieur in en boven Europa. De partij werd geen lid van de in 1947 opgerichte Liberale Internationale. Oud verklaarde hierover in 1950: 'Wij moeten, hoezeer bereid tot samenwerking (...) nooit vergeten, dat wij Nederlandse liberalen blijven. Want liberalen van ons vlees en bloed zijn er nu eenmaal alleen in ons eigen land.' In 1951 trad de vvd evenmin toe tot de liberale fractie van het EGKS-parlement. Korthals – de enige vvd'er in Straatsburg in de jaren vijftig – meende dat die fractie, met Italiaanse monarchisten en Franse boeren, niet was gegrondvest op werkelijk liberale beginselen. In 1955 sloot de partij zich ook al niet aan bij Monnets Actiecomité. Korthals had op persoonlijke titel lid willen worden, maar dat was door Monnet afgewezen; alleen vertegenwoordigers van partijen konden lid worden, niet individuele politici. En dat was weer onacceptabel voor de vvd.³⁹

CPN, SGP en KNP vierkant tegen

Het verkiezingsprogramma van de CPN voor 1946 pleitte voor nauwe samenwerking 'met alle democratische staten, in het bijzonder met België en Frankrijk', dat wil zeggen de West-Europese landen waar de communisten – tot medio 1947 – in de regering zaten. In juli 1947 stemde de CPN nog voor de Benelux-douaneovereenkomst, maar dat was de uitzondering die de regel bevestigde. Na 1947 stelde de partij zich onvoorwaardelijk op achter de Sovjet-Unie. De CPN kwam in een isolement terecht en werd in de Tweede Kamer steeds meer gewantrouwd. In 1948, kort na de door de partijleiding toegejuichte communistische staatsgreep in Tsjecho-Slowakije, werd de fractie uitgesloten van de Kamercommissies voor Buitenlandse Zaken en Defensie. Ook de kiezers keerden de partij de rug toe: het aantal zetels daalde gestaag van tien in 1946 tot drie in 1959.⁴⁰

De CPN verzette zich consequent tegen de Europese integratie. In juli 1949 werd de Raad van Europa afgewezen omdat deze organisatie tot doel zou hebben Europa in tweeën te scheuren en 'naar een nieuwe oorlog te drijven.' In oktober 1951 verwierp CPN-leider Paul de Groot de EGKS omdat die er slechts toe zou dienen het Duitse 'imperialisme en de oorlogsindustrie' te herstellen. In juli 1953 noemde De Groot het EDG-Verdrag een 'nazi-Verdrag' en een provocatie 'om nieuwe olie op het vuur van de internationale spanningen te gieten.' Ten slotte trok Marcus Bakker in oktober 1957 stevig van leer tegen de Verdragen van Rome: 'De "eenheid van Europa" blijkt in werkelijkheid de verdeling van Europa te zijn.' De EEG was een anticommu-

nistisch, kolonialistisch pact, en Euratom legde de basis voor de militaire atoomontwikkeling in de BRD.⁴¹

De Staatkundig-Gereformeerde Partij was eveneens principieel tegen Europese samenwerking. De marginale SGP had tot 1956 twee zetels in de Tweede Kamer en daarna drie. De partij, die strikt volgens Bijbelse normen politiek wilde bedrijven, had weinig belangstelling voor wat zich over de grens afspeelde. Zij had zich in de periode 1945-1949 sterk gemaakt voor het behoud van Nederlands-Indië binnen het koninkrijk. De houding van de bondgenoten en van de Verenigde Naties in dat conflict had het wantrouwen ten aanzien van internationale samenwerking alleen maar doen toenemen.

De SGP-fractie nam niet altijd deel aan debatten over Europa en onttrok zich soms aan de stemming, bijvoorbeeld in 1951 over het EGKS-verdrag. Wel stemde de fractie tegen het Statuut van de Raad van Europa, de EDG en de Verdragen van Rome. De redenering van partijleider dominee Pieter Zandt was steeds consistent. Europese eenheid was voor hem een illusie. De deelnemende landen streefden slechts hun eigenbelang na, de grote mogelijkheden zouden de eerste viool spelen en Nederland zou veruit in de minderheid zijn. Het protectionistische EEG-verdrag bracht volgens hem ook de banden met andere Europese landen en met de VS in gevaar. Supranationale organisaties waren een bedreiging voor de Nederlandse soevereiniteit. 'Ons zelfstandig volksbestaan is ons na een zware strijd van tachtig jaar ten deel gevallen. Het is in onze ogen een onverdiend, kostbaar geschenk Gods, dat wij niet vrijwillig willen opofferen, en dit nog wel voor allerlei illusies,' aldus Zandt in 1957. Hij vreesde bovendien dat het protestants-christelijke Nederland ten onder zou gaan in een door katholieken overheerst Europa.⁴²

De Katholiek Nationale Partij (KNP, tot december 1948 de 'lijst-Welter') ontstond als 'rechtse' afsplitsing van de KVP. Zij haalde in 1948 één zetel en kreeg er in 1952 nog een bij. Drie jaar later ging de partij weer op in de KVP. Het KNP-programma was negatief over Europese integratie. Internationale samenwerking werd weliswaar nodig geacht, maar alleen 'onder waarborging en handhaving van de nationale belangen.' In de praktijk zou fractieleider Charles Welter echter de meeste stappen in het integratieproces steunen. Samenwerking was volgens hem de enige manier voor de verzwakte West-Europese landen om weer invloed te krijgen 'op het wereldgebeuren.' De KNP stemde voor de Raad van Europa en de EGKS, maar keerde zich tegen het EDG-verdrag. Welter meende dat Frankrijk dit nooit zou ratificeren, en had er ook fundamentele bezwaren tegen.⁴³

1.4. DE EUROPESE GEMEENSCHAP VOOR KOLEN EN STAAL

Op dinsdag 9 mei 1950 legde de Franse minister van Buitenlandse Zaken Robert Schuman een sensationele verklaring af. Hij stelde voor de Duitse en Franse kolen- en staalproductie onder het gezag van één gemeenschappelijke Hoge Autoriteit te brengen in een supranationale organisatie waaraan ook andere Europese landen konden deelnemen. Het initiatief had als voornaamste doel de eeuwenoude Frans-Duitse tegenstelling te overbruggen onder de noemer van Europese integratie. Een tweede, economisch doel was de vorming van een gemeenschappelijke markt voor kolen en staal. De Hoge Autoriteit zou bevoegdheden krijgen ten aanzien van prijsstelling, investeringen en arbeidsvoorwaarden, losstaan van de nationale regeringen en onderworpen zijn aan een vorm van parlementaire controle.

Londen was in principe tegen de overdracht van soevereiniteit en wees het plan af, maar Bonn, Rome, Luxemburg, Brussel en Den Haag reageerden positief. In juni 1950 startten zes landen met onderhandelingen over het plan. Dat leidde op 18 april 1951 tot de ondertekening te Parijs van het verdrag tot oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS).

Het plan kwam tegemoet aan de Nederlandse wens Duitsland weer op te nemen in de economische en politieke samenwerking in West-Europa. De gemeenschappelijke markt strookte bovendien met het Nederlandse beleid inzake de liberalisering van handel en betalingsverkeer. Over de stagnatie in de vrijmaking van de grensoverschrijdende handel in Europa bestond in Den Haag grote bezorgdheid. Om het liberalisatietempo op te voeren, had Stikker in juni 1950 in de OEEB een plan gelanceerd voor een bedrijfstakgewijze aanpak van de handelsbelemmeringen. Vanwege de onderlinge tegenstellingen kon daarover echter geen overeenstemming worden bereikt. Integratie in een te groot (OEEB-)verband bleek een illusie.⁴⁴

Het kabinet Drees-Van Schaik was positief over het plan-Schuman, maar had wel bedenkingen. De meerderheid van de ministers koesterde zelfs ernstige bezwaren tegen de institutionele aspecten. Drees en Lieftinck vreesden dat de Hoge Autoriteit het nationale economische beleid zou kunnen doorkruisen. Om dat te voorkomen, zou een intergouvernementele Raad van Ministers moeten worden ingesteld met beslissingsbevoegdheid – net als bij de Raad van Europa. De ministers van Economische Zaken en van Landbouw, respectievelijk Jan van den Brink (KVP) en Sicco Mansholt (PvdA), waren veel enthousiaster over de supranationale methode, maar vonden ook dat de samenwerking voorlopig beperkt moest blijven. Enige nationale invloed op de Hoge Autoriteit bleef dan ook noodzakelijk. Daarom konden

ook zij zich verenigen met de instelling van een Raad van Ministers en een beperkte rol voor de ‘parlementaire’ Gemeenschappelijke Vergadering, de EGKS-Assemblée. De beoogde gemeenschap diende verder zoveel mogelijk gebaseerd te zijn op de principes van vrije concurrentie en non-discriminatie. De Hoge Autoriteit mocht geen bevoegdheden krijgen die negatief zouden zijn voor de Nederlandse economie.⁴⁵

Parijs had gehoopt de onderhandelingen nog in de zomer te kunnen afronden. Dat bleek een illusie. De implicaties van de EGKS voor de Franse, Duitse, Italiaanse, Belgische en Luxemburgse kolen- en staalsectoren bleken groter dan verwacht. Voor Nederland als relatief kleine producent was dat allemaal minder relevant. De houding van Den Haag tegenover institutionele kwesties zorgde wel voor complicaties. Franse en Duitse onderhandelaars vonden dat de Nederlandse voorstellen het Schumanplan te zeer uitholden. Pas na lang onderhandelen kwam een compromis uit de bus. De Hoge Autoriteit kreeg eigen regelgevende bevoegdheden ten aanzien van de kolen- en staalsector. De Raad van Ministers moest instemming verlenen bij ingrijpende besluiten en was verantwoordelijk voor de coördinatie met de economische politiek van de lidstaten.

De Gemeenschappelijke Vergadering zou bestaan uit nationale parlementariërs, afgevaardigd door hun eigen parlementen. Zij kreeg, behalve het recht om vragen te stellen en adviezen te geven, de bevoegdheid om door middel van een motie van afkeuring de leden van de Hoge Autoriteit naar huis te sturen. Mede door oppositie van Den Haag kreeg de Vergadering geen enkele wetgevende bevoegdheid. Ten slotte werd ook nog een Hof van Justitie in het leven geroepen dat moest toezien op de naleving van het verdrag. Het eindresultaat kwam in de buurt van de wensen van de Nederlandse regering.

Kamerbrede steun voor het plan-Schuman

Frequent internationaal overleg leidde ertoe dat de volksvertegenwoordiging aan het eind van de jaren veertig in toenemende mate bij het buitenlands beleid werd betrokken. Vooral het contact tussen de minister en de Vaste Kamercommissie voor Buitenlandse Zaken werd geïntensiveerd.⁴⁶ Eind juni 1950 drong Romme er persoonlijk bij Drees op aan dat de Kamercommissie goed zou worden geïnformeerd over de Schuman-onderhandelingen. Het kabinet vreesde ongewenste inmenging, maar besloot toch akkoord te gaan. Het overleg zou plaatsvinden in een gecombineerde vergadering van de Vaste Kamercommissies voor de Handelspolitiek en voor

Buitenlandse Zaken, onder leiding van Tweede Kamervoorzitter L.G. Kortenhorst (KVP).⁴⁷

De gecombineerde vergadering kwam voor het eerst bijeen op 7 juli 1950 en zou daarna nog zevenmaal bijeenkomen. Minister Van den Brink was steeds aanwezig. Hij werd een enkele maal begeleid door minister van Sociale Zaken Dolf Joekes (PvdA) en eenmaal door Stikker. Bij de parlementaire behandeling van het verdrag was de minister van Economische Zaken de eerstverantwoordelijke bewindsman. Dit was ook politiek van belang omdat Van den Brink, in tegenstelling tot Stikker, gold als een enthousiast 'Europeaan'. Zijn argumenten zouden meer overtuigingskracht hebben. De commissie werd overigens goed op de hoogte gehouden. Zij beschikte weliswaar niet over de stukken, maar werd hierover wél in detail geïnformeerd.⁴⁸

In de vergaderingen kregen allereerst de economische en sociale aspecten veel aandacht, zoals productie, prijsvorming en herstructurering van de bedrijfstak. De Kamer steunde op deze punten de regering. De institutionele aspecten waren verreweg het belangrijkste. Al tijdens de eerste bijeenkomst maakte Van den Brink duidelijk dat Nederland had voorgesteld de besluiten van de Hoge Autoriteit te laten beoordelen door een intergouvernementele Raad van Ministers. Dit idee stuitte op Franse tegenstand, maar men zag uiteindelijk in dat de Hoge Autoriteit niet zou kunnen functioneren in een politiek vacuüm. Ook op dit punt steunden de commissieleden het kabinet. Dat was opmerkelijk. Volgens Van der Goes kreeg de Hoge Autoriteit de vorm 'van een bestuursorgaan voor een bepaald gebied' en daarom diende er een controlerend orgaan te zijn 'dat het te voeren beleid in grote lijnen vooraf bepaalt.' Ook Romme sprak in dergelijke termen.⁴⁹

De positie van Groot-Brittannië was een ander thema. Vanaf het begin was duidelijk dat de Britten niet zouden meedoen. Van den Brink hoopte dat er nog een vorm van samenwerking gevonden zou kunnen worden als er concrete resultaten waren bereikt.⁵⁰ Veel aandacht was er ten slotte voor de Gemeenschappelijke Vergadering. Klompé wees erop dat de invloed van de nationale parlementen zou verminderen. Daarom was het volgens haar gewenst dat het controlerende parlement 'behoorlijke bevoegdheden' kreeg. Van den Brink antwoordde dat het 'bij de huidige stand der Europese samenwerking' praktisch onmogelijk was de Vergadering volledige parlementaire bevoegdheden te geven. Dat was volgens hem ook een van de redenen geweest om aan te dringen op de instelling van de Raad van Ministers.⁵¹ Intussen was overigens steeds duidelijker geworden dat Straatsburg niet goed marcheerde als aanjager van integratie. Werkelijke stappen voorwaarts waren eerder te verwachten van in omvang beperktere initiatieven als het

Schumanplan, waaraan slechts zes van de in de Raad van Europa vertegenwoordigde landen deelnamen. In oktober 1950 had de Franse minister René Pleven ook een voorstel voor een Europees leger gelanceerd en er lagen plannen voor een gemeenschappelijk landbouwbeleid.

Op 30 en 31 oktober 1951 debatteerde de Tweede Kamer over het EGKS-verdrag. De totstandkoming werd nagenoeg algemeen bestempeld als een daad die getuigde van een grote staatkundige visie. Alle fracties met uitzondering van de CPN onderschreven het idee om de Frans-Duitse tegenstelling te overbruggen met een supranationale Europese gemeenschap. De Tweede Kamer nam het verdrag aan met alleen de stemmen van de CPN tegen. Gerbrandy en de SGP ontbraken bij de stemming.⁵² Na de gedetailleerde besprekingen in de commissies leverden de debatten geen nieuwe gezichtspunten op.

Toch bevatte die plenaire gedachtewisseling nog interessante beschouwingen over integratie in het algemeen. Schmal had zich bijvoorbeeld geheel tot de Europese zaak bekeerd: 'De eenheid van Europa is in dit tijdsgewricht een onafwijsbare noodzaak geworden. (...) Eenheid of ondergang, dat is de keuze, waarvoor wij ons geplaatst zien.' Het kabinet gaf volgens hem echter blijk van eendimensionaal denken door zo sterk de nadruk te leggen op de 'empirische weg.' Hij doelde daarmee op een gebrek aan overtuiging. Het kabinet zou alleen de door anderen ingezette ontwikkelingen volgen uit welbegrepen economisch eigenbelang. Van der Goes en Klompé deelden zijn kritiek. Klompé was bezorgd over het gebrek aan visie. Als het Schumanplan de eerste steen was van een bouwplan, zoals het kabinet stelde, dan moest de bouwmeester toch een plan hebben voor hij begon te metselen? Beiden vonden ook dat de verschillende gemeenschappen niet los van elkaar konden staan. Nederhorst stelde nog expliciet dat het Nederlandse economische belang vereiste dat Groot-Brittannië zo spoedig mogelijk bij de samenwerking betrokken moest worden.⁵³

Volgens Korthals was eenheid niet alleen van belang uit economische overwegingen, maar zou Europa er ook mee gediend zijn als het zich een gelijkwaardige gesprekspartner van de Verenigde Staten toonde. De vvd'er meende dat er 'onder de maat der verwachtingen' was gepresteerd en verwachtte dat lidstaten zeer behoudend zouden zijn met het overdragen van bevoegdheden. Hij steunde echter wel de rationalistische 'empirische weg' van het kabinet omdat er te veel onzekere factoren waren. De toekomst was immers niet te voorspellen. De constructie van een Europees leger zou heel wat anders zijn dan die van een kolen- en staalgemeenschap. De invoering van de Raad van Ministers had 'een belangrijk brok van het supranationale

karakter afgenomen, maar dat was volgens hem noodzakelijk: 'Juist daarvoor heeft men aan de Gemeenschap de bevoegdheden gegeven die ze kreeg!'⁵⁴

Bruins Slot ten slotte betoogde dat federalisering nodig was 'omdat in het huidige tijdsgewricht de historische staten niet meer voor alle taken van overheidsbelang de geschikte grondslag vormen om het overheidsambt te dragen.' Hij vond dat nieuwe organisaties zoveel mogelijk moesten worden geënt op de Raad van Europa en dat de banden met Groot-Brittannië zo nauw mogelijk moesten worden aangehaald. Verder had de EGKS-stap geen zin als hij niet door andere werd gevolgd. Omdat de nationale staten voorlopig de kern van Europa bleven, billijkte hij het gemengde karakter van de EGKS en de voorzichtige opstelling van het kabinet.⁵⁵

Hoe verder? Europees of atlantisch?

Twee weken later, op 20 en 21 november 1951, behandelde de Kamer de begroting van Buitenlandse Zaken. Dat was de gelegenheid bij uitstek om Stikker aan de tand te voelen. Veel Kamerleden twijfelden namelijk aan diens Europese gezindheid, zeker in vergelijking met Van den Brink, die het EGKS-verdrag zo overtuigend verdedigd had. Aan de vooravond van het debat had Stikker nog gepleit voor een atlantische federatie. Bovendien had het kabinet besloten slechts als waarnemer deel te nemen aan de onderhandelingen over het Plevenplan voor een Europees leger. Stikker vreesde namelijk dat de beoogde geografisch beperkte Europese Defensiegemeenschap de atlantische eenheid zou ondermijnen. Pas toen de Amerikanen het Plevenplan aanvaardden, besloot het kabinet in oktober 1951 volwaardig aan de onderhandelingen deel te nemen.⁵⁶

De PvdA en de KVP onderstreepten in het debat het belang van zowel atlantische als van Europese samenwerking, maar legden uiteindelijk de prioriteit bij de laatste. Van der Goes maande het kabinet een positiever houding aan te nemen ten opzichte van het Plevenplan. Twijfels over het plan leidden tot vertraging van de opbouw van de westerse defensie. Verder bepleitte hij een 'geassocieerd lidmaatschap' voor Engeland van de EGKS en het plan-Pleven. Een continentaal isolement los van de Britten en Amerikanen diende tegen elke prijs te worden vermeden.⁵⁷

Klompé maakte zich minder zorgen over de afzijdigheid van de Britten. Londen had traditioneel belang bij een machtsevenwicht op het continent. Als dat verbroken zou worden, zou de Britse regering daar volgens Klompé wel tegen in het geweer komen, 'desnoods door zelf aan de integratie mee te

doen!’ Ze waarschuwde Stikker: ‘(...) als het continent zich zonder Nederland zou verenigen, worden wij volledig afhankelijk van Engeland.’ Korthals vond ook dat men de maat van de Europese eenheid niet moest laten bepalen door Londen. Stikker voerde volgens hem te veel bedenkingen aan tegen Europese integratie zonder Britten. Het kabinet had vanaf het begin volwaardig aan de besprekingen over het Plevenplan moeten deelnemen. Dat plan was immers essentieel voor de inschakeling van Duitsland in de westerse defensie. Bruins Slot stelde dat de Nederlandse houding ten opzichte van het Plevenplan symptomatisch was. Hij hekelde het kabinet omdat het niet had ingezien dat Nederland hier met eigen ideeën had kunnen komen. Door ‘de te eenzijdig Atlantische instelling des Ministers’ was hiervan niets gekomen.⁵⁸

Stikker antwoordde dat hij de tegenstelling Europees-atlantisch niet zo scherp zag. Zijn enige drijfveer was het Westen zo sterk mogelijk te maken. Hij bepleitte nauwere samenwerking in Noord-Atlantisch verband en gaf ten aanzien van Europa opnieuw blijk van twijfels: ‘Economische levensvatbaarheid van een geïntegreerd Europa, dat generlei organische band met Groot-Brittannië zou hebben, lijkt twijfelachtig.’ Stikker vreesde een dominerende rol van ‘de Mogendheden, die straks deel zouden uitmaken van de Europese continentale gemeenschap.’⁵⁹

Het verdrag over de Europese Defensiegemeenschap (EDG) zou na moeizame onderhandelingen op 27 mei 1952 worden ondertekend door de zes EGKS-landen. De Kamer had intussen besloten ook voor deze onderhandelingen een bijzondere Kamercommissie samen te stellen, net als bij de EGKS. Van deze commissie zijn helaas geen stukken bewaard. Het is onbekend hoe vaak zij met de minister bijeenkwam, en wie aan het overleg hebben deelgenomen.

Op 7 februari 1952 vond een plenair debat plaats ‘over de hoofdlijnen van de conceptie van een EDG’. Stikker erkende dat de Kamer in deze belangrijke kwestie niet voor voldongen feiten mocht worden geplaatst, maar waarschuwde dat de regering ‘uiteraard vrij [moet] blijven de onderhandelingen te voeren op de wijze die zij juist acht.’ In dit debat bleek andermaal het verschil van mening tussen de Europegezinde Kamermeerderheid en de meer atlantisch gerichte minister. Stikker deed nog een poging de tegenstellingen te verzoenen. Hij sloot zich aan bij de opmerking van Bruins Slot ‘dat er twee stromingen zijn, die in één bedding zijn neergekomen’, waarbij de ARP’er overigens de kanttekening had geplaatst dat de regering pas overstag was gegaan onder invloed van de Amerikanen. Al met al legde Stikker weinig enthousiasme aan de dag.⁶⁰

In zijn memoires schreef Stikker later dat het meningsverschil tussen hem en de Kamer over de Europese defensie een belangrijke rol speelde bij zijn beslissing om na de verkiezingen van 1952 niet terug te keren, naast het conflict met zijn eigen partij over de overdracht van Nieuw-Guinea aan Indonesië. Het federalistische streven 'naar een beperktere maar supranationale groep van Zes' vond hij gevaarlijk. Hij vreesde dat Europa hierdoor in afzonderlijke kampen zou worden verdeeld ten koste van de eenheid van de NAVO. '(...) mijn opinie [was] niet in overeenstemming met die van de meerderheid van de nieuw verkozen Kamer', aldus Stikker.⁶¹

1.5. VAN EDG-ECHEC NAAR PLAN-BEYEN, 1952-1956

Een fundamenteel probleem in de NAVO was dat de verdediging van West-Europa tegen een Sovjetaanval in feite onmogelijk was zonder herbewapening van Duitsland. Zo kort na het einde van de Tweede Wereldoorlog was dit natuurlijk een bijzonder pijnlijke vaststelling. De zaak kon eigenlijk alleen worden aangepakt in een supranationaal kader, de EDG. Het mes sneed dan meteen aan twee kanten, want dit zou gunstig zijn voor de Europese integratie.

In de jaren 1952-1954 bereikte het Europese idealisme een hoogtepunt. De brede steun voor integratie in het proefreferendum van Bolsward en Delft op 17 december 1952 lag in de lijn der verwachtingen. Na de stichting van de EGKS hadden de 'Zes' in mei 1952 het Verdrag tot oprichting van de EDG getekend. Dit voorzag ook in de mogelijkheid van een Europese Politieke Gemeenschap (EPG), ter overkoepeling van EGKS en EDG. Om te voorkomen dat de voorbereiding van de EPG zou worden vertraagd door het wachten op de ratificatie van het EDG-verdrag, nodigden de regeringen van de 'Zes' de Vergadering van de EGKS uit zo snel mogelijk de al eerder genoemde Assemblée ad hoc te vormen om een Statuut op te stellen voor de EPG. Bruins Slot, Blaisse, Van der Goes van Naters, Klompé, Korthals, Nederhorst, Sassen en Vixseboxse maakten deel uit van deze Assemblée. Al in maart 1953 presenteerde zij een ontwerp-Statuut dat in feite een ontwerpgrondwet voor een verenigd Europa was. Er zou een EPG-parlement met twee kamers worden ingesteld, een Uitvoerende Raad en een Raad van nationale ministers, die de taak kreeg het beleid van de Uitvoerende Raad te harmoniseren met de regeringen van de lidstaten.

De politieke realiteit dwong het Nederlandse kabinet zijn houding tegenover Europese integratie aan te passen. Stikker had een voorkeur gehad voor economische integratie binnen de OEES, maar in de jaren 1950-1951 was ge-

bleken dat de onderlinge verschillen te groot waren. Na Stickers vertrek in september 1952 bleef de voorzichtige Drees het kabinet leiden. De nieuwe minister van Buitenlandse Zaken, de partijloze Wim Beyen, zou echter een belangrijke koerswijziging in gang zetten. Op zijn voorstel schaarde het kabinet zich achter politieke integratie van Europa, op voorwaarde dat deze gepaard zou gaan met economische integratie. Later wist Beyen het kabinet ook te winnen voor de opbouw van een gemeenschappelijke markt onder een supranationale structuur. Als bankier bij de Bank voor Internationale Betalingen en het IMF had Beyen ervaren dat intergouvernementele organisaties niet in staat waren krachtige besluiten te nemen. Een organisatie met supranationale bevoegdheden kon dat volgens hem wel.

Het plan-Beyen voor een gemeenschappelijke markt bracht een nieuw element in het Europadebat: algemene horizontale integratie. Tot dan toe was – in de EGKS en EDG – alleen sprake geweest van sectorgewijze verticale integratie. Beyen vond dat de economie van een land niet in delen kon worden opgesplitst. Bovendien zouden de bezwaren van economische eenwording gemakkelijker kunnen worden opgelost in een algemeen kader dan binnen allerlei afzonderlijke sectoren. Eind 1952 legde Beyen zijn plan voor aan de andere lidstaten van de EGKS, maar die bleken niet enthousiast. Frankrijk was niet geïnteresseerd in economische integratie en de andere vier gaven voorlopig prioriteit aan EDG en EPG. Beyen hield vast aan zijn stelling dat politieke integratie gepaard moest gaan met economische, waardoor Nederland geïsoleerd raakte. Een ommekeer kwam in augustus 1954 toen het EDG-verdrag door het Franse parlement werd verworpen. Daarmee was ook de politieke gemeenschap van de baan.

Het probleem van de Duitse herbewapening kon eind 1954 worden opgelost door de Bondsrepubliek op te nemen in de Westerse Unie, vanaf dat moment West-Europese Unie geheten, en later in de NAVO. Op dat moment had het streven naar Europese integratie een dieptepunt bereikt. De weg was vrij voor minder ambitieuze initiatieven dan militaire en politieke. Hierdoor kreeg het plan-Beyen een nieuwe kans. Het vormde, samen met een voorstel van Jean Monnet voor een Europese gemeenschap voor atoomenergie, de basis van een Benelux-initiatief dat op de topconferentie van de Zes in Messina in juni 1955 leidde tot een 'relance européenne'. Men besloot een commissie in te stellen onder leiding van de Belgische minister van Buitenlandse Zaken, Paul-Henri Spaak, die het initiatief tot een van de uitgangspunten nam voor verdere onderhandelingen. In mei 1956 publiceerde deze commissie het rapport-Spaak. De daaropvolgende gesprekken leidden uiteindelijk in maart 1957 tot de hieronder te bespreken Verdragen van Rome en de op-

richting van EEG en Euratom op 1 januari 1958.⁶²

Beyen was op dat moment al minister af. Hij werd opgevolgd door Luns (KVP), die in 1952 naast Beyen op Buitenlandse Zaken begonnen was als minister zonder portefeuille. Deze opmerkelijke dubbelbenoeming had een aantal oorzaken: Rommes eis tijdens de formatie dat er een katholiek op Buitenlandse Zaken moest worden benoemd, het probleem om tot een evenwichtige zetelverdeling te komen, alsook de moeite die Drees had met een constructie waarin alle zes lidstaten van de EGKS katholieke ministers van Buitenlandse Zaken zouden hebben. Beyen was verantwoordelijk gemaakt voor Europese integratie, en Luns voor niet-Europese kwesties.

Klompé op de bres voor de bevoegdheden van het parlement

Op 22 en 23 juli 1953 behandelde de Tweede Kamer de goedkeuringswet voor het EDG-verdrag. De meeste partijen vonden dat het onderhandelingsresultaat op enkele punten teleurstelde. Ten eerste was het supranationale element – het uitvoerende Hoge Commissariaat van de EDG – zwakker dan in de EGKS. Alle wezenlijke beslissingen van politieke aard zouden worden genomen door de Raad van Ministers, het intergouvernementele element. Ten tweede zou het beoogde parlementaire gremium minder bevoegdheden krijgen dan dat van de EGKS. Ten derde – en dat was het grootste probleem – ontbrak voorlopig nog een Europese civiele autoriteit waaraan het Europese militaire gezag onderworpen zou zijn. Niettemin werd op het Binnenhof het historische belang van het verdrag vrijwel algemeen erkend. Het verdrag werd op 23 juli aangenomen met 11 tegenstemmen (CPN, KNP, SGP en Gerbrandy).⁶³

Hoewel de tegenstand klein was, kwam het tijdens het debat toch tot een korte maar felle botsing tussen Kamer en kabinet over een fundamentele kwestie. Het contact tussen de minister en de Vaste Kamercommissie voor Buitenlandse Zaken was aan het eind van de jaren veertig weliswaar intensiever geworden, maar dat nam niet weg dat de onvrede over de beperkte bevoegdheden van de Kamer op het terrein van de buitenlandse politiek steeds verder toenam. Deze zorg werd niet weggenomen door de totstandkoming van supranationale organisaties. Integendeel, de Kamer vreesde dat de – hoofdzakelijk door ambtenaren vormgegeven – Europese samenwerking ertoe zou leiden dat haar invloed afnam.

Klompé greep het debat over het EDG-verdrag aan om hiertegen stelling te nemen. Zij stelde vast ‘dat wij op het nationale vlak iets verliezen, dat wij niet helemaal terugkrijgen op het bovennationale vlak’ en vond dat er een

rem moest worden ingebouwd. Daarvoor wilde ze aanhaken bij het grondwetsartikel dat bepaalde dat de Staten-Generaal een voorbehoud konden maken bij uitvoeringsovereenkomsten die voortvloeiden uit internationale verdragen. Klompé stelde dat dit artikel ook van toepassing was op het EDG-verdrag en kwam met een amendement dat luidde: 'Voor zover ter uitvoering van dit Verdrag nadere overeenkomsten mochten worden gesloten, zullen deze aan de goedkeuring van de Staten-Generaal worden onderworpen.'⁶⁴

In haar toelichting benadrukte Klompé dat het amendement geen motie van wantrouwen was noch een aanval op het bovennationale karakter van de EDG. Bovendien twijfelde ze of dit soort overeenkomsten vaak zouden voorkomen, 'aangezien zeer vele zaken en afspraken worden neergelegd in beschikkingen van de uitvoerende organen dezer Gemeenschap. En daaraan willen wij niet raken.' Het ging haar meer om het principe. De KVP-woordvoester wilde het kabinet duidelijk maken dat het in de toekomst nauwer overleg moest voeren met het parlement.⁶⁵

Een week voor het plenaire debat spraken Drees, Beyen en minister Kees Staf van Oorlog en Marine met de Vaste Kamercommissie over Klompés voorstel. Drees opende meteen de aanval door te verklaren dat als de Kamer met dat amendement kwam, zij wat hem betrof net zo goed meteen het hele wetsontwerp kon verwerpen. Beyen voerde nog als bezwaar aan dat met een dergelijk voorbehoud de deur naar 'sabotage' wijd open werd gezet. Alle andere parlementen zouden dan volgen. Klompé wees het verwijt van de hand: als een parlement het verdrag wilde blokkeren, zou het dat ook wel op een andere manier kunnen. ARP-leider Schouten schaarde zich achter Klompé. Het kabinet moest volgens hem rekening houden met de verantwoordelijkheid van het parlement als dit afstand zou doen van een mogelijk voorbehoud.⁶⁶

Kabinet en Kamer werden het niet eens. Het was duidelijk dat het amendement gesteund zou worden door een Kamermeerderheid van KVP, ARP, VVD en CPN. Er volgde nader beraad in de ministerraad. Drees merkte daarbij op dat de zaak bij supranationale organisaties anders lag dan bij 'gewone' internationale organisaties. Als men naast eenstemmigheid in de Raad van Ministers ook nog goedkeuring van zes parlementen eiste, 'dan wordt de procedure uitermate moeizaam en wordt men afhankelijk van het langzaamste parlement.' De ministers Van de Kieft, Mansholt en Zijlstra meenden dat een voorbehoud het verdrag in de kern zou aantasten en stelden daarom voor het amendement onaannemelijk te verklaren. Hun collega's Jo Cals (KVP) en L.A. Donker (PvdA) waren het daarmee niet eens, en uitein-

delijk besloot het kabinet de te volgen tactiek aan de desbetreffende ministers over te laten.⁶⁷

In het debat keerde de PvdA-fractie zich tegen het initiatief van Klompé. Van der Goes plaatste 'de onbelemmerde werking' van de EDG boven de democratisering van het buitenlands beleid: 'Ik ben zeker niet tevreden over de democratische controle in het algemeen, maar die kan niet op nationale basis worden geëffectueerd door dit soort van regelingen.' Hij had zijn hoop gevestigd op de vorming van een Europese Politieke Gemeenschap om het gemis te corrigeren. Ook de CHU steunde het kabinet. Volgens Tilanus kon een supranationale organisatie niet functioneren als parlementen van lidstaten te vergaande voorbehouden maakten.⁶⁸

Korthals constateerde dat de EDG minder supranationaal zou zijn dan de EGKS. Bij een zo gewichtige zaak als defensie juichte hij dat toe. De nationale parlementen zouden er ook dichter bij betrokken zijn. Bij uitvoeringsovereenkomsten kwamen belangrijke zaken aan de orde en het was dus van belang 'dat de Kamer hier haar woord bij moet kunnen spreken.' Daarom steunde de VVD het amendement van Klompé. De ARP deed hetzelfde.⁶⁹

Drees had maar liefst drie kwartier nodig om de Kamer zijn bedenkingen uit te leggen. De premier stelde onder meer dat het amendement de werking van het verdrag 'bepaald ernstig zou belemmeren' en riep Klompé op het voorstel in te trekken.⁷⁰ Drees' pleidooi was tevergeefs. Geheel volgens de verwachtingen werd het amendement aangenomen met 54 tegen 31 stemmen. Het belang ervan was, zoals gezegd, vooral symbolisch. De Kamer wilde benadrukken dat nationale parlementaire bevoegdheden alleen konden worden prijsgegeven als daar op internationaal niveau iets tegenover stond. Lang kon de Kamer niet van haar succes genieten, want in augustus 1954 werd het EDG-verdrag verworpen door het Franse parlement. Daarmee was het in de motie-Klompé vastgelegde beginsel echter niet van tafel, zoals later nog herhaaldelijk zou blijken.

Opleving onder druk van Monnet

Na het vertrek van Stikker nam het contact tussen de ministers van Buitenlandse Zaken en de Kamer merkbaar toe. Uit de handgeschreven notulen van de bijeenkomsten van de Vaste Kamercommissie kan worden geconcludeerd dat deze bijeenkomsten langer duurden en dat er waarschijnlijk meer informatie werd uitgewisseld. Beyen brainstormde graag met de Commissie over plannen en tactiek. Daarbij was hij openhartig over de meningsverschillen in de boezem van het kabinet. Regelmatig bracht hij ook fris van de

lever verslag uit van Europees topperleg, zelfs nog voor hij er in de ministerraad over had gesproken.

In het parlement oogstte Beyen lange tijd weinig waardering. De Kamer steunde zijn opvattingen ten aanzien van politieke en economische integratie, maar vond zijn aanpak te voorzichtig en weet dat aan een gebrek aan idealisme. In december 1952 noemde Blaisse de opstelling van de regering 'volstrekt minimaal'. Er moest volgens hem nagedacht worden over de uitbouw van de gemeenschap op buitenlands-politiek en financieel gebied. Van der Goes was het daarmee eens. De pvdA'er vond dat Nederland zich positiever moest opstellen tegenover politieke integratie, desnoods ten koste van economische samenwerking. Beyen antwoordde dat hij weigerde mee te werken aan iets wat nog niet levensvatbaar was 'aangezien dit op een onmiddellijke teleurstelling zou uitlopen en de idee meer zou schaden dan goed doen'.⁷¹

Eind 1954 bereikte de kritiek een hoogtepunt. Na het mislukken van de EDG wilde het kabinet dat de kwestie van de Duitse herbewapening zou worden opgelost voordat er volgende stappen tot integratie zouden worden gezet. Klompé vreesde vertraging van het integratieproces en leverde stevige kritiek op deze afwachtende houding. Ook Van der Goes vond dit 'buitengewoon gevaarlijk'. Korthals steunde de minister. Hij benadrukte dat het Europese huis op solide economische grondslagen gevestigd moest worden. Ook Schmal stelde zich achter de 'gematigde vastberadenheid' van het kabinet. De Kamer slaagde er in deze moeilijke periode niet in om een reëel alternatief formuleren. Alles hing volgens Beyen af van de bereidheid van andere landen mee te doen. Zolang dat niet duidelijk was, kon Nederland praktisch niets doen.⁷²

Pas na de conferentie van Messina en de *relance européenne* kwam er meer waardering voor Beyen. Zowel Van der Goes als Klompé was in december 1955 vol lof over de wijze waarop hij het vastgelopen schip weer op gang had gebracht. De NRC stelde toen ook vast dat Beyen het recht had 'met een zekere voldoening' erop te wijzen dat de vorming van een algemene gemeenschappelijke markt als het centrale probleem werd erkend.⁷³

Intussen had Jean Monnet in oktober 1955 het Actiecomité voor de Verenigde Staten van Europa opgericht dat in korte tijd zou uitgroeien tot een pressiegroep van formaat. De leden van het comité waren afkomstig uit vrijwel alle invloedrijke niet-communistische politieke partijen en vakbonden van de EGKS-lidstaten. Door middel van resoluties wilde Monnet hen committeren aan bepaalde Europese doelen. In Nederland traden de fractieleiders van pvdA en KVP – Burger en Romme – toe, alsmede de latere

fractie leider van de ARP Bruins Slot, zijn fractiegenoot en CNV-secretaris Hazenbosch, KAB-secretaris Co Alders en NVV-voorzitter Henk Oosterhuis. CHU en VVD ontbraken omdat zij zich niet van tevoren wilden binden.⁷⁴

Al snel zorgde het Actiecomité voor consternatie in het kabinet. Bij het werven van Nederlandse leden had Monnet namelijk een beroep gedaan op de ministers Mansholt en Zijlstra. Beyen was hierover verontwaardigd en vroeg in de ministerraad van 19 december 1955 opheldering. Zijlstra moest toegeven dat er de volgende dag op zijn departement een bespreking zou plaatsvinden van de Nederlandse leden van het comité over een aan de parlementen van de EGKS-landen voor te leggen resolutie over atoomenergie. Beyen vond dit voorbarig en vreesde dat een dergelijke interventie tot verdeeldheid zou leiden. Hij wilde wachten op het rapport-Spaak. Drees maakte principieel bezwaar tegen het feit dat Monnet zaken probeerde door te drijven buiten de regeringen om. Als een parlement zich van tevoren vastlegde, was er immers geen sprake meer van een vrije discussie met de regering. Op zijn voorstel besloot het kabinet dat elke minister de Kamerleden uit eigen kring zou ontraden zich te zeer op gedetailleerde uitwerkingen vast te leggen.⁷⁵ Of, en in welke vorm, de ministers navolging hebben gegeven aan deze oproep, is onduidelijk. De Kamer hoefde zich daar ook helemaal niets van aan te trekken.

Op 18 januari 1956 presenteerde het comité-Monnet zijn eerste resolutie over de oprichting van een Europese gemeenschap voor atoomenergie.⁷⁶ Het kabinet besprak de tekst op 6 februari. Beyen verklaarde dat Nederland zich niet tegen een supranationale regeling moest verzetten, en dat eerst diende te worden nagegaan wat zich hiervoor leende. De ministerraad nam dit standpunt over. Een controversieel onderdeel van de resolutie was de bepaling dat Euratom zich uitsluitend zou toeleggen op de vreedzame toepassing van atoomenergie. Het kabinet vond dit onacceptabel. Nederland wilde niet zo maar afstand doen van de mogelijkheid in de toekomst tactische atoomwapens te produceren. Bovendien had de marine plannen voor kernonderzeeërs. Het kabinet besloot de Kamercommissie eerst haar eigen gang te laten gaan met de resolutie.

Ten slotte sprak het kabinet nog over het feit dat de resolutie niet repte van de gemeenschappelijke markt. Kennelijk wilde men prioriteit geven aan Euratom. Het kabinet was echter voorstander van een koppeling van beide initiatieven. Beyen verzekerde zijn collega's dat er geen gevaar dreigde. De Fransen zagen Euratom weliswaar als een excuus om niet aan de gemeenschappelijke markt te hoeven deelnemen, maar Spaak wilde juist alleen maar aan Euratom meewerken als de gemeenschappelijke markt tot stand

kwam, en de Belg werd daarbij gesteund door de Bondsrepubliek.⁷⁷

Vier dagen later sprak Beyen met de Kamercommissie. Al snel bleek dat hij kon rekenen op de steun van de meeste commissieleden. Kritiek kwam er van de kant van de pvdA. ‘Zelfde weg als met EDG. Er komt weer net niets uit. Buigingen, maar geen resultaat’, aldus Burger volgens het handgeschreven verslag. De beperking tot het vreedzaam gebruik was volgens de pvdA’er – die de resolutie mede ondertekend had – nodig vanwege de controlemogelijkheden. Bovendien wilde hij geen atoomwapens. ‘Begrijp wantrouwen niet. Heb 3,5 jaar vóór supranationale organen gepleit!’ luidde de reactie van de minister. Romme – ook lid van het Actiecomité – meende dat het kabinetsstandpunt en de resolutie niet strijdig met elkaar hoefden te zijn. Waarschijnlijk droeg de kVP-leider toen al de oplossing aan die later in het rapport van de Kamercommissie terecht zou komen. De resolutie bepaalde namelijk dat de nakoming van ‘de thans van kracht zijnde internationale verplichtingen’ niet zou worden beïnvloed. De redenering was dat dit ook gold voor de *militaire* verplichtingen van de lidstaten, die daarmee buiten Euratom vielen. Op basis van deze interpretatie konden beide standpunten worden verzoend.⁷⁸

De commissie bracht op 12 maart verslag uit. De overgrote meerderheid stemde in met de resolutie en verzocht het kabinet het beleid te blijven richten op de verwezenlijking ervan. De vvd en Gerbrandy spraken zich uit tegen de gevolgde procedure. pvdA, kVP, ARP en CHU stelden daartegenover dat alleen de leden van het comité-Monnet zich aan de resolutie hadden gebonden. De ondertekenaars voelden zich niet in sterkere mate gebonden dan wanneer zij een motie hadden meeondertekend. Op twee punten verschilde de pvdA van mening met kVP, ARP en CHU. Allereerst meende de partij dat Euratom de militaire productie van atoomenergie uitsloot. Daarnaast verwierp zij de koppeling aan de gemeenschappelijke markt. De andere drie stelden dat de koppeling overeind moest blijven omdat een aantal landen bezwaar had tegen Euratom en omdat Frankrijk anders de gemeenschappelijke markt niet zou accepteren.⁷⁹

Bijna twee weken later volgde de plenaire behandeling van de conclusie van het verslag van de commissie over de resolutie. Bij die gelegenheid voerde Burger nog een achterhoedegevecht over de uitsluiting van het militair gebruik. Hij stelde terecht dat de passage over de ‘thans van kracht zijnde internationale verplichtingen’ alleen sloeg op de vreedzame productie, maar kreeg geen steun van andere partijen. Beyen verklaarde nog dat het aannemen van de resolutie ‘zeker aangenaam’ was, maar wees er tegelijk op dat de ‘eigenlijke regeringsonderhandelingen’ nog gaande waren. De conclusie

van de Kamercommissie werd op 10 april 1956 aangenomen met 64 tegen 12 stemmen. Tegen stemden Gerbrandy en de fracties van VVD, SGP en CPN. Tot tevredenheid van het kabinet aanvaardden de ministers van Buitenlandse Zaken van de ‘Zes’ kort daarop een compromisformule die het militair gebruik van kernenergie niet categorisch uitsloot.⁸⁰

Het kabinet reageerde eind 1955-begin 1956 bijzonder gevoelig op de interventie van Monnets Actiecomité, maar uiteindelijk werden de plooiën op het Binnenhof gemakkelijk gladgestreken. Daarmee verdween ook de spanning rond de lobbyactiviteiten van Monnet. In het vervolg kwamen resoluties van zijn Comité niet meer afzonderlijk aan de orde in de Kamer. De tweede resolutie – van 20 september 1956 over de relatie tussen de EEG en het Verenigd Koninkrijk – werd nog als bijlage bij het Voorlopig Verslag gevoegd, maar de derde – van 25 november 1957 over de vestiging van de drie gemeenschappen in een ‘Europese district’ – viel die eer al niet meer te beurt.⁸¹

1.6. DE VERDRAGEN VAN ROME VOOR EEG EN EURATOM

Op 25 maart 1957 ondertekenden Frankrijk, West-Duitsland, Italië, België, Nederland en Luxemburg de Verdragen van Rome tot oprichting van de Europese Gemeenschap voor Atoomenergie (Euratom) en de Europese Economische Gemeenschap (EEG). In de atoomgemeenschap zou de nadruk worden gelegd op onderzoek en vreedzaam gebruik van kernenergie. De EEG was gericht op het in fasen ontmantelen van handelsbelemmeringen, waardoor vrij verkeer van personen en goederen zou ontstaan. De interne markt kreeg een gemeenschappelijk buitentarief. Bijzonder waren de gezamenlijke communautaire instellingen: Raad van Ministers, Europese Commissie, Europees Parlement of Assemblée en Gerechtshof.

Na afloop van de plechtigheid richtte minister Luns, die de verdragen mede ondertekend had, zich tot televisiekijkend Nederland – een select gezelschap in 1957 – om het historische belang te onderstrepen. Hij vergeleek de ondertekening met het optrekken van pijlers die een nieuw en vrij Europa zouden schragen.⁸² *De Volkskrant* opende op de voorpagina met een artikel van Drees getiteld ‘Eerste, voorzichtige, stap’. Daarin zette de premier de voor- en nadelen voor Nederland op een rijtje. Hij vestigde uiteindelijk zijn hoop op ‘de geest waarin de uitvoering geschiedt.’⁸³

Bemoeienis met de onderhandelingen

Die onderhandelingen waren in 1956 begonnen en werden afgerond kort voor de ondertekening. Het vierde kabinet-Drees – een coalitie van pvdA, KVP, ARP en CHU – had forse concessies moeten doen. De open Nederlandse economie was het meest gebaat bij een gemeenschap met zo laag mogelijke buitentarieven en met deelname van de landbouw aan de gemeenschappelijke markt. Ten aanzien van de Europese instellingen en hun bevoegdheden liepen de meningen in het kabinet uiteen. Vooral Drees was geneigd het supranationale karakter van de EEG beperkt te houden. Mansholt, Klompé, die minister van Maatschappelijk Werk was geworden, en Ivo Samkalden (PvdA) van Justitie streefden naar een zo sterk mogelijke positie van de supranationale gremia tegenover de lidstaten. Luns en Zijlstra kozen een middenweg.⁸⁴

Onder druk van traditioneel protectionistische landen als Frankrijk en Italië was het gemeenschappelijk buitentarief echter hoger geworden dan gehoopt, de bepalingen in het EEG-verdrag over landbouw waren vaag en vrijblijvend, en van een gemeenschappelijk vervoersbeleid, waarbij de transportsector grote belangen had, was nauwelijks sprake. Daarnaast zagen de federalistisch gezinde ministers met lede ogen aan dat het supranationale karakter van de EEG minder sterk was dan zij hadden gewenst. Zij hadden vooral kritiek op de sterke positie van de Raad van (nationale) Ministers tegenover de Commissie. Ten slotte had het kabinet op het laatste moment nog een Frans voorstel moeten slikken dat de overzeese gebiedsdelen deel zouden gaan uitmaken van de gemeenschappelijke markt. Ondanks al deze bezwaren kon er geen sprake van zijn dat Nederland het verdrag *niet* zou accepteren. Het was een belangrijke eerste stap in de richting van afbraak van handelsbelemmeringen in Europa – een vitaal nationaal belang – en van een werkelijke gemeenschap.⁸⁵

Het kabinet hield de Vaste Kamercommissie gedetailleerd op de hoogte van de onderhandelingen. De commissie kreeg weliswaar geen officiële stukken te zien, maar Beyen en later ook Luns stuurden met een zekere regelmaat lange nota's met standpunten en rapporten over de laatste ontwikkelingen.⁸⁶ Begin 1957 kwam de commissie driemaal langdurig bijeen met de ministers Luns, Jacob Algera (ARP, Verkeer en Waterstaat), Zijlstra, Mansholt en Henk Hofstra (PvdA, Financiën) en de staatssecretaris van Buitenlandse Zaken Ernst van der Beugel (PvdA). In deze vergaderingen kwamen alle aspecten van de verdragen aan bod.

Een ruime meerderheid van de commissie stelde dat het aantal van 142 leden in het Europees Parlement – onder wie veertien Nederlanders – veel

te weinig zou zijn. Dat was te belastend voor die leden en zou de parlementaire invloed niet ten goede komen, aldus Nederhorst, Van der Goes, Blaisse en Hazenbosch. Volgens Nederhorst zou van een effectieve controle geen sprake zijn. Het was al moeilijk genoeg om mensen voor de Assemblée van de EGKS te vinden. Luns erkende de bezwaren maar maakte zich er met een grap van af: ‘Ook Min[ister] overbelast!’⁸⁷

Minister-president Drees had grote moeite met het intensieve overleg met de Vaste Commissie. De internationale onderhandelingspositie van het kabinet werd er volgens hem door ondergraven. In februari 1956 beklaagde hij zich daarover al in de ministerraad. In 1965 schreef hij in *De vorming van het regeringsbeleid* dat het ‘extreme federalisme’ van de Kamer het kabinet tijdens de onderhandelingen over de verdragen ernstig had belemmerd. Onderhandelaars van andere landen zouden bezwaren van het kabinet hebben weggewimpeld onder het mom van ‘het Nederlandse parlement zegt in elk geval ja, waarom maken jullie het ons nu toch moeilijk?’ Ook Van der Beugel stelde later dat het kabinet voortdurend in de wielen werd gereden door de Kamer in het algemeen en de fracties van pvdA en KVP in het bijzonder.⁸⁸

Het is de vraag of het beeld van Drees en Van der Beugel klopt. Over de vergadering van 16 februari 1957 met de Kamercommissie schreef Van der Beugel bijvoorbeeld in zijn dagboek: ‘pvdA-fractie gedroeg zich infect. (...) Het is enerzijds ressentiment tegen BZ, anderzijds een doorhameren op een bepaalde dogmatiek, waarin het Nederlandse belang geen enkele plaats heeft.’ Het voornaamste agendapunt was het Franse voorstel voor de associatie van de (voornamelijk Franse) Afrikaanse overzeese gebieden, gekoppeld aan een kostbaar hulpprogramma. Van der Beugel liet zich daarover nogal laatdunkend uit, maar uit de notulen van deze vergadering blijkt dat de financiële en economische consequenties zorgvuldig werden afgewogen. De regering werd niet in de wielen gereden. De vragen aan de ministers – ook die van de pvdA – waren informatief. Alleen Korthals waarschuwde dat Nederland door het Franse voorstel te aanvaarden, de indruk wekte medeverantwoordelijk te zijn voor de Franse Afrikapolitiek en ‘entrées’ in andere landen dreigde te verliezen.⁸⁹

Van der Beugels irritatie hing waarschijnlijk samen met de gespannen verhouding tussen hem en de pvdA-fractie, die zich fel had verzet tegen zijn benoeming tot staatssecretaris omdat hij te weinig ‘Europees’ zou denken. Misschien had hij verwacht dat de Kamerleden meer verontwaardiging zouden hebben getoond over het voorstel en de tactiek van de Fransen, maar dan had het kabinet toch kunnen pleiten voor een veto. Zijlstra en Luns

spraken echter van een grote kans om op de Afrikaanse markten door te dringen. Al met al lijkt het erop dat Drees en Van der Beugel overdreven. De Kamercommissie gaf het kabinet in feite de vrije hand.

Uitvoerige plenaire debatten zonder politieke spanning

Het Tweede Kamerdebat over de goedkeuring van de Verdragen van Rome nam vier dagen in beslag, van 1 tot 4 oktober 1957. Maar liefst 25 Kamerleden en zes ministers voerden het woord. De *NRC* verwonderde zich erover hoe weinig ophef de behandeling teweegbracht bij pers en publiek, zeker in verhouding tot het grote belang van de verdragen: ‘(...) (...) (...)’ het voltrok zich allemaal even gewoon alsof het een niet al te ingrijpend wetsontwerp betrof. Geen volle tribunes, geen fotografen, geen radio, geen televisie; alleen een uitzonderlijk groot aantal sprekers en de lange duur van de debatten wezen erop, dat er iets bijzonders aan de hand was.⁹⁰

De verschillende woordvoerders hadden grotendeels dezelfde kritiek als het kabinet al eerder had geuit. De passages over landbouw en vervoer waren te kort en te vaag, het buitentarief te hoog, en de invloed van de protectionistische Fransen en Italianen te groot. De op export gerichte Nederlandse economie dreigde de dupe te worden van hoge tariefmuren. Verder werd de grote macht van de Raad van Ministers als een probleem ervaren, al zagen de fracties toch mogelijkheden in de toekomst de institutionele structuur te versterken. Desondanks beschouwde een ruime meerderheid de Verdragen als een belangrijke stap op weg naar Europese integratie. Blaisse (KVP): ‘Wij stellen ons met een zeker optimisme, maar in ieder geval met alle toewijding, die wij kunnen opbrengen, achter dit verdrag.’ Schmal (CHU): ‘Onzerzijds nemen wij bij voortduring het standpunt in, dat onder de gegeven omstandigheden iedere ernstige poging ter verkrijging van een Europees integratie, en derhalve ook deze, moet worden gesteund.’ Van der Goes (PvdA): ‘Het is dus zo, dat wij het EEG-verdrag als een vertrekpunt kunnen beschouwen van een lange reis in de toekomst, waarin nog alles mogelijk zal zijn.’⁹¹

Oppositieleider Oud diende een amendement in waarin verzocht werd in de ratificatieoorkonde van de verdragen de verklaring op te nemen dat Nederland het EEG-verdrag niet zou hoeven toe te passen wanneer de bevolkingsgroei de werkgelegenheid in gevaar zou brengen, een juridische *trouville*. Het kabinet keurde dit af, omdat het bij de partners de indruk zou wekken dat Nederland een voorbehoud maakte. Oud kreeg de regeringspartijen CHU en ARP aan zijn kant, maar KVP en PvdA stelden zich achter het

kabinet, waardoor het amendement verworpen werd met 48 tegen 77 stemmen.⁹²

Een tweede amendement waarover discussie ontstond, was ingediend door de voorzitter van de Commissie van Voorbereiding, Blaisse. Hierin was de wens neergelegd nadere uitvoeringsovereenkomsten die uit het EEG-verdrag zouden voortvloeien ter goedkeuring aan de Staten-Generaal voor te leggen. De Kamer wilde de vinger aan de pols kunnen blijven houden. Daartegen bracht Drees praktische – uitdrukkelijk geen principiële – bezwaren naar voren: de noodzaak van een fiat van beide Kamers zou de uitvoering van dat soort overeenkomsten onnodig vertragen. Blaisse stelde daar namens de commissie tegenover dat de toekomst onzeker was en dat de komende vijftien jaar wellicht ‘belangrijke uitvoeringsovereenkomsten’ zouden worden voorgesteld.⁹³ Het amendement werd ten slotte aangenomen met alleen de stemmen van de pvdA tegen. Een ander amendement-Blaisse passeerde zonder tegenstand. Het verplichtte de regering jaarlijks verslag uit te brengen van de stand van zaken ten aanzien van de uitwerking en toepassing van de Verdragen van Rome.

Op 4 oktober 1957 aanvaardde de Tweede Kamer het EEG-verdrag met 115 stemmen voor en 12 tegen. Zoals verwacht stemden SGP en CPN tegen. De andere leden die tegenstemden waren H.F. van Leeuwen (vvd), Karel van Rijckevorsel (KVP) en Gerbrandy (ARP). Volgens Van Leeuwen rammelde de paragraaf over mededinging ‘als een boerenkar op een heiweg.’ Van Rijckevorsel hekelde de onopzegbaarheid en verzette zich tegen het verlies van nationale parlementaire bevoegdheden zonder compensatie op Europees niveau. Gerbrandy keerde zich botweg tegen de ‘inlijving van Nederland bij Frankrijk-Duitsland.’⁹⁴

Het debat in de Eerste Kamer nam twee dagen in beslag. De discussie leverde geen nieuwe gezichtspunten op. Volgens Rip (ARP) was ‘buiten de gemeenschap blijven, (...) in hoge mate onaantrekkelijk.’ Een isolement tegenover de vijf overige EEG-landen zou de Nederlandse belangen meer schaden dan deelname aan de gemeenschap. De vvd’er Geert de Grooth stelde daar tegenover: ‘Vaststaat, dat wij ons van de zee afkeren, dat wij het “mare liberum” vergeten en een hogere barrière tegen die zee optrekken, dat wij ons gezicht wenden naar het oosten en het zuiden en niet meer naar de vrije zee, maar naar landen, die zich historisch, in de 19de en 20ste eeuw, hebben doen kennen als landen van protectionistische allure.’ Het EEG-verdrag werd op 4 december 1957 aangenomen door de Eerste Kamer met 46 stemmen voor en 5 tegen – behalve de twee aanwezige communisten ook drie van de zeven vvd’ers, onder wie De Grooth.⁹⁵ Over het Euratomverdrag werd

weinig gezegd. Het werd in beide Kamers zonder hoofdelijke stemming aanvaard, met de aantekening dat de communisten als tegenstemmers beschouwd wilden worden.

1.7. TOT BESLUIT

Het proefreferendum van Bolsward en Delft maakte duidelijk hoe hoog de verwachtingen waren van een verenigd Europa in 1952. Dat was niet verwonderlijk. Zo kort na de depressie van de jaren dertig en de Tweede Wereldoorlog en midden in de Koude Oorlog leek nauwe samenwerking in Europa een voor de hand liggende oplossing.

In het Nederlandse parlement kreeg Europese integratie ook brede steun. De verdragen over de Raad van Europa, de EGKS, de EDG en EEG/Euratom werden met grote meerderheden aangenomen. CPN en SGP waren weliswaar vierkant tegen, maar dat waren marginale partijen. De rest was voor, zij het uit verschillende motieven. De verzoening van de ervvijanden Frankrijk en Duitsland was een belangrijk argument. Daarnaast was er de overtuiging dat economische welvaart alleen mogelijk was in grotere verbanden. Bovenal moest het hoofd worden geboden aan de dreiging van de Sovjet-Unie. Dat ARP, CHU en VVD omstreeks 1949 hun aarzelingen opgaven, had alles te maken met de politieke realiteit: de oprichting van Raad van Europa en EGKS. Integratie leek onvermijdelijk. In 1952 zou de CHU'er Schmal opmerken 'dat wij in Europa die kant uit moeten, of wij willen of niet.'⁹⁶

Het enthousiasme kon zo niet verhullen dat er vanaf het begin verschil van mening bestond over de invulling van 'Europa', vooral over de vorm en het tempo. Hoever moest de supranationale samenwerking gaan? Moest die ook politiek zijn? Was het Europa van de Zes niet te klein? Hoe schadelijk was de afzijdigheid van het Verenigd Koninkrijk? ARP, CHU en VVD spraken zich in 1949 dan wel uit voor de oprichting van supranationale instellingen, maar hielden ook enige reserves. In oud-premier Gerbrandy had de ARP een luidruchtige dissident, en in 1957 zou bijna de helft van de VVD-Eerste Kamerfractie tegen het EEG-verdrag stemmen. De KVP en de PvdA – veruit de grootste regeringspartijen in deze hele periode – waren uitgesproken voorstanders van integratie. Maar ook binnen deze partijen bestonden verschillende visies. Voor partijleiders Romme en Drees gold het primaat van de binnenlandse politiek. De integratie had ook nog weinig reëel effect, zodat meningsverschillen niet op de spits werden gedreven.

Over één zaak waren alle partijen het hartgrondig eens: Europa-inwording diende democratisch gecontroleerd te worden. Dat betekende al-

lereerst dat de regering het parlement moest consulteren en ten tweede dat de nieuwe Europese instellingen aan parlementaire controle onderworpen dienden te zijn. Op het eerste punt kreeg de Kamer haar zin: bij de totstandkoming van de Europese verdragen onderhielden de verschillende kabinetten-Drees nauw contact met de Vaste Kamercommissie voor Buitenlandse Zaken. Het tweede punt bleef voorlopig onbeslist en zou vanaf 1958 nader moeten worden uitgewerkt binnen de EEG.

Van een duidelijke sturing van de regering door de Kamer was intussen geen sprake, maar er bestond zeker spanning. De ministers beklagden zich erover dat zij door Kamerleden te veel op de vingers werden gezien. Premier Drees vond inmenging van buitenaf – respectievelijk door het Comité-Monnet en door de Vaste Kamercommissie – schadelijk voor het debat en de onderhandelingspositie van Nederland. Van de andere kant hadden de fracties van de KVP en de PvdA forse kritiek op de ‘minimalistische’ houding van het kabinet, eerst aan het adres van Stikker en later aanvankelijk ook aan dat van Beyen. ‘Goede Europeanen’ als Van den Brink en Mansholt hadden een betere naam in de Kamer. Op Economische Zaken en op Landbouw was de behoefte aan integratie – met of zonder de Britten – ook groter dan op Buitenlandse Zaken. Een aantal nijpende economische problemen leek alleen bovennationaal te kunnen worden opgelost.

De stelling van Drees en Van der Beugel dat het parlement het kabinet in de wielen reed, lijkt overdreven. De fracties van PvdA en KVP erkenden het experimentele karakter van de integratie en wilden de zaak niet op de spits drijven. Bovendien slaagden zij er niet in met concrete tegenvoorstellen te komen, of waren zij het niet met elkaar eens. De oorspronkelijke tekst van de moties-Van der Goes van Naters-Serrarens van 1948 en 1949 was al voor velerlei uitleg vatbaar. De toevoeging van ‘voor zover wenselijk en mogelijk’ betekende in feite dat de regering de vrije hand kreeg. Dit was exemplarisch. Het voorzichtige regeringsbeleid zou daarna ook steeds de steun krijgen van de overgrote meerderheid van de Kamer.

Na de ondertekening van de Verdragen van Rome in 1957 kwam de inhoudelijke discussie over ‘Europa’ pas goed op gang. Naast de uitwerking van het EEG-verdrag zou het Europa van de Zes met een aantal grote vraagstukken worden geconfronteerd: de mate van politieke samenwerking, de democratische controle van de gemeenschappelijke instellingen en de relatie met het Verenigd Koninkrijk. Deze kwesties zouden de jaren 1958-1972 beheersen.

HOOFDSTUK 2

1958-1972:

Voet geven aan Europa

Jan Willem Brouwer en Johan van Merriënboer

2.1. INLEIDING

In een historisch overzicht van het Europadebat in het Nederlandse parlement en de Nederlandse politieke partijen zijn de jaren 1958 en 1972 voor de hand liggende cesuren. Op 1 januari 1958 begon immers de EEG haar werkzaamheden als uitvloeisel van het Verdrag van Rome, en in 1973 traden Denemarken, Ierland en het Verenigd Koninkrijk toe – dit was de eerste uitbreiding van de Europese Gemeenschap van zes naar negen lidstaten. Vooral voor de toetreding van de Britten had Nederland zich vanaf het begin sterk gemaakt.

Tot zijn vertrek in april 1969 werden de debatten over Europese integratie gedomineerd door de Franse president Charles de Gaulle, die fundamentele bezwaren had tegen de communautaire besluitvorming in Brussel en tegen de toetreding van het Verenigd Koninkrijk tot de Gemeenschap. De legerstoelcrisis – de periode van 1 juli 1965 tot 29 januari 1966 waarin Frankrijk de zittingen van de Raad van Ministers in Brussel boycotte – vormt een waterscheiding in de Haagse debatten over Europa. Daarna begreep de Kamer dat het weinig zin had het kabinet opnieuw aan te sporen de strijd met Parijs aan te gaan. Het Europese elan maakte plaats voor realisme: de periode-De Gaulle uitzitten, en overeind houden wat bereikt was.

In de periode 1958-1972 gingen vakministers in Brussel een steeds grotere rol spelen. Zij werden daarover door de specialisten van de verschillende fracties stevig aan de tand gevoeld in commissievergaderingen en bij begrotingsdebatten. In dit hoofdstuk wordt echter gefocust op Buitenlandse Zaken. Bij Joseph Luns en in mindere mate bij zijn opvolger Norbert Schmelzer ging het er atlantischer en diplomatieker aan toe dan in de Vaste Kamercommissies van Landbouw en Economische Zaken, die doelgericht streefden naar de opbouw van een gemeenschappelijke markt. Op het gebied van de landbouw legde Nederland relatief veel gewicht in de schaal.

Diepgravend onderzoek naar de opvattingen van de Kamer over zaken als het Europese vervoersbeleid, de buitenlandse betrekkingen van de EEG of de Brusselse bureaucratie is nog niet verricht.

Tot zijn aftreden op 1 oktober 1971 speelde Luns een hoofdrol in het Nederlandse politieke debat over Europa. Hoe dominant zijn positie was, blijkt alleen al uit het feit dat hij meer dan negentien jaar minister bleef. In de voortdurende competentiestrijd met Landbouw en Economische Zaken slaagde hij erin zijn leidende rol vast te houden, ondanks druk vanuit de Kamer. Van de start van de EEG tot omstreeks 1962 was een meerderheid in de Kamer zeer kritisch over Luns' aarzelende Europese strategie. Het ministerie van Buitenlandse Zaken had een voorkeur voor een ruimere vrijhandelszone – zoals voorgesteld door de Britten – terwijl de Kamer prioriteit wilde geven aan de opbouw van de EEG. Na het mislukken van de onderhandelingen over de vrijhandelszone en de eerste successen van de EEG keerde Luns zich tegen plannen van De Gaulle voor intergouvernementele politieke samenwerking tussen de zes lidstaten buiten de EEG om (het plan-Fouchet voor een gemeenschappelijk veiligheids- en buitenlands beleid). De Kamer wilde evenmin iets weten van het plan, maar ze was tegelijk kritisch over Luns' hardnekkige weigering om nader van gedachten te wisselen met De Gaulle over politieke integratie. Nadat De Gaulle in januari 1963 een veto had uitgesproken tegen de Britse toetreding tot de EEG, draaide de Kamer bij: Luns had gelijk gehad.

Tussen 1963 en 1965 stelde de volksvertegenwoordiging zich steeds assertiever op als Europa in het geding was. Eind 1964 werd Luns zelfs gedwongen de zogenoemde *préalable anglais* op te geven, de absolute voorwaarde dat Nederland alleen maar wilde spreken over politieke integratie als de Britten daarbij werden betrokken. Daarnaast voerde de Kamer de druk op om het democratisch gat te dichten door middel van een fundamentele uitbreiding van de controlerende bevoegdheden van het Europees Parlement. De Nederlandse politiek maakte zich vanaf het begin sterk voor uitbreiding van de macht van dit Parlement en dit bleef een rode draad in de volgende jaren.

Intussen groeide vanaf 1958 de 'nationale' consensus bij de grote Nederlandse partijen. De Europese paragrafen in de partijprogramma's luidden aan het eind van de jaren zestig vrijwel gelijk. De aanvankelijke aarzelingen bij ARP, CHU en VVD verdwenen toen het succes van de EEG duidelijk werd en de toetreding van de Britten dichterbij kwam. De Gaulle kwam daarbij goed van pas als kop-van-jut. Zolang de NAVO en de band met de Amerikanen geen gevaar liepen, kon de integratie op kamerbrede steun rekenen.

Na de legestoelcrisis prijkte ‘Europa’ minder hoog op de parlementaire agenda. De zorgen over het democratisch tekort bleven echter overeind. Op de Europese topconferentie in december 1969 in Den Haag werden allerlei grootse plannen gelanceerd, maar die brachten de Kamer niet meer in vuur en vlam. Na het vertrek van De Gaulle en het voltooiën van de gemeenschappelijke markt op 1 juli 1968 – anderhalf jaar eerder dan gepland – moest eerst maar eens worden gewacht op de komst van de Britten. Het politieke plaatje zou er dan veel beter uitzien. Maar tot die tijd: wél doorgaan met ‘European business as usual.’

2.2. DE GAULLE DICTEERT HET TEMPO TOT 1965

Twijfel aan de Europese gezindheid van Buitenlandse Zaken

Voor een aantal bewindslieden in het vierde kabinet-Drees was een belangrijke reden om akkoord te gaan met de EEG hun overtuiging dat de Gemeenschap spoedig nauwe betrekkingen zou aanknopen met het Verenigd Koninkrijk.¹ Vooral premier Drees, minister Luns en diens staatssecretaris Van der Beugel hadden grote bezwaren tegen economische integratie buiten de Britten om. Zij hadden hun hoop gevestigd op het plan voor een Europese vrijhandelszone, gelanceerd door Londen aan het eind van de onderhandelingen over de Verdragen van Rome. Deze zone zou zowel de EEG als de meeste andere Europese leden van de Organisatie voor Europese Economische Samenwerking (OEES) moeten omvatten. Drees zei daarover in april 1957 in de ministerraad: ‘De mogelijkheid van de totstandkoming van deze vrijhandelszone heeft spreker ook heengebracht over belangrijke bezwaren, die hij tegen het EEG-verdrag had. Met ondertekening van dit verdrag heeft Nederland zich begeven in een protectionistische combinatie van betrekkelijk kleine omvang.’²

Begin februari 1958 verklaarde Van der Beugel in de Tweede Kamer dat de Zes zich niet moesten ‘opsluiten’ in de eigen gemeenschap. En bij de behandeling van zijn begroting in december van dat jaar beklemtoonde ook Luns dat het vrije Europa zich een ontwikkeling ‘in de richting van een afgesloten economisch blok’ niet kon veroorloven.³

Deze voorzichtige houding werd in de Kamer scherp bekritiseerd. De woordvoerders van PvdA en KVP vreesden dat de EEG naar het tweede plan zou worden geschoven. Nederland moest zich volgens hen niet te veel afkeren van Frankrijk en de Europese Commissie. Wim Schuijt (KVP) vroeg zich af of de bewindslieden nog wel overtuigd waren ‘van de juistheid van de in-

tegratiegedachte, zoals deze in de loop der jaren door de overgrote meerderheid in deze Kamer verdedigd is.' Hij vond dat zij zich te veel oriënteerden op Londen. Van der Goes (pvda) hekelde de prioriteit die het kabinet gaf aan de vrijhandelszone ten koste van de Verdragen van Rome. Nederland vervulde volgens hem 'een extreme rol in de institutionele en buitenlandse activiteiten van de Zes.' Luns weersprak de 'kwaadsappige geruchten' dat Nederland het Europa van de Zes zou wantrouwen. Van der Beugel noteerde in zijn dagboek: 'Ik heb mij vooral tegen vd Goes en Schuyt gericht, maar over hun hoofden heen tegen diegenen, die ons aan Frankrijk willen opknoepen en die ons beleid wantrouwen.'⁴

Na de val van het vierde kabinet-Drees in december 1958 verdween de pvda in de oppositie. Tijdens de volgende formatie in het voorjaar van 1959 werd de Europese politiek van Luns kritisch getoetst door zijn eigen partijgenoten. Schmelzer, de demissionaire staatssecretaris van Binnenlandse Zaken en protegé van partijleider Romme, waarschuwde in een notitie voor de 'anti-integratie gezindheid' van de regering. Zij zou prioriteit geven aan de vorming van een vrijhandelszone en de plannen van de Commissie dwarsbomen. Schmelzer vreesde dat Nederland onnodig krediet verspeelde in Brussel en vroeg Romme hierover met Luns te spreken. Dat gesprek leverde niets op. Luns weigerde zijn beleid bij te stellen.⁵

Het kabinet-De Quay, samengesteld uit ministers van KVP (mét Luns), VVD, ARP en CHU zette de Europapolitiek van zijn voorgangers voort. Het pleitte in zijn regeerprogramma voor 'bevordering van de Europese integratie' binnen de EEG, maar voegde daar wél aan toe: 'Een Europese economische associatie blijft de regering zien als een politieke en economische noodzakelijkheid. Bij de bevordering van de integratie dient waakzaam te worden toegezien op het vaak sterk op eigenbelang gericht streven van andere partners.'⁶

In februari 1960 kwam de spanning tussen EEG en vrijhandelszone opnieuw ter sprake in de Tweede Kamer, een maand na de ondertekening van het Verdrag tot oprichting van de Europese Vrijhandelsassociatie (EVA) door Denemarken, Noorwegen, Oostenrijk, Portugal, het Verenigd Koninkrijk, Zweden en Zwitserland. F.G. van Dijk (vvd) legde de prioriteit bij de opbouw van de EEG, terwijl Schmal (CHU) benadrukte 'dat noodzakelijkerwijze moet worden voortgevaren tot het Europa van de Zes plus de Zeven, kan het, tot een groter getal.' Connie Patijn (pvda) hekelde de Nederlandse 'protestpolitiek' in Brussel. Het nationale belang vereiste 'een diep au sérieux nemen in constructieve en kritische zin van dat integratieproces.' Dat proces was immers bezig Europese geschiedenis te maken: de gemeenschappelijke markt.⁷

Luns ontkende dat Nederland minder constructief was dan andere lidstaten. Hij benadrukte dat het beleid zich richtte op de volledige uitvoering van de Verdragen van Rome, maar dat het in concrete situaties mede werd bepaald door het handelen van de overige Vijf. Daarnaast waarschuwde hij dat de verdeling in twee economische blokken tot een ernstige verzwakking van Europa zou leiden, zowel op economisch als op politiek terrein. Volgens de NRC wilde het kabinet zich niet bij voorbaat in een continentaal blok laten opsluiten. De minister beaamde dat op 24 maart 1960 in de beslotenheid van de Vaste Kamercommissie. ‘Ned[erlandse] Reg[ering] heeft het v[erdrag] gezien als begin van ruimere associatie. (...) Als resultaat wordt, dat Zeven zich ook nauwer aaneensluiten, wordt de kloof breder’, aldus Luns. Hij wilde geen afstand nemen van de Britten en stond dus enigszins ambivalent tegenover de verdere opbouw van de EEG. Oppositieleider Jaap Burger was het daar niet mee eens: ‘Eng[eland] heeft verkeerde keus gedaan. De Zeven zijn m.i. alleen maar negatief tegen de Zes. (...) Laat U niet remmen. Er moet een werkelijk verenigd Eur[opa] komen, niet alleen maar een vergrote OEEC.’⁸

Op 4 juli 1960 debatteerde de Tweede Kamer voor het eerst over de door de regering uitgebrachte ‘Europese verslagen’ – een uitvloeisel van het amendement-Blaisse bij het EEG-verdrag. Iedereen pleitte voor een open EEG en toetreding van de Britten, maar er werden verschillende accenten gelegd. Simon Korteweg (VVD) vond een verenigd Europa zonder Engeland eigenlijk onbestaanbaar. De EEG was niet meer dan een middel. Barend Biesheuvel (ARP) stelde daartegenover: geen associatie tot elke prijs. Van der Goes wees erop dat het noodzakelijk was dat het Verenigd Koninkrijk alle Europese verdragen zou aanvaarden.⁹

Luns zet Parijs de voet dwars en wint aan populariteit

Onder De Quay (1959-1963) werd het Europese tempo bepaald door de opbouw van de EEG en de politiek van De Gaulle. De Franse president wilde Europa weliswaar sterker maken en minder afhankelijk van de VS, maar was een principiële tegenstander van de supranationale organen van de EEG. Werkelijke integratie was volgens hem alleen mogelijk op basis van samenwerking tussen nationale staten. In 1960 lanceerde hij een voorstel voor een intergouvernementele politieke unie, bekend als plan-Fouchet. Dit werd gesteund door Bondskanselier Konrad Adenauer maar fel bestreden door Luns, die stelde dat politieke samenwerking niet mocht worden losgekoppeld van de instellingen in Brussel. Luns eiste ook dat de Britten erbij zouden worden betrokken – deze hadden intussen het EEG-lidmaatschap

aangevraagd, en de toetredingsonderhandelingen startten in 1961 – om te verhinderen dat een Frans-Duits directorium voortaan de dienst zou uitmaken. Luns stond aanvankelijk alleen. Pas in het voorjaar van 1962 zou De Gaulle het plan intrekken.¹⁰

Luns' harde opstelling stuitte in de Kamer aanvankelijk op kritiek. De pvdA verweet hem in februari 1961 Nederland in een geïsoleerde positie te hebben geplaatst – wat tot grote irritatie bij Luns leidde. Ook de fracties van ARP, CHU en KVP bleken niet tevreden. De houding van De Gaulle was weliswaar onaanvaardbaar, maar men vroeg zich af of Luns zich niet te negatief had opgesteld. De vvd steunde de minister. Volgens Luns moest de samenwerking zo worden ingericht dat zij garanties bood tegen ongewenste blokvorming en tegen het in gevaar brengen van Nederlandse belangen. 'Dergelijke garanties zijn wel vervat in de zorgvuldig uitgewerkte verdragen tot instelling van de Europese Gemeenschappen. Daar kan dus niet de situatie ontstaan, dat één of meer machtige Staten in feite de zwakkere in een positie kan of kunnen manoeuvreren, waarin deze of moeten toegeven óf zich tegenover hen, dikwerf geïsoleerd, te weer moeten stellen. Dit is het gevaar (...) van een intergouvernementele samenwerking,' aldus Luns.¹¹

In 1962 veranderde er weinig. De pvdA bleef kritisch, terwijl KVP, ARP en CHU voorzichtig geformuleerde bedenkingen uitten. In januari maakten Van der Goes en Schuijt zich nog sterk voor bovennationale amendering van het – inmiddels 'verbeterde' – Franse plan. Van der Goes veroordeelde het 'voortdurend speculeren op Engeland' en Schuijt sprak over 'een intergouvernementele taart, overgoten met een slap communautair sausje.' CHU en ARP waren terughoudender, maar drongen er ook op aan het plan niet te laten mislukken. Volgens Isaäk Diepenhorst (CHU) was het plan juist van belang voor de onderhandelingen met de Britten. Alleen de vvd stelde zich weer achter de minister op. Luns beloofde dat Nederland zich positief zou opstellen, maar waarschuwde tegelijk 'dat het huidige Franse bewind bepaaldelijk niet bijzonder gebrand is op een versterking van de gemeenschappen.'¹²

Op 13 juni 1962 hield de Kamer haar tweede debat over de Europese verlagen. Schuijt uitte opnieuw bedekte kritiek op het beleid van Luns. De kloof tussen de Zes was volgens hem groter geworden. Zolang een definitieve communautaire opzet onhaalbaar was, zou misschien tóch een 'tijdelijke noodbrug van intergouvernementele makelij' kunnen worden gebouwd. Vrijwel alle sprekers stelden zich zonder reserves achter het Nederlands-Belgische streven Engeland toe te laten tot de gemeenschappelijke markt. Anne Vondeling (pvdA) benadrukte wel dat de Britten offers moesten bren-

gen. Verder plaatsten diverse landbouwwoordvoerders kritische kanttekeningen. De toetreding mocht volgens Biesheuvel 'niet tegen elke prijs en bepaald ook niet tegen elke agrarische prijs' worden gekocht.¹³

De behandeling van de begroting van Buitenlandse Zaken in januari 1963 was volgens de NRC 'een matte vertoning.' Luns was inmiddels tien jaar minister. Er ontstond wel politiek rumoer over de beschuldiging van Frans Goedhart (pvda) dat Luns een 'anti-Frans complex' zou hebben dat geen enkel Nederlands belang diende. Een belangrijk discussiepunt was de impasse in de onderhandelingen met de Britten. Blaisse vond de toetreding van essentiële betekenis. 'Het toekomstige Europa is niet het Europa van de Zes: noch economisch, noch politiek, noch cultureel, noch militair is dit het Europa, waarnaar wij streven.' Mede namens pvda, ARP, VVD en CHU diende hij een motie in die het kabinet opdroeg 'alles in het werk te stellen de toetreding van het Verenigd Koninkrijk krachtig te bevorderen' en zich sterk te maken voor een ruimere armslag van de Europese Commissie in de onderhandelingsprocedure. De motie werd zonder hoofdelijke stemming aangenomen.¹⁴

Luns' Europese politiek, die te weinig voortvarend zou zijn, lag op dat moment al twee jaar onder vuur. Een actie van De Gaulle bracht echter een plotselinge omslag. Op 14 januari 1963 sprak de Franse president zijn beruchte eerste veto uit tegen de Britse toetreding, en op 22 januari tekenden de generaal en bondskanselier Konrad Adenauer een vriendschapsverdrag. Dat verdrag werd in Nederland opgevat als een nieuw bewijs dat Parijs en Bonn de dienst wilden uitmaken. De onderhandelingen met de Britten werden op 29 januari afgebroken.

Hierna verdween als bij toverslag de meeste kritiek op Luns. De Gaulles beleid werd Kamerbreed veroordeeld. De Franse president had op 14 januari ook verklaard dat zijn land besloten had een eigen atoommacht op te bouwen, onafhankelijk van de NAVO. Luns sprak van 'een dodelijk gevaar voor de vrije wereld.' Vondeling, de nieuwe fractieleider van de pvda, karakteriseerde De Gaulle als ondemocratisch, autoritair en 'een echte dictator'. Blaisse veroordeelde het 'ondemocratisch, hooghartig optreden' van Parijs: 'Nederland wil niet (...) zijn een vazalstaat van Frankrijk in een wereldconceptie, die de onze niet kan zijn.' Het kabinet stelde nogal koel vast 'dat voorshands de basis is weggevallen voor een onverkort vertrouwen in een waarlijk communautaire ontwikkeling van de EEG.'¹⁵

Het Europeabeleid van de Nederlandse regering in de periode 1961-1963 was volgens velen opvallend inconsequent. Aan de ene kant moest de politieke samenwerking worden gekoppeld aan de supranationale structuur, aan

de andere kant moesten de Britten meedoen die helemaal niets wilden weten van supranationaliteit. Verschillende auteurs menen dat deze tegenstrijdigheid het gevolg was van druk vanuit de Kamer.¹⁶ Deze veronderstelling is onjuist. Allereerst was Luns' politiek in hoge mate autonoom. Daarnaast was supranationalisme een effectief antwoord op de intergouvernementele plannen van De Gaulle. Verder legde Luns zelf ook altijd sterk de nadruk op het machts-evenwicht en de noodzaak van Britse deelname en atlantische eenheid.¹⁷ De Kamer vond vooral dat Luns zich te veel isoleerde, te weinig initiatieven nam en te veel de blik op Londen richtte.

Na de mislukking van het plan-Fouchet en het veto tegen de Britse toetreding stagneerde verdere politieke integratie. Proefballonnetjes, zoals dat van Spaak in september 1964 – een intergouvernementele 'politieke commissie' van drie leden volgens een bepaald roulatiesysteem – zorgden nog wel voor veel ophef in Den Haag. Onder druk van de Kamer zag Luns zich toen zelfs gedwongen het zogenoemde *préalable anglais* te laten vallen: voor het entameren van een gesprek over Europese politieke samenwerking zou niet langer de absolute voorwaarde worden gesteld dat de Britten daaraan moesten deelnemen.¹⁸

Vooruitgangsoptimisme en grote stappen voorwaarts

Tot 1965 waren de stappen die in de Europese Commissie en Raad van Ministers in Brussel werden gezet vrijwel onomstreden. Tamelijk geruisloos steunde de Kamer de versnelde totstandkoming van de gemeenschappelijke markt, de start van het gemeenschappelijk landbouwbeleid (GLB), de associatieovereenkomsten met derde landen en de fusie van de executieven van EEG, Euratom en EGKS. De desbetreffende wetsontwerpen werden zonder veel discussie aangenomen met hooguit de stemmen van een paar kleine, anti-Europese fracties tegen. Mede door de economische hoogconjunctuur verliep de opbouw van de EEG zeer voorspoedig. In mei 1960 besloot de Raad van Ministers in Brussel tot een versnelde uitvoering van het verdrag, en twee jaar later volgde zelfs een tweede versnellingsbesluit. De Kamer wist eerst niet goed hoe zij daarmee moest omgaan. Eind 1960 drong Gerard Nederhorst (PvdA) aan op een snelle indiening van 'de desbetreffende wetten.' Later bleek dat de regering alleen enkele tariefmaatregelen, die uit het besluit voortvloeiden, aan de Kamer hoefde voor te leggen.¹⁹

Centraal in het debat over het eerste versnellingsbesluit stond de vraag of de versnelde afbraak van industriële tarieven, essentieel voor de Bondsrepubliek, kon worden gekoppeld aan vooruitgang op het terrein van de Europe-

se landbouwpolitiek, een eis van de Fransen. Biesheuvel en Henk Vredeling (PvdA) vonden dat Nederland stevig moest vasthouden aan die koppeling om de Duitse weerstand tegen een GLB te breken. Van Dijk en Tiemen Brouwer (KVP) vreesden het risico dat de versnelling niet zou doorgaan, maar minister van Landbouw Vic Marijnen (KVP) gaf aan dat de landbouw niet mocht achterblijven. Op 1 december 1960 diende Biesheuvel – met steun van PvdA, KVP, VVD en CHU – een motie in waarin gesteld werd dat de te nemen maatregelen op landbouw- en industrieel terrein ‘een onverbreekelijk geheel’ vormden. Onder druk van vakbondswoordvoerder Pieter Bogaers (KVP) werd deze passage enigszins afgevlakt en gekoppeld aan een deadline, 1 januari 1961. De motie-Biesheuvel – de facto de parlementaire goedkeuring van de versnelling – werd daarop zonder hoofdelijke stemming aangenomen.²⁰ Deze koppeling maakte de weg vrij voor de totstandkoming van het GLB, de eerste communautaire politiek.

Op 14 januari 1962, na een legendarische marathonvergadering, bereikte de Raad van Ministers van de EEG overeenstemming over de start van het GLB: de eerste verordeningen voor de vorming van één markt voor landbouwproducten, te financieren op basis van solidariteit via het Europees Oriëntatie- en Garantiefonds voor de landbouw (EOGFL). Marijnen stuurde de stukken met een uitvoerige toelichting naar de Kamer, die ze voor kennisgeving aannam. Tijdens het debat over de begroting van Landbouw in maart 1962 kregen zowel de minister als eurocommissaris Mansholt van alle zijden lof toegezwaaid.²¹

Op 9 juli 1961 en 12 september 1963 ondertekende de EEG associatieovereenkomsten met respectievelijk Griekenland en Turkije. Deze landen wilden op termijn een douane-unie aangaan met de EEG, en uiteindelijk toetreden tot de gemeenschap. Op 20 juli 1963 werd in Yaoundé, de hoofdstad van Kameroen, een associatieovereenkomst gesloten met achttien voormalige kolonies in Afrika. De overeenkomst bood de producten van deze landen een vrijere toegang tot de EEG, zonder de voorwaarde van wederkerigheid.

Een brief van Luns over de Griekse associatie werd door de Kamer in februari 1962 voor kennisgeving aangenomen.²² De overeenkomst met Turkije schiep financiële verplichtingen voor de lidstaten en werd daarom ter goedkeuring voorgelegd. De Tweede Kamer volstond met een schriftelijke behandeling. Zij had kritiek op het feit dat, net als bij Griekenland, het Europees Parlement niet was geraadpleegd. Dit was in strijd met het EEG-verdrag. Luns wees op het onderscheid tussen de ondertekening van een overeenkomst en het sluiten ervan. Het verdrag schreef niet voor dat het Parlement moest worden geconsulteerd vóór ondertekening. Het kabinet

vond dat wenselijk, maar had er in Brussel geen steun voor gekregen. Op aandringen van Luns zou de Raad van Ministers in februari 1964 wel akkoord gaan met een officieuze procedure waarbij het Europees Parlement vóór de ondertekening vertrouwelijk op de hoogte zou worden gebracht van de uitkomsten. Op 10 juni 1964 passeerde de associatieovereenkomst met Turkije als hamerstuk de Tweede Kamer.²³

Ook het akkoord van Yaoundé moest ter goedkeuring worden voorgelegd. ARP-senator W.F. de Gaay Fortman noemde het ‘een voorbeeld van de nieuwe verhoudingen tussen Europa en voorheen koloniaal bestuurde gebieden’. Veel kritiek was er opnieuw op het feit dat het Europees Parlement niet vooraf was geraadpleegd. Op 12 februari 1964 passeerde ‘Yaoundé’ de Tweede Kamer. De fracties van CPN en PSP alsmede Van Rijckevorsel (KVP) spraken zich uit tegen het verdrag. Volgens de PSP was de overeenkomst ‘een dwangbuis’ en een ‘vervolg op het koloniale systeem’. Van Rijckevorsel vond de regeling van de financiële bijdragen in strijd met de democratische tradities van een doeltreffende controle.²⁴

Vanaf eind februari 1964 sprak de Raad van Ministers over de fusie van de bestuurlijke organen van EGKS, EEG en Euratom – met 1 januari 1965 als streefdatum. In Nederland stelden verschillende Kamerleden meteen voor de ratificatie van het Fusieverdrag te gebruiken als ‘breekijzer’ voor democratisering van de drie gemeenschappen. Luns reageerde terughoudend. Hij vroeg zich af of de fusie wel de geschikte gelegenheid was ‘om deze Nederlandse eis als *conditio sine qua non* te stellen’. Liever wachtte hij op het moment waarop de eigen middelen van de Economische Gemeenschap aan de orde zouden komen, waarschijnlijk medio 1965. Dan kon de kwestie van de parlementaire controle volgens hem niet meer worden vermeden.²⁵

Op 26 juni 1964 wist Luns de Vaste Kamercommissie er in een besloten overleg van te overtuigen af te zien van een koppeling van de ratificatie van het verdrag met uitbreiding van de bevoegdheden van het Parlement. Hij beloofde plechtig – en dat werd zelfs schriftelijk vastgelegd – dat het kabinet zou uitkijken naar een andere gelegenheid dit punt te maken.²⁶ Op 8 april 1965 werd in Brussel het Fusieverdrag ondertekend. De bestuurlijke organen van de drie gemeenschappen zouden worden samengevoegd tot één Raad en één Commissie van de Europese Gemeenschappen (EG). Het verdrag werd pas op 21 juni 1966 door de Tweede Kamer behandeld en zou uiteindelijk op 1 juli 1967 in werking treden.²⁷

De strijd om meer bevoegdheden voor het Europees Parlement

Terwijl de Europese politiek van De Gaulle in de Kamer op weinig sympathie kon rekenen, kleefde aan Luns nog lange tijd het etiket dat hij te stieriel anti-Frans was. Bij de behandeling van zijn begroting in november 1963 drongen verschillende fracties er bij de minister op aan initiatieven te nemen om de impasse te doorbreken.²⁸ In Brussel waren belangrijke stappen gezet op het terrein van de Europese integratie zonder dat het Europees Parlement daarop invloed had gehad. De Raad en de Commissie kregen meer bevoegdheden, maar het Parlement bleef het stiefkind. De druk vanuit de Tweede Kamer om het Europees Parlement te versterken werd steeds groter. Het besluit het GLB te financieren uit het Europees garantiefonds, het EOGFL, leidde ertoe dat miljarden guldens naar Brussel zouden vloeien zonder dat nationale parlementen daarover zeggenschap hadden. De Tweede Kamer had bijvoorbeeld volledig budgetrecht ten aanzien van het Landbouw-Egalisatiefonds, de Nederlandse voorloper van het EOGFL, maar zou dat grotendeels kwijtraken. In november 1963 nam de Vaste commissie voor Buitenlandse Zaken een motie-Vredeling aan die de minister opdroeg de nieuwe regeling alleen te aanvaarden als de controlebevoegdheid zou worden overgeheveld naar het Europees Parlement. In de minister-raad verklaarde Luns dat de Nederlandse delegatie alles zou proberen, maar zich er uiteindelijk bij zou moeten neerleggen als er niets werd bereikt. Het kabinet stemde daarmee in.²⁹

Begin 1964 werd in Brussel inderdaad een nader akkoord bereikt over het landbouwfonds, maar zonder extra bevoegdheden voor het Europees Parlement. Bij de behandeling van Luns' begroting in mei 1964 in de Kamer noemden woordvoerders van links en rechts dit onaanvaardbaar. Vondeling verweet de minister het budgetrecht van het parlement te hebben prijsgegeven en sprak van 'harakiri' voor de democratie. Luns vreesde dat er weinig aan te doen viel: de andere lidstaten maakten geen haast met democratisering en Nederland wilde niet gebrandmerkt worden als saboteur van het Europese landbouwbeleid.³⁰

Bij de volgende begrotingsbehandeling in februari 1965 was de maat vol. De Kamer vreesde het recht te verspelen de kwestie van de parlementaire controle aan de orde te stellen als er geen actie werd ondernomen. Met algemene stemmen nam zij een motie-Blaisse aan, waarin gesteld werd dat de Kamer alleen groen licht zou geven aan het landbouwfonds als het Europees Parlement een centrale plaats kreeg bij de vaststelling van de begroting daarvan. Kort daarop lanceerde de Europese Commissie een voorstel waarin de financiering van het landbouwbeleid gekoppeld werd aan versterking

van de bevoegdheden van het Europees Parlement en de toekenning van eigen middelen aan de Gemeenschap. De onderhandelingen over dit *pac-kage* – een bewuste poging van Commissievoorzitter Walter Hallstein om het Verdrag van Rome wat op te rekken – zouden eind juni starten.³¹

In juni 1965 nam de Tweede Kamer ook een tweede motie-Blaisse aan. Het Europees Parlement moest hetzelfde budgetrecht krijgen als een nationaal parlement. Luns stond met de rug tegen de muur. Collega-ministers in Den Haag vreesden een mislukking van het profijtelijke GLB en diplomaten in Brussel waarschuwden voor een Nederlands isolement. De minister wilde prioriteit geven aan de handhaving van het verworvene. Omdat hij tijdens het debat de indruk wekte dat hij weifelde, moest er zelfs tweemaal worden geschorst.³²

Het was duidelijk dat Luns ernstige problemen zou krijgen als hij in Brussel de handdoek te snel in de ring zou gooien, maar opnieuw werd hij gered door De Gaulle. De Franse president vond de voorstellen van de Commissie veel te ver gaan en brak de onderhandelingen op 1 juli meteen af – hoewel de klok bij marathonvergaderingen meestal nog enige tijd werd stilgezet. Dat was het begin van de ‘legestoelcrisis’, de boycot van de Europese instellingen door Parijs die zou duren tot februari 1966. De oplossing vloede uiteindelijk voort uit het besluit om een buitengewone zitting van de Raad te beleggen zonder de Commissie. Eind september 1965 stelden de fractieleiders van KVP, PvdA en ARP, hierover al Kamervragen aan minister-president Jo Cals. Het kabinet vreesde dat de Kamer zich zou verzetten tegen een dergelijke zitting vanwege de uitholling van de positie van de Commissie, maar de verschillende woordvoerders stelden zich terughoudend op.³³

Tijdens de Algemene Beschouwingen in oktober 1965 bleek dat de Kamer bereid was het kabinet zijn gang te laten gaan. KVP-fractieleider Schmelzer had ‘er geen behoefte aan (...) aan de Regering een soort onderhandelings tactiek of manoeuvreren voor te schrijven.’ Bauke Roolvink (ARP) verklaarde zich bereid het kabinet ‘enige armslag’ te verlenen. Molly Geertsema (VVD) en Henk Beernink (CHU) benadrukten het vasthouden aan de verdragen. Nederhorst sprak aanvankelijk van een ‘ongewenst precedent’, maar haalde bakzeil toen Cals hem verzekerde dat de Zes geen specifieke communautaire zaken zouden bespreken.³⁴

Op 2 december 1965 bekleemtoonde Luns nog eens tegenover de Kamer dat democratisering een dringende aangelegenheid bleef, maar hij voegde daar wel realistisch aan toe: ‘De kansen op spoedige verwezenlijking van de Nederlandse wensen zijn (...) op het ogenblik gering. Handhaving van het verworvene dient, naar het ons voorkomt, voorrang te krijgen boven verbe-

tering daarvan.³⁵ De Europese Commissie bleek te hoog ingezet te hebben. De reactie van De Gaulle mondde uit in een frontale aanval op de supranationale organen, die maar ternauwernood kon worden opgevangen door de andere lidstaten. Het Verdrag van Rome bleef weliswaar onaangetast, maar het federalistische ideaal kreeg een forse klap. De kwestie van de uitbreiding van de bevoegdheden van het Europees Parlement was voorlopig van tafel, en de Tweede Kamer zong voortaan een toontje lager.

2.3. EUROPESE INTEGRATIE GEEN STRIJD PUNT TUSSEN DE POLITIEKE PARTIJEN

In de loop van de jaren zestig werden de partijprogramma's langer en gedetailleerder.³⁶ De paragraaf over Europa groeide mee, maar relatief minder hard dan het gedeelte over andere buitenlandse onderwerpen zoals de Koude Oorlog en ontwikkelingssamenwerking. De Europese integratie, die aan het eind van de jaren vijftig nog werd verdedigd als wapen in de strijd tegen het communisme, werd tien jaar later meer en meer naar voren geschoven als middel ter bevordering van de Oost-Westbetrekkingen en ter bestrijding van de armoede in de derde wereld. De partijen waren in die tijd ook meer bezig met zichzelf, met politieke vernieuwing en democratisering. In maart 1969 stelde *Nieuw Europa*, het maandblad van de Europese Beweging in Nederland, zelfs teleurgesteld vast dat de Nederlandse politieke partijen de aandacht voor Europa verloren hadden.³⁷ Dat was schijn, omdat andere zaken nu relatief veel meer aandacht kregen. Het belang van de atlantische samenwerking werd door alle partijen stevig onderstreept, behalve door de CPN en de PSP. Ook de toetreding van het Verenigd Koninkrijk tot de EG was in de meeste programma's opgenomen, ondersteund met economische of 'democratische' argumenten. Europa als 'derde macht' tussen Oost en West werd alom afgekeurd. Daarnaast was de afwijzing van het EEG-lidmaatschap van 'dictatoriaal geregeerde landen' als Portugal en Griekenland een populair programmapunt.

Naar een volledige consensus bij de vijf grote partijen

De vijf grote partijen verloren tussen 1958 en 1972 een belangrijk deel van hun aanhang. In 1959 behaalden KVP, PvdA, VVD, ARP en CHU samen 142 zetels, in 1972 nog maar 113. De resterende 8 zetels waren in 1959 verdeeld over CPN, PSP en SGP, terwijl in 1972 de overige 37 zetels in handen waren van negen kleinere partijen. De KVP zakte dramatisch van 50 naar 27. PvdA en CHU verloren elk 5 zetels, de ARP bleef ongeveer gelijk en de VVD groeide

licht, van 19 naar 22. De verkiezingen van 1967 – na de val van het centrum-linkse kabinet-Cals door toedoen van KVP-leider Schmelzer – zorgden voor een aardverschuiving. Er leek een einde gekomen aan de stabiliteit die de Nederlandse politiek vele jaren had gekenmerkt: de Boerenpartij steeg van 3 naar 7 zetels, terwijl D'66 (tot 1981 met apostrof geschreven; daarna zonder) geschiedenis schreef door als nieuwkomer 7 zetels te halen.

Gedurende de jaren zestig weken de KVP en de PvdA nauwelijks van elkaars zijde als Europa in het geding was, ondanks het feit dat de eerste partij voortdurend in de regering zat en de laatste vrijwel steeds in de oppositie (op het kabinet-Cals na, 1965-1966). Een uitzondering daarop vormde de kwestie van de associatie van het Spanje van dictator Franco met de EEG. De hele Kamer bezag het Spaanse verzoek in juni 1962 met grote terughoudendheid, maar de KVP deinsde terug voor een hard oordeel. Schuijt en Goedhart dienden verschillende moties in. Beiden stelden dat kandidaat-lidstaten democratisch moesten zijn, maar Goedhart richtte zich nog expliciet tegen Spanje. Schuijt kreeg alleen steun van zijn eigen partij; de motie-Goedhart werd aangenomen met alleen de stemmen van de KVP tegen.³⁸

‘De KVP staat met overtuiging achter de Europese samenwerking’, verkondigde het KVP-verkiezingsmanifest van 1959. De partij zou in de jaren zestig onverminderd enthousiast blijven. In 1971 drong de KVP in haar kernprogramma aan op ‘versterking en uitbreiding’ van de Europese Gemeenschappen. De partij wilde actief meewerken ‘aan de spoedige totstandkoming van een Europese sociale, regionale, industriële, economische, monetaire en ontwikkelingspolitiek, alsmede aan de harmonisatie van het fiscale en mededingingsbeleid en van het beleid inzake de arbeidsvoorwaarden.’ Een versterking van de positie van de Europese Commissie en van het Europees Parlement was volgens de KVP noodzakelijk.³⁹

Meer nog dan de KVP keerde de PvdA zich stelselmatig tegen het idee van een zelfstandig Europa, los van de VS. Aan het eind van de jaren zestig schoof de PvdA op naar links, onder invloed van de interne pressiegroep Nieuw Links. Het partijestablishment – onder hen een aantal uitgesproken pro-Europese PvdA'ers – moest het daarbij ontgelden. In het verkiezingsprogramma van 1971 werd vooral aangedrongen op uitbreiding en democratisering. Het Europees Parlement diende direct gekozen te worden. Het moest budgetrecht krijgen, alsmede wetgevende bevoegdheden en een recht van veto bij de benoeming van Eurocommissarissen. De bevoegdheden van de Europese Commissie moesten worden uitgebreid, en in de Raad van Ministers zou meerderheidsbesluitvorming regel moeten zijn.

In de loop van de jaren zestig werden de programma's van ARP en CHU

steeds positiever over Europese eenwording. In het beginselprogramma van de ARP uit 1961 stond het 'behoud van eigen nationale zelfstandigheid' nog voorop. Overdracht van bevoegdheden aan internationale organen mocht alleen indien 'nationale belangen daarvan geen ongerechtvaardigde schade ondervinden.' Het verkiezingsprogramma van 1963 bepleitte een krachtig voortzetten van de Europese integratie. Prioriteiten daarbij waren parlementaire controle en de toetreding van Engeland, maar nog altijd onder voorbehoud van 'een evenredige behartiging van de Nederlandse belangen.' Vier jaar later was het voorbehoud er nog steeds: '(...) democratisch, open en supranationaal, met behoud van het nationaal eigene.' Er klonk voorts kritiek op De Gaulle: 'De strekking van de huidige Franse internationale politiek acht de AR-partij op belangrijke punten in strijd met het streven naar een wereldorde, zoals zij die voorstaat.'⁴⁰ In het verkiezingsprogramma van 1971 bleken alle antirevolutionaire voorbehouden verdwenen. De bestaande gemeenschap diende met kracht te worden uitgebouwd. Nederland moest met concrete voorstellen komen om de besluitvorming en de politieke samenwerking te versterken. Die voorstellen moesten gericht zijn op de uitbreiding met andere democratische Europese landen, en de versterking en democratisering van de instellingen. Vernieuwend was de passage: 'Een verenigd Europa zal mede dienstbaar moeten zijn aan een vermindering van de tegenstelling tussen de rijke en de arme landen en zal de toenadering tussen Oost en West niet in de weg mogen staan.'

De CHU stelde in 1959 in haar Verkiezingsmanifest dat gestreefd moest worden naar 'federatieve samenwerking op democratische grondslag binnen Europa', maar dan wel met 'eerbiediging van het eigen karakter van het Nederlandse volk.' Acht jaar later publiceerde een CHU-commissie 'Europese politiek' een rapport waarin geconcludeerd werd dat politieke samenwerking op den duur onontkoombaar zou zijn. West-Europa kon zich nooit zonder de vs tegen de Russen verdedigen, dus de NAVO was van vitaal belang. Het probleem was dat Frankrijk de EEG voor zijn eigen politiek-militaire kar wilde spannen. Nederland werd hierdoor gedwongen te kiezen. De Nederlandse economie oriënteerde zich immers sterk op de gemeenschappelijke markt en zou zich daaruit niet dan met grote schade kunnen losmaken. De slotsom was volgens de CHU-commissie dat de mogelijkheden om de Europese politiek om te buigen weliswaar gering waren, maar 'dat zulk een invloed wellicht altijd toch nog effectiever kan worden uitgeoefend binnen de EEG dan wanneer men daarbuiten staat.' Het CHU-verkiezingsprogramma van 1971 pleitte vervolgens zonder voorbehoud voor een 'hechte Europese samenwerking op bovennationale basis, niet slechts op economisch maar

ook op politiek terrein.’ Die samenwerking moest open, democratisch en bovennationaal zijn: mét de Britten, doeltreffende controle op de besluitvormende organen, versterking van de positie van de Europese Commissie en besluitvorming bij meerderheid in de Raad.⁴¹

De Europese standpunten van ARP en CHU groeiden zo naar die van de kleiner wordende KVP toe. Dat vloeide mede voort uit hun gezamenlijk optreden, zowel in Den Haag als in Straatsburg. Vanaf eind jaren vijftig onderhandelden zij over een gemeenschappelijk Europees program. In mei 1962 brachten de drie een Europees manifest uit. Daarin pleitten zij onder meer voor versnelde uitvoering van de Verdragen van Rome en voor een gekozen Europees Parlement. In april 1967 begonnen de gesprekken van prominente vertegenwoordigers van de drie partijen over vergaande samenwerking in de ‘Groep van Achttien’, die uiteindelijk zouden resulteren in de oprichting van het CDA. De politieke leiders van KVP, ARP en CHU van het eind van de jaren zestig – respectievelijk Schmelzer, Biesheuvel en Jur Mellema – waren bovendien overtuigde Europeanen én christendemocraten. Op 12 december 1970 stelden de drie fracties een *Gemeenschappelijk urgentieprogram, 1971-1975* vast, met een krachtige passage over Europa.⁴²

De vvd had wat meer tijd nodig om warm te lopen voor de Europese zaak. Het verkiezingsmanifest uit 1959 stelde zich weliswaar positief op tegenover Europese eenwording, maar signaleerde ook ernstige bezwaren tegen de EEG. Nederland moest zich niet laten opsluiten in een protectionistisch continentaal blok. Toetreding van de Britten was volgens de vvd gewenst om de banden met de atlantische gemeenschap te versterken. De partij wilde ‘onverdroten blijven ijveren voor de totstandkoming van een vrijhandelszone, waardoor met name Engeland in een economische associatie zal worden opgenomen.’ Vooraanstaande liberale sceptici als Harm van Riel, vvd-bestuurslid en voorzitter van de Eerste Kamerfractie, vonden dat de integratie zich moest beperken tot de economie.⁴³

In de loop van de jaren zestig raakte het wantrouwen geleidelijk op de achtergrond. Cees Berkhouwer, al snel de onbetwiste Europese woordvoerder van de vvd, was er in 1963 van overtuigd dat integratie onstuitbaar was en dat liberalisatie – het tot stand brengen van vrij verkeer van personen, goederen, kapitaal en diensten in een zo groot mogelijk gebied in Europa – als motor zou fungeren. Ook Hans Nord, de secretaris-generaal van het Europees Parlement, zette zich binnen de vvd in voor integratie, zij het achter de schermen. De input van Berkhouwer en Nord stak achter het pleidooi voor ‘de vorming van een federaal Europa’ in het verkiezingsprogram van 1963. Dat droeg nog wel sporen van traditionele terughoudendheid: Neder-

land moest zich geen keuze laten opdringen tussen Europa en de NAVO.⁴⁴

In januari 1965 publiceerde een commissie uit de liberale Teldersstichting een nota over de relaties tussen Europa en de vs. De commissie waarschuwde tegen het Franse streven Europa los te maken van de vs en tegen economische inkapseling in een klein Europa. Op toetreding van de Britten hoefde voorlopig niet meer gerekend te worden, terwijl uittreden praktisch niet meer mogelijk was. De belangen van het bedrijfsleven waren immers te groot. De commissie stelde echter dat verdere integratie niet ten koste mocht gaan van concessies op het politieke vlak. 'Daar alle andere leden in de EEG elk uit zijn op een zo groot mogelijk economisch voordeel voor zichzelf, moet ook Nederland voorshands slechts die regelingen aanvaarden, waarbij een duidelijk Nederlands belang is gediend.'⁴⁵

Het vvd-verkiezingsprogram van 1967 riep nog op tot 'waakzaamheid ten aanzien van essentiële nationale belangen', maar de visie van Berkhouter en Nord had toen al meer aanhang gekregen. vvd-historicus Lesterhuis benadrukt echter dat 'Europa' nooit een discussiepunt was in de partij. *Liberaal Reveil*, het orgaan van de Teldersstichting, bevatte in de jaren zestig dan ook nauwelijks bijdragen over Europa.⁴⁶ Na 1969 sloeg de stemming definitief om. In het verkiezingsprogramma voor 1971 was van enige terughoudendheid geen sprake meer. 'Alleen bij een sterkere eenwording kan Europa de haar toekomstige rol in het wereldgebeuren spelen o.m. ter bevordering van de vrede en de ontwikkeling van de achtergebleven landen.' De partij riep zelfs op tot politieke en militaire verdieping. De Europese Gemeenschappen dienden versterkt te worden door de toekenning van een reëel budgetrecht en wetgevende bevoegdheid aan een rechtstreeks gekozen parlement, en door versterking van de positie van de Commissie. Bij besluiten in de Raad moest het meerderheidsbeginsel worden nageleefd.

Al met al bleken aan het begin van de jaren zeventig de reserves van ARP, CHU en vvd helemaal verdampt. 'Brussel' had intussen enige successen geboekt, de toetreding van de Britten lag in het verschiet en uit Parijs leek een andere wind te waaien. De Europese paragrafen in de verkiezingsprogramma's voor 1971 van KVP, PvdA, vvd, ARP en CHU waren vrijwel identiek. Alle vijf bepleitten een open, democratisch en supranationaal Europa, toelating van nieuwe lidstaten, versterking van het Europees Parlement en de Commissie en verdieping op politiek, economisch, financieel en sociaal terrein. *Nieuw Europa* stelde terecht vast dat continuering van het beleid verzekerd zou zijn, ongeacht de verkiezingsuitslag.⁴⁷

In januari 1972 verscheen nog een dik rapport van de EEG-commissie van de PvdA. Het bevatte een interessante analyse van de gebrekkige belangstel-

ling van de toenmalige Nederlandse kiezer. Jongeren bleken een aversie te hebben tegen integratie, hoewel zij zich wel degelijk interesseerden voor ontwikkelingshulp, de wapenwedloop en Vietnam. ‘Voor de kiezer is het een onbegrijpelijke en onaanvaardbare zaak dat er op het gebied van de Europese eenwording tussen de standpunten van de Nederlandse partijen nauwelijks verschillen te ontdekken zijn, terwijl men elkaar op het terrein van de binnenlandse- en de wereldpolitiek heftig bestrijdt.’ Deze ‘vervlakking’ was te wijten aan de gebrekkige bevoegdheden van het Europees Parlement waarin politieke tegenstellingen niet duidelijk naar voren kwamen.⁴⁸

De Europaparaagraaf van de kleine partijen en de nieuwkomers

SGP en CPN bleven geharnaste tegenstanders van Europese integratie. In december 1963 wees fractieleider Van Dis de EEG van de hand ‘met het oog op ons zelfstandig volksbestaan en op de verdere afbraak van het werk der Reformatie.’ En vier jaar later bepaalde het SGP-verkiezingsprogramma: ‘Geen opoffering van de nationale zelfstandigheid aan supranationaal gezag.’ Het partijbestuur van de CPN constateerde begin 1964 dat ‘de West-Duitse revanchisten en de Franse gaullisten’ de as Bonn-Parijs hadden gevormd, ‘waar de reactionaire krachten in de verschillende landen steun bij vinden.’ CPN-leider Bakker verklaarde in juni 1965 dat de EEG kapitalistisch en ondemocratisch was. Het CPN-verkiezingsprogramma uit 1971 eiste: ‘Drastische inkrimping van de uitgaven voor de EEG. Geen uitvoering van EEG-voorschriften die in strijd zijn met de Nederlandse belangen.’⁴⁹

In het programma van de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP), die in 1959 met twee zetels debuteerde in de Kamer, stonden ontwapening en uitreden uit de NAVO centraal. Daarnaast ontpopte de partij zich in de jaren zestig tot een van de felste tegenstanders van Europese integratie. Fractievoorzitter Nico van der Veen legde bij zijn eerste optreden in de Kamer uit dat de EEG alleen maar bestond uit West-Europese landen die een ‘monopolistisch-kapitalistisch bolwerk’ wilden vormen.⁵⁰ Pas in 1971 doken de Europese Gemeenschappen op in het PSP-partijprogramma. Zij werden ‘in de huidige vorm onaanvaardbaar’ genoemd.

Ook de Boerenpartij van Hendrik Koekoek was anti-Europees. Deze conservatieve protestpartij kwam in 1963 met drie zetels in de Kamer en verzette zich vooral tegen economische regelgeving op het gebied van de landbouw. Haar beginselprogramma stelde onomwonden dat Europese samenwerking niet mocht leiden ‘tot een samensmelting, waarbij ons land zijn eigen karakter geheel of gedeeltelijk zou verliezen of onvervreembare na-

tionale waarden prijsgeven.’ In haar verkiezingsprogramma van 1963 drong de partij aan op de vervanging van Europees Commissaris Mansholt, prominent lid van de PvdA en verantwoordelijk voor het Europees landbouwbeleid, ‘door een rechts georiënteerde figuur.’⁵¹

Het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV), vanaf 1963 met 1 zetel in de Tweede Kamer, baseerde zich op Bijbelse normen en was sterk nationaal denkend. God had ‘elk volk zijn nationale grenzen gegeven’, stelde het verkiezingsmanifest van 1963: ‘Dat wil zeggen dat wij niet willen worden “geïntegreerd” in een Frans-Duitse politieke unie of in een federale Europese superstaat.’ In een federaal Europa hadden de grote landen het voor het zeggen. In het verkiezingsprogramma van 1971 werd uitbreiding van de bevoegdheden van het Europees Parlement afgewezen. Raadsbesluiten die invloed hadden op de nationale begrotingen moesten volgens het GPV eerst worden goedgekeurd door de nationale parlementen.⁵²

De Nederlandse Middenstandspartij (NMP) haalde in 1971 twee zetels. Het programma van de partij had geen Europese paragraaf, maar volgens fractieleider Ab te Pas had deelname aan de EEG weinig voordelen opgeleverd. Nederland werd geconfronteerd met een enorme hoeveelheid buitenlandse producten ten nadele van de eigen ondernemers, een toevloed van vreemde delingen en miljoenenfraude vanwege het EEG-subsidiebeleid. ‘Van een handelsnatie en vrijhaven is ons land gedegradeerd tot een aanhangsel van de Brusselse EEG, waar de Nederlandse stem van zo weinig gewicht is, dat praktisch alle beslissingen, waaraan ons volk onderworpen wordt, door de grote EEG-partners worden gedicteerd.’⁵³

D’66 was uitgesproken pro-Europa. De partij streefde naar een federaal Europa op basis van ‘dezelfde beginselen van democratie, vrijheidsrechten en openheid als D’66 nastreeft voor de Nederlandse samenleving.’⁵⁴ Het verkiezingsprogramma van 1971 bepleitte een versterking van het supranationale karakter. De onafhankelijke positie van de Commissie moest worden erkend en de Raad diende meerderheidsbesluitvorming toe te passen.

Ook de Democratisch Socialisten 1970 (DS’70), een rechtse afsplitsing van de PvdA, die in 1971 acht zetels haalde, steunden Europese integratie. Hun programma bepleitte de vorming van een federale staat op democratische grondslag. DS’70 stond kritisch tegenover het beleid van de EEG in diverse sectoren omdat te veel rekening werd gehouden met nationale belangen op korte termijn, de markt en de prijzen, maar te weinig met de individuele Europese burger.

De Politieke Partij Radicale (PPR), een linkse afsplitsing van KVP en ARP die in 1971 met twee zetels in de Kamer kwam, was dezelfde mening toe-

gedaan als ds'70, maar schonk niet veel aandacht aan Europa. Het partijprogramma bepleitte kortweg: 'Uitbreiding van de Europese samenwerking op democratische grondslag.'⁵⁵

De Rooms Katholieke Partij Nederland (RKPN) was een ultraconservatieve partij die in 1972 één zetel in de Tweede Kamer haalde. Het partijprogramma van 1972 vermeldde: 'Wij zijn voorstanders van de Europese Economische Gemeenschap.' Maar dat was wel voorwaardelijk. Er moest namelijk worden 'gewaakt tegen supranationale regelingen en bevoegdheden op allerlei terrein, waardoor de eigen identiteit verloren zou kunnen gaan.'

Na de politieke aardverschuiving van 1967 was er geen sprake van een omslag in het denken over Europese integratie in het Nederlandse parlement. Het aantal anti-Europese fracties nam weliswaar toe, maar ze bleven alle steken in de marge en maakten geen gemeenschappelijk front. SGP en GPV stelden zich vaak gouvernementeel op en ook de Boerenpartij was niet altijd tegen. Belangrijker was de consensus bij de (potentiële) regeringspartijen: er was geen sprake meer van onderlinge discussie of interne verdeeldheid over Europa. Bij de verkiezingen van 1971 was er volledige overeenstemming over de voornaamste Europese beleidsdoelen: uitbreiding en verdieping, versterking van de Commissie en het Europees Parlement en meerderheidsbesluitvorming in de Europese Raad van Ministers.

Na de val van het kabinet-Biesheuvel in 1972 volgde een verkiezingscampagne waarin 'de progressieven' fel van leer trokken tegen KVP, ARP en CHU. Midden in die campagne, op 31 oktober 1972, stelde CHU-voorzitter en oud-Europarlementariër Johan van Hulst bij de Algemene Beschouwingen in de Eerste Kamer niettemin tevreden vast dat over 'Europa' *niet* gepolariseerd werd: 'Ik vind het een winstpunt, dat in Nederland de politieke partijcongressen niet worden vergiftigd door aanvallen op de regering inzake haar Europapolitiek. Ook de leiders van de oppositiepartijen worden door hun achterban niet opgejaagd om ten aanzien van dit punt de Regering in de wielen te rijden (...)'⁵⁶

Weinig 'Europa' bij de Algemene Beschouwingen

De fractieleiders besteedden bij de Algemene Beschouwingen in de periode 1958-1972 nauwelijks aandacht aan Europese integratie. Nieuwe lijnen ter aanvulling van de partijprogramma's werden niet getrokken. Met Europa viel kennelijk te weinig politieke eer of electoraal gewin te behalen en het had ook geen politieke prioriteit, behalve als de actualiteit erom vroeg. Dat laatste was bijvoorbeeld het geval ten tijde van de legestoelcrisis in 1965.

Sommige fractieleiders hadden meer aandacht voor Europa dan andere, afhankelijk van de persoonlijke voorkeur. KVP'ers en ARP'ers waren bij de Algemene Beschuwingen relatief meer Europees dan de anderen.

De KVP-leiders Romme, Wim de Kort en Schmelzer stonden altijd even stil bij de stand van zaken in Brussel. Daarbij schrok Romme er niet voor terug stevige kritiek te leveren op het beleid van de Europese instellingen – 'verkwisting en nog eens verkwisting' – en de opstelling van de Nederlandse regering tegenover de plannen van De Gaulle. De Kort stelde zich in 1961 en 1962 wat terughoudender op, achter het beleid van Luns.⁵⁷ Vanaf 1964 stopte Schmelzer wat meer idealisme in de bijdragen van de KVP. De EEG moest 'supranationaal, open en democratisch' zijn. Ten tijde van de legestoelcrisis verklaarde hij in de Kamer:

Ik meen, dat de bloedige geschiedenis, die Europa achter de rug heeft, en de noodzaak een vredig perspectief op te bouwen ons ertoe moeten leiden plechtig gesloten verdragen voor het opbouwen van een nieuwe gemeenschap tussen landen, die elkaar vroeger hebben bestreden, niet aan te tasten. Het vasthouden aan het communautaire, democratische en open karakter van de Europese ontwikkeling achten wij een onmisbare bijdrage tot de wereldvrede in de toekomst.

In 1969 stelde Schmelzer dat als zijn fractie zou moeten kiezen tussen voltooiing, uitbreiding en verdieping van Europa, de voorkeur zou uitgaan naar versterking van de democratische structuur.⁵⁸

De fractieleiders van de PvdA besteedden opvallend weinig aandacht aan Europese samenwerking, met name Burger in de periode 1958-1962 en Joop den Uyl vanaf 1967. Vondeling richtte zijn pijlen van 1962 tot 1964 vooral op Luns' vermeende gebrek aan visie, maar steunde hem krachtig in zijn verzet tegen De Gaulle.⁵⁹ Nederhorst stond in 1965 en 1966 – toen zijn partij deel uitmaakte van het kabinet-Cals – wat uitvoeriger stil bij Europa. In 1965 waarschuwde hij dat een toegeven aan De Gaulle 'een sluimerend maar op elk ogenblik tot leven kunnen komend Duits nationalisme' zou kunnen voeden. Het jaar daarop stelde hij teleurgesteld vast dat Frankrijk zijn zin zou hebben gekregen.⁶⁰ Den Uyl keerde zich vooral tegen 'ongecontroleerde machtsvorming in de EEG.' In 1972 was hij wat uitvoeriger. Het roer moest om en de EEG moest 'een werkelijk politiek kiezend lichaam' worden: 'De technocraten zullen uit hun beschermde kantoortorens moeten komen. Een rechtstreeks gekozen parlement (...) zal de stem van de achtergestelden in Europa kracht moeten geven.'⁶¹

Ook in de Algemene Beschouwingen van de fractieleiders van de vvd kreeg Europa weinig aandacht. Pieter Oud vreesde een hegemonie van grote landen, maar stelde realistisch vast dat dit voorkomen kon worden door de nadruk te leggen op het supranationale karakter van de samenwerking. Ter wille van de Britse toetreding wilde hij bovendien water in de supranationale wijn te doen. Geertsema (1963-1966 en 1969-1971) vond dat het kabinet niet te veel moest toegeven aan De Gaulle om de EEG in stand te houden: 'Nooit zullen wij (...) mogen vergeten, dat boven alles uitgaat het Atlantisch bondgenootschap.'⁶² Edzo Toxopeus (1966-1969) en Hans Wiegel (na 1971) besteedden nauwelijks aandacht aan Europa.

Sieuwert Bruins Slot van de ARP liet in 1960 een duidelijk federalistisch geluid horen:

De Europese gemeenschappen moeten niet alleen als technische organisaties worden gezien, maar wel degelijk ook als het begin van een politieke organisatie. (...) Dat betekent geen veronachtzaming of verachting van het nationale element (...). Integendeel, de nationale Staten, de nationale culturen zijn de bronnen van Europese kracht, maar er is een zo duidelijk op elkaar aangewezen zijn van de Europese Staten, het is zo duidelijk, dat ieder alleen niet kan wat allen te zamen wel kunnen en moeten, en daarbij moet er een zo strenge coördinatie zijn, dat dit alleen in één politieke federale gemeenschap kan worden bereikt.

Hij was van mening dat de supranationale grondslag niet mocht worden aangetast door de Britten en liet zich negatief uit over een EEG die 'zou wentelen rond de as Bonn-Parijs.'⁶³ Jan Smallegenbroek hamerde in 1964 op democratisering en toetreding van de Britten, terwijl Roolvink zich in 1965 en 1966 zeer kritisch opstelde vanwege de obstructie door De Gaulle.⁶⁴

Zijn opvolger Biesheuvel (1967-1971) vond intergouvernementele samenwerking 'een te wankel zaakje.' Hij drong aan op de versterking van de instellingen en het overhevelen van de ontwikkelingshulp naar de EG. In 1969 stelde hij teleurgesteld vast dat de politieke wil om verder te integreren ontbrak. De problemen, waarschuwde hij, stapelden zich op. Het jaar daarop stak hij een pleidooi af om het Europees Parlement en de Commissie te betrekken bij gesprekken over politieke samenwerking. Willem Aantjes ten slotte was in 1972 positief over de inzet van het kabinet-Biesheuvel voor de democratisering in Europa, maar niet over het resultaat.⁶⁵

Bij de CHU heerste per saldo neutrale ongerustheid inzake Europa. De partij kende weinig fractiediscipline en de meningen waren regelmatig ver-

deeld. Hendrik Willem Tilanus was er niet erg in geïnteresseerd. In 1960 steunde hij het kabinetsstandpunt dat het EEG-verdrag niet mocht worden uitgehouden, maar waarschuwde hij ook dat 'de realiteit' gebood er rekening mee te houden dat dit niet mogelijk zou zijn. Meer dan zijn voorganger wees Beernink op de groeiende onderlinge afhankelijkheid. 'Een mislukken van de samenwerkingsgedachte in de EEG zou wel eens catastrofaal kunnen blijken voor onze toekomst', zei hij in 1965. In 1969 ging Mellema nog een stap verder: 'Het beleid van de Nederlandse Regering dient te worden beheerst door de idealen van de supranationaliteit en door het verlangen zoveel mogelijk volkeren binnen de Europese familie een plaats te doen vinden. De tijd van het puur op eigen belang gerichte nationalisme is voorbij.'⁶⁶

Hoewel d'66 in haar programma's altijd repte van 'versterking van de communautaire methode', ontbrak dit thema opvallend genoeg in de bijdragen van partijleider Hans van Mierlo. In 1968 en 1971 wees hij er alleen maar op dat de politiek van Brussel ten koste ging van de derde wereld. In 1971 schamperde hij zelfs over de EEG als 'het heiligdom der welvarenden.' Uit zijn pleidooi dat Nederland 'deze totale problematiek' in alle internationale organisaties aan de orde moest stellen, viel eerder af te leiden dat hij weinig heil zag in een Europese aanpak.⁶⁷

Een select gezelschap van woordvoerders en opinieleiders

Bij haar oprichting in 1958 bestond de Europese Parlementaire Vergadering in Straatsburg geheel uit afgevaardigden van de nationale parlementen van de zes lidstaten. Nederland had er veertien, afkomstig uit de Tweede én de Eerste Kamer. De plaatsen werden verdeeld over de vijf grote fracties op basis van hun zeteltal. In 1958 hadden de KVP en de PvdA er elk 5, de CHU 2 en VVD en ARP elk 1. In 1959 ging de VVD naar 2 ten koste van de CHU.

De toewijzing binnen de fracties geschiedde op basis van expertise en motivatie. Het dubbelmandaat was in de jaren zestig beslist geen sinecure, maar stond niet ter discussie zolang de bevoegdheden van het Europees Parlement niet werden uitgebreid. Prominente 'Straatsburgers' gedurende vele jaren waren Berkhouwer (VVD), de KVP'ers Blaisse, Schuijt en Tjerk Westerterp, de PvdA'ers Van der Goes van Naters, Vredeling en Nederhorst, Biesheuvel (ARP) en de CHU'er C.A. Bos. De fracties stuurden ook altijd landbouwspecialisten, zoals Vredeling, Biesheuvel, Kees van der Ploeg (KVP), Pierre Lardinois (KVP), Brouwer (KVP), Kees Boertien (ARP) en Jan Baas (VVD).

Het Europees Parlement vergaderde zes à zeven keer per jaar. De zit-

tingen duurden doorgaans van maandag tot vrijdag. Het ‘interfractieel’ optreden was een eyeopener voor de verzuilde Nederlanders. Westerterp vertelde later in een interview: ‘Wij, de Strasbourgeois Vredeling, Boersma, Burger, Boertien, Nederhorst ... we hebben nachten lang met elkaar gepraat.’ Er ontstond een nauwe band. De contacten met andere Europese ‘bal-lingen’ – Eurocommissarissen, parlamentsleden en journalisten – werden versterkt in het populaire café Chez Julia.⁶⁸ In Straatsburg vormden zowel de christendemocratische als de sociaaldemocratische afgevaardigden van de verschillende lidstaten één fractie. Pogingen om in Europees verband partijvorming op gang te brengen, mislukten evenwel.⁶⁹

Aangevuld met enkele anderen domineerden de ‘Straatsburgers’ de debatten over Europa op het Binnenhof. Het is de vraag of hun standpunten veel politiek gewicht in de schaal legden. ‘Het Europese optimisme in het Nederlandse parlement steunt op heel weinig’, stelde *Vrij Nederland*-redacteur Joris van den Berg in 1967 vast, en hij concludeerde omineus: ‘Het kan van de ene dag op de andere omslaan in pessimisme of fatalisme, omdat men in feite niet geïnteresseerd is.’ Een anonieme ‘Straatsburger’ beklaagde zich tegenover hem over het gebrek aan belangstelling bij collega-Kamerleden: ‘Die zeggen eenvoudig: jullie doen het toch goed! Maar als dan een keer (...) de boterprijs omhoog gaat, dan krijgen wij onze trekken thuis.’⁷⁰ Er was ook nauwelijks debat over Europa in de partijbladen.

Dat ‘Europa’ de zaak bleef van een klein clubje werd bevorderd door het feit dat de debatten steeds vaker plaatsvonden in Openbare Commissievergaderingen (ocv’s) en niet plenair. Zelfs het jaarlijkse debat over de tussenstand van de integratie vond vanaf 1961 plaats in een ocv. Het jaar daarvoor was gebleken dat er in de Kamer amper belangstelling voor was. ‘Yaoundé’ was in 1964 niet meer dan een hamerstuk, en de scherpe moties van 1964 en 1965 over het Europees Parlement kwamen uit de Vaste Kamercommissie. Pas in 1963 kregen BP, GPV, PSP en SGP toegang tot deze commissie, en drie jaar later ook de CPN.⁷¹

Het werd voor dat kleine clubje in de Kamer wel steeds moeilijker greep te krijgen op Europese ontwikkelingen. Bevoegdheden verschoven naar Brussel zodat Nederlandse ministers niet meer volledig ter verantwoording konden worden geroepen. De Kamer kon de minister opheldering vragen over zijn rol in de besluitvorming of zijn instemming met de uitkomst, maar deed dat niet. Bij de onderhandelingen over het EGKS-verdrag was de Vaste commissie nog zeer nauw betrokken, bij de Verdragen van Rome al een stuk minder en over de Britse toetreding kreeg ze nauwelijks iets te horen. Als Luns in de commissie was, dan bracht hij overigens wel uitgebreid en openhartig verslag uit.

Gedurende de jaren zestig beklagden leden van de Vaste commissie zich er regelmatig over dat de informatie tekortschoot. Romme vroeg al in oktober 1960 om ‘nauw en regelmatig contact’ over de ontwikkelingen rond de politieke unie. Vijf jaar later eiste Nederhorst inzage van ‘telegrammen en andere interessante zaken.’⁷² Het leverde weinig op, maar de commissie leek zich daarbij neer te leggen. De PvdA was in de regel nogal sceptisch over het informatieve gehalte van het vertrouwelijke overleg. In 1962 merkte Burger zelfs op dat hij in de commissievergaderingen nooit iets had gehoord dat tevoren niet in de krant had gestaan. Andere partijen bestreden dit.⁷³ In de OCV van 6 november 1963 kreeg Luns opvallend veel kritiek. Patijn (PvdA) stelde toen dat er van overleg met de Vaste commissie nauwelijks meer sprake was. Ze werd steeds vaker *achteraf* ingelicht. De ARP en de KVP sloten zich bij hem aan. Van der Goes en Schuijt vonden dat de gedachte-wisseling tekortschoot en dat Luns het Nederlandse standpunt onvoldoende motiveerde.⁷⁴

Luns informeerde de commissie over sommige zaken uitvoeriger dan over andere. Hij stond uitgebreid stil bij het plan-Fouchet, de strijd om meer bevoegdheden voor het Europees Parlement en de legestoelcrisis, maar vertelde weinig over de onderhandelingen met de Britten en de opbouw van het GLB.⁷⁵ In het eerste geval ging het om verdragsonderhandelingen waarbij meerdere partijen en departementen waren betrokken, en het tweede geval viel onder de competentie van de minister van Landbouw. Na 1970 kwam de Vaste commissie nauwelijks nog in besloten zitting bijeen. Dit hing samen met de ‘democratisering’ van de buitenlandse politiek en het algemene politieke streven naar openheid.

Volgens Van der Beugel stond de regering onder grote druk van het parlement bij haar Europese politiek. In de eerste plaats omdat het parlement daarover een uitgesproken opvatting had die ‘duidelijker en geïnspireerder’ was dan die van de regering. In de tweede omdat het goed geïnformeerd en aangespoord werd door het Actiecomité voor de Verenigde Staten van Europa van Jean Monnet: ‘Een regeringsbeleid, dat inging tegen de opvattingen en de beslissingen van het Comité, was bijzonder moeilijk te verwezenlijken’, aldus Van der Beugel.⁷⁶

De invloed van het Comité is moeilijk te meten. Monnet sprak een paar keer met Luns en zijn secretaris Max Kohnstamm onderhield intensieve contacten. Uit het dagboek dat hij bijhield van januari 1960 tot juli 1964 blijkt dat hij zeventien- à achttienmaal in Nederland was voor besprekingen met Kamerleden en bewindslieden.⁷⁷

Vrijwel ieder jaar kwam het Comité-Monnet bijeen om een aantal re-

soluties aan te nemen met wensen ten aanzien van de Europese integratie. Deze waren in Nederland over het algemeen onomstreden, op een na: een resolutie uit juni 1967 over de totstandbrenging van ‘een op gelijkheid berustende verhouding’ tussen Europa en de vs. Den Uyl vreesde namelijk dat zo langs een achterdeur een Europese kernmacht werd binnengehaald. Met een deel van zijn eigen partij, D’66 en de PSP keerde hij zich later tegen een in november 1967 door Schmelzer ingediende motie waarin deze resolutie was neergelegd.⁷⁸

Al met al zakte in de periode 1958-1972 het thema van de Europese integratie als recept voor de meest urgente problemen op het terrein van de buitenlandse politiek steeds verder weg op de prioriteitenlijstjes van de fractieleiders en programschrijvers. Het was het monopolie van een selecte club gelijkgestemde specialisten die nauw met elkaar samenwerkten over de verzuilde grenzen heen. De aandacht van partijen en Kamerleden voor internationale zaken nam weliswaar toe, maar ging vooral naar zaken als Oost-Westbetrekkingen, ontwikkelingshulp en Vietnam. In deze jaren van hoogconjunctuur spendeerden de fractieleiders hun beperkte spreektijd bij voorkeur aan binnenlandse zaken, vooral aan sociaaleconomische maatregelen ten behoeve van de eigen achterban. Bij een ruime meerderheid bestond consensus over Europa. VVD, ARP en CHU waren aan het eind van de jaren zestig opgeschoven in de richting van KVP en PvdA.

De Algemene Beschouwingen van oktober 1965 vormden in die zin een keerpunt: spanning en vaart verdwenen uit het Europadebat. Door de legstoelcrisis werden de verwachtingen drastisch bijgesteld. Later verliet De Gaulle het toneel en kwam de Britse toetreding binnen handbereik. Meer ‘Europa’ leek toen echter voor een aantal fractieleiders geen afdoende oplossing meer. In de ogen van linkse ‘progressieven’ was de EEG een conservatief bolwerk met een ‘verlepte vijftiger-jaren-sfeer.’⁷⁹ Van Mierlo stelde in 1971 dat de regeringen van de EEG doortrokken moesten raken van de ernst van de mondiale problematiek. Den Uyl wilde in oktober 1972 het roer omgooien en ook Frans Andriessen, de opvolger van Schmelzer, verlangde toen naar ‘een politiek die van wereldvisie en wereldverantwoordelijkheid getuigt.’⁸⁰ Het was de vraag of de EEG het begin van de oplossing was, of een deel van het probleem.

2.4. 1966-1972: CRISIS EN NIEUW PERSPECTIEF, MÉT DE BRITTEN

Op 1 februari 1966, aan het begin van de behandeling van de begroting van Buitenlandse Zaken, legde Luns in de Kamer een verklaring af over het zo-

genaamde Akkoord van Luxemburg, het *agreement to disagree* waarmee een eind kwam aan de legestoelcrisis. Het akkoord kwam erop neer dat Frankrijk meende dat er in principe geen meerderheidsbesluitvorming zou plaatsvinden bij politieke onenigheid, waar de overige lidstaten vasthielden aan de besluitvormingsregels overeengekomen in het EEG-verdrag. In de gegeven omstandigheden viel volgens Luns niet meer te bereiken. Het alternatief zou een volledige breuk zijn geweest. Hij verzekerde de Kamer dat 'een waarlijk supranationaal en geïntegreerd Europa' de leidraad van het kabinet bleef en beloofde de fusie van EGKS, EEG en Euratom niet te zullen ratificeren voordat overeenstemming was bereikt over taak en samenstelling van de nieuwe Commissie. Een brede meerderheid aanvaardde de uitkomst zonder geestdrift. Europa moest maar pas op de plaats maken tot de Franse president van het toneel verdwenen zou zijn.⁸¹

De legestoelcrisis kan als een keerpunt worden beschouwd in de parlementaire bemoeienis met de Europese integratie. Dat was al meteen merkbaar. Volgens de NRC werd er in het debat na de verklaring van Luns nauwelijks meer een woord aan de crisis van de EEG gewijd.⁸² ARP, KVP en PvdA slikten hun kritiek in en schaarden zich vierkant achter Luns' poging de EEG te redden. De Kamer sprak verder vooral over Vietnam, India en apartheid. De druk op Luns om in Brussel dwars te liggen werd minder. Hij legde 'Europese' eisen van de Kamer voortaan gemakkelijker naast zich neer. De volgende jaren werden de begrotingsdebatten opnieuw gedomineerd door de DDR, Cuba, de NAVO, Afrika, het Midden-Oosten en opnieuw Vietnam. 'Europa' was niet meer zo populair.

Wrevel om voldongen feiten

De Tweede Kamer bleek na het compromis van Luxemburg niet erg happig het Fusieverdrag snel te behandelen. De PvdA en een deel van de KVP vreesden dat Frankrijk de positie van de Commissie wilde ondergraven. Luns verklaarde ten aanzien van de samenstelling van de nieuwe Commissie dat het kabinet voor Mansholt in de bres zou springen, maar dat het aanblijven van Hallstein een zaak van de Duitsers was.⁸³ Continuering van diens voorzitterschap na de fusie was voor De Gaulle namelijk onaanvaardbaar.

Pas op 21 juni 1966 boog de Kamer zich over het verdrag. Het werd een kort debat, waarbij alleen woordvoerders van de vijf grote partijen aan het woord kwamen. Van der Goes beschouwde uitstel van de goedkeuring als een laatste drukmiddel, maar Luns wilde alleen praten over uitstel van de ratificatie. Daarop diende Schuijt een motie in waarin hij het kabinet op-

riep de Kamer het verdrag niet voor te leggen 'dan nadat de grootst mogelijke zekerheid verkregen is, dat de Commissie in haar nieuwe samenstelling voldoende waarborgen biedt voor een evenwichtige communautaire ontwikkeling van de Europese Gemeenschappen.' Berkhouwer vond de motie overbodig omdat het kabinet dit toch al van plan was.⁸⁴ Nadat de motie bij zitten en opstaan was aangenomen, passeerde het verdrag zonder hoofdelijke stemming de Kamer.

Bij het debat over het Fusieverdrag in de Eerste Kamer op 25 oktober 1966 ontbrak ook elk enthousiasme. Burger sprak van een 'ebtij van de Europese gedachte' en zag allerlei vormen van nationalisme opnieuw de kop opsteken: '(...) er zijn weer de illusies van de 19de eeuw om op basis van louter vrijwilligheid van soevereine staten orde te kunnen scheppen.' Hij was ervan overtuigd dat de groeiende economische onderbouw uiteindelijk zou leiden tot een geïntegreerde politieke bovenbouw, en stemde daarom toch voor. Alleen de PSP was tegen omdat zij 'de huidige ontwikkeling' in de EG niet wilde bevorderen – het enige Eerste Kamerlid van de CPN was niet bij het debat aanwezig. Het getouwtrek om het voorzitterschap, de omvang, de samenstelling en de zittingsduur van de Commissie duurde uiteindelijk nog tot 1 juli 1967. Op die dag trad het Fusieverdrag in werking.⁸⁵

De bezwaren tegen het in mei 1966 gesloten akkoord over de landbouwfinanciering bleken fundamenteeler. De Kamer sprak daarover in een ocv op 23 juni, twee dagen na het plenaire debat over het Fusieverdrag. Jaarlijks zou het Europese garantiefonds meer dan vijf miljard gulden te besteden hebben zonder parlementaire controle. Blaisse en Vredeling stelden dat dit akkoord een 'nadere overeenkomst' was als bedoeld in artikel 6 van het EEG-verdrag die aan de goedkeuring van de Kamer moest worden onderworpen. Berkhouwer en Jacqueline Rutgers (ARP) bestreden dat. Het akkoord viel volgens hen onder de bevoegdheid van de Raad van Ministers, zoals afgesproken in 1957. Luns beaamde dat: 'Maar men ondergraaft het Verdrag, wanneer wij deze gehele zaak weer aan het Parlement teruggeven.'⁸⁶

Toen Blaisse vervolgens informeerde wat de gevolgen zouden zijn van een afkeuring van het akkoord door de Kamer, stelde Luns dat dit 'afkeuring van het door de Regering in een belangrijke materie ter zake gevoerde beleid [zou] betekenen. De consequenties, die dit zou kunnen hebben, behoef ik aan deze Kamer niet uiteen te zetten.' Geschrokken zag de Kamer daarop af van een motie. Dat was ook de bedoeling van Luns. Als de Kamer meer inspraak kreeg, kon dat leiden tot een breuk met Duitsland, Italië en België, legde hij later in de ministerraad uit.⁸⁷ Het front van de Vijf tegen Parijs moest overeind blijven.

In mei 1966 was er intussen nóg een communautaire stap gezet die het Nederlandse parlement voor voldongen feiten zou plaatsen, namelijk een principeakkoord over de invoering van de BTW – in het kader van de harmonisering van de omzetbelastingen binnen de gemeenschappelijke markt. Het kabinet-Cals had zich in Brussel bereid verklaard daaraan te zullen meewerken, maar kwam ten val voordat het de Kamer had kunnen informeren.⁸⁸

Op 11 januari 1967 verklaarde premier Jelle Zijlstra (ARP), de opvolger van Cals, in de Kamer dat hij wilde instemmen met een nader BTW-voorstel van de Commissie. De kwestie lag opnieuw gevoelig vanwege de machtsverschuiving naar Brussel zonder parlementaire controle. Verschillende fracties bepleitten uitstel, maar daarvan kon volgens Zijlstra geen sprake zijn. pvdA-woordvoerder Ed Berg protesteerde heftig: ‘Wij zijn van mening, dat het Nederlandse parlement zijn recht om belastingheffing toe te staan, niet kan en mag prijsgeven, zolang er in het kader van de EEG geen Europees Parlement met adequate bevoegdheden klaar staat om dat recht uit te oefenen.’ Zijlstra erkende dat hij de Kamer vroeg haar recht om te beslissen over hoogte en verdeling van de belastingdruk uit handen te geven, maar nood brak wet. Als Nederland invloed wilde uitoefenen, moest het vanaf het begin meepraten.⁸⁹

De ARP-fractie steunde haar minister. KVP, CHU en VVD stelden in een motie dat Zijlstra moest bedingen dat tarieven en vrijstellingen door de Nederlandse wetgever konden worden geregeld. En de pvdA kwam met een motie waarin het kabinet verzocht werd geen definitieve besluiten te nemen zonder het parlement te raadplegen. De verschillende fracties besloten uiteindelijk elkaars moties te steunen en beide werden aangenomen. De NRC reageerde cynisch. Alle voorbehouden waren mosterd na de maaltijd: ‘Gedane zaken nemen geen keer.’ Zijlstra leek die conclusie te delen. Na afloop verklaarde hij in de ministerraad dat het debat ‘bevredigend’ was verlopen. De moties noemde hij ‘een slag in de lucht.’⁹⁰

De Wet op de omzetbelasting, waarmee de BTW in 1969 zou worden ingevoerd, zou op 6 juni 1968 worden aangenomen in de Tweede Kamer met 83 stemmen tegen 54. De VVD en de drie confessionele partijen stemden voor. pvdA en D’66 maakten bezwaar tegen de gebrekkige parlementaire controle, maar vooral tegen de weigering om lagere inkomensgroepen te compenseren. Zij stemden met Boerenpartij, PSP en CPN tegen.⁹¹ Voor het eerst stemden twee pro-Europese partijen tegen een ‘Europese’ maatregel, maar dat had meer te maken met sociaaleconomische motieven en de polarisatiestrategie van ‘de progressieven’ tegen KVP, ARP en CHU dan met Europese opvattingen.

Tijdens de ocv op 8 juni 1967 over de Europa-verslagen was er volgens de *NRC* alleen maar sprake van teleurstelling en bezorgdheid. Berkhouwer was de enige die opzien baarde met zijn pleidooi voor een ‘Euro-pas’ waardoor de burger gemakkelijker zou kunnen reizen. Luns sprak zich uit tegen het houden van een politieke topconferentie van regeringsleiders om de integratie vlot te trekken. Dat zou ten koste gaan van de organen van de EEG. Een meerderheid was het daarmee eens. Kamer en minister vonden ook dat de tweede Britse aanvraag om toelating (van 2 mei 1967) onmiddellijk in behandeling moest worden genomen. Luns beloofde zijn best te doen om met de vier andere lidstaten een gesloten front te vormen tegen Frankrijk.⁹²

Op 22 november 1967 volgde een ocv waarin het vooral ging over de vraag hoe Nederland moest reageren op een eventueel Frans veto tegen Britse toetreding. Berkhouwer, Boertien, Biesheuvel, Mellema en Ad Oele (PvdA) stelden zich daarbij terughoudender op dan Toxopeus, Van der Stoel en Luns.⁹³ Vijf dagen later sprak De Gaulle inderdaad het gevreesde tweede veto uit, bijna vijf jaar na het eerste. Daarover legde Luns op 21 december 1967 een sombere verklaring af. Hij kwam niet verder dan het loze dreigement dat zich ‘de noodzakelijkheid [kan] gaan voordoen het beleid op een andere leest te schoeien’ en de vage mededeling dat het kabinet ‘concrete actie’ met de andere vier overwoog om de kloof met Engeland niet te vergroten. De meerderheid van de Kamer stelde zich achter hem op, maar was verdeeld over tegenacties. Den Uyl diende – samen met KVP, VVD, ARP, CHU en D’66 – een motie in waarin de Franse houding werd veroordeeld en Luns werd opgedragen besprekingen op gang te brengen tussen de Vijf en Engeland, Ierland, Denemarken en Noorwegen over alternatieve vormen van samenwerking, ‘zoals o.a. de oprichting van een Europese Technologische Gemeenschap’. PSP, SGP en BP stemden tegen. Luns beschouwde de motie als een steun in de rug.⁹⁴

Na het tweede veto bevond de integratie zich voor lange tijd in een impasse, althans wat de Nederlandse regering en het Nederlandse parlement betrof. Het kabinet voerde ‘een terughoudend beleid’ en gaf voorrang aan gemeenschappelijke acties met kandidaat-lidstaten op terreinen die buiten de gemeenschap vielen.⁹⁵ Op 28 april 1969 trad De Gaulle plotseling af. Daarna zou de zaak weer in beweging moeten komen.

Het vertrek van De Gaulle en de top van Den Haag in 1969

In juni 1969, bij de behandeling van zijn begroting in de Eerste Kamer, toonde Luns zich al gematigd optimistisch over de laatste ontwikkelingen

in Frankrijk. Hij hoopte dat ‘de Europese wagen’ weer op gang zou komen, maar waarschuwde tegelijk dat de Britten niet *tambour battant* konden worden toegelaten. Zij moesten zich aan de supranationale regels van het spel houden en de Verdragen van Rome naar letter en geest aanvaarden.⁹⁶

Al snel bleek dat de nieuwe Franse president Georges Pompidou een Britse toetreding niet uitsloot. De Fransen stelden voor een topconferentie te houden waar niet alleen gesproken zou moeten worden over de voltooiing van de gemeenschappelijke markt – vooral de definitieve regeling van de landbouwfinanciering – en over monetaire en politieke verdieping, maar ook over de uitbreiding van de EG met nieuwe lidstaten. De top zou plaatsvinden in Den Haag omdat Nederland in de tweede helft van 1969 de Raad zou voorzitten.⁹⁷

Het debat over de uitvoering van de Verdragen van Rome van 9 september 1969 stond in de schaduw van de plotselinge devaluatie van de Franse franc, én in het teken van de komende top. Volgens de *NRC* was het geen opgewekte bijeenkomst en zat er weinig lijn in. Schuijt verzuchtte dat er waarschijnlijk een reeks conferenties nodig zou zijn om de integratie weer vlot te trekken. De communist Marcus Bakker daarentegen stelde tevreden vast: ‘Van het optimisme dat wij vroeger hier in zo overstelpende mate hebben gekend, is niets overgebleven.’ De zorgen over het democratische gehalte van de besluitvorming bleken ook nog niet verdwenen. Een motie-Westerterp passeerde de Kamer waarin het kabinet werd gevraagd – mede namens PVDA, VVD, ARP, CHU en D’66 – pas in te stemmen met de landbouwfinanciering na een ‘bevredigende versterking’ van de bevoegdheden van het Europees Parlement.⁹⁸ Bij de Algemene Beschouwingen ruim een maand later bleek opnieuw dat de Kamer opvallend somber was over de ontwikkeling van de EEG.⁹⁹ Kennelijk vreesde men dat Frankrijk de Britse toetreding op losse schroeven zou zetten zodra de buit van het GLB binnen was.

Ook J.L. Heldring stelde omstreeks deze tijd vast dat het vuur uit het Europadebat was verdwenen. Hij herinnerde fijntjes aan ‘de onverdraagzaamheid en verdachtmaking waaraan lieden onderhevig waren die vraagtekens durfden te zetten achter de leerstellingen van de “Europeanen”’. De tweestrijd tussen atlantici en Europeanen had aan scherpte verloren. Volgens *Vrij Nederland* verdween het vuur omdat het ‘geliefde haat-object’ De Gaulle er niet meer was.¹⁰⁰ Daarnaast leken de legestoelcrisis en de vruchteloze strijd voor de bevoegdheden van het Europees Parlement hun tol te hebben geëist. Het was duidelijk dat ‘Europa’ vooruit moest, maar de verwachtingen waren niet meer zo hooggespannen. De Kamer boog zich steeds vaker over details ten koste van het grote Europese verhaal. Er was in Brussel immers ook veel

tot stand gebracht, en het point of no return was gepasseerd.

De Haagse top vond op 1 en 2 december 1969 plaats in de Ridderzaal. De Zes besloten onder meer voor het eind van het jaar een definitieve regeling te treffen voor de financiering van het GLB en voor 30 juni 1970 afspraken te maken over onderhandelingen met kandidaat-lidstaten. De Zes kwamen ook overeen de economische unie te completeren met een monetaire unie. Bovendien kregen de ministers van Buitenlandse Zaken de opdracht vóór eind juli 1970 voorstellen te doen omtrent politieke samenwerking.¹⁰¹

Op 23 december 1969 debatteerde de Kamer over het resultaat van de top en over de besluiten die de Raad van Ministers daarna had genomen over de landbouwfinanciering. In dat kader zouden de bevoegdheden van het Europees Parlement worden uitgebreid in samenhang met de invoering van een regeling van de eigen middelen. Premier Piet de Jong (KVP), die in 1967 Zijlstra was opgevolgd, vond dat 'een aanvaardbaar compromis' was bereikt. Een keerpunt was nog niet bereikt, maar er was volgens De Jong wel een fase ingeluid die gunstig afstak bij de voorafgaande malaise. Luns benadrukte dat een ernstige crisis zou ontstaan als medio 1970 de onderhandelingen over de Britse toetreding niet zouden beginnen.

De Kamer reageerde voorzichtig positief. Volgens Bos was de kip weer gaan kakelen en wachtte men nu op de eieren. Schuijt had het gevoel 'dat er wat meer licht daagt'. De democratische structuur was versterkt door de toekenning van budgettaire bevoegdheden aan het Europees Parlement. Vredeling sloot zich bij hem aan. Van der Stoel was verheugd, maar waarschuwde dat zijn fractie het landbouwakkoord niet zou ratificeren als er moeilijkheden werden gemaakt in de onderhandelingen met de Britten. Volgens de NRC was de discussie weer voorbehouden aan de specialisten. 'Het was een van die zeldzame Kamerdebatten, waarbij ook de oppositie nauwelijks een kritisch geluid liet horen over het regeringsbeleid', noteerde *de Volkskrant*. Tijdens het debat merkte Biesheuvel op: 'Wanneer de heer Vredeling hier en daar nog wat aan zijn speech had laten schaven, had hij mijns inziens mede namens de vier regeringsfracties [KVP, VVD, CHU, VVD] kunnen spreken.'¹⁰²

Op weg naar de eerste uitbreiding

Op 30 juni 1970 werden te Luxemburg de onderhandelingen over de toetreding van het Verenigd Koninkrijk, Ierland, Noorwegen en Denemarken officieel geopend. Een jaar later, op 23 juni 1971, werden de onderhandelingen met de Britten succesvol afgesloten. Het Nederlandse parlement juichte, al had het intussen weer een en ander moeten wegslikken.

Als uitvloeisel van de top van Den Haag benoemde de Raad op 6 februari 1970 twee comités van deskundigen. Het eerste zou zich onder leiding van Pierre Werner buigen over de economische en monetaire unie, het tweede moest onder Étienne Davignon voorstellen doen op politiek terrein. Het Comité-Davignon kwam in oktober 1970 niet verder dan het advies dat de lidstaten voortaan moesten proberen met één stem te spreken over internationale kwesties – een verwaterde versie van het plan-Fouchet.¹⁰³ Een groot aantal ministers uit het kabinet-De Jong weigerde aanvankelijk in te stemmen met het magere resultaat dat beschouwd werd als ‘een capitulatie voor de Franse opvatting.’ Men vond het onaanvaardbaar dat de organen van de Gemeenschap buiten het politieke overleg werden gehouden. Het kabinet ging pas akkoord nadat vvd-staatssecretaris Hans de Koster van Buitenlandse Zaken had bezworen dat het voor de sfeer binnen de Gemeenschap en voor het perspectief van de uitbreiding bijzonder slecht zou zijn als de Nederlandse regering haar goedkeuring zou weigeren. Bovendien was het rapport al besproken met de Vaste Kamercommissie voor Buitenlandse Zaken, die zich erbij had neergelegd. Premier De Jong stak zijn teleurstelling overigens niet onder stoelen of banken bij de Algemene Beschouwingen.¹⁰⁴

Op 27 augustus 1970 behandelde de Kamer de vernieuwing van de overeenkomst van Yaoundé, en de associatieovereenkomsten met Tanzania, Oeganda en Kenia. Beide waren in 1969 gesloten zonder voorafgaande raadpleging van het Europees Parlement. De Kamer had daartegen opnieuw bezwaar. Mede namens KVP, PvdA, ARP en CHU diende Berkhouwer een motie in waarin de regering werd verzocht voortaan niet meer mee te werken als het Europees Parlement niet ‘deugdelijk geraadpleegd’ was. Luns verklaarde de algemene formulering onaanvaardbaar en verzocht de woorden ‘waar maar enigszins mogelijk’ in te voegen. Berkhouwer bond voorlopig in. Toen Van der Stoel hierover in december 1970 toch een stemming afdwong, kreeg hij alleen zijn eigen fractie mee en de PSP, de CPN, de BP en de groep-Aarden – de voorloper van de PPR.¹⁰⁵

Een jaar daarvoor, op 22 december 1969, had de Raad van Ministers overeenstemming bereikt over de vervanging van de financiële bijdragen van de lidstaten door eigen middelen. Het akkoord voorzag tevens in verruiming van de budgettaire bevoegdheden van het Europees Parlement. Het verdrag waarin dit was neergelegd, was op 22 april 1970 ondertekend en moest op 1 januari 1971 in werking treden. Op 2 december 1970 debatteerde de Tweede Kamer over dit ‘Eigenmiddelenbesluit’. Een ruime meerderheid wilde dat het Europees Parlement daadwerkelijk toezicht zou krijgen. De vijf grote partijen dienden daartoe twee moties in. Een motie-Westerterp

die het Parlement het recht wilde geven de begroting van de Gemeenschappen te verwerpen, en een motie-Vredeling die de bevoegdheden ten aanzien van de communautaire wetgeving wilde uitbreiden.¹⁰⁶ Vredeling schatte de Nederlandse bijdrage aan de Europese begroting in de periode 1975-1978 voorzichtig op 2 miljard gulden.

Wij als nationaal parlement, raken de zeggenschap over deze middelen kwijt. Als ik dat vergelijk met de debatten van verleden week en van gisteren en de inzet van de Kamer daarbij, waarbij het ging om een bedrag van 50 mln. dan komt dat boekje van Parkinson in mijn gedachten, waarin wordt geschreven over die enorme belangrijke investering, die in de Raad van Commissarissen van een NV als hamerstuk werd behandeld, en de fietsenstalling, waarover urenlange debatten werden gehouden.¹⁰⁷

Het besluit passeerde zonder hoofdelijke stemming de Tweede Kamer. De fracties van CPN, PSP, GPV, SGP en BP lieten hun tegenstem aantekenen. Dat was de enige keer in de periode 1958-1972 dat alle kritische fracties met elkaar op één lijn zaten. In de Eerste Kamer sprak Wil Albeda (ARP) op 22 december 1970 namens alle partijen behalve de CPN 'om daarmee aan te geven dat het gaat om een uiterst belangrijke zaak waarover volstreekte eensgezindheid bestaat'. Hij stelde een motie voor die bestond uit het citeren van de moties van Westerterp en Vredeling. De achtergrond daarvan was dat de Commissie hierover op korte termijn voorstellen zou doen 'in het licht van de beraadslagingen in de nationale parlementen'.¹⁰⁸

Op 9 september 1969, twee maanden voor de top in Den Haag, had Westerterp aangekondigd dat hij een initiatiefwetsontwerp zou indienen voor de rechtstreekse verkiezing van de Nederlandse leden van het Europees Parlement. In juni 1970 diende hij het stuk in bij de Tweede Kamer. Na uitbrengen van het voorlopig verslag werd het ontwerp omgedoopt tot 'Wet Europese verkiezingen 1970'. Toen Westerterp in de zomer van 1971 toetrad tot het kabinet-Biesheuvel werd zijn initiatief overgenomen door medeondertekenaar Bos. Het initiatief werd – uit politiek-strategische overwegingen – gekoppeld aan de voortgang van de monetaire unie. Het ontwerp werd eind 1977 ingetrokken in verband met de op handen zijnde communautaire besluitvorming over de eerste rechtstreekse verkiezingen in 1979.¹⁰⁹

Het kabinet-Biesheuvel was een centrumrechtse coalitie van KVP, ARP, CHU, VVD en DS'70. Het volgde in juli 1971 het kabinet-De Jong op en was uitgesproken pro-Europa. De ministers Biesheuvel, Lardinois, Boertien en Jaap Boersma en staatssecretaris Westerterp waren lid van het Europees

Parlement geweest. Luns was opgevolgd door Schmelzer, die op zijn eerste persconferentie onder meer bekendmaakte dat hij prioriteit zou geven aan de EG.¹¹⁰ De komst van Schmelzer werd toegejuicht door de woordvoerder van de oppositie, Nederhorst. Luns had volgens hem tot dan toe weinig ideeën gelanceerd en zich beperkt tot diplomatiek overleg. ‘Dat is thans anders geworden. De tijd van alleen maar kritisch volgen van wat anderen in Europees verband uitwerken en voorstellen is definitief voorbij.’¹¹¹

Het Tweede Kamerdebat over Europa op 30 november en 1 december 1971 stond echter in de schaduw van de toenmalige monetaire crisis (de dollar was losgekoppeld van goud en de wisselkoersen gingen zweven). Veel kritiek was er op de bilaterale gesprekken van Europese leiders onderling of met Russen of Amerikanen. Berkhouwer suggereerde dat zowel Moskou als Washington eropuit waren Europa verdeeld te houden. Piet Dankert (pvda) begreep niet dat op een moment waarop Europees overleg plaatsvond over de oplossing van de monetaire crisis drie Europese leiders afzonderlijk met president Nixon gingen spreken. Hij stelde voor zo snel mogelijk een nieuwe Europese topconferentie te houden.

Schmelzer kon hem meedelen dat deze top waarschijnlijk medio 1972 gehouden zou worden. Aan de orde zouden komen de uitbreiding en de institutionele ontwikkeling, de beoogde monetaire unie en de betrekkingen met de vs, Japan en de Oostbloklanden. De kandidaat-leden zouden intensief bij de voorbereiding worden betrokken. Schmelzer verwachtte dat de uitbreiding van de EEG zou leiden tot een impuls voor verdere integratie en meer openheid. In het gezelschap van de tien, meende hij, zou de terughoudendheid tegenover politieke samenwerking in grote mate kunnen vervallen. Hij was wél bezorgd ‘over een dreigende vervreemding tussen de vs en Europa.’ Versterking van de atlantische solidariteit bleef een onmisbaar element.¹¹²

Op 16 mei 1972 vond in de Eerste Kamer nog een ‘openbaar beleidsdebat over onderwerpen met betrekking tot de Europese samenwerkingsorganisaties’ plaats. Schmelzer verklaarde daarin onder meer dat hij niet bang was dat de Britten Nederland van de communautaire weg af zouden drukken. Zij waren daarvoor veel te praktisch: ‘Ik kan mij zeer wel indenken, dat, als zij eenmaal deelnemen aan de activiteiten van de Gemeenschap, zij op die gronden eerder aan onze kant zullen staan dan wij aan hun kant.’¹¹³

‘Met de ondertekening van het verdrag betreffende de toetreding van Denemarken, Ierland, Noorwegen en het Verenigd Koninkrijk tot de drie Europese Gemeenschappen is een zeer belangrijke doelstelling van de Nederlandse buitenlandse politiek verwezenlijkt.’ Aldus begon het kabinet-Biesheuvel de memorie van toelichting op het wetsontwerp over de uitbrei-

ding dat op 15 juni 1972 werd ingediend. De opeenvolgende Nederlandse regeringen waren steeds van mening geweest dat een gemeenschap van Zes een te smalle basis vormde voor de uiteindelijke eenwording van Europa. De scheiding met andere Europese landen had een ongunstig effect gehad op de ontwikkeling van de gemeenschappen. Dat was nu voorbij. De Vaste Kamercommissie voor Buitenlandse Zaken beschouwde het verdrag zelfs als ‘het belangrijkste produkt van Europese wetgeving (...) na de Verdragen van Rome.’¹¹⁴

Het debat in de Tweede Kamer over de op handen zijnde toetreding vond plaats op 13 en 14 september 1972. Van belang was dat de Kamer een demissionair kabinet tegenover zich vond. Het kabinet-Biesheuvel was in juli 1972 gevallen. Op 9 augustus ging het verder tot aan de verkiezingen van 29 november 1972 als rompkabinet zonder DS’70. Na een lange formatie zou het pas in mei 1973 worden opgevolgd door het kabinet-Den Uyl.

Voorafgaand aan het debat bracht minister Schmelzer verslag uit van de conferentie van de ministers van Buitenlandse Zaken, Financiën en Economische Zaken van 11 en 12 september in Rome. De ministers van Financiën van de Zes en de vier kandidaat-lidstaten waren het eens geworden over een monetair samenwerkingsfonds. Schmelzer was er echter niet in geslaagd de versterking van de communautaire instellingen aan te kaarten. Tegenover de Vaste Kamercommissie had hij eerder nog verklaard dat dit noodzakelijk was, en dat hij zich daar sterk voor zou maken. In Rome was besloten deze kwestie voor te leggen aan de topconferentie van regeringsleiders die op 19 en 20 oktober in Parijs zou plaatsvinden.¹¹⁵

De Kamer was weer teleurgesteld over de geringe vooruitzichten voor een versterking van de instellingen. Daarnaast werden vooral verlanglijstjes naar voren geschoven en obstakels gememoreerd. Maarten Engwirda (D’66) pleitte voor een aantal ‘functionele’ integratiedoelstellingen op lange termijn: milieubeleid, ontwikkelingsbeleid, buitenlandse politiek, enzovoort. Dat vergde een aanzienlijke versterking van de instellingen, en daarover was hij niet optimistisch. Bart Verbrugh (GPV) zette kanttekeningen bij de ‘motorstrategie.’ De Raad meende dat een monetaire unie automatisch voortvloeide uit economische integratie. Verburgh vreesde dat vervolgens gesteld zou worden dat die unie onmogelijk was zonder politieke eenheid. ‘Ik geloof, dat dit soort nogal vreemde EEG-methodes allerlei mensen meer kopschuw maakt dan nodig is.’ Zijn vrees werd in feite bevestigd door Schmelzer:

Wanneer men ziet, hoezeer afhankelijk de economie is van de functionering van het monetaire beleid (...) en hoe integraal economie en monetaire politiek met de handelspolitiek, de ontwikkelingssamenwerking en het buitenlands beleid in algemenere zin samenhangen (...) moet men constateren, dat men op den duur, wil men aan deze samenhang ook vorm geven, niet aan enige toekomstige echte en democratisch gecontroleerde politieke structuur in en van Europa kan ontkomen.¹¹⁶

Namens zeven fracties diende Vredeling een motie in die Schmelzer opdroeg de EEG-partners duidelijk te maken dat voor het Nederlandse parlement het point of no return vrijwel genaderd was. Wanneer het dit over zijn kant liet gaan, zou de scheefgroei ten aanzien van de bevoegdheden van het Europees Parlement niet meer kunnen worden teruggedraaid. Allereerst diende de verdere opbouw van de economische en monetaire unie gelijk op te gaan met de overdracht van nationale bevoegdheden aan het Europees Parlement. Daarnaast was een doeltreffende democratische controle van de voortgaande integratie essentieel. Voor de rechtstreekse verkiezing van het Europees Parlement zou ook een uiterste termijn moeten worden vastgesteld. Schmelzer beschouwde de breed gesteunde motie als een steun in de rug. De motie werd aangenomen. CPN, SGP, GPV en NMP stemden tegen.¹¹⁷

Verder bleek dat Westerterp – op aandrang van de Kamer – bereid was met de Kamer overleg te voeren over de profielschets voor de per 1 januari 1973 te benoemen Nederlandse Eurocommissaris. De Kamer nam ook nog een motie-Van der Stoel aan waarin – mede namens KVP, VVD, ARP, D'66, CHU, DS'70 en PPR – de hoop werd uitgesproken dat Denemarken en Noorwegen zouden toetreden tot de EG. Het ontwerp werd uiteindelijk zonder hoofdelijke stemming aangenomen. CPN, PSP en NMP lieten 'tegen' aantekenen. In de Eerste Kamer sprak Hendrik Jan Louwes (VVD) later namens alle fracties, behalve CPN en SGP. Er werd een motie aangenomen die de voortgang van de monetaire unie koppelde aan de overdracht van bevoegdheden aan communautaire instellingen.¹¹⁸ Kortom, aan de vooravond van de eerste uitbreiding gaf het Nederlandse parlement uitdrukking aan een opvallende Europese betrokkenheid. De verwachtingen waren kennelijk hooggespannen.

De wens van Van der Stoel ging maar voor de helft in vervulling. Op 25 september 1972 stemden 53,5% van de Noren tegen toetreding. De Noorse regering besloot daarop de bekrachtiging van de toetreding niet aan het parlement voor te leggen. In het referendum van 2 oktober 1972 stemden vervolgens 63,3% van de Denen voor. Verder leidde de breed gesteunde mo-

tie-Vredeling niet tot een aanscherping van het kabinetsstandpunt over de versterking van de bevoegdheden en de rechtstreekse verkiezing van het Europees Parlement, ondanks aandringen van Westerterp. Biesheuvel vond het onverantwoord dat het Nederlandse kabinet door een bepaalde formulering gedwongen zou worden de top in Parijs te laten mislukken. Op de oproep van Den Uyl tijdens de Algemene Beschouwingen van 10 oktober om op de top met kracht vast te houden aan de motie-Vredeling ging de premier verder niet in.¹¹⁹

Over de resultaten van ‘Parijs’ was het kabinet gematigd positief. Er werden nieuwe perspectieven geboden – een monetair fonds, actieprogramma’s over regionale, sociale en milieuproblemen, een studie over een Europese Unie – maar veel bleef vaag en onzeker. Het plan van de Franse president Pompidou voor een politiek secretariaat van de Europese regeringsleiders in Parijs was in elk geval geblokkeerd. Volgens Biesheuvel was de conferentie alleen al van belang vanwege de aanwezigheid van de drie nieuwe lidstaten. Bovendien was de sfeer goed geweest. De demissionaire premier gaf een overzicht van de resultaten en een overwegend positieve beoordeling bij de Algemene Beschouwingen op 1 november 1972 in de Eerste Kamer: de top gaf vele impulsen voor nieuwe ontwikkelingen. De Tweede Kamer was toen al op verkiezingsreces.¹²⁰

2.5. TOT BESLUIT

Op het Binnenhof heerste in de periode 1958-1972 een vrijwel algemene consensus over de grote lijnen van het buitenlands beleid. Vooropstond de nauwe band met de atlantische gemeenschap. Versterking van de Europese eenheid lag in het verlengde daarvan. Het gaullistische idee van Europa als ‘derde macht’ tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie werd alom verworpen. Verder was iedereen het eens over de noodzaak van een spoedige toetreding van het Verenigd Koninkrijk tot de EEG. ‘Europa’ bleef tot 1972 het domein van een kleine groep Kamerleden, waarvan de veertien ‘Straatsburgers’ de kern vormden. Binnen de grote partijen was de belangstelling gering. Van een breed intern debat op dit punt was nauwelijks sprake. Door de actieve opstelling van partijleiders als Schmelzer en Biesheuvel leek Europese integratie meer steun te krijgen van KVP en ARP dan van andere partijen. Van Mierlo en Den Uyl besteedden er minder aandacht aan, ondanks het pro-Europese programma van hun partijen.

Grote stappen in de integratie werden tamelijk geruisloos aanvaard: de versnelling van de gemeenschappelijke markt, de opbouw van het GLB, het

Eigenmiddelenbesluit en de toetreding van het VK, Ierland en Denemarken. Besluiten werden zonder veel discussie genomen met weinig oppositie. Slechts eenmaal bleken de tegenpartijen eensgezind: in 1970 bij het debat over het Eigenmiddelenbesluit, wat overigens maar twintig tegenstemmen opleverde. De Kamer had veel kritiek op de Franse Europapolitiek: het plan voor een intergouvernementele politieke unie, de veto's tegen de Britse toetreding en de negatieve opstelling tegenover de communautaire instellingen. Tot het eerste veto van januari 1963 kwamen Europese woordvoerders hierover herhaaldelijk in conflict met Luns, die de voorkeur gaf aan een diplomatieke aanpak en de atlantische samenwerking ruim boven de EEG stelde. 'Europeanen' en 'Atlantici' vonden elkaar daarna in hun strijd tegen De Gaulle.

Vanaf 1963 groepeerde de overgrote meerderheid in de Kamer zich rond de eis dat Europa 'supranationaal, open en democratisch' moest zijn. Buitenlandse Zaken kwam onder toenemende druk. Heldring verklaart dit uit een moralistisch-legalistische traditie die zich na 1945 zou richten op 'de Europese structuren van recht en orde, waarin – zo werd gedacht – de beslissingen niet langer zouden worden genomen op grond van de relatieve machtsposities maar op grond van de objectieve merites van de zaak.'¹²¹ Het is de vraag of die verklaring hout snijdt. Veel Kamerleden ondervonden immers aan den lijve dat *reële* zeggenschap in rap tempo opschoof naar Brussel en dat hun eigen invloed op de beleidsvorming afnam, met name op de vakgebieden Landbouw en Economische Zaken.

Zadelden idealistische Kamerleden als Blaisse en Vredeling in het voorjaar van 1965 het kabinet op met een federalistische agenda, of wilde de Kamer alleen maar greep houden op de miljoenen guldens waarover ze de controle dreigde te verliezen? Op basis van de *Handelingen* mag worden geconcludeerd dat het doorsnee-Kamerlid meer geïnteresseerd was in het dichten van het eigen lek – het verlies van het budgetrecht als gevolg van de 'europeanisering' van het Landbouwegalisatiefonds bijvoorbeeld – dan in de opbouw van de supranationale staat. Uiteindelijk legden kabinet en Kamer zich erbij neer dat de door hen gewenste vooruitgang in Europa pas zou kunnen worden geboekt na het vertrek van De Gaulle. Dat had vooral te maken met het economische succes van de EEG, dat bijvoorbeeld ook bijdroeg aan de loonexplosie van 1964. De realiteit van hogere lonen, lagere industriële tarieven en een grotere afzetmarkt voor de Nederlandse landbouw gaf de doorslag, in het bijzonder bij de meer terughoudende CHU en VVD. Dan maar wat minder supranationaal, open en democratisch.

Nederlandse atlantici en de Franse president bleken omstreeks 1965 zelfs

bondgenoten in de strijd tegen de communautaire instellingen. Een ruime Kamermeerderheid eiste democratische controle en uitbreiding van bevoegdheden, maar werd door tegenstanders neergezet als wereldvreemde moralisten, federalisten en apatrides: ‘vaderlandslozen’, de denigrerende aanduiding die De Gaulle gebruikte voor de leden van de Europese Commissie. Luns slaagde er lange tijd in weerstand te bieden aan de meerderheid. Op het terrein van de buitenlandse politiek had de Kamer traditioneel minder invloed dan in de sectoren die door het Verdrag van Rome werden bestreken. Aanvankelijk kon Luns nog voorkomen dat de goedkeuring van het Fusieverdrag werd gekoppeld aan de eis tot versterking van het Europees Parlement. In het voorjaar van 1965 moest hij toegeven en leek de definitieve financiering van het GLB het breekijzer te worden. De proef op de som werd niet genomen, omdat De Gaulle op 30 juni 1965 wegliep uit Brussel en de zaak in de ijskast belandde.

De Kamer koos vervolgens eieren voor haar geld. Het profijt van de Verdragen van Rome woog zwaarder dan de rechten van het Europees Parlement. Bovendien gold: beter het halve ei van invloed uitoefenen op het integratieproces via de eigen regering dan de lege dop in Brussel. De zorgen over de gebrekkige controle bleven echter bestaan. Tandenknersend volgde de Kamer het kabinet na de Raadsbesluiten over de financiering van het GLB (in 1966) en de invoering van de BTW (in 1967). Het economische fundament van de Gemeenschap was kennelijk stevig genoeg. Men klampte zich vast aan de realiteit en aan het geloof in een Europese toekomst zonder De Gaulle. Ook nadat de Franse president in april 1969 vertrokken was, keerde het ‘supranationale’ enthousiasme van de eerste jaren echter niet terug. De motieven van de Fransen werden nog altijd gewantrouwd. Daarnaast lag de prioriteit voorsnog bij uitbreiding van de Gemeenschap, niet bij het optuigen van communautaire instellingen.

In december 1969 werden op de topconferentie in Den Haag grootse plannen gelanceerd voor een economische en monetaire unie en politieke samenwerking. Op papier zag het er indrukwekkend uit, maar het was de vraag wat er in de praktijk van terecht zou komen. Zou Parijs groen licht geven voor toetredingsonderhandelingen, of opnieuw gaan dwarsliggen als de financiering van het GLB definitief rond was? De Kamer was positief en sceptisch tegelijk. ‘Europa’ was intussen gezakt op de politieke agenda. Progressieve jongeren beschouwden de EEG zelfs als een conservatief bolwerk: een deel van het establishment, niet het begin van een politieke oplossing. De breed gesteunde moties over Europese democratisering die tussen 1966 en 1972 werden aangenomen, waren plichtmatige demonstraties van eensgezindheid.

De golf van partijpolitieke vernieuwing die het Binnenhof na 1966 overspoelde, bracht geen omslag teweeg in het denken over Europa. De standpunten van de grote partijen groeiden zelfs naar elkaar toe. De vrijwel gelijklopende Europese paragrafen in de verkiezingsprogramma's van 1971 vormden het sluitstuk van deze ontwikkeling. De algemene consensus werd in datzelfde jaar als het ware belichaamd door de formatie van het kabinet-Biesheuvel, het meest eurofiele kabinet tot op dat moment. Dat kabinet kwam ten val vóór de uitbreiding van de Gemeenschap op 1 januari 1973 met het Verenigd Koninkrijk, Denemarken en Ierland. De verwachtingen waren niettemin hooggespannen. De Europese Gemeenschap had nu meer inwoners dan de Verenigde Staten, en het politieke en economische zwaartepunt schoof op naar het noordwesten, in de richting van de Noordzee én Den Haag.

HOOFDSTUK 3

1973-1986:

De teleurstellende Europese werkelijkheid

Hilde Reiding

3.1. MOEIZAME INTEGRATIE

In de geschiedenis van de Europese integratie worden de jaren zeventig en de eerste helft van de jaren tachtig dikwijls aangeduid als de jaren van 'eurosclerose': een periode waarin het integratieproces leek te stagneren. Het in 1969 gelanceerde plan om uiterlijk in 1980 een Economische en Monetaire Unie (EMU) tot stand te brengen bleek al spoedig onhaalbaar. De ineenstorting van het Bretton Woodssysteem veroorzaakte vanaf 1971 grote monetaire onrust, en als gevolg van de oliecrisis van 1973 ontstond er bovendien een zware en langdurige economische recessie. Bij de aanpak van de problemen voeren de EG-lidstaten ieder hun eigen koers, en in plaats van naar elkaar groeiden ze juist uit elkaar. Om de nationale industrie veilig te stellen gingen de lidstaten er bovendien toe over non-tarifaire belemmeringen in te voeren, die wellicht niet tegen de letter maar wel tegen de geest van de Verdragen van Rome ingingen. Aangezien er in de Raad van Ministers sinds het Akkoord van Luxemburg dikwijls bij unanimititeit werd besloten, verliep het uit de weg ruimen van dit soort obstakels traag en moeizaam. Eens te meer daar de pas toegetreden en in vergelijking met Nederland weinig communautair ingestelde landen Denemarken en het Verenigd Koninkrijk nu ook rond de tafel zaten om mee te beslissen.

De grote vraag was dus hoe het nu verder moest met Europa. Soms werd er nog wel een stap vooruit gezet, zoals in 1979, toen de lidstaten overeenstemming bereikten over een Europees Monetair Stelsel (EMS), maar verdergaande verdieping van de integratie bleek meestentijds onmogelijk. Het ideaal van het federale Europa dat in de voorafgaande jaren door de beleidmakende elite van Nederland was omarmd, leek daarom verder weg dan ooit. Dit kwam niet alleen door het trage integratietempo, maar ook door de wijze waarop de Europese samenwerking zich in institutioneel opzicht ontwikkelde. Weliswaar ging met de eerste directe verkiezingen voor het

Europees Parlement in 1979 een langgekoesterde Nederlandse wens in vervulling, maar het probleem van de gebrekkige democratie was hiermee niet opgelost. Deze verkiezingen gingen bovendien gepaard met een versterking van de intergouvernementele tendens in Europa. De instelling van een Europese Raad van staats- en regeringsleiders in 1974 en het toenemende belang van de eveneens op intergouvernementele leest geschoeide Europees Politieke Samenwerking (EPS) waren hiervan de belangrijkste manifestaties.

Zoals verderop in dit hoofdstuk duidelijk zal worden, werden deze institutionele ontwikkelingen in de Nederlandse politiek aanvankelijk met lede ogen aanschouwd. Later zou dit veranderen. In de jaren tachtig werd, volgens politicoloog Alfred Pijpers, 'onze roemruchte communautaire orthodoxie... aangelengd met allerlei zeer pragmatische en intergouvernementele elementen.'¹ Vooral sinds het aantreden van het eerste kabinet-Lubbers in november 1982, met Hans van den Broek als minister van Buitenlandse Zaken, zou deze meer pragmatische houding ingang hebben gevonden.² Inderdaad, zo stelt Duco Hellema in zijn handboek over de buitenlandse politiek van Nederland, veranderde sindsdien de toon van het debat, maar hij betwijfelt of de politieke doelstellingen en intenties daarmee ook daadwerkelijk veranderd waren. In ieder geval werd volgens hem nog regelmatig teruggegrepen op supranationaal geïnspireerde opvattingen en idealen.³

In dit hoofdstuk zal aandacht worden besteed aan de vraag of het supranationale geluid in de Nederlandse politiek inderdaad afzwakte. Hoe werd in de Nederlandse politiek aangekeken tegen de institutionele noviteit van de Europese Raad en de EPS? In hoeverre probeerde men nieuwe beleidsterreinen communautair te organiseren? En in hoeverre bleven Haagse politici zich sterk maken voor de bij uitstek communautaire instellingen Europese Commissie en Europees Parlement?

Net als in de voorafgaande periode speelde naast de institutionele vraag ook die naar de geografische reikwijdte van het integratieproces in de jaren zeventig en tachtig. Na het herstel van de democratie in hun landen dienden Griekenland (in 1975) en Spanje en Portugal (beide in 1977) een officiële aanvraag in voor lidmaatschap van de EG. In het recente verleden waren regering en parlement in Den Haag groot voorstander geweest van vooral de Britse toetreding. Uit politiek oogpunt en uit solidariteit met de jonge democratieën lag het voor de hand ook de Zuid-Europese staten tot de Gemeenschap toe te laten. De zwakke economische situatie waarin deze landen verkeerden compliceerde evenwel hun toetreding. En, zoals we verderop in dit hoofdstuk zullen zien, er bestond in progressieve politieke kringen ook vrees dat een inschikkelijke houding ten aanzien van deze drie landen ten

koste zou gaan van de positie van ontwikkelingslanden.

Vanuit deze kringen werd in de jaren zeventig toch al een veel kritischer geluid vernomen ten aanzien van Europa. CPN en PSP hadden de integratie altijd al negatief beoordeeld, maar naarmate het progressieve gedachtegoed in de loop van de jaren zestig bredere ingang vond, leek het beeld van de EG als ‘conservatief bolwerk’⁴ dat maatschappelijke en mondiale vernieuwing in de weg stond, steeds meer politieke relevantie te krijgen. De ogen waren in dit opzicht vooral gericht op de PvdA, waar de Europese ontwikkeling vanaf het begin van de jaren zeventig eveneens ter discussie stond. Zou de pro-Europese consensus van de voorgaande jaren doorbroken worden of zouden de Haagse gelederen zich sluiten en als het erop aan kwam de bekende standpunten weer worden ingenomen?

3.2. PROGRESSIEVEN OP HET PLUCHE: EEN VOORWAARDELIJK EUROPA?

Na een lange kabinetsformatie zag op 11 mei 1973 het kabinet-Den Uyl het levenslicht. Dit ideologisch progressieve kabinet bestond uit ministers van de PvdA, D’66, PPR, KVP en ARP, en voerde als motto de spreiding van kennis, macht en inkomen. Het was sterk de vraag welk beleid deze regering op het gebied van de Europese integratie zou gaan voeren. Onder invloed van Nieuw Links was binnen de PvdA een stroming ontstaan die kritisch tegenover de EG stond. Het besef dat nationale sociaaldemocratische verworvenheden door de overdracht van bevoegdheden naar het Europese niveau verloren konden gaan was binnen de partij latent aanwezig geweest, maar het vertrouwen en de hoop dat economische ordening en sturing vanuit het supranationale Europa mogelijk waren, hadden steeds de overhand gehad, als gevolg waarvan de partij het integratieproces was blijven steunen.⁵ Voor fundamentele kritiek op de EG die er vanaf de jaren zestig in progressieve kringen groeide, was binnen de PvdA echter wel een voedingsbodem aanwezig.

Het beeld van de Gemeenschap als een ‘kapitalistische’ instelling die vooral de grote multinationale bedrijven in de kaart speelde ten koste van werknemers en sociaal zwakkeren kreeg in de partij inderdaad voet aan de grond. Ook in het kader van de toenemende betrokkenheid bij de Derde Wereld en de wens om te komen tot een Nieuwe Internationale Economische Orde (NIEO) werd de EG aan een kritischer blik onderworpen.⁶ De conclusie die veel progressieven, onder wie ook de nieuwe minister van Ontwikkelingssamenwerking, Jan Pronk, trokken was dat het verenigde Europa functioneerde als een ‘neo-imperialistische macht’, die een eerlijker verde-

ling van de rijkdom in de wereld eerder in de weg stond dan naderbij hielp.⁷ Moest de pvdA aan dit Europa nog wel haar medewerking verlenen?

Het zogenoemde ‘voorwaardelijkheidsdenken’, waarbij de sociaaldemocraten hun steun voor Europese integratie van bepaalde voorwaarden afhankelijk stelden, was op deze vraag het antwoord. In *Keerpunt 1972*, het gezamenlijke verkiezingsprogramma van pvdA, PPR en D’66, werd in aansluiting daarop geconcludeerd: ‘Het streven naar een grotere eenheid van Europa...dient ondergeschikt te zijn aan de verwezenlijking van een progressief beleid...en aan de democratisering van de Europese instellingen...’⁸ Aanvankelijk kreeg deze passage weinig aandacht. Hoewel het standpunt van de confessionele regeringspartijen en D’66, in tegenstelling tot dat van de pvdA, nog altijd onvoorwaardelijk pro-Europees was, speelde het thema ‘Europa’ bij verkiezingen noch formatie een rol van betekenis.⁹ Wie zich zorgen maakte over het regeringsstandpunt werd waarschijnlijk ook gerustgesteld door de regeringsverklaring van 28 mei 1973. De wenselijkheid van een naar een rechtvaardiger welvaartsverdeling strevende EG werd hierin weliswaar vastgesteld, maar van een eisende formulering was geen sprake.¹⁰

Opzien baarde wel de rede die premier Den Uyl op 6 oktober 1973 hield voor de Europese Beweging Nederland. Met de stelling dat ‘de vraag wat voor soort samenleving wij in de Gemeenschap tot stand willen brengen belangrijker is dan het tempo waarin het proces van Europese eenwording zich voltrekt’ nam de premier openlijk afstand van de gedachte dat Europese integratie een op zichzelf na te streven doel was.¹¹ Indringende vragen naar aanleiding van deze rede kwamen er vanuit de Tweede Kamer in eerste instantie alleen van de oppositionele CHU-fractievoorzitter Roelof Kruisinga. Bij de begrotingsbehandeling van Buitenlandse Zaken eind 1973 vroeg hij om een kabinetsreactie op Den Uyls rede. ‘Moet Europa een politiek voeren in overeenstemming met Keerpunt ’72?’¹² Den Uyls rede leek zulks te veronderstellen. En wat betekende dat dan voor de prioriteit die het kabinet aan de Europese integratie gaf?¹³ Was er daadwerkelijk sprake van een beleidswijziging, dan moest hij toch overwegen de Kamer hierover om een uitspraak te vragen, vond Kruisinga.¹⁴

Ook andere fracties wensten duidelijkheid over het Europabeleid van de regering, maar zij concentreerden zich vooral op de term ‘civiel Europa’, een *catch-all* term die voor- en tegenstanders van Europese integratie binnen het kabinet blijkbaar op één lijn had gebracht. Zowel oppositie- als regeringspartijen vroegen helderheid over de precieze betekenis van dit concept.¹⁵ Staatssecretaris Laurens Jan Brinkhorst (D’66) ging hier uitgebreid op in. Het civiele Europa zoals de regering zich dat voorstelde was geen derdewe-

reldmacht naast de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie, zo stelde hij, maar ook geen neutraal Europa. Een civiel Europa betekende niet 'het afzien van macht, maar het zeer duidelijk in dienst stellen van bepaalde civiele waarden van die macht'.¹⁶ Intern zou hierbij moeten worden gestreefd naar 'een samenleving waarin de economische groei zeker niet wordt verwaarloosd, maar wel is onderworpen aan welzijnsriteria, aan de kwaliteit van het bestaan'.¹⁷ In het externe beleid zou dit Europa moeten bijdragen aan de mondiale vrede en veiligheid en aan een eerlijker verdeling van de welvaart. Dit alles zou ten slotte moeten geschieden door middel van besluitvorming in een democratisch-politieke structuur.¹⁸ In reactie op de vraag welke concrete initiatieven ter verwezenlijking van deze gedachten zouden worden genomen, beperkte Brinkhorst zich tot de uitspraak dat dit 'natuurlijk op verschillende tijden en in verschillende kaders' zou gebeuren.¹⁹ Geen wonder dat commentatoren het 'civiele Europa' beoordeelden als een concept met weinig praktische relevantie.²⁰

Uit het antwoord dat Kruisinga ontving van de minister van Buitenlandse Zaken, Max van der Stoel (PvdA), werd duidelijk dat er van een beleidswijziging geen sprake was. De bekritiseerde uitspraak van de premier had slechts betrekking op het *tempo* van de integratie, zo stelde Van der Stoel, en niet op de eenwording zelf.²¹ Wanneer Kruisinga bovendien de regeringsstukken zou bestuderen, dan zou hij 'kunnen constateren, dat deze Regering in Europese gezindheid niet onderdoet voor vorige regeringen', aldus Van der Stoel.²²

Het was de vraag of dat laatste ook kon worden gezegd van een aantal partijgenoten van de minister in de Kamer. Het kritische Europa-standpunt dat leefde bij segmenten binnen de partij werd in de fractie vooral vertegenwoordigd door Arie van der Hek, woordvoerder voor onder meer ontwikkelingssamenwerking.²³ De woordvoerders Europese en buitenlandse zaken, Schelto Patijn en Relus ter Beek, huldigden een gematigder standpunt²⁴, maar het was duidelijk dat het voorwaardelijkheidsdenken de houding van de gehele PvdA-fractie beïnvloedde. Het meest evident bleek dit uit een nota van maart 1976, waarin de PvdA-fractie klip en klaar stelde dat overdracht en uitbreiding van taken aan de EG alleen konden plaatsvinden op voorwaarde dat hiervoor expliciete toestemming van de Staten-Generaal was verkregen, dat volledige democratische zeggenschap en controle waren gewaarborgd en dat een bijdrage werd geleverd aan verwezenlijking van de sociaaldemocratische doelstellingen.²⁵

Al voor het verschijnen van deze nota groeiden bij verschillende partijen echter zorgen over de houding van de PvdA en over het regeringsbeleid.²⁶

Tijdens de algemene beschouwingen van oktober 1975 gaven de fractievoorzitters van vvd, kvp en chu blijk van verbazing dat er in de kort tevoren uitgesproken troonrede zo weinig aandacht was besteed aan Europa. Waarom ontbrak hierin enige referentie naar het eerder dat jaar verschenen adviesrapport betreffende de Europese Unie (zie de volgende paragraaf), zo vroegen zij zich af? En waarom was de toon van de regering ‘zo mat’ en ‘zo weinig inspirerend’?²⁷ Premier Den Uyl ontkende dat van enige terughoudendheid sprake was, maar herhaalde toch nog maar eens de voorwaarden die hij en zijn partij stelden.²⁸ Het was dus geen wonder dat het onderwerp bij de behandeling van de begroting voor Buitenlandse Zaken later die maand wederom aan de orde werd gesteld. Bij het koor van critici voegde zich naast vvd, kvp en chu nu ook ds’70, dat op Europees terrein eveneens meer ‘vechtlust’ van de regering verwachtte.²⁹ Natuurlijk, Van der Stoels gehechtheid aan de traditionele pijlers van het Nederlands buitenlands beleid was bekend, en zijn persoonlijke Europese gezindheid werd dan ook niet in twijfel getrokken.³⁰ Maar twijfels waren er wel ten aanzien van andere ministers, en dus zat er voor Van der Stoel niets anders op dan de bereidheid van het kabinet om zich in te zetten voor Europese integratie nog maar eens voluit te onderstrepen. Aan slechts twee onderwerpen konden in zijn visie geen concessies worden gedaan, namelijk het democratisch karakter van de besluitvorming en de verbetering van de slagvaardigheid van het communautair beleid.³¹

Belangrijk was dat, ondanks de ferme taal in de nota, als het erop aankwam ook Van der Stoels partijgenoten in de Kamer zich niet tegen verdere Europese integratie uitspraken. Tijdens een debat in de Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken op 22 maart 1976 stelde een duidelijk geïrriteerde Van der Stoel althans onweersproken vast dat hij niet naar Brussel wenste te gaan ‘met zijn eigen partijprogram in de achterzak’ en ‘met de mededeling dat als niet volledig verzekerd is dat dat op Europees niveau wordt verwezenlijkt verder niet thuis wordt gegeven.’³² De minister wist zich hierbij ongetwijfeld gesteund door premier en partijleider Den Uyl, die in een vergadering van de ministerraad van 1974 al had aangegeven een dergelijke houding onverstandig te vinden, vanwege het gevaar van het uiteenvallen van de Gemeenschap indien meer landen zich op die manier zouden opstellen.³³ Uiteindelijk overheerste toch het besef – waarvan ook de pvda-nota blijk had gegeven – dat het nationaal instrumentarium tekortschoot, en dat de eigen idealen alleen via samenwerking op Europees niveau verwezenlijkt konden worden.³⁴

Na deze confrontatie in de Kamercommissie werd het voorwaardelijk-

heidsdenken in toenemende mate politiek geneutraliseerd door de stelling dat het de pvdA er niet zozeer om te doen was de eigen ideeën door te drukken, als wel om de Gemeenschap politieke inhoud te geven. Europa moest beleidsinhoudelijk gepolitiseerd worden.³⁵ Een direct gekozen Europees Parlement met werkelijke bevoegdheden en zinvolle mogelijkheden voor politiek debat was hiervoor een van de voorwaarden.³⁶ Vandaar dus dat de pvdA erop bleef hameren dat een democratischer Europese besluitvorming gerealiseerd moest worden, alvorens ze akkoord kon gaan met verdere bevoegdheidsoverdracht.³⁷ In het verkiezingsprogramma van 1977 was dit ook de enige voorwaarde die nog terugkwam.³⁸

Binnen de partijgelederen was de kritische blik op de EG, zoals we later in dit hoofdstuk nog zullen zien, niet verdwenen, maar de fractie en partijtop waren met de voornoemde redenatie, via een omtrekkende beweging, weer teruggekeerd tot de Haagse consensus. Immers, zoals al was gebleken uit een breed gesteunde motie uit november 1973 was vrijwel de gehele Kamer van mening dat democratisering op Europees niveau een essentiële voorwaarde vormde voor verdere stappen in het integratieproces.³⁹ Ook in de stelling dat Europa gepolitiseerd moest worden, konden meer partijen zich intussen vinden.⁴⁰

3.3. DE RAPPORTEN-SPIERENBURG EN -TINDEMANS: HOE VERDER MET DE EUROPESE INTEGRATIE?

Ondanks de twisten omtrent het voorwaardelijkheidsdenken in de pvdA bestond er tussen de partijen een grote mate van overeenstemming over de vraag waar het met Europa naartoe moest. Heel duidelijk bleek dit tijdens de algemene beschouwingen van eind 1974, toen de fractievoorzitters van KVP, ARP, CHU, pvdA, vvd, PPR, D'66 en DS'70 gezamenlijk een motie indieden waarin de regering werd opgeroepen te streven naar een supranationaal en democratisch gecontroleerd Europa.⁴¹ Alleen de kleine partijen uiterst rechts en links – te weten Boerenpartij, RKP, GPV, SGP, CPN en PSP – stemden, zoals te verwachten was, tegen deze motie.⁴²

Ook uit andere Kamerdebatten, en uit de visies die verschillende partijen naar voren brachten naar aanleiding van de rapporten-Spiereburg en -Tindemans, sprak vaak overeenstemming op hoofdlijnen. Deze beide rapporten vloeiden voort uit het voornemen van de Parijse topconferentie van 1972 om vóór het einde van het decennium een Europese Unie te realiseren. Wat onder een dergelijke Unie precies moest worden verstaan, was echter onbekend. De Nederlandse regering vroeg een commissie onder leiding van

oud-ambassadeur en topdiplomaat Dirk Spierenburg hierover te adviseren. Van de Europese regeringsleiders gezamenlijk kreeg de Belgische premier Leo Tindemans een soortgelijke opdracht.

Op de kernvraag of de pogingen om tot een 'Europese Unie' te komen zich primair moesten richten op de onderlinge relaties binnen de Gemeenschap (interne integratie) of op het internationale beleid en de betrekkingen met derde landen (externe integratie) gaven de rapporten-Spienburg en -Tindemans een verschillend antwoord. Het rapport-Spienburg liet er geen twijfel over bestaan dat de verwezenlijking van een muntunie cruciaal was voor de economische en politieke eenwording van Europa. Weliswaar was het ook nodig te komen tot een gemeenschappelijk buitenlands beleid, maar volgens het rapport-Spienburg zou dit niet anders dan slechts geleidelijk, en voor wat betreft defensie louter binnen de NAVO-kaders, tot stand kunnen komen.⁴³ Het rapport-Tindemans daarentegen stelde dat de totstandkoming van een economische en monetaire unie weliswaar zeer belangrijk en wenselijk was, doch voorlopig, zeker voor de Gemeenschap in haar totaliteit, onhaalbaar. Het rapport legde daarom voor de korte termijn relatief veel nadruk op de noodzaak van een gemeenschappelijk Europees *buitenlands* beleid, dat ook veiligheid en defensie zou moeten omvatten. Zo spoedig mogelijk zou de sinds 1973 bestaande afspraak elkaar te consulteren alvorens een definitief eigen standpunt in te nemen ten aanzien van internationale kwesties moeten worden omgezet in een juridische verplichting voor de betrokken staten, en op den duur zou over alle buitenlandpolitieke terreinen zelfs bij meerderheid moeten worden beslist.⁴⁴

Het kabinet had een duidelijke voorkeur voor de benadering van de commissie-Spienburg.⁴⁵ Het regeringsstandpunt was en bleef dat het interne gemeenschapsbeleid aan de basis moest staan van het externe beleid. Naarmate er op meer gebieden intern werd samengewerkt, zou het aantal gemeenschappelijke belangen toenemen en zou ook het aantal onderwerpen waarop naar buiten een gemeenschappelijk standpunt werd ingenomen kunnen groeien.⁴⁶ Dit bleef zo. In de gereserveerde houding jegens de EPS die de Nederlandse regering uit vrees voor overvleugeling door de grote lidstaten en tweespalt binnen de NAVO steeds had ingenomen, kwam vanaf de tweede helft van de jaren zeventig echter wel verandering. De oliecrisis maakte duidelijk dat Europese samenwerking soms nodig was, en door ervaringen in de praktijk leerde de regering-Den Uyl ook de voordelen te waarderen die er aan de EPS verbonden waren (bijvoorbeeld het verkrijgen van meer invloed en informatie).⁴⁷ De bereidheid om het buitenlands beleid met de EG-partners te coördineren groeide hierdoor. Toch bleef de regering

benadrukken dat de EPS geen verplichting inhield om het nationale standpunt te verlaten; op vitale punten zou Nederland een eigen geluid blijven vertolken.⁴⁸ Ten aanzien van een gemeenschappelijk defensiebeleid bleef de regering daarbij onverminderd terughoudend: voor de toekomst kon verdere samenwerking op dit terrein niet worden uitgesloten, maar alleen zolang deze bleef ingebed in het bredere kader van de NAVO en niet zou leiden tot een Europese kernmacht.⁴⁹

In de Kamer werd het regeringsstandpunt dat interne integratie aan externe integratie vooraf diende te gaan alleen tegengesproken door DS'70. Deze partij deelde de analyse van het rapport-Tindemans dat een Economische en Monetaire Unie (EMU) op korte termijn niet te realiseren zou zijn en meende dat dit geen belemmering voor de lidstaten mocht zijn om naar buiten reeds als eenheid op te treden.⁵⁰ Getuige een rapport van de Werkgroep Buitenland van D'66 vond het rapport-Tindemans ook hier beduidend meer weerklank dan in het kabinet. Staatssecretaris Brinkhorst, die voor dit rapport medeverantwoordelijk was, verdedigde dus blijkbaar een beleid waarin andere accenten werden gelegd dan zijn eigen partij zou hebben verkozen.⁵¹ De overige partijen die zich uitspraken, konden zich wel vinden in de basisgedachte van de regering. KVP, ARP en CHU deelden de conclusie van de commissie-Spiereburg dat een Europese politieke unie niet mogelijk was zonder dat eerst of uiterlijk gelijktijdig een muntunie werd gerealiseerd.⁵² Ook de VVD, die zich in deze jaren ontpopte als een geestdriftig voorstander van Europese integratie⁵³, onderschreef dit standpunt en achtte de totstandkoming van een Economische en Monetaire Unie van het allergrootste belang.⁵⁴

Nog veel beslist in dit opzicht was de PvdA, die meermaals benadrukte verdergaande samenwerking op buitenlandpolitiek terrein onwenselijk te vinden zolang er geen gezamenlijk sociaaleconomisch beleid werd gevoerd.⁵⁵ Over het rapport-Tindemans moest daarom volgens de PvdA maar niet meer gesproken worden.⁵⁶ De sociaaldemocraten hadden niet zoveel op met de EPS; ten aanzien van kwesties die niet onder de Verdragen vielen gaven zij omwille van de herkenbaarheid van de eigen opvattingen in het beleid, de voorkeur aan samenwerking met 'gelijkgezinde' landen, zoals de Scandinavische landen, Australië en Nieuw-Zeeland.⁵⁷ Tegenover het rapport-Spiereburg nam de PvdA echter ook geen al te positieve houding in; naar verluidt zou partijleider Den Uyl zich achter de schermen van de inhoud ervan hebben gedistantieerd.⁵⁸ Op zichzelf had de PvdA geen bezwaar tegen verdergaande samenwerking op economisch en monetair terrein, maar de muntunie zoals deze door Spiereburg werd voorgesteld concen-

treerde zich volgens de pvda ten onrechte exclusief op de collectieve sector. Het rapport refereerde alleen aan de noodzaak van afspraken over het niveau van de overheidsuitgaven en het begrotingstekort. De pvda vond dit te eenzijdig en meende dat voor een goed functionerende unie meer nodig was, zoals beïnvloeding van de private sector en beleid op andere terreinen van overheidszorg, zoals inkomens- en kapitaalmarktpolitiek. Invoering ‘van een Europese muntunie als geïsoleerde stap’ achtte de pvda niet wenselijk.⁵⁹

De houding van de PPR was vergelijkbaar met die van de pvda. Hoewel de PPR van mening was dat het Europese kader, dat zij zag als een voorstadium op weg naar een wereldgemeenschap⁶⁰, de beste mogelijkheden bood om de radicale doelen die zij voorstond te verwezenlijken, zag ze in geen van beide rapporten veel terug van haar eigen idealen: een ‘democratische open Gemeenschap die solidariteit naar binnen en naar buiten primair stelt en een deelgenootschap aangaat met de Derde Wereld.’⁶¹ De partij stelde zich dan ook kritisch op ten aanzien van zowel het rapport-Spiereburg als het rapport-Tindemans. De twee andere kleine linkse partijen verwierpen de beide rapporten eveneens. Zij vonden dat hoe dan ook geen verdere integratie mocht plaatsvinden en waren van mening dat iedere stap op deze weg er onvermijdelijk één was in de richting van een door hen verafschuwde Europese kernmacht.⁶²

Ook Europa’s externe betrekkingen waren onderwerp van gesprek. De meeste partijen, inclusief pvda en PPR, erkenden dat de Negen zo niet op korte dan toch op lange termijn meer gezamenlijk moesten gaan optreden als zij op het wereldtoneel werkelijk invloed wilden uitoefenen. Vooral van de vvd, d’66, ds’70 en de drie grote confessionele partijen vielen in toenemende mate pleidooien te horen ten gunste van een gemeenschappelijk buitenlands beleid.⁶³ Wel verschilden de partijen over de vraag of in het verlengde hiervan ook *defensiesamenwerking* zou moeten gaan plaatsvinden. Zo stelde de pvda-fractie zich op het standpunt dat er voor een afzonderlijk Europees veiligheidsbeleid geen plaats was, vooral niet indien dit ook nucleaire componenten zou bevatten.⁶⁴ De vvd en d’66 spraken zich daarentegen juist krachtig uit voor nauwere samenwerking op defensiegebied.⁶⁵ d’66-woordvoerder Hans van Mierlo waagde zich zelfs aan de stelling dat in tegenstelling tot wat het kabinet beweerde een gezamenlijke defensie een eerste stap kon en moest zijn op de weg naar verdere politieke integratie in Europa. Het resultaat zou volgens hem niet alleen een sterker Europa zijn, maar ook een sterkere NAVO.⁶⁶

Europese kernmacht was een onderwerp waarover niemand op het Bin-

nenhof graag sprak; de afwijzing daarvan was nagenoeg unaniem. Volgens het formele standpunt wensten ook D'66 en VVD zo'n kernmacht niet, al onderkenden ze wel dat, gezien de realiteit van het bestaande Britse en Franse nucleaire wapenarsenaal, een dergelijke macht in een later stadium wellicht niet was uit te sluiten.⁶⁷ Aangezien het hier ging om een grotendeels theoretisch vraagstuk, dat hooguit in de verre toekomst zou kunnen gaan spelen, liepen potentiële meningsverschillen over de Europese kernmacht tussen en binnen partijen echter nooit hoog op.

Veel meer opwinding was er in het parlement over intergouvernementele tendensen die in de Gemeenschap zichtbaar werden. Kritische uitlatingen waren in dit verband echter zelden onderling gericht, want de partijen waren het over dit onderwerp roerend eens. Waar in het verleden vooral ergernis geuit werd over het Akkoord van Luxemburg en de sindsdien betwiste mogelijkheid voor staten om besluitvorming bij unanimité af te dwingen, werden de communautaire pijlen in deze jaren vooral gericht op het verschijnsel van de Europese Raad. Immers, topconferenties waarin de staatshoofden en regeringsleiders van de EG-lidstaten samenkwamen, werden vanaf het begin van de jaren zeventig een jaarlijks terugkerend verschijnsel, en in december 1974 werd in Parijs afgesproken dat de nationale leiders elkaar, vergezeld van hun ministers van Buitenlandse Zaken, voortaan driemaal per jaar zouden treffen.

De Nederlandse regering had tegen de regelmatige topconferenties en de daaruit voortvloeiende beslissing tot instelling van een Europese Raad aanvankelijk grote bezwaren, omdat ze de Gemeenschapsinstellingen en de positie van de kleinere lidstaten konden verzwakken.⁶⁸ Tegenhouden kon ze deze ontwikkelingen echter niet. Wanneer Nederland deze bijeenkomsten zou afwijzen, zouden de drie grote lidstaten hoogstwaarschijnlijk hun onderlinge contacten buiten de kleine lidstaten om intensiveren, legde minister Van der Stoep in de Kamer uit. Topconferenties tussen de Negen vormden dan nog altijd een beter alternatief.⁶⁹ Bij het besluit deze conferenties te formaliseren in de vorm van een Europese Raad was op Nederlandse instigatie daarnaast ook de waarborg ingebouwd dat deze waar het communautaire aangelegenheden betrof zou functioneren als een bijeenkomst van de Raad van de Gemeenschappen, waarbij de normale procedures zouden worden gevolgd, en de rol van de Commissie en het Europees Parlement zou worden gerespecteerd.⁷⁰

Hoewel de regering erkende dat een alerte houding ten aanzien van het functioneren van de Europese Raad nodig bleef, legde zij zich vrij snel neer bij de nieuw ontstane realiteit. Van premier Den Uyl was al snel bekend dat

hij positief oordeelde over de Europese Raad⁷¹, maar ook minister Van der Stoel wees de Kamer er vanaf 1975 met enige regelmaat op dat er ook positieve kanten aan de bijeenkomsten op dit hoge niveau verbonden waren. De regeringsleiders konden impulsen geven aan de integratie en hakten soms knopen door bij moeilijke kwesties.⁷² In de Tweede Kamer bleek men zich echter maar moeilijk met het fenomeen van de Europese Raad te kunnen verzoenen, en verschillende breed gesteunde moties werden ingediend om de regering aan te sporen erop toe te zien dat besluitvorming in de Europese Raad plaatsvond volgens de procedures die waren vastgelegd in de Verdragen van Rome.⁷³ Ook werden er van verschillende zijden vragen gesteld over de constitutionele gevolgen voor Nederland zelf. De verantwoordelijkheid voor het buitenlandse beleid, ook richting het parlement, lag immers bij de minister van Buitenlandse Zaken, en niet bij de premier, die nu door de instelling van de Europese Raad wél een formele rol in het Europese beleid kreeg toebedeeld.⁷⁴

Eigenlijk vertolkten VVD, KVP, ARP, CHU, PvdA en PPR een identiek standpunt: institutionalisering van de topconferenties was een slechte zaak, want ze tastte de communautaire orde en daarmee de bevoegdheden van de Gemeenschapsorganen aan en wierp een barrière op waar het ging om parlementaire controle.⁷⁵ Zelfs de CPN sloot zich bij deze consensus aan; zij oordeelde sowieso al niet positief over de Europese samenwerking, maar een systeem ‘waarbij drie oppergoden de zaak onderling bekokstoven, waarna zes ondergoden bij de haard worden gevraagd om akkoord te gaan’ kon bij haar al helemaal op weinig genade rekenen.⁷⁶ De enige uitzonderingen in dit eensgezinde koor waren DS’70 en D’66. Hoewel zij zich konden vinden in de opvatting dat er aan de instelling van de Europese Raad risico’s kleefden voor de communautaire verworvenheden, en zij er ook voor pleitten de wijze van besluitvorming in de gaten te houden, erkenden deze partijen dat het regelmatig samenkomen van de regeringsleiders een gewenste versnellende uitwerking kon hebben op het integratieproces.⁷⁷ Namens D’66 pleitte Hans van Mierlo ervoor ‘een poging te doen onze vaderlandse weerzin tegen dit instrument kwijt te raken.’ Nu deze topconferenties er eenmaal waren, was het beter hierin mee te gaan en er ‘voor Europa en Nederland uit te halen, wat erin zit’, vond hij.⁷⁸ De uitspraken van Van Mierlo getuigden van realiteitszin. Hoe onwelgevallig het de Kamer ook was, de instelling van de Europese Raad was een gegeven dat niet meer zou worden teruggedraaid.

3.4. DE RECHTSTREEKSE VERKIEZING VAN HET EUROPEES PARLEMENT: DE VICIEUZE CIRKEL DOORBROKEN

Als tegenwicht tegen de in intergouvernementele richting wijzende beslissing een Europese Raad in het leven te roepen, was tijdens de Parijse topconferentie van 1974 ook besloten zo spoedig mogelijk rechtstreekse verkiezingen voor het Europees Parlement te organiseren. Dit was een besluit dat bij de meeste politieke partijen in Nederland in goede aarde viel. Van verschillende zijden werd verheugd gereageerd op deze poging de vicieuze cirkel te doorbreken: immers, tot dan toe hadden sommigen het ontbreken van rechtstreekse verkiezingen aangevoerd als voornaamste argument tegen uitbreiding van de bevoegdheden van het EP, terwijl anderen juist de beperkte bevoegdheden noemden als een argument tegen rechtstreekse verkiezingen.⁷⁹ Daar kon nu eindelijk verandering in komen.

Hoewel het principebesluit nu was genomen, duurde het uiteindelijk nog tot juni 1979 voordat de verkiezingen daadwerkelijk werden gehouden. Onenigheid tussen de lidstaten over de verkiezingsdatum en de verdeling van de parlementszetels zorgde voor vertraging, terwijl daarnaast de goedkeuring in de nationale parlementen van het verdrag en de uitvoerende wetgeving die de verkiezingen mogelijk moest maken enige tijd in beslag nam. In Nederland debatteerde de Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken in het voorjaar van 1977 over de 'Akte betreffende de rechtstreekse verkiezing van de leden van het Europese Parlement'. Principiële bezwaren tegen de Akte kwamen er slechts van enkele partijen. CPN-fractievoorzitter Marcus Bakker had al vaker verkondigd het EP te zien als een niet-representatief orgaan van 'EEG-minnaars', en veel positiefs wenste hij er nog altijd niet over te zeggen.⁸⁰ Hij vreesde dat de Nederlandse vertegenwoordigers in de Europese fracties zouden worden overvleugeld door hun West-Duitse geestverwanten, en meende bovendien dat de rechtstreekse verkiezing van dit Parlement op gespannen voet stond met de Nederlandse constitutie. Algemene verkiezingen waren in de Grondwet alleen voorzien voor de Staten-Generaal. Wanneer er voor het Europees Parlement nu ook algemene verkiezingen werden georganiseerd, gaf het Nederlandse volk in feite twee mandaten weg. Als de Nederlandse vertegenwoordigers in het EP en de Tweede Kamer contrair handelden, vormde dit een probleem, want wie had dan het eigenlijke mandaat van de Nederlandse bevolking gekregen?⁸¹

De visie van de PSP toonde veel gelijkennis met die van de CPN. De PSP zag de verkiezingen vooral als een poging een 'schijndemocratie' te creëren die 'de zuiver economisch-kapitalistische machtsvorming in dit blok moet legitimeren.'⁸² GPV-woordvoerder Bart Verbrugh deelde de constitutionele

bezwaren die Bakker naar voren had gebracht, maar hij vroeg zich af of hieraan niet gedeeltelijk tegemoet zou kunnen worden gekomen door in het EP op een andere wijze te gaan stemmen. Het Parlement zou in zijn optiek moeten worden onderverdeeld in nationale delegaties, die vervolgens weer werden onderverdeeld in politieke fracties. Er zou dan per nationale delegatie gestemd worden, en belangrijke besluiten zouden alleen genomen kunnen worden bij unanimititeit tussen de delegaties.⁸³ Hoewel al eerder was gebleken dat dit voorstel in de Kamer nauwelijks op enige steun kon rekenen, besloot Verbrugh toch een motie in te dienen waarin de regering verzocht werd de onderhandelingen over de Akte te heropenen om de door hem voorgestelde procedure vast te leggen.⁸⁴ Zoals te verwachten was stemden alle partijen, behalve GPV en SGB, tegen.⁸⁵

De meeste partijen zagen hoe dan ook geen constitutionele bezwaren. Van Mierlo erkende wel dat het kiezen van een Europees Parlement 'een vreemd element is in de geschiedenis van ons staatsbestel', maar dat gold voor de gehele totstandkoming van Europa. 'Naarmate je er meer van overtuigd raakt dat Europa er moet komen, ben je meer geneigd de fricties die er met het nationale bestel zijn te accepteren', stelde hij.⁸⁶ Ongrondwettelijk was het echter niet. Dit vond ook KVP-woordvoerder Piet van der Sanden, die erop wees dat het systeem van op verschillende niveaus functionerende vertegenwoordigingen vaker voorkwam, bijvoorbeeld bij de gemeenteraad en de provinciale staten. Dat het EP vanuit supranationale overwegingen soms andere keuzes zou maken dan het nationale parlement vond hij bovendien logisch. Juist aan het specifieke Europese karakter van zijn besluiten ontleende dit Parlement immers zijn bestaansrecht.⁸⁷

Onderling debatteerden vooral de grotere partijen over de vraag of het dubbelmandaat, waarbij een volksvertegenwoordiger lid was van zowel het nationale als het Europees parlement, moest worden gehandhaafd. De Akte liet zo'n dubbelmandaat toe, maar was het niet mogelijk op nationaal niveau anders te bepalen, vroeg Van Mierlo zich af. Zijn partij had met dat dubbelmandaat namelijk enige moeite, en Van Mierlo vond dat er in ieder geval op den duur naar afschaffing van dit systeem moest worden gestreefd.⁸⁸ De overgrote meerderheid in de Kamer deelde de opvatting van de regering dat de partijen hierin zelf een keuze moesten maken. In beginsel zou de voorkeur worden gegeven aan 'enkele mandaten', omdat zowel het Kamerlidmaatschap als het lidmaatschap van het EP gezien moest worden als een dagtaak, maar om de contacten tussen beide parlementen te optimaliseren zou incidenteel een dubbelmandaat, kunnen worden overwogen.⁸⁹ Ook d'66 legde zich hier voorlopig bij neer.

De Akte werd in de Tweede Kamer zonder stemming aangenomen. Alleen CPN, PSP, SGP en GPV lieten aantekenen dat zij 'geacht wensten te worden tegen het voorstel te hebben gestemd.' Hiermee waren de verkiezingen echter nog niet geregeld. Aangezien het onmogelijk was gebleken één uniforme, voor alle lidstaten geldende Europese verkiezingsprocedure te ontwerpen – zoals het EEG-verdrag voorschreef – zouden de verkiezingen in ieder land volgens de nationaal daarvoor vastgestelde regels gehouden worden.⁹⁰

De wet die de verkiezingen in Nederland regelde werd in mei 1978 bij de Tweede Kamer ingediend door het kabinet-Van Agt I.⁹¹ Het kostte de regering geen moeite deze wet aangenomen te krijgen, maar opvallend was wel dat alle kleine partijen in de Kamer, SGP, GPV, Boerenpartij, DS'70, PSP, CPN en PPR, ertegen waren.⁹² Uit de stemverklaring van de Boerenpartij bleek dat deze zeer negatief dacht over het EP en daarom tegen iedere aan dit orgaan gerelateerde wet stemde.⁹³ Anders was het gesteld met de SGP. Het was niet de gewoonte van deze partij automatisch tegen te stemmen bij een nadere regeling van een eerder genomen besluit waartegen ze bezwaren had.⁹⁴ De oorzaak van de onvrede die in de tegenstem van de SGP tot uitdrukking kwam lag in de uitvoeringswet zelf. Dit gold ook voor de PPR.⁹⁵ De kleine partijen waren van mening dat de wet hun weinig mogelijkheden bood een zetel in het EP te behalen. Het kabinet had ervoor gekozen de verkiezingsprocedure zoveel mogelijk te laten aansluiten bij het voor de Tweede Kamer verkiezingen geldende stelsel.⁹⁶ Aangezien er bij deze verkiezingen in plaats van 150 slechts 25 zetels te verdelen waren, werkten sommige regels nu echter anders uit. De kiesdeler lag zesmaal zo hoog als bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer, en indien dus de kiesdrempel gelijk werd gesteld aan de kiesdeler, zoals het kabinet voorstelde, moest een partij ten minste 4% van de stemmen halen om een zetel in het Europees Parlement te bemachtigen. De kleinere partijen in de Kamer zouden zodoende naar alle waarschijnlijkheid buiten de boot vallen.

De PPR en de twee gereformeerde partijen, GPV en SGP, deden een aantal concrete voorstellen om de kansen van de kleine partijen te vergroten.⁹⁷ Hun amendementen verwierven echter onvoldoende steun. Van de grotere fracties stemde alleen D'66 overal voor. Zij deed dit deels uit pragmatische overwegingen, zo groot was de partij nu ook weer niet, maar ook omdat ze het van belang achtte een zo groot mogelijk deel van de bevolking bij de verkiezingen te betrekken en verschillende visies op Europa aan bod te laten komen. Ieder mogelijk verwijt dat de verkiezingen niet democratisch zouden zijn diende hoe dan ook te worden voorkomen, vond D'66.⁹⁸

Hier lag inderdaad de achilleshiel van de beoogde verkiezingen. Om de betrokkenheid van de burgers bij deze eerste Europese verkiezingen te vergroten was eind 1976 het Nationaal Comité Rechtstreekse Verkiezingen Europees Parlement opgericht. Met een speciale verkiezingsbus trok het comité door het land om voorlichting te geven en met leuzen als 'Kom op voor Europa' kiezers naar de stembus te lokken.⁹⁹ Tegenover de publiciteitscampagne van dit van overheidswege gesubsidieerde comité stonden groepen die een kritische of afwijzende houding innamen ten opzichte van de verkiezingen. Een voorbeeld was het vanuit links-anarchistische kringen opererende 'Anti Verkiezings Komitee', dat kiezers opriep de verkiezingen te boycotten, omdat deze niets anders ten doel hadden dan 'een legalisatie te geven aan een ondemocratische structuur.'¹⁰⁰ Dit 'Komitee' leidde echter een marginaal bestaan.

Belangwekkender waren in dit verband de critici binnen de pvdA. De pvdA-partijtop had weliswaar al spoedig afscheid genomen van het voorwaardelijkheidsdenken, maar bij de kritische linkervleugel in de partij was het nog springlevend. Dit bleek bijvoorbeeld bij een door het wetenschappelijk bureau van de partij georganiseerde conferentie over de 'pvdA en Europa' in januari 1978, waar de pro-Europese partijprominenten vanuit de zaal flink wat tegengas te verduren kregen.¹⁰¹ Opvallend was ook dat het Europese verkiezingsprogramma dat in februari 1978 door het partijcongres werd aangenomen in tegenstelling tot het nationale verkiezingsprogramma van het voorgaande jaar toch weer een paragraaf bevatte waarin een 'democratisch-socialistische' politiek min of meer als voorwaarde voor een bevoegdheidsoverdracht werd genoemd.¹⁰²

Een 'doorbraak' voor de kritische vleugel in de partij die oud-minister Pronk hierin korte tijd zag¹⁰³, werd het evenwel niet. Het was eerder een laatste oprisping. Europees lijsttrekker Anne Vondeling liet duidelijk merken het fundamenteel oneens te zijn met de Jonge Socialisten en andere partijgenoten die zich tegen de verkiezing verklaarden van een parlement dat niets te zeggen had en daardoor huns inziens onterecht de indruk wekte van het bestaan van een democratische Gemeenschap.¹⁰⁴ Aan de kritische passages in het verkiezingsprogramma liet Vondeling zich ook weinig gelegen liggen. Dat program was 'geen wonderschoon kind', verklaarde hij; er waren 'wat ongelukjes mee gebeurd.'¹⁰⁵ Zelf verdedigde hij een visie die paste bij de pro-Europese consensus van de grote partijen.

De lijsttrekkers van de kleine partijen aan de uitersten van het politieke spectrum verdedigden in de campagne wel een kritisch programma. Met uitzondering van ds'70 en de Boerenpartij besloten al deze partijen aan

de verkiezingen mee te doen, al was het maar om zich te profileren, of te voorkomen dat de indruk zou ontstaan dat de eigen partij er in het politieke krachtenveld niet langer toe deed. Hoewel er werd gesproken over mogelijke samenwerkingsverbanden, leidde dit niet tot concreet resultaat: de kleine partijen gingen alle afzonderlijk de verkiezingen in.¹⁰⁶ Ze waren in de praktijk echter kansloos, want na telling van de stemmen werden de zetels verdeeld onder de vier grootste partijen. Het CDA haalde er tien, PvdA negen, VVD vier en D'66 twee.

In tegenstelling tot de PvdA waren CDA, VVD en D'66 enthousiast en zonder reserves de verkiezingen in gegaan. De VVD deed dit onder leiding van Cees Berkhouwer. Deze flamboyante liberaal vertegenwoordigde zijn partij al sinds 1963 in het EP, waar hij in de periode van 1973 tot 1975 zelfs enige tijd het voorzitterschap bekleedde. Wegens zijn enthousiasme voor de Europese zaak werd hij in de wandelgangen ook wel 'Eurokees' genoemd.¹⁰⁷ Berkhouwers handelsmerk was het 'Europa van de burger'. Hiermee bedoelde hij dat de EG concrete maatregelen moest nemen waar burgers iets aan hadden, zoals het afschaffen van tijdsverschillen, minder bureaucratie aan de grenzen, en de invoering van gemeenschappelijke posttarieven of van een Europas.¹⁰⁸

De VVD-campagne werd met zoveel verve gevoerd dat later wel is beweerd dat de partij zich hiermee ontpopte als 'de meest pro-Europese partij van Nederland'.¹⁰⁹ Dit lijkt wat overdreven, enerzijds omdat het liberale enthousiasme voor de Europese zaak in deze jaren eerder gebaseerd was op de niet-tegengesproken standpunten van enkele voormannen dan op een breed verankerde of diepgewortelde steun binnen de partij als geheel¹¹⁰; anderzijds omdat ook D'66 en de drie confessionele partijen – die vanaf 1977 opgingen in het Christen-Democratisch Appèl (CDA) – zich zeer pro-Europees opstelden.¹¹¹ Weliswaar voerden deze partijen hun campagne, anders dan de VVD, niet of niet exclusief op basis van een Europees programma dat was overeengekomen met geestverwante partijen in andere lidstaten, maar uit de standpunten die zij uitdroegen blijkt dat CDA en D'66 zich net zo committeerden aan de Europese zaak als de VVD.¹¹²

De drie confessionele partijen hadden elkaar op het Europese thema, behoudens enkele nuanceverschillen, gemakkelijk kunnen vinden, en droegen als fusiepartij CDA de visie uit dat het welslagen van de Europese eenwording een 'noodzakelijkheid' was, zowel voor het zelfbehoud van Europeanen als voor de waarden die zij uitdroegen en hun verantwoordelijkheden in de wereld.¹¹³ D'66 had zich vanaf zijn oprichting positief over de Europese integratie uitgelaten en hechtte daaraan inmiddels zelfs zoveel belang dat het

meende dat 'Europa' in de buitenlandse politiek het voornaamste uitgangspunt moest zijn.¹¹⁴

Hoe groot het belang ook was dat politici hechtten aan Europese samenwerking en geslaagde Europese verkiezingen, de kiezer stond er, in ieder geval als het op stemmen aankwam, onverschillig tegenover. Het opkomstpercentage bedroeg in 1979 slechts 58,1 procent. Ter vergelijking: bij de Tweede Kamerverkiezingen van mei 1977 was dit 88% geweest.¹¹⁵ Bij de tweede verkiezingen voor het Europees Parlement in 1984 zou dat percentage nog een stuk lager liggen.¹¹⁶ Positief voor hen die de Europese Gemeenschap een warm hart toedroegen was wel dat er tegen die tijd vanuit PvdA-gelederen niet langer tegen de verkiezingen werd geageerd.¹¹⁷ Wie oog had voor nuanceverschillen kon in 1984 ook zien dat de houding van de kleine partijen ter linkerzijde geleidelijk iets constructiever was geworden.¹¹⁸ Niet alleen kozen zij bij deze verkiezingen, evenals de kleine christelijke partijen, voor een samenwerkingsverband, ook inhoudelijk veranderde de toon. De PPR was altijd al van mening geweest dat voor sommige problemen (links-) Europese oplossingen geboden waren, maar ook binnen de PSP en zelfs de CPN won dit inzicht terrein.¹¹⁹

3.5. HET EUROPEES MONETAIR STELSEL: VIA DE VERKEERDE ROUTE EEN STAP VOORUIT

Waar de eerste directe verkiezingen voor het Europees Parlement in Nederland werden gezien als een grote doorbraak op institutioneel gebied, werd in dezelfde periode ook een belangrijke beleidsinhoudelijke stap gezet op het pad van de Europese integratie: de instelling van het Europees Monetair Stelsel (EMS) in 1979.

Om de monetaire onrust van de jaren zeventig het hoofd te bieden hadden de toenmalige EG-lidstaten besloten tot het instellen van de 'Slang'. Dit arrangement moest voorkomen dat de onderlinge koersen tussen de lidstaten en andere Europese landen die wensten deel te nemen al te zeer uiteen gingen lopen en hield een verplichting in om deze koersen binnen bepaalde fluctuatiemarges te houden. Tussen de overschotlanden, waaronder Nederland en Duitsland, en de tekortlanden, zoals Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk, waren geen afspraken over de aanpassingslasten gemaakt. Hierdoor mislukte het systeem. Zodra namelijk de interventies die nodig waren om binnen de afgesproken bandbreedte te blijven een deelnemende staat te veel gingen kosten, stapte deze uit het systeem, zodat de Slang al snel werd tot een 'sterke-valutaclub' onder leiding van de Bondsrepubliek Duitsland.

Binnen het Europees Monetair Stelsel werd over de aanpassingslasten wel een aantal principeafspraken gemaakt, waarbij een compromis gezocht werd tussen landen met een sterke en landen met een zwakke munt. Binnen het stelsel werden de wisselkoersen vastgesteld aan de hand van de European Currency Unit (ECU), een rekeneenheid op basis van een gewogen gemiddelde van de nationale valuta's van de deelnemende staten. Wanneer de valuta's de marge van 2,25 procent (of in het geval van Italië 6 procent) aan een van beide zijden van hun spilkoers dreigden te overschrijden, waren de deelnemende staten verplicht gezamenlijk in te grijpen om het patroon van bilaterale koersen te herstellen. De centrale banken van landen met een sterke munt moesten dan zwakke valuta aankopen, terwijl de banken van landen met een depreciërende munt moesten overgaan tot de verkoop van sterke valuta uit hun reserves. De verantwoordelijkheid voor de instandhouding van het stelsel werd zo dus bij de deelnemende landen gezamenlijk gelegd. Ter ondersteuning van het stelsel stelden de deelnemers ook een deel van hun goud- en dollarreserves ter beschikking om kredietfaciliteiten in te richten waarop een beroep kon worden gedaan indien de nationale reserves tekortschoten.¹²⁰

Het idee van een Europees Monetair Stelsel, als stap op weg naar een werkelijke Economische en Monetaire Unie, was afkomstig van de voorzitter van de Europese Commissie, Roy Jenkins. De gedachten die hij hierover in de herfst van 1977 publiekelijk ontvouwde, ontvingen aanvankelijk echter weinig reactie in de lidstaten. Het initiatief ging pas leven toen het na enige tijd werd overgenomen door de Duitse Bondskanselier Helmut Schmidt en de Franse president Valéry Giscard d'Estaing. Zij lieten het verder uitwerken door hun ambtenaren, en presenteerden het resultaat van hun bilaterale overleg in juli 1978 als een gezamenlijk voorstel bij de Europese Raad in Bremen.¹²¹ Hoewel het EMS-plan op zich op instemming van de Nederlandse regering kon rekenen, bestonden er grote bezwaren tegen de manier waarop het tot stand was gekomen. Het eigengereide optreden van de Frans-Duitse tandem had ertoe geleid dat de Commissie, die volgens de regels van het Verdrag het exclusieve recht van initiatief had, aan de kant was geschoven. De vrees bestond dat deze intergouvernementele wijze van werken een precedentwerking zou hebben. Vandaar dat premier Van Agt het initiatief nam met de andere kleine lidstaten bijeen te komen om te bezien of protest kon worden aangetekend tegen de 'geheime' Frans-Duitse EMS-besprekingen.¹²²

Tot een werkelijke 'Opstand der Dwerger', waarover met enige spot werd gesproken, leidde zijn actie echter niet, want de overige lidstaten gingen zonder morren akkoord met de hoofdlijnen van het Frans-Duitse plan.¹²³

Opvallend waren de reacties in de Tweede Kamer naar aanleiding van het optreden van de regering. Waar voorheen vanuit de Kamer telkens was opgeroepen tot een zo principiële mogelijke houding tegenover intergouvernementele onderonsjes, kon de protestdaad van het kabinet-Van Agt I, dat de regering-Den Uyl eind 1977 was opgevolgd, op weinig steun rekenen. Alle grote partijen uitten kritiek. Dat de regering bezwaar had tegen de gevolgde procedure was begrijpelijk, vonden CDA, PvdA en D'66, maar ze had zich te verbeteren en eenzijdig hierop gericht. Het enige waarin de Nederlandse pogingen om een protestclub van kleine landen op te richten had geresulteerd was reputatieschade, zo oordeelde men, terwijl ondertussen de indruk was gewekt dat Nederland zich negatief had opgesteld tegenover de voorstellen, waarop het daardoor bovendien geen enkele invloed meer had kunnen uitoefenen.¹²⁴ 'Dat nu', zo stelde CDA-woordvoerder Harrij Notenboom, 'achten wij niet in overeenstemming met de voortrekkersrol die wij van onze Regering verlangen op het gebied van verdere Europese integratie.'¹²⁵ Een nog verdere afwijking van de tot dan toe gebruikelijke communautaire retoriek (én de eigen partijlijn) veroorloofde zich VVD-Kamerlid Frits Bolkestein toen hij tussen de regels door opmerkte dat het juist goed was dat de plannen 'uit de boezem van de Frans-Duitse samenwerking' waren voortgekomen in plaats van uit de Brusselse bureaucratie. Zonder deze twee landen kon nu eenmaal niets tot stand worden gebracht, zei hij.¹²⁶ De opwinding over de bilaterale voorbereiding van het EMS-plan vond hij blijkbaar niet alleen onhandig, maar ook overbodig.

Wat betreft het voorstel zelf zaten de meeste Kamerfracties grotendeels op één lijn met de regering. De opvatting dat versterking van de monetaire stabiliteit in Europa wenselijk was, werd door iedereen gedeeld, als het niet was vanuit het perspectief van Europese integratie dan toch ten minste omwille van het Nederlandse handelsbelang. Zowel vanuit het kabinet als de Kamer konden aldus waarderende uitlatingen over het EMS worden opgetekend.¹²⁷ Grote woorden werden hierbij niet geschuwd. Oud-staatssecretaris Brinkhorst, die intussen weer voor D'66 in de Kamer zat, stelde euforisch vast dat het EMS 'een mogelijke doorbraak naar meer Europese economische en monetaire en daarmee politieke eenheid' was¹²⁸, en VVD-Kamerlid Theo Joekes meende niet zonder gevoel voor dramatiek dat het stelsel 'zonder meer betiteld kan worden als één van de belangrijkste mogelijke doorbraken uit de gehele geschiedenis van de Europese Gemeenschap.'¹²⁹

Dat er een grote mate van overeenstemming was tussen de partijen bleek ook uit het feit dat een motie ter ondersteuning van het regeringsbeleid, ingediend door CDA, VVD en D'66, werd aangenomen met de steun van vrijwel

de gehele Kamer.¹³⁰ De motie riep het kabinet op zich in te spannen voor de totstandkoming van het EMS, en daarbij een aantal elementen in het oog te houden, waaronder de noodzaak van gelijktijdige coördinatie van de economische politiek in de lidstaten en de noodzaak van communautaire spelregels bij wijziging van de spilkoersen.¹³¹ Tegen stemden alleen SGP, GPV, PSP, PPR en de Boerenpartij. Laatstgenoemde partij nam geen deel aan het debat, maar haar tegenstem kwam niet als een verrassing. De PPR deed wel mee aan het debat en gaf een negatief oordeel over het EMS. In haar visie zou het stelsel, zeker indien tegelijkertijd economische convergentie werd nagestreefd, leiden tot bevoegdheidsoverdracht naar organen die niet democratisch werden gecontroleerd. Ook was het EMS gericht op het in stand houden van een model van economische groei dat geen rekening hield met het milieu en de belangen van de Derde Wereld. De PPR had hiertegen bezwaar.¹³² SGP en GPV waren niet onomwonden tegen het EMS, maar stonden er wel kritischer tegenover dan de grote partijen. Ze hielden vast aan de aloude Nederlandse opvatting dat de Europese economieën eerst naar elkaar moesten zijn toegegroeid voordat zinvolle monetaire afspraken mogelijk waren, en stonden afwijzend tegenover de politieke doeleinden die aan de totstandkoming van het EMS werden gekoppeld.¹³³

Geheel zonder kritiek waren de grote middenpartijen overigens niet. Hoewel ze minder stringent dan de klein-christelijke partijen de gedachte volgden dat economische toenadering vooraf moest gaan aan een monetair stelsel, deelden ze de door het kabinet uitgedragen opvatting dat een wisselkoersarrangement alleen geloofwaardig en duurzaam kon zijn als in de deelnemende landen sprake was van een 'redelijke mate van parallelle economische ontwikkeling'.¹³⁴ Toen bleek dat het kabinet er in de onderhandelingen met de andere EG-lidstaten niet in slaagde tot concrete afspraken te komen ter bevordering van de onderlinge economische beleidscoördinatie, spraken verschillende zijden hierover dan ook serieuze zorg uit.¹³⁵

Nu er ten aanzien van de economische beleidsconvergentie geen concrete afspraken waren gemaakt, bleef er nog slechts één mechanisme over om deze althans enigermate te bevorderen. Dit waren de beleidscondities die konden worden gesteld aan landen die gebruik wensten te maken van de aan het EMS verbonden kredietmechanismen voor de middellange termijn. In de onderhandelingen had de Nederlandse regering bepleit dat bij de verdeling van de beschikbare gelden tussen het korte- en middellange-termijnkrediet het accent niet al te zeer op het eerste kwam te liggen. De reden hiervoor was dat kortlopende kredieten onvoorwaardelijk werden verstrekt, terwijl aan kredieten voor de middellange termijn voorwaarden konden

worden verbonden die de convergentie van het economische beleid zouden bevorderen.¹³⁶ Beleidsconvergentie zou op deze manier in de praktijk echter vooral neerkomen op het versterken van een door crediteurlanden gepredikte anti-inflatiepolitiek, vreesde de pvdA. Principieel onjuist vond ze het daarbij dat de totstandkoming van een dergelijke politiek via kredietverleningsmechanismen onmogelijk parlementair gecontroleerd kon worden.¹³⁷

De sociaaldemocraten hadden van meet af aan moeite met de sterke nadruk die het kabinet in EMS-verband legde op anti-inflatie.¹³⁸ Een hoge prioriteit voor inflatiebestrijding was in de ogen van de regering, en ook van de aan haar geestverwante fracties in de Kamer – CDA en VVD – inderdaad cruciaal voor het slagen van het beoogde wisselkoersstelsel.¹³⁹ De pvdA meende echter dat een te sterke focus op inflatiebestrijding schadelijk kon zijn voor de ontwikkeling van de werkgelegenheid. Een wat minder op beperking van de overheidsuitgaven gericht beleid kon met het oog daarop volgens haar juist wenselijk zijn.¹⁴⁰ De pvdA vreesde dat het EMS het beleid eenzijdig in de richting zou sturen van anti-inflatie, doordat er in het systeem een asymmetrie bestond tussen crediteur- en debiteurlanden. Het benadrukken van de conditionaliteit van de kredieten zou er, zo vreesden de sociaaldemocraten, op neerkomen 'dat de landen met een lage inflatiegraad wel eens even zullen vertellen hoe andere landen hun convergerende economische politiek eruit moeten laten zien.'¹⁴¹ Terwijl bij een land dat kredieten aanvroeg immers wel een anti-inflatiepolitiek kon worden afgedwongen, was er, juist door het ontbreken van convergentie-overleg, bij landen met een lage inflatiegraad geen enkele wijze van dwang aanwezig om een omgekeerd beleid te voeren en een extra impuls te geven aan de bestedingen en daarmee aan de economie.¹⁴²

De pvdA vond verder dat een ruimhartiger middelenoverdracht nodig was om beleidsconvergentie in minder welvarende gebieden mogelijk te maken.¹⁴³ Dat vond ook D'66. Het functioneren van het EMS was, zoals de regering stelde, op zichzelf niet van middelenoverdracht afhankelijk, maar solidariteit met de zwakkere gebieden was van belang als vertrouwenwekkende maatregel jegens de armere EMS-deelnemers. Ook voor de integratie als geheel was de bereidheid van de rijkere landen om de zwakkere te steunen uiteindelijk essentieel. De afspraken over middelenoverdracht die in het kader van het EMS waren gemaakt, vond woordvoerder Brinkhorst te mager.¹⁴⁴

In de jaren die volgden zou de pvdA-fractie nog dikwijls terugkomen op de visie die zij in de EMS-debatten ten aanzien van de Europese beleidsconvergentie naar voren had gebracht. In maart 1983 presenteerde ze een plan

waarin ze pleitte voor stimulering van de Europese economie door een bestedingsimpuls van de overschotlanden.¹⁴⁵ Van de centrumrechtse Kamermeerderheid en het op dat moment zittende kabinet-Lubbers I kreeg de oppositionele pvdA echter geen steun.¹⁴⁶

3.6. EEN OPEN GEMEENSCHAP: VAN NEGEN NAAR TWAALF?

Aanvankelijk werden niet alleen de Europese verkiezingen en de totstandkoming van het EMS, maar ook de uitbreiding in zuidelijke richting die halverwege de jaren zeventig op de agenda kwam te staan gezien als hoopgevende gebeurtenissen in het proces van Europese samenwerking en integratie. De aanleiding voor de toetreding van Griekenland, Spanje, en Portugal bestond uit de beëindiging van de dictatuur en de inrichting van een democratisch stelsel in de drie landen gedurende deze periode. Griekenland diende in juni 1975 als eerste een toetredingsaanvraag in tot de Europese Gemeenschappen, en in maart en juli 1977 volgden er aanvragen van achtereenvolgens Portugal en Spanje.

De Griekse toetredingsonderhandelingen werden relatief snel afgerond, en op 1 januari 1981 was het Griekse lidmaatschap van de Gemeenschap een feit. De toetreding van Spanje en Portugal liet langer op zich wachten. Deels was dit toe te schrijven aan de economische implicaties van aansluiting van een groot land als Spanje, welke veel omvangrijker waren dan in het geval van Griekenland. Vooral Frankrijk en Italië waren voor de gevolgen hiervan beducht. Van invloed was daarnaast dat de Gemeenschap intussen zelf in een crisis verzeild was geraakt. Door de steeds onbeheersbaarder wordende kosten van het gemeenschappelijk landbouwbeleid – de grootste post op het gemeenschapsbudget – dreigden de zogenoemde eigen middelen van de Gemeenschap uitgeput te raken. Er moest iets gebeuren om te voorkomen dat de uitgaven van de EG de inkomsten zouden gaan overtreffen. Er stonden hiertoe twee mogelijkheden open: een beperking van de uitgaven door hervorming van het landbouwbeleid of een verhoging van de eigen middelen van de Gemeenschap. Geen van beide opties was populair bij de lidstaten. Hier doorheen speelde nog de kwestie van de Britse bijdrage. Het Verenigd Koninkrijk profiteerde minder van het gemeenschappelijk landbouwbeleid dan de andere lidstaten; het droeg wel veel bij, maar gemeten naar budgettaire maatstaven ontving het relatief weinig terug. De Britse regering verlangde daarom een flinke korting op haar afdrachten. De andere lidstaten waren daar echter op hun beurt niet of slechts in bescheiden mate toe bereid.¹⁴⁷

Zolang er geen duidelijkheid was over de Gemeenschapsfinanciën en het landbouwbeleid was het moeilijk beslissingen te nemen over de toetredingsdossiers van Spanje en Portugal. Hun aansluiting bij de EG zou hoge kosten met zich meebrengen, en op het gebied van de landbouw moest rekening worden gehouden met een verergering van de reeds bestaande overschotproblematiek, bijvoorbeeld voor producten als wijn en olijfolie. Pas toen in 1984 de EG-lidstaten eindelijk overeenstemming bereikten over de hervorming van het landbouwbeleid en een verhoging van de Gemeenschapsbegroting, was de weg vrij voor Spaans-Portugese toetreding. Voor het afsluiten van de onderhandelingen en ratificatie in de lidstaten was nog enige tijd nodig, maar ten slotte konden beide landen per 1 januari 1986 worden verwelkomd als nieuwe EG-lidstaten.

De Nederlandse regering had indertijd op de Zuid-Europese toetredingsaanvragen positief gereageerd. In augustus 1977 verscheen van de hand van minister Van der Stoep en staatssecretaris Brinkhorst een nota met het regeringsstandpunt, dat ook door de latere kabinetten-Van Agt en -Lubbers zou worden verdedigd.¹⁴⁸ De bewindslieden erkenden dat er aan de toetreding van de drie mediterrane landen belangrijke risico's en nadelen verbonden waren. Zo zou een uitgebreide Gemeenschap een groeiende divergentie tussen de lidstaten onderling tot gevolg kunnen hebben en bestond het risico van een nog moeizamer besluitvormingsproces en van een neerwaartse druk op het integratiepeil. Zowel in de landbouw als in de kwetsbare industriële sectoren zouden bovendien herstructureringsproblemen kunnen ontstaan, terwijl het vrije verkeer van werknemers uit de betreffende landen negatieve effecten zou kunnen hebben voor de eigen arbeidsmarkt. Een en ander kon bovendien niet zonder financiële gevolgen blijven, want een grotere middelenoverdracht naar de zwakkere lidstaten was benodigd. Door de grote financiële steun aan de toetreders en de verlegging van de handelsstromen als gevolg van uitbreiding zou ten slotte ook de Derde Wereld gedupeerd kunnen worden.¹⁴⁹

Ofschoon een aantal ministers van mening was dat in de nota aan de Kamer de voornoemde problemen te gemakkelijk waren weggewuifd, luidde het formele kabinetsstandpunt dat deze problemen 'niet onmiddellijk doorslaggevend' noch 'volledig onafwendbaar' waren.¹⁵⁰ Door middel van welgekozen overgangsmatregelen en –termijnen en een bezinning op het functioneren van de Gemeenschap zelf zouden oplossingen kunnen worden gezocht, zo legde de regering later uit in de Memorie van Toelichting bij de goedkeuring van het Griekse toetredingsverdrag.¹⁵¹ De overwegingen die voor toetreding van Griekenland, Spanje en Portugal pleitten wogen voor

Van der Stoel en Brinkhorst hoe dan ook zwaarder. In de eerste plaats vroeg de preambule van het EEG-verdrag van de zittende lidstaten om de Europese volkeren die hun democratische idealen deelden op te roepen zich bij de Gemeenschap aan te sluiten. Vanuit dit principe en de daarbij aansluitende fundamentele Nederlandse opvatting dat de EEG een open gemeenschap diende te zijn, kon volgens hen de reactie op deze toetredingsverzoeken niet anders dan positief zijn. Voor Griekenland gold daarbij dat in het associatieverdrag van 1962 het perspectief van toetreding al was vastgelegd.

In de tweede plaats wenste de regering de nog prille mediterrane democratieën door toelating tot de Gemeenschap nadrukkelijk te ondersteunen. Nederland had altijd al gepleit voor de democratisering van Griekenland, Spanje en Portugal toen deze landen nog onder het dictatoriale juk gebukt gingen. Nu de democratie er een feit was, verdiende deze in alle opzichten de steun van de andere West-Europese landen, zo oordeelde het kabinet.¹⁵²

Een derde argument dat in de nota aan de Kamer niet werd genoemd maar dat wel ter sprake kwam in de ministerraad, was dat de uitbreiding van de EG indirect de zuidflank van de NAVO kon versterken.¹⁵³ Het strategisch belangrijke Spanje was op het moment van aanvraag nog geen lid van de NAVO, en Griekenland had zich in 1974 – uit onvrede met de positie van de Verenigde Staten in het conflict om Cyprus – uit de militaire commandostructuren van de organisatie teruggetrokken. Met uitzondering van Ierland waren alle zittende EG-lidstaten tevens lid van de NAVO, en het was daarmee duidelijk dat de mediterrane landen door EG-lidmaatschap automatisch dichter naar de NAVO zouden worden toegetrokken. De bewindslieden achtten het blijkbaar niet opportuun hiervan expliciet melding te maken.¹⁵⁴ Waarschijnlijk wilden ze een bredere discussie over het in linkse kringen weinig populaire bondgenootschap zien te voorkomen.

Een aantal Kamerleden was het opgevallen dat de politiek-strategische overwegingen in de regeringsnota ontbraken, maar veel aandacht werd hieraan niet besteed.¹⁵⁵ Alleen Verbrugh (GPV) erkende dat voor hem het NAVO-argument zwaar telde. Dat de uitbreiding veel geld zou gaan kosten, mocht wat hem betreft dan ook niet doorslaggevend zijn, want als ‘de drie landen door de weigering van de EG worden gefrustreerd en als gevolg hiervan onverhoopt weer overgaan in bijvoorbeeld communistische dictaturen, zullen onze veiligheidsmaatregelen hiertegen veel meer geld kosten.’¹⁵⁶ Hoewel dit element voor andere partijen waarschijnlijk ook van belang was, werden vooral het open gemeenschapsprincipe en de noodzaak tot solidariteit met de nog jonge democratieën aangehaald als argumenten om met de Griekse toetreding in te stemmen. Bij de discussie over de latere uitbreiding

met Spanje en Portugal zou overigens wel openlijk worden gesproken over het grote belang hiervan voor het atlantisch bondgenootschap.¹⁵⁷

Geheel van harte was de parlementaire steun voor de gemeenschapsuitbreiding overigens niet. De verdeeldheid onder en binnen de partijen was manifest. In de Kamerdebatten voorafgaand aan de Griekse toetreding werd al snel duidelijk dat D'66 de hartelijkste voorstander was. Op economisch en institutioneel gebied waren zeker problemen te verwachten, zo dacht men hier, maar per saldo moest de aansluiting van de mediterrane landen toch worden toegejuicht.¹⁵⁸ 'Solidariteit kan niet gereserveerd worden voor Derde Wereldlanden, maar moet zich tevens uitstrekken tot achtergebleven landen en regio's in Europa', aldus D'66.¹⁵⁹

Aanvankelijk viel er vanuit de Tweede Kamerfractie van de vvd ook een volmondig 'ja' te beluisteren. Hans de Koster steunde de toetreding van de mediterrane drie onder meer vanuit het besef dat democratische landen schaars waren, waaraan hij toevoegde dat ook de Turken welkom waren in de EG indien ze besloten een aanvraag in te dienen.¹⁶⁰ Nog resoluter uitte zich De Koster fractiegenoot Berkhouwer. Hij vond het een 'politiek imperatief' om positief te reageren op de toetredingsaanvragen en daarmee was voor hem de kous af; de problemen die erbij kwamen kijken, waren er om te worden opgelost, vond hij.¹⁶¹ Binnen de partij bestond er echter ook een beduidend terughoudender groep¹⁶², met Eerste Kamerlid Hendrik Jan Louwes als evidente representant. Wat hem betrof 'geen nieuwe toetredingen, noch van Griekenland, noch van Turkije, noch van wie dan ook', want de Gemeenschap noch de betreffende landen werd hiermee een dienst bewezen.¹⁶³ Na Berkhouwers vertrek uit de Kamer kregen deze zorgen ook in de Tweede Kamerfractie meer gehoor. Welke gevolgen had de Griekse uitbreiding voor de agrarische wereld, vroeg de fractie zich af bij de behandeling van de Toetredingswet in april 1980, en hoe kon worden voorkomen dat deze en nog volgende toetredingen de douane-unie zouden doen afglijden naar een vrijhandelszone?¹⁶⁴

Deze zorgen leefden ook sterk bij het CDA. De christendemocraten stelden zich aarzelend positief op tegenover uitbreiding. De politieke motieven die van regeringswege waren aangedragen maakten deze noodzakelijk, maar, zo stelde de permanente programcommissie van de partij, de 'princiële bereidheid om democratische landen tot de Gemeenschap toe te laten houdt (...) niet in dat een land dat vandaag om toetreding vraagt, morgen ook lid is.'¹⁶⁵ De gevolgen van de uitbreiding voor de Nederlandse landbouw en zwakke industriële sectoren verdienden in ieder geval aandacht, vond het CDA.¹⁶⁶ Echter, nationale offers op financieel of economisch terrein moch-

ten niet doorslaggevend zijn. De partij was zo nodig bereid de prijs in de groente- en fruitsector te betalen die zou voortvloeien uit een toenemende concurrentie uit de zuidelijke landen.¹⁶⁷ Een prijs die het CDA daarentegen niet wenste te betalen was desintegratie. De EG stond toch al onder een toenemende intergouvernementele druk, de besluitvorming verliep moeilijk en verdieping van de integratie kwam maar niet van de grond. Wanneer deze problemen door de toetreding van nieuwe lidstaten zodanig zouden worden versterkt dat integratie stagneerde, dan was zulks onacceptabel, aldus het CDA.¹⁶⁸

Ook binnen de PvdA leidde de standpuntbepaling rond de uitbreidingskwestie aanvankelijk tot interne worstelingen. Men had wederom moeite onderling op één lijn te komen. De partijtop huldigde de opvatting dat de mediterrane landen moesten worden toegelaten.¹⁶⁹ ‘We hebben allemaal gejuicht toen die diktaturen in Griekenland, in Portugal, in Spanje stuk voor stuk verdwenen, laten we de taak niet halverwege laten schieten en er nu ook voor zorgen dat de democratieën ook werkelijke levenskansen hebben’, vond Van der Stoep.¹⁷⁰ De kritische linkervleugel van de partij protesteerde echter, voornamelijk uit vrees dat derdewereldlanden de dupe zouden worden van de Zuid-Europese uitbreiding. Hun productieassortiment vertoonde immers grote gelijkenis met dat van de mediterrane landen die eenmaal binnen de Gemeenschap een voorkeursbehandeling zouden krijgen. Het risico bestond bovendien dat de financiële steun die de nieuwe EG-landen zouden ontvangen ten koste zou gaan van de hulp aan ‘echte’ ontwikkelingslanden.¹⁷¹ De opvatting dat ontwikkelingslanden niet te lijden mochten hebben van de uitbreiding werd door de PvdA-partijtop onderschreven en ook door andere partijen, waaronder het CDA en D’66.¹⁷² Een motie van het CDA-Kamerlid Harry Aarts, dat overdracht van middelen aan het toetredende Griekenland niet ten laste mocht komen van de begroting voor ontwikkelingssamenwerking, kreeg brede steun. Alleen de VVD en de Boerenpartij stemden tegen.¹⁷³

Naast zorgen over de effecten voor de derde wereld, bestonden er binnen de PvdA-fractie ook reserves over de grote belasting die de toetreding zou kunnen leggen op de Europese besluitvorming. Verdieping van integratie die zo broodnodig was om de eigen sociaaleconomische problemen op te lossen zou op die manier mogelijkterwijs uitblijven, en van de steun die de toetreders bij de EG dachten te kunnen vinden zou in dat geval weinig terecht komen.¹⁷⁴ Aanvankelijk zag de fractie toetreding daarom als niet mogelijk of gewenst.¹⁷⁵ Korte tijd later veranderde de PvdA-fractie dit standpunt in een voorlopig positief oordeel, vooral vanwege de gevoelde politieke nood-

zaak de jonge Zuid-Europese democratieën te steunen.¹⁷⁶ Het definitieve groene licht kwam ten slotte in 1980 bij het debat over het Griekse toetredingsverdrag.¹⁷⁷ Mede hierdoor resulteerde dit debat over het wetsontwerp inzake Griekse toetreding in aanneming zonder stemming. Alleen de PSP en de Boerenpartij gaven te kennen 'geacht te worden tegengestemd te hebben.'¹⁷⁸ De andere kleine partijen ter linker- en rechterzijde stemden voor, zij het met weinig enthousiasme.¹⁷⁹

In de erop volgende jaren tot de feitelijke toetreding van Spanje en Portugal werden weinig nieuwe elementen in de discussie ingebracht. Wel groeiden de zorgen over de economische en institutionele consequenties van uitbreiding. Vooral bij regeringspartij CDA en de veel kleinere SGP was dit het geval. De laatstgenoemde partij had van meet af aan een gereserveerde houding ingenomen ten opzichte van uitbreiding. De Nederlandse boeren en vissers mochten er in ieder geval niet te veel schade van ondervinden, vond de SGP.¹⁸⁰ Wat het CDA vooral zorgen baarde was de interne situatie in de EG. Als de eigen middelen van de Gemeenschap niet werden verhoogd, was er voor toevoeging van nieuwe lidstaten niet eens geld beschikbaar. En om te voorkomen dat het na deze uitbreiding net zo zou gaan als na die van 1973 waren nu eerst institutionele hervormingen nodig.¹⁸¹ 'Er is langzamerhand wel alles voor te zeggen dat er eerst orde in eigen huis moet worden gebracht, voordat de Gemeenschap tot uitbreiding overgaat', vond CDA-fractievoerder Joost van Iersel.¹⁸²

Eenmaal bekeerd betoonde de PvdA zich opvallend genoeg juist een van de grootste protagonisten van de Spaans-Portugese aansluiting.¹⁸³ Vermoedelijk speelde daarbij een rol dat intussen in Spanje de ideologisch gelijkgezinde Socialistische Arbeiderspartij (PSOE) aan de macht was gekomen. Ofschoon de PvdA nog altijd vasthield aan haar opvatting dat de kosten van uitbreiding niet mochten worden afgewenteld op de ontwikkelingslanden, kreeg dit thema na 1981 minder nadruk. Daarentegen werd juist veel aandacht besteed aan het belang van solidariteit *binnen* de Gemeenschap. De PvdA vond dat er bij de toetredingsonderhandelingen uitdrukkelijk rekening moest worden gehouden met de belangen van 'kleine boeren, arbeiders en kleine ondernemingen' op het Iberisch schiereiland.¹⁸⁴ Daarnaast was het opportuun een genereuze houding aan te nemen en voldoende financiële middelen vrij te maken voor de toetredende landen, zodat de kloof tussen de armere gebieden in het zuiden en de meer welvarende lidstaten in het noorden kon worden overbrugd.¹⁸⁵

Het debat over het toetredingsverdrag met de twee Iberische staten bracht uiteindelijk geen verrassingen. Dat een grote meerderheid met de uit-

breiding zou instemmen was al ruim van tevoren duidelijk. Naar aanleiding van Franse obstructies in de onderhandelingen was in 1980 een motie aangenomen in de Tweede Kamer waarin het regeringsbeleid om aan te sturen op een serieuze voortzetting van de onderhandelingen werd ondersteund. Een bont politiek gezelschap van sociaaldemocraten, liberalen, christendemocraten, democraten en radicalen had de motie ingediend en de enige tegenstemmer was de PSP.¹⁸⁶ Een breed politiek commitment was hiermee al gegeven. Ook bij het ratificatiebesluit waren de PSP en de extreemrechtse politicus Hans Janmaat, die in 1982 voor de Centrumpartij in de Kamer gekomen was, de enigen die tegenstemden.¹⁸⁷

Wat het CDA betreft moest het gedurende de rest van de eeuw nu wel afgelopen zijn met nieuwe toetreders. 'Wij dienen de komende jaren voorrang te geven aan de verdieping van de Gemeenschap en anders groeien wij dood,' aldus woordvoerder René van der Linden.¹⁸⁸ Hiermee doelde hij niet alleen op een mogelijke Turkse aanvraag maar ook op uitbreiding met bijvoorbeeld de Scandinavische landen, die door met name de GPV gewenst werd als mogelijk tegenwicht tegen de groeiende romaanse invloed in de Gemeenschap.¹⁸⁹ Van der Linden was het weliswaar eens met Frans Weisglas (VVD), Wim Meijer (PvdA) en CDA-minister van Buitenlandse Zaken Hans van den Broek, die erop wezen dat weigering van potentiële nieuwe leden op gespannen voet stond met de verdragen, maar hij meende tegelijkertijd dat er voldoende mogelijkheden waren om daadwerkelijke nieuwe toetredingen, wanneer deze aan de orde zouden komen, vooruit te schuiven in de tijd. Eerst moest maar eens werk worden gemaakt van verdieping van de samenwerking en van institutionele hervormingen, vond Van der Linden.¹⁹⁰

3.7. VOORTMODDEREN IN TIJDEN VAN STAGNATIE: WATER BIJ DE COMMUNAUTAIRE WIJN

De toetreding van Griekenland, Spanje en Portugal had inderdaad de aandacht gevestigd op de inrichting en het functioneren van de EG, evenals op het onvermogen van de Gemeenschap de voornoemde interne crisisverschijnselen het hoofd te bieden. Zoals eerder in dit hoofdstuk is besproken, was halverwege de jaren zeventig naar aanleiding van de rapporten-Spiereburg en -Tindemans al uitgebreid over het reilen en zeilen van de Gemeenschap gediscussieerd, zonder dat dit overigens tot concrete initiatieven had geleid. Ook het rapport van een in 1978 door de Europese Raad ingesteld Comité van Wijzen (met daarin onder anderen oud-premier Barend Biesheuvel), dat was gevraagd te adviseren over institutionele aanpas-

singen zonder de noodzaak van verdragswijziging, verdween ergens onder in een bureaulade.¹⁹¹ Het eerste daaropvolgende initiatief op institutioneel gebied was het zogenoemde Genscher-Colomboplan van november 1981. De naamgevers van het plan, de Duitse minister van Buitenlandse Zaken Hans-Dietrich Genscher en zijn Italiaanse collega Emilio Colombo, bepleiten ter versterking van de samenwerking binnen de Gemeenschap een reeks hervormingen, waaronder een grotere centrale rol voor de Europese Raad, grotere bevoegdheden voor het Europees Parlement en beperking van het vetogebruik bij besluitvorming in de Raad. Grote nadruk legden zij daarnaast op een versterking van de EPS, die zich naar hun opvatting ook met veiligheids- en defensievraagstukken moest gaan bezighouden. Een en ander verwaterde uiteindelijk in de weinig ambitieuze Verklaring van Stuttgart van 1983, waarin de bestaande verhoudingen tussen de organen juist grotendeels werden bevestigd, en waarin de reikwijdte van de EPS niet verder werd vergroot dan alleen tot de politieke en economische aspecten van veiligheid.¹⁹²

Ondertussen werd in het Europese Parlement onder leiding van de invloedrijke Italiaan Altiero Spinelli gewerkt aan een ontwerpverdrag tot oprichting van de Europese Unie. Dit federalistisch geïnspireerde ontwerp werd in februari 1984 met een grote meerderheid aangenomen en vervolgens ter beoordeling naar de nationale parlementen gezonden. Veel kans dat de lidstaten het daadwerkelijk zouden aannemen was er niet, maar het ontwerp droeg wel bij aan een klimaat waarin de geesten langzaam rijp werden gemaakt voor herziening van de Europese verdragen. De Europese Raad van juni 1984 stelde ter voorbereiding van mogelijke institutionele hervormingen een comité in dat was samengesteld uit persoonlijke vertegenwoordigers van de regeringsleiders: het Comité-Dooge, genoemd naar zijn voorzitter. De eindconclusie van dit comité was dat een intergouvernementele conferentie moest worden bijeengeroepen om te onderhandelen over verdragsherziening. Hoewel de Britse, Deense en Griekse vertegenwoordigers een voorbehoud bij deze conclusie maakten, besloten de regeringsleiders inderdaad hiertoe over te gaan.¹⁹³ Het resultaat hiervan, de Europese Akte, komt aan de orde in het volgende hoofdstuk.

Op een aantal terreinen bestond in de Nederlandse politiek al veel langer het verlangen naar substantiële Europese hervormingen. Niet alleen in het parlement gingen er stemmen op om de uitbreiding van de Gemeenschap toch vooral met verbeteringen in de besluitvormingsprocedure gepaard te doen gaan, ook de opeenvolgende kabinetten deden oproepen in die richting.¹⁹⁴ De uitgangspunten waarmee politiek Den Haag de EG benaderde

veranderden enigszins. Het gemopper over de Europese Raad dat veel Kamerdebatten halverwege de jaren zeventig had gekenmerkt nam langzaam af. Voorstellen om de Europese Raad meer bevoegdheden te geven, zoals in het Genscher-Colombo-plan, werden nog steeds afgewezen, maar om afschaffing ervan werd niet langer gevraagd.¹⁹⁵ De realiteitszin in het parlement was kennelijk toegenomen. Dit ondervond ook het kabinet-Van Agt I, toen het na hevige kritiek in de Kamer moest erkennen dat de officiële Nederlandse zienswijze op de Europese Raad – als zijnde ‘niet meer of minder dan de [gewone] Raad [van Ministers], zij het in een andere samenstelling’ – niet strookte met de Europese werkelijkheid, waarin de Europese Raad de facto het hoogste orgaan in de Gemeenschap geworden was.¹⁹⁶

De veranderde houding in het parlement leek haar oorzaak te vinden in de wijze waarop het EMS-voorstel tot stand was gekomen. Opmerkelijk was in ieder geval dat er in de periode vlak na de presentatie van het Frans-Duitse initiatief opeens van alle kanten pleidooien kwamen voor versterking van de bilaterale relaties met andere EG-lidstaten om zo de Nederlandse speelruimte in Europa te vergroten.¹⁹⁷ Van de verantwoordelijke bewindslieden verwachtte de Kamer bovendien dat ze constructieve ideeën inbrachten in het Europese overleg, want ook dat zou de Nederlandse invloed vergroten. Op dit punt was er bij de grote partijen wel sprake van enige frustratie. De minister en de staatssecretaris van Buitenlandse Zaken, respectievelijk Chris van der Klaauw (VVD) en Durk van der Mei (CDA), lieten in het Europese debat geen goede indruk achter, en hadden, zo stelden zowel hun partijgenoten in de Kamer als D’66 en de PvdA, de Nederlandse positie in Europa verzwakt.¹⁹⁸ Nederland moest de draad uit het verleden oppakken, en ‘zijn rol als grootste van de kleinere lidstaten’ weer gaan vervullen, aldus CDA-woordvoerder Van Iersel.¹⁹⁹

Vooraf daar waar het de besluitvorming in de Raad betrof waren voortvarende initiatieven hard nodig, vonden CDA, VVD en D’66. Tot hun teleurstelling werd nog altijd teruggegrepen op het Akkoord van Luxemburg: het dispuut over het vetogebruik verlamde de Raad en bemoeilijkte werkelijke vooruitgang in de uitbouw en verdieping van de gemeenschappelijke markt.²⁰⁰ Veelvuldig pleitten ze daarom voor inperking van het vetorechtgebruik, al was dat jarenlang tevergeefs vanwege gebrek aan overeenstemming tussen de lidstaten.²⁰¹ De PvdA vond ook dat vaker bij meerderheid zou moeten worden besloten, maar hield, getuige de opeenvolgende verkiezingsprogramma’s, nog wel geruime tijd vast aan de gedachte dat bij ‘zaken van volstrekt essentieel belang voor een lidstaat’ eventueel van meerderheidsbesluitvorming moest kunnen worden afgeweken.²⁰² Pas in het verkie-

zingsprogramma van 1986 werd ongeclausuleerd gesproken over de afschaffing van de vetocultuur in de Raad.²⁰³

De PPR vond eigenlijk dat de Raad van Ministers moest verdwijnen. Indien de Commissie een politiek college werd dat verantwoording schuldig was aan het Europese Parlement, zoals zij wenste, zou de Raad overbodig worden. Tot het zover was, moest in dit orgaan echter met meerderheid van stemmen worden besloten, zo meenden de radicalen.²⁰⁴ PSP en CPN dachten daar vanuit hun eigen visie op de EG geheel anders over.²⁰⁵ Verzet tegen het afschaffen van eenstemmigheid in de Raad was nodig, lichtte de CPN toe, want als 'het nu bestaande vetorecht van de verschillende nationale regeringen zou worden afgeschaft, zou formeel de weg vrij worden gemaakt voor West-Duitsland, om samen met Frankrijk diktaten door te drijven.'²⁰⁶ Ook SGP en GPV waren tegen afschaffing van de consensusbesluitvorming, al zagen ze wel in dat het inroepen hiervan de economische samenwerking soms ernstig hinderde.²⁰⁷ Opmerkelijk, want in strijd met de verkiezingsprogramma's van de partij, was het standpunt dat werd ingenomen door Aad Wagenaar van de Reformatorische Politieke Federatie (RPF), die in 1981 voor het eerst in de Tweede Kamer kwam. De intergouvernementele procedures in de Raad werkten niet, zo meende hij, en daarom liep de EG zonder meerderheidsbesluitvorming het risico te verwateren.²⁰⁸ In een later debat gaf Wagenaar toe dat zijn licht communautaire denkbeelden in de RPF niet onomstreden waren.²⁰⁹ Veel van zijn partijgenoten dachten er anders over; het formele standpunt van de RPF lag dicht tegen dat van SGP en GPV.

Opvallend genoeg kreeg het Europees Parlement in de jaren tachtig veel minder aandacht dan in de jaren daarvoor het geval was geweest. Krantencommentaren verweten premier Lubbers en minister van Buitenlandse Zaken Van den Broek zich onvoldoende krachtig voor verruiming van de bevoegdheden van het Europees Parlement in te zetten.²¹⁰ De eis bevoegdheidsoverdracht aan Brussel gepaard te doen gaan met een versterking van het Europees Parlement – in de jaren zeventig nog algemeen onderschreven – zag Van den Broek inderdaad als een 'geweldig keurslijf', waaraan ter wille van het integratieproces niet al te star moest worden vastgehouden.²¹¹ Wat het kabinet in dit opzicht ook werd aangewreven was de medewerking die het in 1984 gaf aan een beslissing van de Europese Raad om de Raad van Ministers voortaan een maximumbedrag aan uitgaven te laten vaststellen waaraan gedurende de gehele begrotingsprocedure strikt moest worden vastgehouden. Verdragsmatig was het Europees Parlement bevoegd de bestemming van de helft van het door de Commissie vastgestelde maximale stijgingspercentage voor de begroting te bepalen; voor verdere stijgingen

van de begroting was eerst overeenstemming nodig tussen het Europees Parlement en de Raad.²¹² De afspraak in de Europese Raad maakte dergelijke pogingen bij voorbaat kansloos, en kon dus gezien worden als een feitelijke inperking van het budgetrecht van het Europees Parlement.

Tegen deze gang van zaken klonk in de Tweede Kamer wel protest, maar de regering werd geen eensgezind halt toegeroepen. Een motie van pvda-Kamerlid Meijer, waarin de regering werd gevraagd bij te dragen aan instandhouding van de begrotingsbevoegdheden van het Europese Parlement, verkreeg na ontrading door premier Lubbers slechts steun van een deel van de oppositie. Alleen pvda, D'66, PPR, PSP, CPN, EVP en de twee leden van de van het CDA afgesplitste groep Scholten-Dijkman stemden voor de motie, maar zij hadden geen meerderheid.²¹³ Ook Van den Broeks opmerking dat een koppeling tussen verdere integratiestappen en uitbreiding van de bevoegdheden van het Europees Parlement wel wenselijk maar niet haalbaar was, leidde tot weinig protest. Alleen PSP-fractievoorzitter Fred van der Spek en de pvda'er Patijn tekenden bezwaar aan.²¹⁴ Een heel verschil dus met de jaren zeventig, toen nog Kamerbrede moties ten faveure van democratisering *avant* bevoegdheidsoverdracht werden aangenomen.

Een verklaring voor dit verschil is vervat in Van den Broeks standpuntverdediging: voor een uitbreiding van de bevoegdheden van het Europees Parlement was de steun van alle andere lidstaten nodig. Aangezien deze ontbrak, zou een koppeling tussen Europese democratisering en bevoegdheidsoverdracht neerkomen op het stopzetten van verdere integratie, terwijl de overgrote meerderheid in de Kamer die integratie juist wel wenste. Ook de directe verkiezingen van 1979 speelden ongetwijfeld een rol. Enerzijds omdat van een gekozen en uit fulltime vertegenwoordigers bestaand Parlement kon worden verwacht dat het zelf zijn positie in Brussel zou bevechten²¹⁵, anderzijds omdat er in de praktijk een einde kwam aan het dubbelmandaat, waardoor de betrokkenheid van de Tweede Kamer bij het reilen en zeilen van het Europees Parlement afnam.

Of het nu kwam door de afwezigheid op het Binnenhof van Europeesgezinde Straatsburgers of door de dip in het integratiegetij, de aandacht voor de EG in de Tweede Kamer nam vanaf het begin van de jaren tachtig af. Bij de debatten over de begrotingen van 1981 tot en met 1983 werd opvallend weinig over Europa gesproken. CDA, D'66 en VVD besteedden er meestal wel aandacht aan, maar de pvda en de kleinere partijen niet of nauwelijks.²¹⁶ De debatten die er waren over Europese integratie hadden bovendien 'meestal een routinematig karakter', stelde de Europese Beweging Nederland teleurgesteld maar terecht vast in een rapport over de Nederlandse controle op de

Europese besluitvorming.²¹⁷ Europa was voor veel burgers en parlementariers ‘een institutie (...) geworden, waarmee men niet uit idealistische motieven verbonden is, maar waarmee men omgaat, zoals met andere onderdelen van het bestel.’²¹⁸ Rationeel dus, en op basis van een afweging tussen voor- en nadelen.²¹⁹

Dat realistische overwegingen uiteindelijk domineerden bleek al uit de veranderde omgang van de Kamer met de Europese Raad. Dat gold zeker ook voor de standpuntbepaling omtrent de EPS, een thema dat in Nederland al langer pragmatisch was benaderd. Begin jaren tachtig kreeg de EPS een nieuwe impuls. De spanningen tussen Oost en West groeiden in deze periode, terwijl tegelijkertijd in de betrekkingen tussen de NAVO-bondgenoten onderling duidelijk werd dat de belangen en de opvattingen van de Verenigde Staten op sommige punten nogal verschilden van die van de West-Europese landen. Meer dan ooit waren de EG-lidstaten zich bewust van hun kwetsbare en relatief machteloze positie in het conflict tussen de grote mogendheden. Logischerwijs drong zich de vraag op of de EPS niet versterkt moest worden, en ook verbreed met veiligheids- en defensieonderwerpen, zoals in het eerdergenoemde Genscher-Colomboplan werd voorgesteld.

In de Tweede Kamer gingen er steeds meer stemmen op om de EPS te versterken, onder andere door de oprichting van een politiek secretariaat. D’66, van oudsher groot pleitbezorger van verdergaande harmonisering van het buitenlands beleid, nam hierbij het voortouw. Traditionele reserves tegen een politiek secretariaat moesten opnieuw worden overdacht, zo stelde Brinkhorst in 1979, want in de EPS was er ‘in toenemende mate behoefte aan identificatie en analyse van gemeenschappelijke Europese belangen op lange termijn’, waarin de nationale administraties van de lidstaten afzonderlijk niet voldoende konden voorzien.²²⁰ Wanneer hier niet voor gekozen werd, zou het alternatief een steeds grotere exclusiviteit zijn tussen de grote EG-landen en andere mogendheden, die nu al tot uitdrukking kwam in allerlei topconferenties waarvoor Nederland en andere kleinere landen niet werden uitgenodigd.²²¹

Minister Van der Klaauw voelde hier echter niets voor. Hij wenste vast te houden aan een strikt intergouvernementele opzet zolang aan de voorwaarden die een supranationale werkwijze mogelijk zouden maken niet was voldaan en er met andere woorden van overeenstemming op hoofdlijnen nog geen sprake was.²²² Ook vreesde hij invloed te verliezen. ‘In het totaal van de vergaderingen (...) die in EPS-verband op alle mogelijke niveaus worden gehouden heb je een grotere inbreng’, zei hij, dan wanneer ‘er al een stuk op tafel ligt dat door een onafhankelijke staf is gemaakt en niet is voorbereid

door bij voorbeeld een werkgroep waarin men zelf zijn ideeën heeft kunnen opperen. Ik geloof dat wij hier erg moeten oppassen.²²³

Brinkhorst begreep die overweging wel, maar handhaafde zijn mening.²²⁴ Daarvoor had hij ondertussen ook steun gevonden bij andere partijen, die eveneens bevreesd waren dat de EPS zich zou ontwikkelen tot een instrument in handen van de grote EG-lidstaten. Het CDA en vooral de VVD spraken zich vanaf 1980 steeds duidelijker uit voor centrale organisatie van de EPS in de vorm van een politiek secretariaat.²²⁵ Evenals D'66 vonden deze partijen overigens wel dat tegelijkertijd de rol van de Commissie in de EPS zou moeten worden versterkt, zodat deze door het nieuwe secretariaat niet kon worden weggedrukt naar een positie in de marge. Voor dit laatste bleef ook de PvdA bevreesd, niet alleen vanwege de positie van de Commissie als zodanig, maar eveneens omdat inschakeling van de EPS buiten de reguliere gemeenschapskaders om ten koste zou gaan van de democratische controle.²²⁶ Het politiek secretariaat zou er zo toch komen, en wel met steun van de Nederlandse regering. Tijdens een kort tweede ministerschap van najaar 1981 tot voorjaar 1982 in het kabinet Van Agt II had Van der Stoep nog vastgehouden aan de opvattingen van zijn voorganger, maar onder Van den Broek (Lubbers I) veranderde het Nederlandse standpunt. Voortaan werd gepleit voor instelling van een politiek secretariaat.²²⁷

Ook ten aanzien van de vraag of veiligheidsvraagstukken onderdeel moesten uitmaken van de Europese samenwerking verschoven geleidelijk de standpunten. Zoals eerder in dit hoofdstuk werd vermeld, stonden D'66 en de VVD hier in de jaren zeventig al positief tegenover. Vooral de Democraten waren groot voorstander van een coherent gezamenlijk optreden, zodat de Europese stem binnen het atlantische bondgenootschap duidelijker kon doorklinken. De bedoeling erachter was niet de NAVO te ondermijnen, maar juist door versteviging van de Europese poot het bondgenootschap als geheel te versterken.²²⁸

Het CDA kwam uiteindelijk tot soortgelijke conclusies, maar pas na verloop van tijd. Aan het einde van de jaren zeventig waren de christendemocraten nog huiverig voor samenwerking op het gebied van veiligheid en defensie. Bij een voortgaande integratie zouden de lidstaten op den duur niet meer hun eigen weg kunnen gaan, maar, zo concludeerde de Permanente Programadviescommissie van de partij, '[o]p dit moment zitten aan een werkelijk gemeenschappelijk veiligheidsbeleid (...) nog zoveel haken en ogen, dat grote behoedzaamheid bij het voortgaan geboden is.'²²⁹ In het verkiezingsprogramma van 1977 werden bij de bespreking van de EPS dan ook geen veiligheidsthema's opgevoerd.²³⁰ De verwijdering tussen de Verenigde

Staten en West-Europa en de neiging van de grote landen om zaken onderling te bespreken en af te handelen lieten echter ook het CDA niet onberoerd. Bij de behandeling van de begroting voor 1981 pleitte de christendemocraat Joep Mommersteeg dan ook luid en duidelijk voor bespreking van de politieke dimensies van het veiligheidsbeleid in het EPS-kader.²³¹ Samen met Bolkestein (VVD) en Brinkhorst (D'66) diende hij een motie in om de regering ertoe aan te zetten de Europese samenwerking op dit gebied te versterken.²³² Minister Van der Klaauw reageerde aarzelend positief. Hij twijfelde aan de geschiktheid van het Europese kader voor bespreking van veiligheidsvraagstukken. Met inachtneming van de beperkingen en grenzen aan wat de EG zelfstandig kon doen en de uitdrukkelijke erkenning van de NAVO als enige juiste kader voor feitelijke defensieaangelegenheden kon hij zich uiteindelijk toch met de motie verenigen.²³³

De motie-Mommersteeg werd aangenomen, en alleen PPR, PSP en CPN stemden tegen.²³⁴ Aarzelingen over de in de motie aangeduide richting bestonden er echter ook bij de PvdA, die overigens altijd al terughoudend was geweest tegenover de EPS. 'De grote angst van velen in de partij [was] dat binnen afzienbare tijd ook over defensietaken binnen EPS-verband afspraken [zouden] worden gemaakt, waardoor een Europese defensie en zelfs een Europese kernmacht dichterbij zouden komen,' aldus een PvdA-brochure over Europa.²³⁵ De sociaaldemocraten stelden daarom dat zij het voorstel om politieke aspecten van het veiligheidsbeleid binnen de EPS te behandelen zó interpreteerden dat vooral gesproken zou worden over mogelijkheden het beleid van de Verenigde Staten in overeenstemming te brengen met de in Europa geldende inzichten.²³⁶ Wellicht kon zo op het gebied van ontspanning en ontwapening iets worden bereikt.²³⁷ De grens van wat er wel en niet in EPS-verband kon worden besproken moest wel duidelijk zijn, en zou voor de PvdA moeten worden getrokken bij echte defensieonderwerpen; wat viel onder de competentie van de minister van Buitenlandse Zaken kon in Europees kader worden behandeld, wat viel onder de minister van Defensie echter niet.²³⁸ Met uitzondering van D'66, dat wel degelijk ook de militaire dimensie van veiligheid op Europees niveau bespreekbaar wilde maken²³⁹, deelden andere partijen de opvatting van de PvdA.²⁴⁰ Meer in het bijzonder gold dit voor de kleine christelijke partijen, die afkerig waren van alles wat maar enigszins riekte naar aantasting van het primaat van de NAVO.²⁴¹ Veel zorgen hoefden ze op dit punt niet te hebben, want ook voor de regering was de NAVO onaantastbaar. 'Wij zullen,' zo stelde minister Van den Broek puntig, 'helemaal niet praten over een zaak als Europese defensie en laat staan over een Europese kernmacht en wat dies meer zij. Dat zijn voor mij allemaal verboden vruchten!'²⁴²

3.8. TOT BESLUIT

‘Europa is een idee van hart en verstand samen’, stelde CDA-parlementariër René van der Linden in 1985 in een vergadering van de Vaste Kamercommissie voor Buitenlandse Zaken. ‘Het is de hoogste tijd’, vond hij, ‘dat er een nieuwe, Europese geest en een nieuw Europees engagement ontstaan.’²⁴³ Afgaande op het politieke debat leek de Europese integratie inderdaad in toenemende mate een zaak van het verstand te worden; van een werkelijk engagement met de Europese zaak was in de hier besproken periode steeds minder sprake. Illustratief in dit verband was het antwoord van PvdA-partijvoorzitter Ien van den Heuvel in 1978 op de vraag of ze voor of tegen Europa was: ‘[J]e kunt me net zo goed vragen of ik voor of tegen de regen ben. Die is er, ik heb er soms last van, maar wat zouden we zonder moeten.’²⁴⁴

Binnen haar eigen partij was er op dat moment een groep leden die zich een toekomst zonder Europese integratie heel wel kon voorstellen. Paradoxaal genoeg was het juist dat gegeven dat het Europese debat gedurende een groot deel van de jaren zeventig nog enigszins levendig hield. Met de PvdA in de regering, en een aantal aanhangers van het voorwaardelijkheidsdenken onder haar ministers en Kamerleden, leek de Europese consensus tot schrik van vooral de liberalen en confessionelen serieus doorbroken te worden. Het bracht hen ertoe de regering kritisch te ondervragen en zich krachtig voor verdere Europese integratie uit te spreken.

Al spoedig werd echter duidelijk dat als puntje bij paaltje kwam de Europees gezinde PvdA-partijelite de overhand had. De directe betekenis van het voorwaardelijkheidsdenken voor de politieke besluitvorming en het beleid was daardoor niet groot. Een indirecte invloed had het echter wel. Wilde de PvdA het kritische deel van haar achterban niet van zich vervreemden, dan kon ze beter niet met uitgesproken federalistische idealen aankomen. Ook nadat van het voorwaardelijkheidsdenken afscheid was genomen, bleef de vraag centraal staan welke mogelijkheden de Gemeenschap de partij bood om een sociaaldemocratisch beleid te verwezenlijken. Dit bleek duidelijk uit de benadering van het EMS, de voorstellen voor een Europees stimuleringsbeleid en de interpretatie die de PvdA gaf aan de motie-Mommersteeg inzake de EPS. Meer dan ooit overheerste dus een *instrumentele* benadering. De inleiding op het Europese verkiezingsprogramma van 1984 was in dit verband illustratief. ‘Juist in de moeilijke jaren ’80 hebben de mensen meer boodschap aan Europa en niet minder’, luidde het, want alleen dan konden de economische crisis en de werkloosheid effectief worden bestreden.²⁴⁵

Wie kon het daar nu mee oneens zijn? Voor CDA, VVD en D’66 – partijen met een duidelijk pro-Europees profiel – was dit niet het enige, maar wel een

steeds belangrijker argument dat pleitte voor verdere samenwerking tussen de EG-lidstaten.²⁴⁶ Verdergaande integratie was nodig, stelde bijvoorbeeld Maarten Engwirda (D'66), omdat anders 'het beeld opdoemt van Europa als de verpauperde villawijk van de wereld.'²⁴⁷ Het economische belang van de Gemeenschap werd door de kleine christelijke partijen overigens ook ten volle onderkend; ze wensten de Europese integratie dan ook beslist niet af te schaffen, maar alleen te ontdoen van hun onwelgevallige bovennationale trekken.²⁴⁸ Zoals eerder in het hoofdstuk is aangestipt, erkenden uiteindelijk zelfs de klein-linkse partijen bij de tweede verkiezingen voor het Europees Parlement, in 1984, schoorvoetend dat voor sommige problemen geen andere dan een Europese oplossing mogelijk was.

Het zou te ver gaan hiermee de partijen aan de uitersten van het politieke spectrum te scharen onder de Europa-consensus die er onder de grote middenpartijen bestond, maar van afnemende tegenstellingen kan toch zeker worden gesproken. De kleine partijen, vooral die ter linkerzijde, namen daarbij ook steeds minder vaak deel aan Kamerdebatten over Europa. De twistpunten die er nog over waren kwamen daardoor minder geproforceerd aan het licht. Politici die de Gemeenschap een warm hart toedroegen konden zich in de handen wrijven over deze tendens; binnenlands-politiek was het pleit in hun voordeel beslecht. Veel goed deed dit het integratiedebat echter niet, want met de discussie verflauwde allengs ook de belangstelling.

De Europese ontwikkelingen gingen bovendien in nogal wat opzichten een kant op die Europa-minnend Nederland niet wenste. De regering en de politieke partijen worstelden zichtbaar met de intergouvernementele contouren die zich aan het Europese firmament aftekenden. Een democratisch Europa met sterke communautaire instellingen was in Den Haag nog altijd een breed gedeelde wens, maar lang niet alle lidstaten dachten daar hetzelfde over. Vooral het Verenigd Koninkrijk, Denemarken en Griekenland namen een afwijkend standpunt in. 'In welke boot zitten wij eigenlijk met elkaar?' vroeg CDA-Kamerlid Van Iersel zich, refererend aan deze problematiek, in 1984 dan ook vertwijfeld af.²⁴⁹

Het tempo waarin, en de soepelheid waarmee de politieke standpunten zich aan de Europese werkelijkheid aanpasten verschilden soms wel, maar geen van de partijen ontkwam eraan de realiteit onder ogen te zien, zodat uiteindelijk telkens weer een grote mate aan onderlinge overeenstemming ontstond. Zo legden de partijen zich na een periode van algemeen gedeelde verontwaardiging neer bij de instelling van een intergouvernementele Europese Raad van regeringsleiders. Tevens gingen ze uiteindelijk akkoord met de mediterrane uitbreiding, ook al had met name het CDA daarmee grote

moeite, en voorts kwamen ze vrijwel unaniem tot de conclusie dat de neiging tot directoriumvorming tussen de grote lidstaten noopte tot versterking van de EPS en tot de instelling van een politiek secretariaat. Zelfs met de bespreking van bepaalde aspecten van veiligheidsvraagstukken in EPS-verband – in het atlantisch georiënteerde Nederland toch een gevoelig onderwerp – was de overgrote meerderheid het eens, zolang dit althans de NAVO-cohesie niet in gevaar bracht of zou kunnen leiden tot een Europese kernmacht.

Ondertussen vormden al deze zaken zoals gezegd wel een bedreiging voor het communautaire gehalte van de Europese samenwerking. Afwijkingen van de intergouvernementele tendens vormden daarentegen de totstandkoming van het EMS en de directe verkiezing van het Europese Parlement. Aan deze beide ontwikkelingen kleefde echter ook een schaduwzijde. Bij het EMS was dit zijn buiten-verdragsrechtelijke wordingsgeschiedenis, en bij de EP-verkiezingen betrof het de onmiddellijke gevolgen. Weliswaar was de vicieuze cirkel die het EP lange tijd in een positie van onmacht had gehouden in 1979 doorbroken, maar de weinig bemoedigende opkomst bij de verkiezingen bracht geen versterking van de roep om meer bevoegdheden. Paradoxaal genoeg zorgde de toenemende afstand tot het EP die ontstond door de beëindiging van het dubbelmandaat ervoor dat men zich, althans in de Nederlandse politiek, minder geroepen voelde om te strijden voor vergroting van de bevoegdheden van het EP. Dat zou ook weinig zin hebben, vond de regering, want bij de andere lidstaten bestond daarvoor toch geen steun. Ook bij deze situatie legde men zich dus maar gelaten neer.

Het gebrek aan binnenlands-politieke strijd en de onmacht de koers van de Europese ontwikkeling bij te buigen in communautaire richting leidden ertoe dat de belangstelling voor integratie, die buiten de kring van specialisten toch al niet groot was, nog verder afnam. Vrijwel alle partijen toonden intussen gevoelens van teleurstelling over de Gemeenschap zoals deze zich in de loop der jaren had ontwikkeld. Bij de pvdA hadden beleidsinhoudelijke bezwaren aanvankelijk geleid tot een scherp-kritische stellingname ten opzichte van integratie, maar in de wetenschap dat Nederland niet zonder Europa kon was men daar uiteindelijk toch van teruggekomen. Bij de drie andere grote partijen was er vooral teleurstelling over het uitblijven van verdere verdieping van de integratie en over de stevige innesteling van intergouvernementele elementen in de supranationale gemeenschapsstructuur. Het sterkst gold dit voor het CDA. De overeenstemming over de Europese integratie vertoonde zo steeds meer de trekken van een permissieve consensus²⁵⁰: de ontwikkelingen in de Europese integratie werden zonder veel

enthousiasme gesteund of soms zelfs uitsluitend getolereerd, omdat het nu eenmaal niet anders kon.

HOOFDSTUK 4

1986-1993: Omslag door de val van de Muur en het Verdrag van Maastricht

Anjo G. Harryvan en Jan van der Harst

4.1. INLEIDING: EUROPESE ONTWIKKELINGEN EN HET NEDERLANDSE REGERINGSBELEID

Met de Europese Akte ontwaakte Europa uit de sluimertoestand waarin het jarenlang – sinds het uitbreken van de eerste oliecrisis in 1973 – had verkeerd. Het uit de Akte (1985-1986) resulterende ‘Europa 1992-project’, dat de weg bereidde naar de inwerkingtreding van de gemeenschappelijke markt, bracht zelfs een zekere euforie teweeg: de Europese Gemeenschap was een actor waarmee op mondiaal niveau rekening moest worden gehouden. Het was overigens niet zo dat iedereen de Akte meteen op haar merites wist te beoordelen: aanvankelijk was er vooral sprake van scepsis over het gebrek aan engagement van de nationale regeringen en over de vele (institutionele) onvolkomenheden waarmee de Europese samenwerking nog altijd was omgeven. Maar mede door de dynamische inbreng van Jacques Delors’ Europese Commissie maakte de scepsis spoedig plaats voor gevoelens van enthousiasme en optimisme.

Niet alleen de Europese Akte, ook het einde van de Koude Oorlog in 1989-1990 had ingrijpende gevolgen voor de ontwikkeling van de Europese integratie. Vraagstukken van *verbreding* (uitbreiding van het ledental door toetreding van landen uit Midden- en Oost-Europa) en *verdieping* (intensivering van de samenwerking tussen de zittende lidstaten) kwamen boven aan de agenda te staan. Na de snelle incorporatie van de DDR in de Bondsrepubliek Duitsland (een element van verbreding) concentreerde de aandacht zich aanvankelijk vooral op verdieping. Om een alleingang te voorkomen moest het een-geworden Duitsland worden verankerd in een hecht Europees samenwerkingsverband. Frankrijk trachtte de de facto hegemonie van de Duitse Mark in de toenmalige monetaire structuur te doorbreken met een plan voor invoering van een gemeenschappelijke Europese munt. Bondskanselier Helmut Kohl ging in weerwil van aanzienlijke binnenlandse

oppositie akkoord op voorwaarde dat Europa naast een monetaire unie ook ruimte zou scheppen voor uitbreiding van de buitenlands-politieke en justitiële samenwerking, alsmede voor versterking van democratie en instituties.

De Franse en Duitse desiderata vonden vertaling in het Europese Unie-verdrag, dat eind 1991 in Maastricht gestalte kreeg en dat voorzag in een pijlerconstructie ten behoeve van economische samenwerking (inclusief de gemeenschappelijke markt), het buitenlands en veiligheidsbeleid en binnenlandse zaken en justitie. In Maastricht werd ook afgesproken een tijdspad in te stellen voor de Economische en Monetaire Unie (EMU), die in 1999 haar beslag moest krijgen, tegelijk met de introductie van de gemeenschappelijke Europese munt, de euro. Lidstaten die de euro wensten in te voeren zouden aan een aantal nauw omschreven criteria moeten voldoen. Over het gevoelige terrein van sociale aangelegenheden werden afspraken vastgelegd in het Sociaal Handvest, dat bij het Verdrag van Maastricht werd gevoegd.

Een economische heropleving faciliteerde deze baanbrekende vernieuwingen. De economische crisis die vanaf het begin van de jaren zeventig regeringen had verleid tot het dienen van nationale kortetermijn- veeleer dan Europese langetermijnbelangen, maakte vanaf het midden van de jaren tachtig plaats voor een eerst voorzichtig en later robuust economisch herstel. Een korte terugval in 1992-1993 daargelaten, vormden lagere inflatie, aanwassende economische groei en herstel van werkgelegenheid de achtergrond waartegen de in dit hoofdstuk geschetste politieke doorbraken mogelijk waren.

De Nederlandse regering, onder leiding van minister-president Ruud Lubbers, toonde zich ingenomen met deze ontwikkelingen. Al sinds het plan-Beyen in de jaren vijftig had Nederland zich fervent voorstander getoond van liberalisering van de intra-Europese handel, en de in de Europese Akte aangekondigde gemeenschappelijke markt werd dan ook met open armen verwelkomd. Het erop volgende Verdrag van Maastricht kwam tot stand onder Nederlands voorzitterschap en vervulde een belangrijk deel van de eigen wensen, al ging het niet zover als de regering zich aanvankelijk had voorgesteld. De oorspronkelijke regeringsplannen tendeerden in de richting van een alomvattende communautaire structuur voor Europa, dus ook op de beleidsterreinen die later een intergouvernementele lading zouden krijgen (met name 'BuZa' en 'BiZa'). Echter, op buurland België na waren de lidstaten onwillig met het Nederlandse voorstel mee te gaan. Deze traumatische gebeurtenis kreeg in het nationale discours de benaming Zwarte Maandag. In allerijl was Nederland gedwongen water bij de wijn te doen en zijn plannen in meer intergouvernementele zin aan te passen, waarna de rege-

ringsleiders in december 1991 hun instemming verleenden met het bovenvermelde Unieverdrag, inclusief de pijlerstructuur waarin communautaire integratie en intergouvernementele samenwerking gescheiden behandeling kregen. Na alle eraan voorafgaande commotie konden de Nederlandse onderhandelaars tevreden zijn met het eindresultaat. 'Maastricht' zou zich ontwikkelen tot een mijlpaal in de integratiegeschiedenis.

Voor het Nederlandse parlement betekenden deze ontwikkelingen dat Europa als voorwerp van het politieke debat substantieel aan betekenis toenam. Bij herhaling drong de Tweede Kamer aan op betere bewerktuiging om de Europese beleidsvorming adequaat te kunnen volgen en deze tijdig in nationaal recht om te zetten.¹ De regering kwam aan deze wens tegemoet met een fischeprocedure. Voortaan werden nieuwe wetsvoorstellen van de Europese Commissie aan de Kamer gecommuniceerd in de vorm van fiches opgesteld door de Werkgroep Beoordeling Nieuwe Commissievoorstellen (werkgroep BNC), een interdepartementale werkgroep van ambtenaren. De fiches bevatten een samenvatting van het EC-voorstel en zijn gevolgen voor de Nederlandse rechtsorde, een beoordeling van het Nederlandse belang bij het voorstel, alsmede een subsidiariteitstoets.² De aldus geïnformeerde Kamer kon dan met de regering in overleg treden.³

De jonge Europese Unie zou al snel op heftige obstakels stuiten. Een daarvan betrof het proces van verdragsratificatie in de lidstaten. In een referendum weigerde de Deense bevolking aanvankelijk haar instemming aan het Unieverdrag te verlenen. Het was de eerste keer dat de inwoners van een lidstaat expliciet 'nee' zeiden tegen een verdere stap in het integratieproces. Weliswaar gingen de Denen na enkele concessies van Europese kant alsnog akkoord in een tweede referendum, maar een opvallend precedent was geschapen. De lange periode van vanzelfsprekende, zij het stilzwijgende, instemming van het grote publiek met de ontwikkeling van de Europese integratie was voorbij.⁴ Ook buiten Denemarken groeide de publieke betrokkenheid bij wat er zich in de Unie afspeelde, in toenemende mate in kritische zin.

Een aantal factoren lag hieraan ten grondslag. Ten eerste betrad de EU met het Verdrag van Maastricht het gevoelige terrein van de (binnen- en buitenlandse) politiek. Europa was niet langer een overwegend *economisch* project, dat door technische procedures op communautair niveau (schaal) voordelen met zich meebracht voor alle betrokken deelnemers. De Unie begon steeds meer binnen te dringen in het dagelijks leven van de burger. Bovendien ontstond na de euforie over het einde van de Koude Oorlog twijfel over de opportuniteit van verbreding van de Unie in de vorm van toetre-

ding van Midden- en Oost-Europese landen. Welke gevolgen zou oostelijke uitbreiding hebben voor de samenwerking die door de jaren heen tussen de zittende lidstaten was opgebouwd, alsmede voor het binnen de Unie heersende normen- en waardepatroon? Hoe was het gesteld met het niveau van democratie en rechtsstaat (goed bestuur) in de ex-communistische landen in Midden- en Oost-Europa? Gevoelens van pessimisme werden versterkt door de monetaire crisis die Europa trof in de jaren 1992-1993. Mede als gevolg van de enorme kosten van de Duitse eenwording en de hoge rentestand die Duitsland aanhield als instrument tegen de gevreesde inflatie, kwam er een plotseling einde aan de Europese wisselkoersstabiliteit zoals die jarenlang door het EMS gewaarborgd was. Sommige waarnemers zagen dit als een ontwikkeling die de noodzakelijkheid van een muntunie eens te meer onderstreepte. Anderen vroegen zich af of het überhaupt wel mogelijk was een geharmoniseerd monetair beleid onder een Europese Centrale Bank tot stand te brengen, met naleving van strenge deelname-eisen, de zogenoemde convergentiecriteria.⁵ De mineurstemming na Maastricht werd nog eens bevorderd door de onmacht die de EU tentoonspreidde tijdens de burgeroorlog in het voormalige Joegoslavië. Het in het Unieverdrag overeengekomen eigen Europese veiligheidsbeleid bleek in het Joegoslavische conflict al spoedig een illusie: de EU stond machteloos tegenover de door Servische, Kroatische en Bosnische nationalistische bedreven gewelds- en machtpolitiek.

Ook bij de Nederlandse regering ontstonden de eerste aarzelingen, al werden die niet direct zichtbaar in het gevoerde beleid.⁶ De regering bleef zich in deze periode vastklampen aan de zekerheden waarmee de nationale Europapolitiek traditioneel was omgeven: volledige vrijmaking van de handel via de interne markt (vrij grensoverschrijdend verkeer van goederen, diensten, kapitaal en arbeid)⁷, het garanderen van faire concurrentieverhoudingen, het tegengaan van dominantie door de grote lidstaten, versterking van de positie van de Europese Commissie en verhoging van het democratisch gehalte van de besluitvorming door uitbreiding van bevoegdheden van het Europees Parlement. Hieraan werd een nieuw element toegevoegd: strikte naleving van de convergentiecriteria die golden voor toetreding tot de EMU. Vooral het begrotingstekort van de (kandidaat-)lidstaten moest in de Nederlandse visie aan een strenge limiet worden gebonden.

Toch leek ondanks deze continuïteit het regeringsoptreden in de jaren 1992 en 1993 minder zelfverzekerd dan voorheen. Ontegengesteld was er sprake van een nawerking van 'Zwarte Maandag': het door de partners rigoureus afschieten van de communautair getoonzette regeringsplannen had

een wonde achtergelaten en een zekere mate van voorzichtigheid teweeggebracht. Gebleken was dat Nederland wel erg ver voor de muziek was uitgelopen. Het ministerie van Buitenlandse Zaken, traditioneel voorstander van een krachtig Europa, werd aangemerkt als zondebok. Mede door de implicaties van het verdrag van Maastricht begonnen andere departementen zich intensiever dan voorheen met de Europese besluitvorming te bemoeien. Zo claimde Financiën een belangrijke rol in het EMU-debat, richtte Sociale Zaken zich op de implicaties van het Sociaal Handvest en werden Justitie en Binnenlandse Zaken direct betrokkenen door de oprichting van de 'derde pijler'. Deze ministeries waren over het algemeen minder Europees georiënteerd dan Buitenlandse Zaken. Ten slotte zou de regering worden geconfronteerd met een nieuw element waarmee zij in het verleden nooit rekening had hoeven houden: Europa-kritische geluiden vanuit de samenleving. De eerste tekenen daarvan manifesteerden zich in het parlement. Daar waren altijd al partijen geweest die supranationale Europese integratie hadden afgewezen, maar die bevonden zich steevast in de marge van de nationale politiek; relatief kleine groeperingen aan de uiteinden van het politieke spectrum. In de vroege jaren negentig voegde zich hier een grote, gevestigde partij bij: de vvd. Het was het begin van het einde van de brede naoorlogse Europa-consensus.

4.2. PARTIJEN, PARLEMENT EN DE NASLEEP VAN DE EUROPESE AKTE, 1986-1989

In 1986 was van een afbrokkeling van de consensus nog geen sprake. De Europese Akte kreeg in de Tweede Kamer brede ondersteuning, al was de algemene tenenur van de beraadslagingen dat de Akte minder ver ging dan de meeste partijen hadden gehoopt. Dat gold ook voor de vvd, die zich als voorheen ook in deze periode – in de rol van regeringspartij – uitgesproken Europa-minded opstelde. In zijn beoordeling van de Europese Akte gaf woordvoerder Frans Weisglas blijk van 'de nodige teleurstelling' over het bereikte resultaat. Weliswaar was hij verheugd over de bepalingen ten aanzien van de interne markt, sociale politiek, technologie, onderzoek en 'niet het minst – het milieubeleid', maar Weisglas vond dat de Akte te weinig verbetering bracht in de positie en bevoegdheden van het Europees Parlement.⁸ Het EP kreeg immers niet de beschikking over de zo fel begeerde medewetgevingsbevoegdheid en moest zich in plaats daarvan tevredenstellen met de minder verreikende samenwerkingsprocedure, die Europarlementariërs in staat stelde amendementen in te dienen op Europese wetgeving. De mogelijkheid van een parlementair veto ontbrak. Weisglas wees op het

bestaan van een nijpend democratisch tekort in Europa: 'Nationale parlementen verliezen, op zichzelf terecht, hun feitelijke controlemogelijkheden op steeds meer beleidsterreinen die communautair zijn geworden, maar het Europees Parlement heeft onvoldoende mogelijkheden om hiervoor in de plaats te treden.'⁹ Om zijn zorgen hierover te onderstrepen ondersteunde Weisglas een motie die brede instemming kreeg in de Kamer. De motie had vooral tot doel de bewindslieden te 'stimuleren om door te gaan met het geven van meer werkelijke zeggenschap aan de Commissie en het Europees Parlement', 'alles in het perspectief (...) van het bereiken van een werkelijke Europese Unie.'¹⁰

De Europese gezindheid van de vvd werd aan de Haagse kant (Eerste Kamer, Tweede Kamer en partijbureau) vooral uitgedragen door fractieleider Joris Voorhoeve, Weisglas en het meest expliciet door Chris Kok, lid van de partijcommissie buitenland. Kok schreef in oktober 1986 dat de vvd zich diende te profileren als 'pro-Europese partij' en pleitte voor 'onmiddellijke vooruitgang in de Europese integratie door middel van het daadwerkelijk overbrengen van zoveel mogelijk nationaal beleid (en dus macht) van nationaal naar Europees niveau.'¹¹ Kok was beïnvloed door vvd-Europarlementariërs met een sterk communautaire overtuiging als Gijs de Vries, Hans Nord en Florus Wijsenbeek. Dit 'Straatsburgse' smaldeel drukte tot het begin van de jaren negentig een belangrijk stempel op het Europabeleid van de partij. De vvd kende van oudsher een minder strakke organisatie en partijdiscipline dan cda en pvda, waar de invloed van Europarlementariërs op het centrale beleid minder groot was.¹² De Vries toonde zich bezorgd dat de EG te zeer steunde op negatieve (obstakels verwijderende) integratie van overwegend economische aard en was van mening dat daarnaast positieve (beleidschepende) integratie was geboden. 'De Europese Gemeenschap is vooral een politieke gemeenschap. Zij is een onmisbare factor tot behoud van stabiliteit tussen Oost en West.' Wijsenbeek sprak zich uit voor een Europees regionaal en sociaal beleid als 'eis van solidariteit', maar ook uit eigenbelang. Het met subsidies stimuleren van groeiemarkten in de zuidelijke landen van de Gemeenschap werd door hem geduid als een uitgesproken Nederlands belang.¹³

Tweede Kamerlid Frits Bolkestein zag niets in een Europees regionaal beleid. In reactie op Wijsenbeek merkte hij in mei 1987 op dat een Europese vrije markt lonend was voor iedereen en dat het dan ook niet nodig was 'gunsten te verlenen aan de zuidelijke lidstaten om hiervoor hun medewerking aan de totstandkoming van de interne markt af te dwingen.'¹⁴ Het was één van de eerste speldenprikken die Bolkestein uitdeelde in het interne

partijdebat over Europa. Een sturende rol was voor hem toen nog niet weggelegd. Na deel te hebben uitgemaakt van het eerste kabinet-Lubbers (1982-1986) was Bolkestein in de Kamer terechtgekomen. Mede door de voortrekkersrol die hij had gespeeld bij het aftreden van partijleider Ed Nijpels in 1986 (na een stevige verkiezingsnederlaag), was zijn plaats in de vvd-hiërarchie minder prominent. Dat veranderde in 1990 na zijn aantreden als leider van de Tweede Kamerfractie. Bolkestein kon vanaf dat moment voorzichtig werken aan een transformatie in het partijdenken over Europa. Overigens moeten de toenmalige interne tegenstellingen niet worden overdreven. Partijbreed zag men de grote voordelen van de door de Europese Akte mogelijk geworden interne markt. Wel vreesde Bolkestein dat het jaar 1992 als ingangsdatum van de markt onrealistisch was. In een 'sombere toekomstvisie met een vrolijke ondertoon' voorspelde hij in het najaar van 1986 dat 2004 een meer voor de hand liggend jaartal was, vanwege de onstuitbare opkomst van Japan en het voortgezette protectionisme in Europa.¹⁵

Weisglas en De Vries en consorten stonden niet alleen in hun pleidooi voor een sterker Europa. Coalitiepartner CDA liet soortgelijke geluiden horen. De christendemocraten waren van mening dat groeiende Europese eenwording zou kunnen bijdragen tot versterking van de internationale rechtsorde en tot 'stabiele en rechtvaardige verhoudingen in de wereld'.¹⁶ De interne markt was van wezenlijk belang, uit het oogpunt van een betere concurrentiepositie en vanwege de verwachte werkgelegenheidseffecten voor Europese bedrijven. Volgens Europa-woordvoerder René van der Linden was realisering van de markt het allerbelangrijkste, in de gegeven omstandigheden zelfs belangrijker dan opwaardering van de positie van het EP.¹⁷ Met deze expliciete stellingname lokte hij kritiek uit van de oppositiepartijen: PvdA en D66 vonden dat de christendemocraten onvoldoende oog hadden voor de problemen van het Straatsburgse parlement.

Voor het CDA was de markt overigens niet toereikend: de integratie zou zich op termijn tot andere beleidsterreinen dan het economische alleen moeten verbreden. Of, zoals buitenlandspecialist Joost van Iersel het verwoordde: 'Het is belangrijk dat impulsen tot integratie niet beperkt blijven tot ondernemend Europa. Want dan dreigt het gevaar dat we een asymmetrie krijgen (...) die zich wellicht tegen zichzelf zal keren.' Het CDA hoopte dit gevaar te keren door inschakeling van het door de partij zo gekoesterde maatschappelijk middenveld. Niet alleen op nationaal maar ook op Europees niveau streefde de partij naar 'vermaatschappelijking' van de verhoudingen, door de 'vorming en versterking van samenwerkingsverbanden van politieke partijen, vakbonden, milieuorganisaties en andere belangen-

organisaties.’ Alleen door effectieve grensoverschrijdende samenwerking zouden deze organisaties invloed kunnen uitoefenen op de Raad.¹⁸ Het vermaatschappelijkingsstreven sloot aan bij het eveneens door het CDA aangehangen subsidiariteitsbeginsel. In de tweede helft van de jaren ’80 werd dit beginsel door de christendemocraten nog in sterk Europese zin geëduiseerd: ‘effectief bestuur dat, waar dat wenselijk wordt geoordeeld, taken overneemt van lagere organen – in dit geval zijn dat de staten – en dat erop gericht is de rechtsgemeenschap én de sociale markteconomie, parallel aan elkaar, in Europa te laten floreren.’¹⁹

Om het gewenste supranationale Europa dichterbij te brengen, wierp het CDA zich tevens op als krachtig voorstander van besluitvorming bij (gekwalficeerde) meerderheid in de Raad van Ministers. In het debat over de Europese Akte pleitte de woordvoerder voor ontmoediging van toepassing van de artikelen 100A (lid 4 en 5) en 100B, die de lidstaten de mogelijkheid boden om onder bepaalde voorwaarden aan meerderheidsbesluitvorming te ontkomen en in plaats daarvan het nationale veto in te zetten.²⁰ De CDA-fractie was op punten kritisch, maar wenste de Europese zaak niet op de spits te drijven. De geestverwante bewindslieden Lubbers en Van den Broek kregen van de woordvoerders alle ruimte.

Ook de belangrijkste oppositiepartij PvdA ondersteunde de Europese Akte, die ‘onontbeerlijk [was] voor economische groei’, maar de partij vroeg daarnaast nadrukkelijk aandacht voor de wijze waarop die groei plaatsvond en werd verdeeld. Anders gezegd: ‘Een toename van de produktie mag niet alleen resulteren in een stijging van de bedrijfswinsten, maar moet ook leiden tot het verkleinen van de enorme sociaal-economische verschillen binnen en tussen de regio’s, versterking van de werkgelegenheid, sociale zekerheid en sociale grondrechten van de burgers in alle lidstaten.’ De PvdA achtte de plannen die waren vastgelegd in het Witboek van de Europese Commissie (met daarin de te nemen maatregelen voor de totstandkoming van de interne markt) ‘volstrekt onvoldoende’, want die behelsden ‘in de eerste plaats een economisch liberalisatie- en integratieprogramma, dat zonder wijzigingen en/of aanvullende maatregelen negatieve gevolgen [kon] hebben.’ Zo was het noodzakelijk minimumnormen vast te stellen om te voorkomen dat een ongeremde werking van het marktmechanisme zou leiden tot afbreuk van werknemersrechten en sociale zekerheid. Daarnaast zette de PvdA zich in voor een schoner Europa. De in de Europese Akte voorgestelde maatregelen op milieugebied werden onvoldoende geacht, met name om het in die tijd hardnekkige probleem van de ‘zure regen’ aan te pakken.²¹ Ten slotte maakte ook de PvdA zich grote zorgen omtrent het tekortschietende demo-

cratisch gehalte van de Europese besluitvorming. Toch gaf de partij uiteindelijk het groene licht aan de Europese Akte, in weerwil van aanzienlijke concessies aan de eigen voorkeuren. Afscheid was genomen van het in de voorgaande periode vigerende ‘voorwaardelijkheidsdenken’ (zie hoofdstuk 3). In de woorden van Kamerlid Maarten van Traa: ‘Ook de Partij van de Arbeid is “sadder, wiser” en Europeeser geworden. De EG is een niet meer weg te denken samenwerkingsverband. (...) Toen er in onze kring wellicht meer twijfel bestond over de noodzaak van Europese samenwerking deed de volgende spreuk opgeld: “Europa zal socialistisch zijn of niet zijn. Dat is geen voorwaarde, maar een overtuiging.” (...) Wij willen deze uitspraak vandaag niet zo herhalen!’ aldus Van Traa.²²

Oppositiepartij D66 completeerde het kwartet van TK-fracties dat zich uitsprak voor de Europese Akte. Dat was geen verrassing. D66 was immers vanaf de oprichting overtuigd voorstander van het proces van Europese eenwording. In haar visie ging het niet om afdracht van nationale bevoegdheden aan Brussel, maar ‘om overdracht daarvan aan onszelf’. Als de andere landen ook meededen, zou Nederland internationaal zeggenschap en invloed krijgen op een veelheid aan gebieden waarvan het anders zou zijn uitgesloten. In deze gedachtegang moest de Europese Commissie zich geleidelijk ontwikkelen tot een Europese regering en het Europees Parlement moest de beslissende stem krijgen in de vorming van het beleid.

Vanuit dat oogpunt viel de Europese Akte uiteraard tegen en, net als de meeste andere fracties, uitte D66 zijn ongenoegen over de geringe bevoegdheden toegekend aan het EP, de tekortschietende macht van de Commissie en de tegenvallende integratie op buitenlandspolitiek gebied. D66-senator Bob van den Bos vond dat de regering zich tijdens de verdragsonderhandelingen te toegevend en te weinig ‘Europees’ had opgesteld.²³ Zijn collega in de Tweede Kamer Maarten Engwirda hintte zelfs op de mogelijkheid verder te gaan zonder de obstinate Britten, Denen en Grieken als de voortgang van het integratieproces dat vereiste.²⁴ Maar uiteindelijk besloot ook D66 eieren voor zijn geld te kiezen. Ofschoon het eindoordeel over de Europese Akte een ‘ruime onvoldoende’ was, ‘kunnen wij het ons (...) niet veroorloven dat Europa nog langer verlamd blijft en niet in staat is om stappen te doen die noodzakelijk zijn ervoor te zorgen dat [het] nog niet verder achterop raakt bij Amerika en Japan.’²⁵

De tegenstanders van de Europese Akte bevonden zich, evenals in het verleden, op de flanken van het politieke spectrum: PPR en PSP aan de linkerzijde (de CPN en EVP waren na de verkiezingen van 1986 uit de Kamer verdwenen) en GPV, RPF en SGP aan de zijde van confessioneel rechts. Te-

zamen bezetten deze partijen slechts 8 van de in totaal 150 Kamerzetels. De pro-Europese meerderheid was derhalve oppermachtig, van een krachtige oppositie kon geen sprake zijn. Toch lieten de kleinere partijen wel van zich horen. Bij het naar voren brengen van hun standpunten over de Europese Akte viel op dat de onderlinge verdeeldheid tussen PPR en PSP groter was dan tussen de kleine christelijke fracties. Ondanks de lopende onderhandelingen over een partijfusie en in weerwil van een in 1984 overeengekomen samenwerkingsverband in het EP liepen de Europa-visies binnen klein-links sterk uiteen. Terwijl de PSP scherpe kritiek uitte op het dominante liberaal-economisch denken in de EG (gepaard gaande met een overheersende rol van het multinationale bedrijfsleven) en zich opwierp als voorstander van intergouvernementalisme en behoud van nationale soevereiniteit, benadrukte de PPR daartegenover een ambitieus Europa dat zich bezig zou moeten houden met zaken als vrede, welzijn, milieubehoud en een rechtvaardige machtsverdeling. Een zekere mate van supranationalisering was daarbij noodzakelijk. In PPR-kring bestond de vrees dat intergouvernementele samenwerking de bestaande machtsongelijkheid in de EG zou legitimeren. Tevens diende economische groei als *leitmotiv* van Europese integratie te worden vervangen door kleinschaligheid, solidariteit en duurzaamheid. Hiertoe werd onder meer het concept van het Europa van de regio's naar voren geschoven. De PPR was dus *voor* Europa, maar een ander Europa dan waarvan indertijd sprake was. Op één punt vonden de linkse partijen elkaar wel, namelijk in het bepleiten van een volwaardige democratische controle op de Europese instellingen.²⁶ Maar daarin stonden zij niet alleen, zoals hierboven al is aangegeven.

Het Europa-standpunt van de kleine christelijke fracties (GPV, RPF en SGP) week hiervan af: het kenmerkte zich door verkleefdheid aan de natiestaat en een voorkeur voor intergouvernementele samenwerking in een confederatief verband, een samenwerkingsverband van staten veeleer dan een bovenstatelijk Europa. De nationale identiteit mocht niet vertroebeld raken in een verenigd Europa, dat – in de ogen van de kleine confessionele partijen – gedomineerd werd door tegengestelde stromingen als het humanisme, liberalisme en rooms-katholicisme. De positie van het nationale vorstenhuis diende te worden beschermd en bovenal verdiende God de Heer erkenning als soeverein heerser over het menselijk leven. Achterliggende overtuiging van de drie partijen was dat het bedrijven van protestants-christelijke politiek beter mogelijk was binnen een nationaal kader dan op Europees niveau. In institutioneel opzicht lag de nadruk van de drie op de Raad van

Ministers en op versterking van de rol van het nationaal parlement, in plaats van Commissie en EP.²⁷ In het debat over de Europese Akte vroeg GPV-fractieleider Gert Schutte zich af waarom het Europees Parlement zo klaagde over een gebrek aan bevoegdheden: het door de samenwerkingsprocedure verworven recht van amendement was in zijn ogen van grote politieke betekenis. Het supranationale parlement en de supranationaal gezinde lidstaten konden nu de rest de wet voorschrijven, aldus Schutte. Hij pleitte in plaats daarvan voor het optreden van nationale delegaties in het EP, immers: 'Europa is niemands vaderland.'²⁸ Samen met de collega-fractieleiders Meindert Leerling (RPF) en Henk van Rossum (SGP) verzette hij zich bovendien tegen versterking van de Europese Politieke Samenwerking, die met de Europese Akte een verdragsbasis had gekregen. De EPS betekende de 'uitverkoop van een eigen buitenlands beleid.' Van Rossum wees erop dat voor veiligheidsaangelegenheden de NAVO voorop diende te blijven staan.²⁹

De voorstellers in de Tweede Kamer vertegenwoordigden weliswaar een overweldigende meerderheid (142 van de 150 zetels), maar bij diezelfde meerderheid overheersten gevoelens van teleurstelling en scepsis over de met de Europese Akte behaalde resultaten. De woordvoerders drongen bij de regering aan op meer enthousiasme en een beter resultaat, maar moesten uiteindelijk schoorvoetend erkennen dat er op dat moment niet meer in zat.

Achteraf zou men kunnen oordelen dat het parlement de reikwijdte van de Europese Akte heeft onderschat. Het was te somber over de mogelijkheden die de Akte bood om op integratiegebied een stap vooruit te zetten. Met een uitgekiend 'Europa 1992-project' slaagden de Commissie en de lidstaten erin de interne markt voor een belangrijk deel binnen relatief korte tijd te realiseren. De markt zou tevens perspectieven bieden voor nieuwe ontwikkelingen op monetair en sociaal gebied. Tijdens de debatten over de Europese Akte werden deze perspectieven door bewindspersonen weliswaar naar voren gebracht, maar de Kamer liet zich moeilijk overtuigen. Uiteraard was hierbij ook de rolverdeling van belang. De oppositiepartijen sloegen doorgaans een scherpere toon aan dan de coalitiepartners CDA en VVD.

Vertrouwd was verder de parlamentsbrede inzet (op de kleine christelijke fracties na) voor versterking van de democratische controle op de Europese besluitvorming, vooral door het verlenen van meer bevoegdheden aan het Europees Parlement. De samenwerkingsprocedure was ontoereikend, het Parlement zou over wezenlijke wetgevingsbevoegdheden moeten komen te beschikken. Deze inzet kon vooral worden verklaard door bestaande zorgen over de aanwezigheid van een democratisch tekort: het nationaal parlement verloor controle over een deel van de Europese besluitvorming, maar het

Europees Parlement nam de weglekkende nationale parlementaire bevoegdheden niet automatisch over. Dit element speelde in het debat een belangrijker rol dan de al of niet gewenste betrokkenheid van de samenleving bij Europese aangelegenheden. Op dat moment bevinden we ons, achteraf gezien, in de nadagen van de naoorlogse afstandelijkheid van het grote publiek ten aanzien van Europa. Wat in het verlengde hiervan opvalt is dat de oplossing voor verkleining van het democratisch tekort in de EG eerder werd gezocht in versterking van het Europarlement dan van de nationale parlementen. Een decennium later zou hierin aanzienlijke verandering komen.

In de periode 1986-1989 was D66 van alle politieke partijen het meest Europees (supranationaal) gezind, op korte afstand gevolgd door CDA en op iets verdere afstand door VVD en PvdA. De PPR nam een bijzondere positie in, namelijk als verklaard voorstander van Europese integratie, maar een integratie die een andere – meer op het milieu en de Europese burgers gerichte – inhoud behoeftte dan binnen de EG het geval was. Nu de CPN uit de Kamer was verdwenen bevonden de grootste tegenstanders zich in de kringen van GPV, RPF, SGP en, in mindere mate, PSP, die zich verzetten tegen een ontoelaatbare aantasting van de nationale soevereiniteit. De stellingname ten aanzien van Europa werd door deels economisch, deels culturele factoren bepaald. Voor PSP, PvdA en VVD waren (sociaal)economische argumenten doorslaggevend om zich al of niet voor Europa uit te spreken. PSP en PvdA vonden daarbij dat de sociale component van de interne markt te zeer werd verwaarloosd, de VVD benadrukte het concurrentievoordeel voor het Europese bedrijfsleven. Voor confessioneel rechts was juist de culturele factor bepalend: de nationale identiteit mocht niet worden prijsgegeven in een zich verenigend Europa. In het geval van CDA, PPR en vooral D66 was de afweging minder eenduidig: hun voorkeuren ten aanzien van Europa konden zowel uit economische als culturele motieven worden verklaard. D66, bijvoorbeeld, toonde zich een groot voorstander van vrijmaking van de markt, maar hoopte daarnaast met behulp van de Europese Akte het proces van transnationale Europese identiteitsvorming te bevorderen.

4.3. DE DUITSE EENWORDING EN HAAR GEVOLGEN

Op 7 november 1989 trad de regering-Lubbers III (bestaande uit CDA en PvdA) aan, na de Tweede Kamerverkiezingen die noodzakelijk waren geworden door de val van Lubbers II (CDA en VVD) over de kwestie van het reiskostenforfait. Het aantreden van het nieuwe kabinet vond welgeteld twee dagen voor de val van de Berlijnse Muur plaats. Deze gebeurtenis, en

vooral de eruit voortvloeiende eenwording van Duitsland in oktober 1990, had een katalyserende uitwerking op het denken in de Tweede Kamer over de richting en snelheid van de Europese integratie. Duitsland positioneerde zich vanaf dat moment als machtsfactor in het geografische centrum van Europa. In de omringende buurlanden ontstond een uitgesproken behoefte om deze macht in te kapselen in de vorm van verdieping van de grensoverschrijdende samenwerking. Een Duitse *alleingang* of een Rapallo-achtige oriëntatie³⁰ op het Oosten van Europa moest te allen tijde worden voorkomen. Ook in Nederland leefde deze gedachte sterk. De regering verzette zich weliswaar niet tegen de zich in snel tempo voltrekkende Duitse eenwording, maar zag nauwlettend toe op strikte naleving door de regering-Kohl van de onschendbaarheid van de Oder-Neisse grens; aan de bestaande westgrens van Polen mocht onder geen beding worden getornd. Naast deze defensieve reflex bezagen regering en vooral parlement de Duitse eenwording ook als een uitgelezen kans om de samenwerking in Europa een verdere stimulans te geven. D66-woordvoerder in de Tweede Kamer Doeke Eisma legde een directe koppeling tussen beide ontwikkelingen door te stellen: 'Als het Duitse herenigingsproces niet valt af te remmen, dan moet het West-Europese integratieproces maar versneld worden.'³¹ Hij reageerde daarmee op plannen van Duitsland en Frankrijk die erop gericht waren om naast een Europese monetaire unie ook een politieke unie tot stand te brengen. Van Traa (PvdA) noemde de Europese politieke unie een 'pendant van de Duitse eenwording.' CDA en VVD stelden vast dat de eenwording van Duitsland niet tot erosie in Europa had geleid en dat politieke integratie 'terecht' bespreekbaar was geworden, ook op het terrein van veiligheid. Voor het overige stelde VVD-woordvoerder Weisglas in de Kamerdebatten over de Duitse eenwording vooral vragen. De VVD moest haar positie ten aanzien van de nieuw ontstane situatie in Europa nog bepalen.³²

Dat was niet verwonderlijk omdat de Frans-Duitse plannen voor een politieke unie op dat moment nog weinig concreet geformuleerd waren. De Nederlandse volksvertegenwoordiging hoopte vurig dat de unie een communautair karakter zou krijgen om het herenigde Duitsland op het gebied van de buitenlandse politiek te kunnen binden. Ook werd de wens uitgesproken dat de Europese instellingen en het democratisch gehalte ervan zouden kunnen worden versterkt. Een krachtige Europese Commissie was niet alleen voordelig voor de positie van kleinere lidstaten, maar kon ook behulpzaam zijn bij het intomen van mogelijke Duitse machtsaspiraties. PvdA-staatssecretaris Piet Dankert was van mening dat onder invloed van de recente gebeurtenissen het 'federale einddoel' dichterbij gekomen was,

ook door de opstelling van ‘tal van andere lidstaten.’³³ ‘Ik word bijna lyrisch’, reageerde pvdA-woordvoerder Jan Lonink op deze mededeling, ofschoon hij zich tegelijkertijd realiseerde dat er nog veel open einden waren aan de Frans-Duitse initiatieven.³⁴ Het was inderdaad twijfelachtig of de Nederlandse voorkeur voor versterking van de supranationale instellingen en verhoging van het democratisch gehalte van de Europese besluitvorming strookte met de heersende opvattingen in Bonn en Parijs. Vooral de Franse onderhandelaars leken er op gericht de intergouvernementele Europese Raad meer macht en bevoegdheden te geven ten koste van de Europese Commissie.

De kritische partijen ter linker- en rechterzijde lieten niet na in de debatten juist dit aspect aan het licht te brengen. De fractieleider van het juist opgerichte Groen Links (want tot 1992 aangeduid met spatie in de partijnaam; GL was een fusie van PPR, PSP, CPN en EVP), Ria Beckers, meldde dat haar partij moeite had met elke verdere integratie als de democratische kloof niet zou worden gedicht. Bovendien, zo stelde zij, had Groen Links ‘al helemaal geen behoefte aan verdergaande integratie van het buitenlands en veiligheidsbeleid.’ De toekomstige veiligheidsstructuur moest in haar ogen veeleer worden gezocht binnen de Conferentie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (CVSE, de latere OVSE), een samenwerkingsverband tussen Oost en West. Cor van Dis (SGP) vroeg zich af in hoeverre het zinvol was voort te gaan op de weg van Europese integratie zo lang lidstaten nog zo hechttten aan nationale belangen. Ook was hij bang dat de Midden- en Oost-Europese landen door verdergaande verdieping van de EG-integratie in een geïsoleerde positie terecht zouden komen.³⁵

De partijpolitieke posities ten aanzien van de Duitse eenwording en haar relatie met Europese integratie overziend, valt vooral het onverholen enthousiasme op tentoongespreid in kringen van de Partij van de Arbeid over de nieuwe mogelijkheden die de veranderde Europese machtsconstellatie leek te bieden. Waar de pvdA ten tijde van de Europese Akte nog forse reserves had gekoesterd, vooral wat het tekortschietende sociale beleid in Europa betreft, was haar houding nu aanmerkelijk optimistischer. Het ging de pvdA-fractie om meer dan alleen de inkapseling van Duitsland. De sociaaldemocraten zagen het einde van de Koude Oorlog en de val van het communisme als een uitgelezen mogelijkheid een stap vooruit te zetten op het gebied van europeanisering van het buitenlands en veiligheidsbeleid, dat waar nodig en mogelijk de plaats zou innemen van traditionele atlantische voorkeuren in de Nederlandse buitenlandse politiek. De dominantie van de NAVO op veiligheidsgebied was niet langer sacrosanct. De pvdA-parlemen-

tariërs wisten zich in deze stellingname ondersteund door de collega's van D66, maar coalitiepartner CDA en oppositiepartij VVD toonden zich voorzichtiger. CDA-woordvoerder Van Iersel merkte op dat 'wat ons nu juist zo verbaast, is dat het allemaal op stel en sprong zou moeten gebeuren, terwijl wij het misschien over het meest moeilijke vraagstuk [integratie van buitenlands en veiligheidsbeleid] hebben waar staten onderling mee te maken hebben', een vraagstuk waarover 'de partijen dertig jaar lang' fundamenteel van mening hadden verschild. 'Langzaamaan, langzaamaan, want wij zijn gehaast', zo waarschuwde Van Iersel.³⁶ Toch was toen al duidelijk dat ook het CDA verdere stappen van de regering in de richting van communautarisering van het buitenlands en veiligheidsbeleid uiteindelijk welwillend zou bejegenen. De VVD zou zich hierover in de nabije toekomst aanmerkelijk kritischer gaan uitlaten.

4.4. HET NEDERLANDSE VOORZITTERSCHAP BEPROEFD: ZWARTE MAANDAG

De Nederlandse regering was content met de Frans-Duitse initiatieven voor verdergaande politieke en monetaire integratie naar voren gebracht in de zomer van 1990, maar bezag ze tevens met waakzaamheid. Haar prioriteit gold versterking van de communautaire orde, bovenal gekenmerkt door initiatiefrecht voor de Europese Commissie en meerderheidsbesluitvorming in de Raad, samen met versterkte bevoegdheden voor het Europees Parlement en het Europees Hof. Voorstellen die deze communautaire orde op de weg naar een federale gemeenschap verder bevorderden, zou ze steunen. Tegenovergestelde noties zou ze bestrijden. Het ging er, stelde het kabinet in juni 1990, '(...) vooral om erop toe te zien dat op het oog onschuldige voorstellen de Gemeenschap niet in feite de wissel in intergouvernementele richting [deden] overgaan.'³⁷

Die communautaire ijver en voortvarendheid waarmee de Nederlandse regering invulling gaf aan haar voorzitterschap van de Europese Gemeenschap gedurende het tweede halfjaar van 1991 vond in de Tweede Kamer brede instemming. De plannen voor een verdere ontwikkeling van de Europese interne markt tot een volwaardige economische en monetaire unie kregen in het parlement erkenning en brede steun als een elementair Nederlands en Europees belang. De regeringsfracties van het kabinet-Lubbers III, CDA en PvdA, bepleitten met de D66-fractie een federale inrichting van de nieuw te vormen Europese Unie. Nederland kon daar een bijdrage aan leveren door de verdragsvoorstellen van Luxemburg, zijn voorganger als EG-voorzitter, nadrukkelijker op communautaire leest te schoeien, ook wat de

nieuw te vormen tweede en derde pijler betrof, in een zogenoemde unitaire structuur. Tegen deze stellingname kwam de voormalige regeringspartner van het CDA, de VVD, in het geweer. De onderlinge verdeeldheid van de EG-lidstaten ten tijde van de Perzische Golfoorlog eerder dat jaar – waarbij een internationale coalitie de Iraakse bezetting van Koeweit ongedaan maakte – hadden de VVD'ers volgens hun woordvoerder Weisglas 'een stuk terughoudender' ten aanzien van een communautair buitenlands beleid van Europa gemaakt. Het was maar goed dat Nederland zich in het Golfconflict met zijn vetorecht had kunnen teweerstellen tegen 'allerlei Franse grollen en grillen'.³⁸ De regeringspartijen redeneerden omgekeerd; het stuntelige optreden van Europa in het Golfgebied noopte volgens CDA-woordvoerder Van der Linden tot een veel verdergaande vorm van samenwerking dan het bestaande nogal vrijblijvende verband van de Europees Politieke Samenwerking. Onder welke verhoudingen sprake zou kunnen zijn van het opgeven van het Nederlandse vetorecht inzake veiligheidsvraagstukken, ook door Weisglas c.s. niet voor eeuwig uitgesloten, bleef overigens in het midden.

De relatie van de toekomstige EU tot de Europese burgers bleef een kamerbreed gedeelde zorg. De ongerustheid over het zogenoemde 'democratisch deficit', waarbij overdracht van nationale bevoegdheden aan 'Brussel' zonder navenante uitbreiding van de controlerende zeggenschap van het Europees Parlement leidde tot ontoereikende democratische legitimiteit, leefde in brede kring. Deze zorg gold zowel de regeringspartijen als de VVD. Het CDA beklemtoonde bij monde van Van Iersel wederom het rechtstatelijk karakter dat de Europese federatie zou moeten dragen: 'De institutionele versterking en de democratische legitimiteit impliceren ook het concreet banen van de weg om de rechtszekerheid en de rechtsgelijkheid in de Gemeenschap te bevorderen.'³⁹ PvdA-voorman Thijs Wöltgens waarschuwde voor een gebrek aan transparantie dat het gevolg zou zijn van 'een soort centralistisch Europa, waarbij veel bevoegdheden die tot nu toe op een hele bevredigende wijze op het nationaal niveau worden uitgevoerd, terecht komen in het ondoorzichtige geheel dat Brussel is.'⁴⁰ Uitgesprokeners nog waren de oppositiepartijen. Zonder werkelijke versterking van de bevoegdheden van het EP zou de VVD, aldus Weisglas, haar steun aan het nieuwe verdrag onthouden.⁴¹ Democratische ontoereikendheid en een verondersteld gebrek aan 'maatschappelijk draagvlak' voor de Europese ontwikkeling stonden vanaf het begin centraal in de kritiek van de oppositie. Deze bedenkingen deden D66 en de nieuwe partijformatie Groen Links een pleidooi voeren voor intensievere communicatie met de burgers, een verzwaarde inbreng in de besluitvorming voor het Europees Parlement en een referendum onder

de bevolking over het aankomende Unieverdrag.⁴² De confessioneel-rechtse fracties van GPV, SGP en RPF bekritiseerden het streven naar Europese integratie als een doel op zich en zetten hun vraagtekens bij de stelling dat het Nederlands belang het best gediend was met een zo communautair mogelijke Europese structuur. En zou de toetreding van de voormalige communistische landen van Midden- en Oost-Europa, zo vroeg GPV'er Van Middelkoop zich af, niet eerder gebaat zijn met de door Luxemburg voorgestelde pijlerstructuur dan met een communautaire eenheidsstructuur?⁴³

Dergelijke tegengeluiden ten spijt ontwikkelden de partijen een bijna kamerbrede consensus, in juni 1991 neergelegd in een motie met eisen waaraan het nieuwe Europese verdrag zou moeten voldoen: 'wezenlijke verbetering' van het democratisch functioneren van de Gemeenschap, 'grotere uitvoerende bevoegdheden' voor de Europese Commissie, en het behoud van een 'uitdrukkelijk communautair perspectief' voor het buitenlands beleid en het veiligheidsbeleid, alsmede voor het terrein van de justitiële samenwerking. De motie werd ondertekend door de Kamerleden Van der Linden (CDA), Weisglas (VVD), Erik Jurgens (PvdA), Eisma (D66) en Van Iersel (CDA), en tevens door Ina Brouwer van Groen Links. Tegenstemden de fracties van SGP, GPV, RPF en Centrumdemocraten.⁴⁴ In Kamerzetels gemeenten was de parlementaire bijna-consensus over Europa in de Nederlandse politiek daarmee breder dan ooit.⁴⁵

Gesteund door deze royale Kamermeerderheid werkte de regering voort aan een herziening van de Luxemburgse verdragsvoorstellen in een nadrukkelijk meer federalistische geest. Haar inspanningen leidden tot de blamage in de inleiding van dit hoofdstuk geduid: op 'Zwarte Maandag', 30 september 1991, bleek dat van de in Brussel bijeengekomen lidstaten enkel België het gefederaliseerde Nederlandse ontwerp als basis voor de verdergaande onderhandelingen steunde. Minister Van den Broek was gedwongen het Nederlandse ontwerp in te trekken en terug te vallen op het eerdere Luxemburgse pijlerontwerp als basis voor de verdere onderhandelingen.⁴⁶

Van den Broek onderkende het isolement waarin Nederland zich had gemanoeuvreed volmondig. 'We zijn afgegaan als een gieter', deelde hij de pers na afloop mee.⁴⁷ 'Van den Broek moet in het stof bijten', kopte *De Telegraaf*.⁴⁸ *NRC Handelsblad*-commentator J.L. Heldring concludeerde dat Nederland zijn 'grootste diplomatieke nederlaag sinds Nieuw-Guinea' had geleden.⁴⁹ Wat was de voorafgaande verkenningsreis van staatssecretaris Dankert langs de Europese hoofdsteden, met gerapporteerde steun van acht lidstaten als resultaat, waard geweest? Waarom was het verzet van de ambassadeurs van de EG-lidstaten in Brussel niet eerder tot Den Haag doorgedrongen, zo

vroeg de pers zich af. Had minister Van den Broek, druk als hij was met de ontwikkelingen in het uiteenvallende Joegoslavië, de Europese verdragsonderhandelingen te geringe prioriteit gegeven en daarmee de ‘eurotici’ op zijn departement, opgejaagd door de communautaire orthodoxie van de Tweede Kamer, vrij spel gelaten, zoals Lunshof van *De Telegraaf* meende?⁵⁰ Of was Nederland, zoals dezelfde krant een dag later suggereerde, de kopvanjut geweest waarachter de overige lidstaten hun gebrek aan eensgezindheid over wat er dan wel met Europa diende te gebeuren hadden kunnen verbergen?⁵¹

Soortgelijke noties en vragen regeerden het debat in de Tweede Kamer over de gebeurtenissen voor en op Zwarte Maandag. Oppositieleider Bolkestein wond er geen doekjes om. Het Nederlandse ontwerp had te weinig rekening gehouden met de belangen en gevoelens in de andere hoofdsteden. Het kabinet had de verhoudingen in Europa slecht beoordeeld. ‘Het hoorde slechts wat het wilde horen.’ Aan de vernietigende kritiek van de EG-ambassadeurs en een alarmtelegram van Nieman, de Nederlandse Permanent Vertegenwoordiger in Brussel, was voorbijgegaan. ‘Waar heeft het kabinet ambassadeurs voor als het niet bereid is naar hen te luisteren?’ Waarom hadden Van den Broek en minister-president Lubbers staatssecretaris Dankert ‘ongehinderd’ voort laten ‘dromen’ en meenden ze tot het laatst dat de kar nog wel te trekken was, daarmee zichzelf reducerend tot een ‘zelfmoordcommando.’ Bolkestein haalde Commissievoorzitter Delors aan die meende dat het voorzitterschap nu weinig anders restte dan ‘Luxemburgse pantoffels’ aan te trekken.⁵² In meer of minder strenge bewoordingen werd dit oordeel door de overige fracties gedeeld. Het Kabinet had tactische en communicatieve fouten gemaakt, zijn kansen op succes foutief beoordeeld en zich laten slachtofferen door de grote lidstaten. Regeringspartijen CDA en PvdA zagen echter vooral de zonzijde en deelden de visie van minister-president Lubbers dat nu tenminste het eerder eveneens alom in Europa hevig bekritiseerde want intergouvernementeel getinte Luxemburgse ontwerp tot onderhandelingsbasis was gepromoveerd.

Kritiek op de inhoud van het Nederlandse regeringsvoorstel daarentegen was er in het parlement nauwelijks. Dat was niet verbazingwekkend. In de redactie van haar verdragsvoorstel voor de Europese partners was de regering juist in vergaande mate aan de communautair-gerichte en democratiserende (EP-bevoegdheden) wensen van de Tweede Kamer tegemoet gekomen. Niet voor niets had staatssecretaris Dankert in een besloten overleg van de Vaste Kamercommissie voor EG-zaken kort voor de beslissende Raadsvergadering in Brussel voor de eindredactie ervan ‘alle handen op elkaar’ gekregen.⁵³ Het ach-en-wee-geroep ging PvdA-kamerlid Van Traa

veel te ver. Het Nederlandse masochisme kende geen grenzen meer, constateerde hij. Bij alle commotie ontweek men de hoofdvraag of Nederland gelijk had gehad om met een democratischer plan voor de Europese Unie te komen dan het Luxemburgse. 'Ja natuurlijk, indien men overtuigd is dat de gemeenschap meer moet zijn dan een aangeklede vrijhandelszone.'⁵⁴

En D66-fractie leider Van Mierlo stelde tijdens de algemene beschouwingen in oktober 1991 dat er 'forse fouten' waren gemaakt 'waarvoor Buitenlandse Zaken zijn wonden kan likken.' Er was te traag gewerkt, ongelukkig gepresenteerd en de acceptatiegraad van de partners was verkeerd ingeschat. Maar hij constateerde tevens 'vernedering door onbehouden gedrag' van de Europese grootmachten: 'De oorvijg die de Duitse en Franse ministers van buitenlandse zaken het Nederlands voorzitterschap hebben gemeend te moeten toedienen is van een ondoorgrondelijke platvloersheid die uniek mag worden genoemd in de jonge Europese geschiedenis.' Hij vermoedde dat ruzies van minister Van den Broek met zijn Duitse ambtsgenoot Genscher (over Joegoslavië) en zijn Franse ambtsgenoot Dumas (over de rol van de West-Europese Unie) daar debet aan geweest waren.⁵⁵

De afgang van de Nederlandse regering te Brussel kan met de wijsheid van enkele historische en politicologische analyses achteraf gerelativeerd of ten minste genuanceerd worden. Naïef overmatig federalisme blijkt één factor in een veel complexer geheel van bestuurlijke, communicatieve en culturele factoren die tot de Haagse tunnelvisie hadden bijgedragen. Zo speelde ergernis over het late tijdstip waarop de Nederlandse teksten ter tafel gebracht werden een belangrijke rol in de afwijzende opstelling van enkele potentiële bondgenoten, zoals Italië en Duitsland. Dit neemt niet weg dat Zwarte Maandag als een omslagpunt in het Nederlandse Europabeleid kan worden gedeut. De notie dat Nederland te ver voor de muziek was uitgelopen en in zijn federalistisch-gezinde idealisme een 'andere melodie [dirigeerde] dan de Europese fanfare bereid was te spelen' maakte diepe indruk en werd door de tegenstanders van de communautair gerichte benadering als bewijs van het eigen gelijk gezien en gepresenteerd.⁵⁶

4.5. NAAR NIEUWE VERHOUDINGEN: 'MAASTRICHT'

De regering slaagde erin haar EG-voorzitterschap van de tweede helft van 1991 alsnog met succes te bekronen. De top van Maastricht van 9 en 10 december 1991 bracht de EG-lidstaten tot overeenstemming over een 'Verdrag betreffende de Europese Unie', in de wandeling bekend als het 'Verdrag van Maastricht'. Het transformeerde de Europese Gemeenschappen tot een

Europese Unie op basis van drie pijlers. De eerste pijler bevatte, als gemeeneerd, de Europese Gemeenschappen, de gemeenschappelijke markt en een ambitieus programma tot invoering van een gemeenschappelijke munt per 1999. Hiernaast riep het verdrag een tweede en derde pijler in het leven voor samenwerking op de terreinen van buitenlands en veiligheidsbeleid, respectievelijk justitiële en politieke samenwerking. De eerste pijler werd gekenmerkt door communautair bestuur, de tweede en derde pijler door intergouvernementele samenwerking.⁵⁷ Met het verdrag werd een Cohesiefonds in het leven geroepen voor financiële ondersteuning van de armere EU-landen als Spanje, Portugal, Griekenland en Ierland. Het in het verdrag neergelegde Europese burgerschap voorzag de Europese Unie van statelijke kenmerken, evenwel zonder een Europese federale staat in het leven te roepen. Het Europees Parlement kreeg een beperkte verruiming van zijn wetgevende bevoegdheden.

In retrospectief bezien zou 'Maastricht' van grote historische betekenis blijken, al toonde het parlement zich daar in zijn eerste reactie in december 1991 niet van overtuigd. Kamerlid en politicoloog Van den Bos wijst op het verschil in toonzetting met de Kamerdebatten eerder dat jaar: 'Geen communautaire geloofsbelijdenissen meer, geen verontwaardiging over dwarsliggende partners. Het resultaat is niet om te juichen. Tegelijkertijd heerst er een algemene berusting: meer zat er blijkbaar niet in.'⁵⁸

Niettemin uitten de fracties ook waardering en opluchting en tevredenheid met het behaalde resultaat. Waardering was er bovenal voor de monetaire akkoorden. 'Uitstekend', becommentarieerde vvd-fractievoorzitter Bolkestein, 'Minister Kok heeft de EMU met hardnekkige vindingrijkheid over de eindstreep gekregen.'⁵⁹ Complimenten kwamen er ook voor minister-president Lubbers, geslaagd in zijn rol als bemiddelaar tussen het tegenstribbelende Engeland en de elf overige lidstaten. Met ontsnappingsclausules voor Londen inzake de gemeenschappelijke munt en de nieuwe EU-bevoegdheden aangaande sociaal beleid, had hij de Britse premier Major en Bondskanselier Kohl alsnog tot elkaar weten te brengen en kon het door velen al afgeschreven akkoord toch nog tot stand komen.

De opluchting dat met dat akkoord Zwarte Maandag was witgewassen, was bijna tastbaar. De psychologische doorwerking van Zwarte Maandag gold begrijpelijk genoeg vooral de regeringspartijen, alsmede D66 en de vvd, die zich eenstemmig toonden in hun teleurstelling over de beperkte reikwijdte van de aan het Europees Parlement met de zogenoemde medebeslissingsprocedure⁶⁰ toegekende bevoegdheden (al werd de invoering van deze procedure op zich van harte toegejuicht). Die teleurstelling deelden ze

met woordvoerder Brouwer van Groen Links, die de voorziene democratische controle volstrekt tekort vond schieten en daarom opriep tot een terugkeer naar de onderhandelingstafel om dit euvel te repareren. GPV'er Van Middelkoop constateerde met voldoening dat het door zijn partij gelaakte federale streefdoel om tot een Verenigde Staten van Europa te geraken, uit de ontwerp tekst was geschrapt en dat het tamboereren van de coalitie op terugdringing van 'het zogenaamde democratisch deficit' weinig zoden aan de dijk had gezet. Zout in de wonde wrijvend vroeg hij of de regering zelf ook niet vond dat na 'Maastricht' het Europees Parlement 'het weeskind van de parlementaire democratie in Europa' was gebleven. Ook voor andere oppositionele fracties stemde deze uitkomst van 'Maastricht' tot tevredenheid. De Centrumdemocraat Janmaat was naar eigen zeggen 'niet ongelukkig met het beperkte resultaat.' Leerling (RPF) en Van Dis (SGP) vonden het bereikte eigenlijk al te veel en prezen zich gelukkig met de blokkades die het Verenigd Koninkrijk te Maastricht had opgeworpen tegen verdere uitholling van de nationale soevereiniteit.⁶¹

4.6. OPKOMENDE EUROSCEPSIS

De positieve maar matte receptie van 'Maastricht' weerspiegelde ook een evolutie in het denken over Europa binnen de politieke partijen, met name in de pvdA en de vvd. Wöltgens, voorzitter van de pvdA-fractie in de Tweede Kamer, had in een toespraak in het najaar van 1990 al een in die tijd ongewoon thema, de wenselijke grenzen van de Europese bevoegdheden, aangesneden. Het stelsel van sociale zekerheid diende in nationale handen te blijven, stelde hij, evenals het omroepbestel. Op die terreinen diende Europese bemoeienis 'geen enkel redelijk doel.'⁶² In november 1991 ging hij nog een stap verder door te stellen – met een verwijzing naar de *in Europeanis* perfide Engelsen nog wel – dat er wat hem betreft 'zo min mogelijk' aan bevoegdheden aan Brussel overdragen diende te worden: 'Er bestaat in Engeland een terechte angst voor een soort centralistisch Europa, waarbij veel bevoegdheden die tot nu toe op een heel bevredigende wijze op het nationale niveau worden uitgevoerd terecht komen in het ondoorzichtige geheel dat Brussel is.' Sinds de jaren van het voorwaardelijkheidsdenken (zie hoofdstuk drie) was een dermate sceptisch-terughoudende benadering van de 'heilige graal' Europa op zijn zachtst gezegd ongebruikelijk, en critici binnen en buiten de sociaaldemocratie haastten zich om Wöltgens' uitlatingen af te keuren. pvdA-fractiespecialist Van Traa deed dat expliciet en met de toevoeging dat 'bekrompen provincialisme' tot niets zou leiden. Wöltgens was zelf de

eerste om toe te geven dat hij met deze ideeën in de pvda-fractie geen voet aan de grond kreeg; in zijn hoedanigheid van fractieleider conformeerde hij zich aan de communautaire partijlijn.⁶³

Ook in de vvd-fractie werd de Europese consensus verbroken door de voorzitter, in dit geval met ingrijpende gevolgen, in de vorm van een daadwerkelijke koersverandering.⁶⁴ Op de partijraad van de vvd in september 1991 sprak fractieleider Bolkestein tot verbazing van de aanwezigen van een confederaal Europa als beleidsdoel van de partij, Europa als een samenwerkingsverband van onafhankelijke staten. Het bleek geen verspreking. Tijdens de Algemene Beschouwingen begin oktober betoogde hij dat de Nederlandse regering 'een schim najaagt' als zij streeft naar een federaal Europa. Sinds de Golfoorlog had zijn fractie 'een ontwikkeling in het eigen denken' doorgemaakt. Als tevoren zou de vvd de regering steunen als het ging om een democratisch Europa en de daarvoor benodigde bevoegdheden van het Europees Parlement. Maar op het punt van de buitenlandse politiek en het veiligheidsbeleid steunde de vvd de regering niet. Die beleidsterreinen dienden intergouvernementeel te blijven. Communautaire besluitvorming op deze terreinen was niet in het Nederlandse belang en evenals een 'Europese veiligheidsidentiteit' een niet te verwerklijken gedachte. De regering had zich in dezen 'ongelofelijk naïef getoond.' Hij vervolgde: 'Het ideaal van een federaal Europa komt ons niet langer realistisch voor. Wij behoren te streven naar een confederaal Europa, met op economisch terrein bepaalde federale kenmerken.'⁶⁵ Minister-president Lubbers reageerde op Bolkesteins uiteenzetting door de nota Ongebroken Lijnen erbij te pakken, waarin de vvd haar Europabeleid uiteenzette, en hieruit te citeren: 'Ons streven is uiteindelijk gericht op een Europese Unie op federale grondslag.' Bolkestein erkende de tegenspraak: 'Wij zijn er anders over gaan denken.'⁶⁶

Bolkesteins koersverandering kwam als een verrassing voor velen, ook in zijn eigen partij. Fractiespecialist Weisglas, die tot dan toe bekendstond als een geharnast federalist, volgde zijn partijleider op diens nieuwe koers, wat hem de titel Paladijn van Bolkestein opleverde.⁶⁷ Kennelijk wist Bolkestein zijn fractie snel voor zijn zienswijze te winnen; elders in de vvd stuitte hij op verzet. Oppositie tegen het nieuwe geluid kwam er nadrukkelijk van de drie Europarlementariërs van de partij, De Vries, Wijsenbeek en Jessica Larive. Zij pleitten voor het vasthouden aan het federale ideaal. Het conflict dreigde uit de hand te lopen en op instigatie van de partijtop werd een 'radiostilte' afgesproken. Op een bijeenkomst van de Europese Beweging te Velp in maart 1992 doorbrak Bolkestein deze met een betoog waarin hij zich wederom afzette tegen bevoegdheden voor de Europese Commissie op het

gebied van het sociaal beleid en tegen de financiële hulp aan de landen van Zuid-Europa in ruil voor hun steun aan de voltooiing van de interne markt. Europarlementariër Wijsenbeek was hiervan niet gesticht: 'Wat hij daar zei is volledig in strijd met ons program.'⁶⁸

Met steun van het partijbestuur wist Bolkestein zijn lijn te laten prevaleren. Op 13 juni 1992 besloot de Partijraad dat de vvd niet langer streefde naar een 'Unie op federale grondslag', maar naar een Unie waarin 'een aantal gemeenschappelijke aangelegenheden langs federale weg worden behartigd.' Een Europa 'met beperkte bevoegdheden', een kerntaken-Europa, dat was voortaan het partijdoel der liberalen.⁶⁹

Openlijke Europa-twijfel in en door de vvd was voortaan de rigueur, de bijna-consensus in de Nederlandse politiek doorbroken. Naast het ijveren van Bolkestein zelf heeft de opzienbarende uitslag van het Deense referendum over het Verdrag van Maastricht (zie paragraaf 4.7) deze koerswending bevorderd. *NRC Handelsblad*-redacteur Eppink noteerde: 'Voor de Euro-liberalen is het slikken zodra Bolkestein over Europa praat, al heeft hij het tij wel mee. De euroforie lijkt voorbij. Wat goed is voor "Europa" is niet automatisch goed voor Nederland.' Een belangrijk voordeel, noteerde zijn collega-redacteur Meijer van *Trouw*, was dat er nu eindelijk een publiek politiek debat over Europa van de grond kon komen: 'De vvd zegt voor het eerst iets wezenlijk anders dan de pvdA.'⁷⁰

In de derde grote partij, het cda, bleven eurokritische geluiden vooralsnog uit. cda-Europawoordvoerder Van der Linden gold als een van de meest federalistische parlementariërs en hij kreeg de volledige steun van zijn fractieleider Brinkman, die absoluut niet wilde dat Nederland 'in zijn nationale coconnetje terugkruipt.'⁷¹

4.7. HET DEENSE 'NEEN'. NAAR EEN REFERENDUM IN NEDERLAND?

Het op 7 februari 1992 ondertekende Verdrag van Maastricht liep bij de parlementaire behandeling verrassende averij op. Op 2 juni stemde in een referendum uitgeschreven door de Deense regering een nipte meerderheid van 50,7% van de Deense kiezers tegen het EU-verdrag. Den Haag reageerde geschrokken. 'Buitengewoon teleurgesteld', voelde minister Van den Broek zich. Staatssecretaris Dankert sprak van een vervelende crisisachtige situatie. Vanuit het Torentje en het ministerie van Buitenlandse Zaken werd aangekoerst op 'schadebeperking.' Zouden de Denen met een ontsnappingsclausule weer binnenboord te krijgen zijn? 'We kunnen de toekomst van de Gemeenschap niet laten bepalen door een procent van de Deense kiezers,'

meende het vvd-Europarlementslid De Vries, in zijn eigen partij strijdend tegen groeiende eurosceptis. Ook De Vries' tegenstrever Weisglas had reden tot ongerustheid. Een niet-doorgaan van het EU-verdrag zou de door alle vvd'ers zo bepleite monetaire unie in gevaar brengen.⁷² D66-woordvoerder Eisma vreesde voor een olievlekwerking. PvdA-fractiespecialist Lonink weet het stemgedrag van de Denen aan 'de arrogantie van de grote vijf' (lidstaten), waar geluiden waren opgegaan om dan maar zonder Denemarken voort te gaan. Voor Brouwer van Groen Links vormde het nieuws uit Kopenhagen aanleiding om weer een pleidooi te voeren voor heronderhandeling van 'Maastricht'.⁷³

D66 en Groen Links riepen op tot het ook in Nederland houden van een referendum over het EU-verdrag. Dit voorstel werd door de overige partijen afgewezen.⁷⁴ De regering zag het nemen van een beslissing over Maastricht veeleer als een aangelegenheid van het parlement dan van de bevolking. Minister-president Lubbers verwoordde principiële en praktische bezwaren tegen een volksraadpleging. Zo zou de Nederlandse grondwet moeten worden aangepast en liet de complexiteit van de politieke en economische integratie zich moeilijk vangen in een concrete en specifieke vraag die met ja of nee kon worden beantwoord.⁷⁵ De teneur van zijn betoog was duidelijk; de regering wenste door te gaan op de ingeslagen weg en de parlementaire behandeling van het Verdrag voort te zetten in de hoop dat de Denen van hun besluit zouden terugkomen. Ze kreeg daarvoor de steun van de Kamer, al noemden oppositiewoordvoerders Weisglas (vvd) en Van Middelkoop (GPV) de reactie van de regering op de Deense uitspraak 'arrogant.' Intussen had president Mitterrand van Frankrijk eveneens besloten om 'Maastricht' bij referendum aan de bevolking voor te leggen. CDA-fractiewoordvoerder Van der Linden, die meende dat de Deense opstelling hooguit voor enige vertraging zou zorgen en dat de gevolgen ervan voor Kopenhagen wel eens ernstiger zouden kunnen zijn dan voor de Gemeenschap, maakte zich zorgen over het Franse besluit. De partijpolitieke redenen die Mitterrand ertoe brachten een volksraadpleging te organiseren, met name zijn oogmerk de centrumrechtse oppositie met haar meerderheid in de Senaat de wind uit de zeilen te nemen, achtte hij ongelukkig: 'Ik zou het buitengewoon kwalijk vinden als Europa om partijpolitieke redenen in de waagschaal werd gesteld.'⁷⁶

Het Franse referendum zorgde voor benauwdheid in bredere regeringskring. CDA, PvdA en D66 gruwden bij de gedachte van een negatieve uitkomst, welke volgens PvdA'er Lonink zou leiden tot instabiliteit en de wederopleving van nationalistische gevoelens. Zelfs de troonrede werd in

stelling gebracht om bij te dragen aan een gunstige afloop: ‘Laat vanuit hier de wens en het vertrouwen worden uitgesproken dat het “ja” zal klinken, opdat Frankrijk en Nederland ieder met behoud van eigen tradities en waarden, zij aan zij, met de andere lidstaten, Europa verder gestalte zullen geven’, sprak koningin Beatrix. De Franse ambassadeur in Den Haag toonde zich ingenomen met het eerbetoen. VVD, SGP en Groen Links vonden dat het geen pas had de koningin een zo uitgesproken politieke wens te laten verwoorden. VVD-woordvoerder Weisglas zei met beide mogelijke uitkomsten in Frankrijk te kunnen leven. Zijn fractievoorzitter Bolkestein gaf aan dat een Frans nee aanleiding zou kunnen vormen tot heronderhandeling en aanpassing van het EU-verdrag. Intussen werd door Van den Broek de druk op de Denen met gespierde taal opgevoerd: ‘Als Denemarken de politieke integratie (...) niet wil meemaken, zou het die ook niet moeten blokkeren. In elk geval zou het de wereld op z’n kop zijn indien de Elf probeerden dit dilemma op te lossen voordat Denemarken zelf zijn positie heeft bepaald.’⁷⁷

Met een nipte meerderheid keurde het Franse electoraat half september 1992 ‘Maastricht’ goed. ‘Het proces van integratie kan doorgaan’, verklaarde Van den Broek tegen de pers. Voor Bolkestein was dat nog maar de vraag. Hij constateerde groeiende twijfels in Groot-Brittannië en Duitsland over de Europese integratie, onder verwijzing naar een Brits opinieonderzoek dat aangaf dat twee van de drie Britten zich tegenstander van het Verdrag van Maastricht verklaarden.⁷⁸

Maar ook het Duitse en – als laatste – het Britse parlement gaven, in het Verenigd Koninkrijk onder aanzienlijke partijpolitieke druk, hun goedkeuring aan het nieuwe Europese verdrag. Aanvullende verklaringen bij Maastricht hadden de Denen intussen de garantie gegeven dat ze niet tegen hun zin aan de gemeenschappelijke munt noch aan aspecten van samenwerking in de tweede en derde pijler van Maastricht zouden hoeven deelnemen. Met een meerderheid van bijna 57% gaf de Deense bevolking in mei 1993 het Verdrag van Maastricht alsnog haar goedkeuring. Hoe was intussen de politieke gedachtewisseling over het verdrag en zijn ratificatie in Nederland gedurende de tweede helft van 1992 verlopen?

4.8. DE RATIFICATIE VAN HET VERDRAG VAN MAASTRICHT

Zou de nieuwe eurosceptische koers van de VVD die partij ertoe brengen tegen het Verdrag van Maastricht te stemmen? Partijleider Bolkestein liet de vraag lange tijd onbeantwoord en zijn fractie hield zich tot het laatst een eendoordeel voor. Als tevoren toonden de liberalen zich ontevreden over de

sociale beleidsbevoegdheden voor de Europese Unie in het verdrag voorzien⁷⁹ ('onnodige beleidscentralisatie') en over het Cohesiefonds voor financiële steun aan minder welvarende lidstaten. Over de Economische en Monetaire Unie daarentegen uitten ze zich in hoofdlijnen positief.

De vvd was niet de enige partij met zwaarwegende bezwaren. Het gpv beschouwde 'Maastricht' als een krampachtige en slecht doordachte poging tot bevordering van het supranationale Europa. Een 'utopie van federalisten' was het oordeel van de sgp, die het verdrag zag als de opmaat naar een grauwe eenheidsworst: samenwerking was prima, maar zoveel mogelijk met behoud van nationale zelfstandigheid. Achter het streven naar een gemeenschappelijke munt ging een materialistische geest schuil, met overmatige gerichtheid op de winsten van het bedrijfsleven. Groen Links achtte de democratische controle door zowel nationale parlementen als door het Europees Parlement inadequaat en pleitte voor heronderhandeling. De rpf was geenszins overtuigd van de noodzaak van het verdrag, dat in haar ogen op ongelukkige wijze de drempel voor aansluiting verhoogde voor de onlangs van de gesel van het communisme bevrijde landen van Midden- en Oost-Europa.

Maar de kritiek op het eu-verdrag bleef bepaald niet beperkt tot de traditionele tegenpartijen en de vvd. Evenals bij de behandeling van de Europese Akte hadden ook de communautair-gezinde partijformaties kritische noten op hun zang. De pvda vond het verdrag te eenzijdig economisch gericht. Europa zou niet beperkt mogen worden tot een vrije markt en een gemeenschappelijke munt, zonder adequate bescherming van kwetsbare belangen als sociale rechtvaardigheid, milieu, onderwijs en volksgezondheid. Europese bevoegdheden om hoge milieunormen en daarmee het voorkomen van oneerlijke concurrentie tussen de lidstaten mogelijk te maken, werden node gemist. De medebeslissingsprocedure schoot tekort in toepassingsbereik en in transparantie. Mede door de ondoorzichtigheid van de Brusselse besluitvorming resulteerde dit in een ernstig democratisch tekort.

De links-liberalen, zoals de d66'ers wel werden genoemd, hadden eveneens bedenkingen bij de democratische inrichting van de eu. In het Verdrag van Maastricht was de communautaire methode onvoldoende recht gedaan: de Europese Commissie, die in de d66-visie tot een Europese regering diende te worden opgeward, werd slechts marginaal versterkt; het Europees Parlement kwam er bekaaid vanaf en de nationale staten bleven de hoofdrolspelers in de Europese politiek.

Het positiefst over het verdrag toonde zich het cda. Bij alles wat men op 'Maastricht' kon aanmerken – het democratisch tekort bleef onacceptabel

groot – was het verdrag wel een betekenisvolle stap vooruit in het proces van Europese eenwording. De CDA-fractie betreurde het dat de samenwerking en besluitvorming op het terrein van het gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid (tweede pijler) en het terrein van justitiële en politieke samenwerking (derde pijler) vooralsnog niet op communautair niveau maar in intergouvernementele kaders plaats zouden vinden.⁸⁰

Deze kritische attitudes zorgden ervoor dat bij de aanvang van de ratificatiedebatten in september 1992 geen enkele Nederlandse politieke partij zich uitgesproken enthousiast over het nieuwe Europese verdrag uitsprak. Daarbij toonde de Tweede Kamer zich niet onder de indruk van het streven van minister-president Lubbers, PvdA en D66 om vaart te zetten achter de ratificatie en deze af te ronden voor de Europese Raadbijeenkomst te Londen van 16 oktober 1992. Op instigatie van het CDA-kamerlid Van Iersel koos de Kamer – met steun van VVD, Groen Links, RPF en GPV – voor uitstel van het ratificatiedebat tot na de top. Juist de onbevredigende regeling van het parlementair-democratisch toezicht in Europa inspireerde de Kamermeerderheid tot het benadrukken van de eigen toezichhoudende taak van het Nederlandse parlement. VVD-woordvoerder Weisglas toonde zich verheugd over dit ‘herlevende dualisme’.⁸¹ Waar Van Iersel als gevolg hiervan in eigen kring ‘solistisch optreden’ werd aangerekend, wist hij dat gedeeltelijk goed te maken door zijn uitgesproken verzet tegen heronderhandelingen (‘spelen met vuur’) en tegen een oordeel van de bevolking in de vorm van een raadgevend referendum, de telkens naar voren geschoven stokpaardjes van Groen Links en D66.⁸²

Zulke partijpolitieke machinaties konden niet verhelen dat de ratificatieprocedure van het Verdrag van Maastricht door het Nederlandse parlement van begin af aan een gelopen race was. VVD-fractie leider Bolkestein sprak zelfs van een ‘schijnvertoning’, waarbij PvdA en D66 ‘kritiekloos’ het verdrag wensten goed te keuren: ‘Ook al geeft de regering blanco- of onzin-antwoorden, dan nog stemt Wöltgens voor.’ Een gepikeerde Wöltgens vroeg Bolkestein om dan eindelijk zelf met duidelijkheid te komen over hoe de VVD tegenover Maastricht stond. De VVD-er ontkende niet dat in zijn partij daarover verschillend werd gedacht: ‘Een debat in mijn partij is volop gaande. Dat heb ik bij de PvdA niet bespeurd.’ Refererend aan het boek *De Tweede Kamer, lam of leeuw* van voormalig PvdA-Kamervoorzitter Vondeling stelde de VVD-voorman: ‘Als ik luister naar Brinkman, Van Mierlo en Wöltgens, hoor ik: Mèèèèèh....!’⁸³

De veelvuldige interrupties en theatertechnieken van Bolkestein brachten zo frisheid van debat in de in haar nieuwe vergaderzaal bijeenkomende

Tweede Kamer. Desondanks bleef de publieke en parlementaire aandacht voor de beraadslagingen over 'Maastricht' gering. Bij de aanvang van de ratificatiebesprekingen merkte minister-president Lubbers op dat er op dat moment in de vergaderzaal meer bewindslieden dan Kamerleden aanwezig waren. Kamervoorzitter Deetman was het met hem eens dat dit 'zeldzame moment' notering in de Handelingen verdiende.⁸⁴ Een voorlichtingscampagne van de regering kon hier geen verandering in brengen; ook het Nederlandse publiek ontwikkelde voor 'Maastricht' niet meer dan minimale interesse.

Politieke waarnemers constateerden dat de toon waarop in de Kamer over Europa gesproken werd, anders was dan voorheen. Minister-president Lubbers benadrukte de blijvend belangrijke rol van het nationale parlement. En over het streven naar een federaal Europa beaamde hij de stelling van de GPV'er Schutte dat men wat dat betreft alle kanten uit kon gaan.⁸⁵ Een anoniem CDA-kamerlid verklaarde: 'Lubbers heeft de veranderde stemming in de Kamer heel goed begrepen (...); het parlement wil zelf bepalen waarover het 't nodig vindt zich uit te spreken, voordat de ministers in Brussel hun mening geven.'⁸⁶ Kritischer maar in dezelfde teneur sprak VVD-woordvoerder Weisglas: 'Het kabinet heeft de omslag in het psychologische klimaat ten opzichte van Europa niet tijdig onderkend. Tot de val van de Berlijnse Muur was de EG een soort garantie tegen Duitse overheersing, zoals de NAVO een garantie tegen de Sovjetoverheersing was. Na de val van de Muur rees de argwaan. Opeens realiseerde men zich de omvang van de bureaucratie, werd men zich bewust met hoeveel dingen Brussel zich gaat bemoeien.'⁸⁷ Zelfs D66-woordvoerder Eisma profileerde zich Europa-kritisch: 'De EG is hier en daar, door zich te bemoeien met dingen zoals de kwaliteit van het zwemwater of de lengte van pleziervaartuigen, te ver gegaan. Ze zou bij elk volgend voorstel moeten nagaan of het iets is voor haar of voor de nationale overheden.'⁸⁸ Dit laatste was koren op de molen van minister-president Lubbers, die zich persoonlijk had ingezet om in het EU-verdrag het beginsel van 'subsidiariteit' te doen opnemen. Waar dit principe door de communautaire bijna-consensus aanvankelijk kritisch ontvangen was, werd het nu door de Nederlandse politiek omarmd.⁸⁹ Wat niet wegnam dat zowel het verdrag als het regeringsbeleid dienaangaande door alle partijen in tot dan toe ongekend kritische bewoordingen werd benaderd.

Het hieruit resulterende nieuwe dualisme spitste zich in het debat toe op de EMU en meer in het bijzonder op de vraag in hoeverre de Kamer aanspraak zou kunnen maken op een uitstapclausule aan het eind van het in het EU-verdrag voorziene proces van monetaire integratie. Zowel regering als

oppositie toonde zich afkerig van een EMU waar door het binnentreden van zwakke munten de gulden voor een dito gemeenschapsmunt verruild zou worden. De valutacrisis die in de zomer en het najaar van 1992 het Europees Monetair Stelsel had geteisterd, onderstreepte deze beduchtheid, die in de komende jaren met regelmaat in het politiek debat naar voren zou komen. Geïnspireerd door het voorbeeld van de Duitse Bondsdag wist de Kamer zich op instigatie van pvda-woordvoerder Melkert en oppositieleider Bolkestein in het ratificatiedebat een recht van nadere bemoeienis met de overgang naar de laatste, definitieve, fase van de EMU te verwerven. De status ervan bleef omstreden. Premier Lubbers ontkende dat er een uitstaprecht, vergelijkbaar met het Britse en Deense afzijdigheidrecht, voor Nederland gecreëerd kon worden. Bolkestein meende dat er wel degelijk een ‘feitelijke uitstapclausule’ tot stand gebracht was.⁹⁰

Ondanks een levendig Kamerdebat met een nieuwe Europa-kritische toon kwam de ratificatie van Maastricht geen ogenblik in gevaar. Van begin af aan was duidelijk dat de regeringspartijen en D66 het Europese Unieverdrag zouden steunen. Uiteindelijk gaf in weerwil van Bolkesteins uitgebreide kritiek ook de vvd er haar fiat aan. Met een overgrote meerderheid van 137 van de 150 stemmen (Groen Links en de kleine christelijke fracties stemden tegen) keurde de Tweede Kamer op 12 november 1992 het Verdrag goed. Een maand later volgde met eendere verhoudingen de Eerste Kamer.

In weerwil van deze grote meerderheden was de Europese Unie, die per 1 november 1993 in werking zou treden, van haar oprichting af aan voorwerp van verdeeldheid en debat in de Nederlandse politiek, op een grotere schaal dan de Europese Gemeenschap dat ooit was geweest. De nieuwe dimensies van het politieke debat werden vooral in de kolommen van *NRC Handelsblad* verwoord. vvd-leider Bolkestein schetste doemdenkend een Europa dat ‘het spoor bijster’ geraakt was. De eurosclerose⁹¹ was weer terug; ze was eigenlijk nooit weg geweest. Daarmee waren Europa en Nederland, aldus Bolkestein, bij een nieuwe waterscheiding geraakt, waarbij de doelen van het proces van Europese integratie heroverwogen dienden te worden: ‘Wij moeten opnieuw overdenken wat de doelstellingen van de Gemeenschap zijn, welke middelen het meest geschikt zijn om die doelstellingen te bereiken, wat de maximale omvang van de Gemeenschap is en wat er zal overblijven van de staten waarin wij ons thuis voelen.’ Een nadere afbakening van de taakverdeling tussen de lidstaten en Brussel was geboden, het subsidiariteitsbeginsel was in dezen te vaag. Brusselse bemoeienis met industriepolitiek, onderwijs en volksgezondheid diende te worden uitgesloten. Het sociale protocol bij Maastricht moest worden afgevoerd: ‘Washington

bepaalt niet de maximale werktijden van volwassenen in wat de grootste federale staat ter wereld is. Moet Brussel dat wel doen voor een Gemeenschap die nog lang geen federatie is?’⁹²

De liberale voorman werd van repliek gediend door pvdA'er Jurgens, eveneens lid van de Tweede Kamer en voorzitter van de Vaste Commissie voor EG-Zaken. Hij verheugde zich erover dat Bolkestein zich sinds medio 1992 opwierp als kritisch nationaal geweten inzake Europa: ‘Voor het publieke debat is het plezierig dat nu, naast de kleine Christelijke fracties en Groen Links, ook de vvd-fractievoorzitter zich eurosceptisch uitlaat.’⁹³ En hij achtte het goed dat de vanzelfsprekendheden in de Nederlandse EG-consensus ter discussie werden gesteld. ‘Het kan zijn dat wij met z'n allen veertig jaar op een verkeerd spoor hebben gezeten.’ Maar dan verdiende een gezamenlijke ‘agonizing reappraisal’ van die consensus (‘waartoe ook de vvd steeds heeft behoord’) de voorkeur, boven ‘de wat benauwd aandoende kritiek van Bolkestein’, waarin Jurgens de Europese idealen node miste. Nog beter zou zijn een ‘waarlijk Europees initiatief (...) een reveil van de geestdrift voor Europese integratie, tegen ontwakend nationalisme, voor een samenwerking die recessie en onderlinge oorlog uitbant; een initiatief zoals in de jaren vijftig de aanzet werd tot de EG.’⁹⁴

4.9. TOT BESLUIT

Wie zich beperkt tot het kijken naar de stemverhoudingen in de Tweede Kamer zou voor de periode 1986-1993 de indruk kunnen krijgen dat de consensus in de Nederlandse politiek over de wenselijkheid van een verenigd Europa op communautaire grondslag geen verandering van fundamentele aard onderging. Twee nieuwe Europese verdragen die de ontwikkelingsgang van de Gemeenschap in deze periode markeerden, te weten de Europese Akte (1985) en het Verdrag van Maastricht (1992), kregen de steun van de fracties van CDA, pvdA, vvd en D66. Even herkenbaar uit het verleden waren de tegenstemmen van de in de nieuwe partijformatie Groen Links opgaande partijen ter linkerzijde (PPR, PSB, CPN, EVP) en die van de confessionele partijen aan de rechterkant van het politieke spectrum (SGP, RPF en GPV). Deze indruk van continuïteit en stabiliteit doet echter geen recht aan enkele betekenisvolle verschuivingen in opvattingen en attitudes, zowel in de gelederen van de ‘consensus’ als in het kamp van de tegenstanders ervan. Onder de oppervlakte van het dagelijkse politiek bedrijf vormden zich nieuwe benaderingen van Europa en het Nederlandse Europabeleid.

Toegegeven, bij het eerste van de twee ijkpunten prevaleerde onverkort

de continuïteit. De Europese Akte kon rekenen op overtuigde steun van de vertrouwde Kamermeerderheid. Geen wonder: de voltooiing van de interne markt, de intensivering van meerderheidsbesluitvorming en de verruiming van de beleidsterreinen waarop de Gemeenschap zeggenschap zou genieten, alle waren ze meerjarige punten op het Europese verlanglijstje van de Nederlandse beleidselite geweest. De opwaardering in de Europese Akte van het Europees Parlement in het kader van de zogenoemde samenwerkings-procedure was welkom, al ging ze de Nederlandse parlementariërs nog lang niet ver genoeg. Deze tekortkoming kon in het klimaat van de toenmalige verhoudingen zonder risico breed uitgemeten worden.

Het einde van de Koude Oorlog bracht daarin een fundamentele verandering. De democratische revoluties in Midden- en Oost-Europa, de val van de Berlijnse muur, de vereniging van de twee Duitslanden, ze veranderden de geopolitieke situatie voor de landen van West-Europa ingrijpend met als gevolg dat de Europese integratie-idealen drastisch aan vrijblijvendheid verloren. Met het wegvallen van de Oost-Westtegenstelling werd de ontwikkeling van de Gemeenschap tot een politieke federatie van staten met gemeenschappelijk beleid ook op de terreinen van het buitenlands en veiligheidsbeleid een reële mogelijkheid. Daarmee werd tevens toetreding van de neutrale staten in Europa (Oostenrijk, Finland, Zweden) en – op de langere termijn en veel ingrijpender – die van de voormalige communistische landen van Midden- en Oost-Europa van een ver verwijderd ideaal tot een concrete politieke uitdaging gepromoveerd. Hoe ontwikkelde het tot dan toe zo homogene Nederlandse Europa-streven zich onder deze veranderende omstandigheden? In de aanloop naar Maastricht hield zowel regering als (een groot gedeelte van) de Tweede Kamer in eerste instantie vast aan het ideaalbeeld van een bovenstatelijk communautair Europa met grote zeggenschap voor de Commissie en het Europees Parlement en gemeenschappelijk Europees beleid op basis van meerderheidsbesluitvorming in de Raad van Ministers op een groot aantal beleidsterreinen. Onder die laatste vielen naast de beoogde Economische en Monetaire Unie nu ook de – vanwege hun politieke gevoeligheid voorheen ondenkbare – terreinen van het buitenlands en veiligheidsbeleid en dat van de justitiële en politieke samenwerking. Het op deze leest geschoeide Nederlandse verdragsvoorstel werd onder applaus van de Kamerleden aan de Europese partners voorgelegd.

De deconfiture van dit Nederlandse voorstel op Zwarte Maandag (1 oktober 1991) fungeerde als een vernieuwende prikkel en katalysator in de Nederlandse gedachteontwikkeling aangaande Europa. Het openlijkst bleek dit het geval te zijn voor de vvd, een partij die – gestimuleerd door haar

nieuwe rol als oppositiepartij – eerder dan de andere partijen tekenen van een worsteling met de consensus vertoonde. In zijn betoog naar aanleiding van Zwarte Maandag benadrukte partijleider Bolkestein zowel de continuïteit als het contrast: als tevoren steunde de vvd de regering in haar streven de bevoegdheden van het Europees Parlement te versterken. Europa moest democratisch zijn. Maar nadrukkelijk nam ze afstand van het doel van een federatie met bovenstatelijke zeggenschap op het terrein van de buitenlandse betrekkingen. Deze was namelijk, stelde ze nu, wenselijk noch haalbaar.

Zo leidden de nieuwe wereldverhoudingen en de eruit voortvloeiende concretisering van het voorheen geenszins scherp omlinjende ideaal van een Europese bovenstatelijke constructie voor het eerst tot barsten in de communautaire consensus. Had het einde van de Koude Oorlog voor cda en pvda de voorheen zo vanzelfsprekende prioriteit van de atlantische veiligheidsverhoudingen ter discussie gesteld en daarmee europeanisering van het veiligheidsbeleid bespreekbaar gemaakt, de vvd leek hier welbewust op een naar bevoegdheden minder ambitieus, beperkter Europa te willen aansturen. Bolkesteins koerswending was de opmaat naar een meer algemene heroriëntatie in de vvd, waarbij eurokritische noties de plaats overnamen van het traditionele communautaire of federalistische Europese ideaal. De aanzetten van pvda-fractievoorzitter Wöltgens tot een kritischer stellingname van zijn partij jegens Europese samenwerking en integratie sorteerden beduidend minder effect. In het cda en in d66 bleef het communautaire ideaal vooralsnog onverkort overeind.

Zwarte Maandag, het getouwtrek in en rond ‘Maastricht’, de koerswending van de vvd, de zorgen omtrent de Deense en Franse referenda en bovenal – en als gevolg van dit alles – het beduidend defensievere Haagse discours inzake Europa maakten duidelijk dat de traditioneel communautaire toonzetting van het Europese debat haar vanzelfsprekendheid verloren had. Het duidelijkst zien we dit aan de verschuivende invulling van de oppositierol. Ten tijde van de besprekingen over de Europese Akte voerde de pvda oppositie tegen het kabinet Lubbers II door *meer* Europa te eisen, ten tijde van ‘Maastricht’ pleitte de ten opzichte van het kabinet Lubbers III oppositionele vvd voor nadrukkelijk *minder* Europa.

HOOFDSTUK 5

1994-2001:

Europa wordt binnenland

Anjo G. Harryvan en Jan van der Harst

5.1. INLEIDING

Het Verdrag van Maastricht, in werking getreden in november 1993, markeerde het einde van een periode van optimisme die in 1985 met de Europese Akte was begonnen. In het voorgaande hoofdstuk werd al gerefereerd aan de moeizame procedure van verdragsgoedkeuring in de lidstaten en aan de eerste voorzichtige rimpelingen in de houding van de publieke opinie ten opzichte van Europa. Tegelijkertijd manifesteerden zich in snel tempo uiteenlopende problemen als oplopende werkloosheid, de tijdelijke ineenstorting van het Europees Monetair Stelsel (EMS) en de onmacht van de Europese Unie een rol van betekenis te spelen in het conflict in het voormalige Joegoslavië.

Ook trad er verandering op in de aanvankelijk positieve houding van de lidstaten ten opzichte van uitbreiding naar Midden- en Oost-Europa (het proces van ‘verbreding’). Het einde van de Koude Oorlog zou weliswaar spoedige en geruisloze toetreding van de voormalige ‘neutralen’ Oostenrijk, Finland en Zweden mogelijk maken (in 1995), maar het lidmaatschap van de zich midden in een transformatieproces bevindende ex-communistische landen was een ander verhaal. De EU-lidstaten maakten zich niet alleen zorgen over de rechtsstatelijke ontwikkeling van het voormalige Oostblok – inclusief naleving van mensenrechten en bescherming van minderheden in de betreffende landen – maar schrokken ook terug voor de vele extra kosten die het uitbreidingsproces met zich mee zou brengen, vooral op de terreinen van het landbouw- en structuurbeleid. De jaren negentig werden dan ook beheerst door gesteggel over nationale bijdragen, waarbij vooral de rijkere lidstaten zich steeds terughoudender gingen opstellen bij het voteren van afdrachten aan de EU. Gekoppeld aan de ‘verbreding’ was er het vraagstuk van ‘verdieping’ van de Unie, waarmee bedoeld werd de hervorming van de Europese instellingen en de aanpassing van besluitvormingsprocedures.

Velen deelden de mening dat de uit de jaren vijftig stammende institutionele structuur bij een grootscheepse uitbreiding van het lidmaatschap aan grondige herziening toe was. Dit was ook de teneur van een redevoering (op 12 mei 2000) van de Duitse minister van Buitenlandse Zaken Joschka Fischer over de finaliteit, het einddoel, van het integratieproces. Fischer beoogde met zijn voorstellen de ontwikkeling van een federale unie, maar ontving hiervoor weinig steun. De lidstaten stelden zich in deze periode terughoudend op en de voor institutionele hervorming bedoelde Europese topconferenties van Amsterdam (1997) en Nice (2000) resulteerden in moeizame en veelal ingewikkelde compromissen. Wel werd er overstemming bereikt over het Stabiliteits- en Groeipact, dat moest garanderen dat de lidstaten zich zouden houden aan enkele harde financieel-economische criteria teneinde op termijn een stabiele eenheidsmunt te kunnen invoeren en handhaven. De grote vraag was of de criteria ook in economisch zware tijden overeind gehouden konden worden.

Brusselse besluitvorming drong dieper dan tevoren door in de samenleving. Paspoorten, kentekenplaten van auto's, Arboretgeving, het televisiebestel en ouderschapsregelingen – om maar enkele voorbeelden te noemen – werden Europees gekleurd. Voor politici die de beleidsvorming niet naar hun hand wisten te zetten, werd het verleidelijk de zwartepiet aan Europa door te schuiven: het ruimen van varkens en gekke koeien, het doorsturen van asielzoekers, de kritiek op het nationale drugsbeleid tot en met het drama van Srebrenica in 1995. Terwijl de komst van het internet de wereld in haar geheel kleiner maakte, kwam Europa dichterbij de burger, en tegelijkertijd hoger op de nationale politieke agenda.

5.2. HET EUROPADEBAT VAN MAASTRICHT TOT AMSTERDAM

Bij de Tweede Kamerverkiezingen van mei 1994 was de Partij van de Arbeid – ondanks een teruggang in zetels – als grootste partij uit de bus gekomen. Samen met VVD en D66 werd vervolgens een 'paarse' regering geformeerd, onder leiding van Wim Kok, met Hans van Mierlo (D66) op de positie van minister van Buitenlandse Zaken. Verliezer CDA was na jarenlang regeringsverantwoordelijkheid te hebben gedragen gedwongen plaats te nemen in de oppositie. De vraag was wat dit zou gaan betekenen voor de inhoud van het Nederlandse Europadebat.

Ook in de periode na de ratificatie van het Verdrag van Maastricht bleef de PvdA zich manifesteren als aanhanger van een verdere ontwikkeling van Europese integratie, maar het supranationale idealisme, aan de dag gelegd

in de periode 1989-1991, was verdwenen. Dit werd veroorzaakt door een aantal factoren: een oplaaierende interne discussie binnen de partij over de gewenste Europa-strategie, uitingen van ontevredenheid in de achterban, alsmede deelname aan het paarse kabinet. Premier Wim Kok stond weliswaar bekend als aanhanger van de Europese gedachte (hij had in het verleden als vakbondsvoorzitter deel uitgemaakt van het Actiecomité voor de Verenigde Staten van Europa), maar hij opereerde overwegend behoedzaam en concentreerde zich – in lijn met de traditionele Nederlandse voorkeuren – op economische en monetaire ontwikkelingen. Kok had in Maastricht als minister van Financiën aan de wieg gestaan van de Economische en Monetaire Unie en hoopte die tijdens zijn premierschap op een voor ons land bevredigende wijze daadwerkelijk tot stand te kunnen brengen. Daarnaast had de pvdA rekening te houden met de wensen van coalitiepartner vvd, die onder fractieleider Frits Bolkestein op een terughoudende Europa-koers aandrong.

Velen in de pvdA ergerden zich aan het remmende optreden van de vvd-voorman. In maart 1996, aan de vooravond van de Intergouvernementele Conferentie¹ die zou aanvangen in het Italiaanse Turijn, had Bolkestein zich op een vvd-partijraad in Bussum kritisch uitgelaten over het almaar voortgaande proces van uitbreiding met nieuwe lidstaten, alsmede over het gevaar van politieke invloed op de nog op te richten Europese Centrale Bank. Zijn twijfel over de bereidheid van regeringen om in voorspoedige tijden financiële buffers op te bouwen, verwoordde Bolkestein met de beeldende oneliner: ‘Honden kunnen geen worstvoorraad aanleggen.’ De ECB moest in zijn ogen verschoond blijven van regeringsbemoeienis en worden overgelaten aan onafhankelijk opererende bankiers. Tevens diende de consensusbesluitvorming van het Gemeenschappelijk Buitenlands en Veiligheidsbeleid intact te blijven. Als Nederland op dat terrein een heilloze federatieve koers zou varen, dreigde een tweede Zwarte Maandag. Verder omschreef Bolkestein het Europees werkgelegenheidsbeleid als ‘politiek hobbyisme.’ Hij sloot zich aan bij de Britse afwijzing van Europese inmenging op sociaal gebied. Dat laatste irriteerde pvdA-minister van Sociale Zaken Ad Melkert, die opmerkte dat ‘Bolkesteins houding ons lelijk [kan] opbreken.’ Melkert lichtte dit als volgt toe:

Frits Bolkestein zit in de verkeerde trein. Hij is ingestapt in de Intercity, die langs de Hollandse tulpenvelden voortboemelt. Terwijl premier Kok, minister van Mierlo en staatssecretaris [Michiel] Patijn in de TGV naar de Europese top in Turijn zitten [...] Als je verlangend op het strand van

Scheveningen uitkijkt over de Noordzee, impliceert dat wel dat je met je rug naar Europa staat. (...) Het gaat erom of je de tijd waarin je leeft verstaat en ziet dat het Europees belang nationaal belang is. Nederland wordt geen dienst bewezen als we in een steeds internationaler wordende omgeving aan de zijlijn gaan staan.²

pvdA-fractie leider Jacques Wallage was het eens met de kritiek van partijgenoot Melkert en beklagde zich erover dat vvd-collega Bolkestein bezig was te ‘surfen op de publieke opinie’ maar het debat in de Kamer over zijn stellingnames te ontlopen.³

Niet iedereen in de partij deelde dit standpunt. In een in augustus 1996 verschenen brochure over ‘Bolkestein en de eurosceptis’ betoogde Sam Rozemond (voorzitter van de redactieraad van het aan de pvdA gelieerde maandblad *Socialisme & Democratie*) dat ‘Bolkestein gelijk heeft als hij waarschuwt dat de eurosceptis bij uitstek wordt gevoed wanneer de politiek verwachtingen wekt die niet gehonoreerd kunnen worden.’ Rozemond dacht hierbij in het bijzonder aan het sociale beleid dat in Europa – in weerwil van verklaarde ambities – maar moeizaam van de grond kwam. Ook vond Rozemond, anders dan zijn partij, dat ‘Bolkestein en de vvd niet opportunistisch hebben gezwalkt’, maar sinds 1991 juist een ‘tamelijk consistente lijn’ hebben gevolgd. Vooral ‘met betrekking tot de eis van democratische afdekking van Europees beleid is zij misschien wel consistentere geweest dan de andere partijen,’ inclusief de pvdA, aldus Rozemond.⁴ Het was niet voor het eerst dat hij zich in kritische zin uitliet over de Europa-strategie van zijn partij. In mei 1989 had Rozemond al eens opgemerkt dat de pvdA schromelijk onderschatte wat ‘Europa 1992 voor beperkingen aan de nationale beleidsruimte oplegt.’⁵

Het denken in de partij over Europa stond dus niet stil en de discussie erover evenmin. Kort na Rozemonds publicatie over Bolkestein, in september 1996, vaardigde een commissie onder leiding van Tweede Kamerlid Maarten van Traa het rapport ‘Het buitenland van de pvdA’ uit. Het rapport begon met de fundamentele constatering dat in een zich steeds verder uitbreidende Unie het ideaal van een federaal Europa onhaalbaar geworden was:

Meer dan veertig jaar lang is een federaal Europa ons ideaal geweest. De Verenigde Staten van Europa met uiteindelijk één regering, één parlement en een gekozen president. Daarvan is het niet gekomen en zal het de komende tijd niet komen. Dat is jammer, maar onvermijdelijk als we recht willen doen aan de nieuwe situatie in Europa na het verdwijnen van de Muur in Berlijn en het Sovjet-communisme in 1989.

Dit betekende overigens niet dat Europa minder relevant was geworden. De pvda moest zich blijven inzetten voor de bevordering van ‘actieve integratie.’ Ook vond de commissie dat Nederland binnen de EU moest afzien van het gebruik van nationale veto’s en moest accepteren dat het dan in sommige gevallen ‘overstemd’ zou kunnen worden. Voortgang van de integratie was cruciaal, ‘ook als dat proces niet naar wens verloopt vanwege het ontbreken van werkelijke democratische controle.’ Van Traa en de zijnen benadrukten:

Gesteld voor de keuze: eerst meer democratie of eerst meer beleid in Europa, kiezen wij voor het laatste. Dit is een praktische keuze. Natuurlijk vinden wij ook dat er meer transparantie en controle moet komen op de interne markt en de Europese besluitvorming, maar daar kunnen wij nu niet altijd op wachten.

Verder diende de uitbreiding van de Unie onverwijld te worden ondersteund: De ‘pvda is er geen voorstander van de verdieping vooraf als voorwaarde voor uitbreiding te stellen.’ Dat het ambitieuze beleid extra middelen zou vergen was niet meer dan reëel: ‘Geen cent extra meer uitgeven aan Europa kan natuurlijk niet.’⁶ Het rapport droeg de subtitel ‘Voorbij de Waterlinie’, hetgeen kon worden opgevat als impliciet commentaar aan het adres van Bolkestein en diens vermeende provincialisme, waaraan ook minister Melkert in een eerder stadium uiting had gegeven.

Het pvda-rapport – in grote lijnen een ondersteuning van de Europapolitiek van het paarse kabinet – kreeg een vernietigende recensie in het dagblad *Trouw* van CDA-europarlementariër Arie Oostlander. Oostlander constateerde allereerst dat het rapport op een ‘halfslachtige wijze’ afrekende met het ideaal van een federaal Europa, aangezien het tegelijkertijd pleitte voor ‘actieve integratie.’ Verbazingwekkend vond hij de keuze die het rapport-Van Traa maakte tussen democratie en beleid:

Het rapport kiest voor een autonome en onzichtbare bureaucratie. Want ‘op transparantie en controle kunnen we niet wachten.’ Men bedenke dat dit geschreven wordt onder het voorzitterschap van Maarten van Traa, die zojuist het IRT-onderzoek⁷ achter de rug heeft!

Tevens laakte Oostlander de stelling dat uitbreiding van de Unie naar Centraal Europa ‘best kan plaatsvinden zonder het geschikt maken van de Unie voor deze uitbreiding.’ De CDA’er verwachtte dat een dergelijke stellingname vooral de Britse eurosceptici tevreden zou stellen: ‘Nóg een medestander

voor de vernietiging van de EU!’⁸

Ook binnen de pvdA werd het rapport van de commissie-Van Traa onder vuur genomen. Partijideoloog en (bijzonder) hoogleraar Bart Tromp constateerde een gebrek aan diepgang en stelde: ‘Als een van mijn studenten met een werkstuk van dit niveau komt, stuur ik het terug.’⁹

De nadruk die het kabinet-Kok legde op de ontwikkeling van de EMU en de invoering van de euro bracht in toenemende mate onrust teweeg in pvdA-gelederen. Tromps collega-partijideoloog Jos de Beus wekte de irritatie op van de premier door zich pessimistisch uit te laten over de invoering van de eenheidsmunt euro: ‘De partij denkt dat de EMU de wieg is van een sociaaldemocratie op Europese schaal, maar ik vrees dat de pvdA bezig is haar eigen graf te graven.’¹⁰ De Beus was een van de ondertekenaars van een manifest waarin een groot aantal academici waarschuwde dat de strenge EMU-criteria voor de overheidsfinanciën zouden leiden tot ontmanteling van de publieke sector en tot verdere aantasting van de positie van sociaal zwakkeren in Europa.¹¹ Ook Paul Kalma, directeur van de Wiardi Beckmanstichting (wetenschappelijk bureau van de pvdA), ventileerde zijn onvrede hierover. Hij verwees naar de situatie in Frankrijk waar de juist aange-treden socialistische premier Lionel Jospin veel minder terughoudend was met het naar voren brengen van zijn kritiek op de EMU en op het vigerende economisch liberalisme in de Unie dan Kalma’s partijgenoten in het kabinet. Kalma vroeg zich af of de pvdA niet ‘te modern’ wilde zijn en merkte op dat de authentieke Jospin ‘bewijst dat het ook zonder geföhnde haren en mediaspecialisten kan.’ Wat hij waardeerde in Jospin was dat deze het aandurfde openlijk verzet te bieden tegen een ‘beleid dat de nationale overheden aan steeds strakkere regels bindt, de werkloosheid op haar beloop laat en de tegenstellingen binnen Europa onnodig vergroot.’ Kalma ergerde zich eraan dat in Europa ‘de meest elementaire vormen van openbaarheid ontbreken’ en wees zijn beschuldigende vinger in één bepaalde richting:

Inmiddels weten we wie we daarop, meer dan ooit, kunnen aanspreken: de sociaaldemocratische partijen in Europa, die in maar liefst dertien van de vijftien landen van de EU regeringsverantwoordelijkheid dragen, in drie zelfs als enige regeringspartij; en die in negen van de vijftien gevallen de minister-president leveren.¹²

Het CDA – naar zeteltal de tweede partij en na langjarige regeringsdeelname in de oppositie terechtgekomen – hield hardnekkiger dan de pvdA vast aan de vertrouwde communautaire en profederale lijn, zoals impliciet bleek

uit de bovengenoemde kritiek van Europarlementariër Oostlander op het rapport van de commissie-Van Traa. Maar ook in CDA-kringen was er geen sprake meer van onversneden federalisme. In het partijrapport 'Nieuwe wegen, vaste waarden' (1996) werd de partijlijn als volgt verwoord:

De Europese Unie is nodig om een antwoord te bieden op grensoverschrijdende vraagstukken én om een eigen identiteit te kunnen behouden. Dat vraagt om een economische, monetaire en politieke unie die in staat is de markt te ordenen, de munt te waarborgen en effectief op te treden op de terreinen van vrede en veiligheid, politie, justitie, het milieubeleid en het vreemdelingenbeleid. Dat vraagt ook om een Unie die door strikte toepassing van subsidiariteit juist ruimte laat voor nationale diversiteit.¹³

Zoals fractieleider Enneüs Heerma het in de Tweede Kamer verwoordde: 'We zijn "pro-Europees", maar "realistisch en op punten kritisch."' Net als in de voorgaande periode bleef subsidiariteit een kernwoord in de Europastrategie van het CDA. Besluitvorming moest zo dicht mogelijk bij de burger plaatsvinden en bevoegdheden dienden alleen dan aan Brussel te worden overgedragen als 'die daar op een doelmatiger manier kunnen worden gehanteerd.'¹⁴

Deze 'realistische' benadering van Europa maakte het tegelijkertijd moeilijk voor het CDA om zich in de oppositie te profileren tegenover het kabinet-Kok-Van Mierlo. In grote lijnen steunde de partij de Europalijn van het kabinet. Een van de weinige onderdelen waarbij voor een alternatieve benadering werd gekozen, betrof de plaats van het in Nederland gevoerde drugsbeleid in breder Europees verband. Vooral vanuit Frankrijk en Duitsland was er forse kritiek gekomen op de liberale aanpak van de verkoop en het gebruik van softdrugs in Nederland, vanwege de aantrekkende invloed ervan op de jeugd in de omliggende landen. De Franse president Jacques Chirac had premier Kok er persoonlijk over aangesproken. CDA-Tweede Kamerlid Jaap de Hoop Scheffer merkte naar aanleiding hiervan op:

Hoe kun je enerzijds blijven streven naar en blijven pleiten voor verdere Europese integratie als je je anderzijds met een onderdeel van je nationale beleid steeds verder van de hoofdstroom in Europa af beweegt? Het gaat mij niet om de vraag of die hoofdstroom gelijk heeft of dat wij gelijk hebben, maar het gaat mij om het debat over de keuzen. (...) Ik denk dat de spanning tussen die twee elementen groter is dan de regering aanneemt.¹⁵

Voor CDA-justitiewoordvoerder in de Tweede Kamer Wim van de Camp was het wél duidelijk wie er gelijk had. In de pers stelde hij: 'Drugs? We zijn veel te tolerant geweest.' Van de Camp constateerde dat 'mensen de overlast in en om coffeeshops zat zijn' en dat het aantal coffeeshops resoluut moest worden teruggedrongen. Over de Nederlandse positie in Europa zei hij:

Het is toch heel gek wanneer één EU-land zegt: 'Graag alle economische voordelen van Europa, maar anderen mogen geen invloed hebben op ons drugsbeleid.' Dat is naïef; tachtig procent van de heroïne in Noord-Frankrijk komt uit Rotterdam. Het buitenland heeft dus wel degelijk met ons drugsbeleid te maken.¹⁶

Het drugsstandpunt van het CDA vond geen gehoor bij de paarse coalitie. Binnen de VVD bestond er weliswaar enige sympathie voor de christendemocratische kritiek, maar Bolkestein en de zijnen waren niet van zins op dit dossier tegen de kabinetsmeerderheid in te gaan. Het CDA was bovendien te verzwakt en te weinig gewend aan de oppositierol om een geloofwaardige vuist tegen 'paars' te kunnen maken.

De verhouding coalitie-oppositie zou ook in de latere jaren van 'paars' de stellingnames inzake het drugvraagstuk in belangrijke mate bepalen: toen de Europese Commissie in november 1999 een 'strategie' voor de preventie van drugsgebruik en hulp aan drugsverslaafden publiceerde, juichten alle grote fracties een Europese aanpak toe. De Kamerleden Gerrit Jan van Oven (PvdA), Atzo Nicolaï (VVD) en Boris Dittrich (D66) beklemtoonden daarbij de successen van het Nederlandse beleid, in het bijzonder het daarin gemaakte functionele onderscheid tussen soft- en harddrugs. CDA-woordvoerder Van de Camp daarentegen zag een Europese aanpak als een mogelijkheid het 'geïsoleerde' Nederlandse beleid, waar de Franse president Chirac met recht en rede stelling tegen had genomen, op een nieuwe – minder tolerante – leest te schoeien.¹⁷

De VVD bleef zich door de jaren negentig heen kritisch opstellen ten opzichte van Europa, al was zij door regeringsdeelname aan het kabinet-Kok nu en dan gedwongen concessies te doen aan de meer Europees gezinde partners PvdA en D66. Tegelijkertijd was Bolkestein, die als fractievoorzitter in de Kamer was gebleven, er niet de persoon naar om zich door de coalitiegenoten al te zeer de les te laten lezen. Hiervoor is gerefereerd aan de kritiek die hij opriep bij PvdA-coryfeeën Melkert en Wallage, die hem verweten te 'boemelen langs de Hollandse tulpenvelden' en te 'surfen op de publieke opinie.' Ook binnen zijn eigen partij stuitte Bolkestein op tegenstand, vooral

van het liberale smaldeel in het Europees Parlement. EP-lid Gijs de Vries probeerde in de Nederlandse pers de interne tegenstellingen te verbloemen, maar slaagde daar maar moeizaam in. De Vries over zijn relatie met Bolkestein:

Het valt niet te ontkennen dat onze toon hier en daar van elkaar verschilt. Zegt hij tegen Europa ‘nee, mits’, ik vind ‘ja, tenzij’. Het is onzin te doen alsof het de bedoeling van de Unie zou zijn om nationale belangen weg te poetsen. De EU is bedoeld tegengestelde nationale belangen beheersbaar te houden.

De Vries had zich geërgerd aan Bolkestein die – in een reactie op een uitspraak van minister van Buitenlandse Zaken Van Mierlo – had gezegd dat het ‘aanscurken van Nederland bij een Frans-Duitse as niet wenselijk is.’ Want, zo vervolgde Bolkestein, ‘wie zich dienstbaar opstelt krijgt meestal een trap.’ In plaats daarvan bepleitte hij als voorheen een oriëntatie op het Verenigd Koninkrijk. De Vries noemde de opmerkingen van Bolkestein hierover ‘niet het sterkste deel van zijn betoog.’ In zijn visie was het ‘kristalhelder dat je, gezien de machtsverhoudingen binnen Europa, in Parijs en Bonn moet zijn.’ Want ‘wie het nationale belang hoog heeft, doet er goed aan zijn heil niet primair bij Groot-Brittannië te zoeken.’¹⁸

De Europalijn van Bolkestein lag nog steeds moeilijk in de partij. Hij werd niet alleen bekritiseerd door ‘Straatsburg’, ook ondervond hij tegenstand in de vvd-gelederen in de Eerste Kamer, waar de integratiegezinde oud-Minister Wim van Eekelen optrad als woordvoerder voor Europese zaken. Van Eekelen werd juist in die tijd benoemd tot voorzitter van de Europese Beweging Nederland, niet bepaald een club van eurosceptici. Zelfs met de geestverwante ministers in het paarse kabinet had Bolkestein nu en dan aanvaringen, bijvoorbeeld over de mogelijke toetreding van Turkije, waartegen hij zich hardnekkig verzette.¹⁹

Wel kon Bolkestein rekenen op de onvoorwaardelijke steun van zijn eigen Tweede Kamerfractie. In overeenstemming met zijn fractie- en partijleider ventileerde Europa-woordvoerder Frans Weisglas de mening dat de EU zich moest beperken tot een aantal kerntaken, ‘op een niet-bureaucratische en niet-overgereguleerde manier.’ Bovendien ‘moeten we een streep zetten door ideeën over een Verenigde Staten van Europa met Brussel als hoofdstad en Chirac als president. Daar zitten we niet op te wachten.’²⁰ Eind maart 1996, tijdens een debat in de Tweede Kamer, stond de vvd vrijwel alleen met haar afwijzing van het streven van minister Van Mierlo naar

meerderheidsbesluitvorming op buitenlands politiek gebied en met haar verwerping van plannen om te komen tot een EU-werkgelegenheidsbeleid.²¹ Ofschoon Weisglas zijn partij niet eurosceptisch achtte maar ‘nuchter en realistisch’, gaf hij toe dat de vvd zich beduidend minder federaal opstelde dan voor de val van de Muur. Maar, zo citeerde hij zijn leider Bolkestein: ‘Zij die geen gedachten hebben, kunnen ook niet van gedachten veranderen.’²²

Een van de trouwste volgelingen van Bolkestein was het jonge vvd-fractielid Hans Hoogervorst, financieel woordvoerder in de Kamer. Hij was het die in december 1994 – tegen de zin van de coalitiepartners pvda en d66 – de knuppel in het hoenderhok gooide in de kwestie van de financiële afdrachten van Nederland aan de EU.²³ Ook in de jaren erna zou Hoogervorst zich met grote regelmaat met deze kwestie bezighouden.²⁴ Hij was hiertoe mede geïnspireerd door de Duitse minister van Financiën Theo Waigel, die een substantiële korting op de Duitse afdrachten had bepleit. Een korting van drie à vier miljard gulden (tussen de 1,6 en 1,8 miljard euro) per jaar diende, volgens de berekening van Hoogervorst, naar de Nederlandse schatkist te vloeien dan wel ten goede te komen aan subsidie-ontvangende Nederlandse burgers en bedrijven. Hoogervorst drong er bij zijn partijgenoot en minister van Financiën Gerrit Zalm op aan om zich hiervoor in Europa sterk te maken. Hoogervorst realiseerde zich dat het niet gemakkelijk zou zijn de tegenstribbelende coalitiegenoten van de noodzaak van een korting te overtuigen.²⁵ Hij signaleerde dat ‘het ministerie van Buitenlandse Zaken [lees: Hans van Mierlo, maar het is eigenlijk de hele cultuur daar] het nog steeds heel ordinair vindt om over netto-posities in Europa te praten, omdat we toch zo’n ongelooflijke profiteur van Europa zijn.’ En de pvda ‘vindt het altijd heerlijk om geld aan het buitenland te geven.’ Bij binnenlandse uitgaven ‘zijn ze bij de pvda wat steviger geworden’, aldus Hoogervorst, ‘maar voor het buitenland moet de kraan altijd weer open kunnen.’²⁶ Zalm zou zich de aanmaning van Hoogervorst ter harte nemen. Met instemming van het kabinet-Kok was zijn beleid erop gericht de Nederlandse afdrachten aan Europa substantieel naar beneden te brengen.

De vvd-lijn ten aanzien van Europa contrasteerde sterk met die van coalitiepartner d66, dat ook in de periode na 1994 duidelijk stelling bleef nemen voor verdergaande Europese integratie. Vooral gedurende de eerste jaren van de parse regering wist d66-minister van Mierlo een pro-Europees stempel te drukken op het Nederlandse regeringsbeleid.²⁷ Zijn partij zag dit met genoegen aan. De beleidsrapporten die Van Mierlo’s ministerie in deze periode uitbracht²⁸ ademden een sterk supranationale inslag, ook als het ging om tot dan toe intergouvernementeel gereguleerde aangelegenhe-

den als het Europese gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid en het beleid ten aanzien van politieke en justitiële samenwerking. Juist op deze gebieden hoopte Van Mierlo tijdens het Nederlandse EU-voorzitterschap in de eerste helft van 1997 een doorbraak te kunnen bewerkstelligen. Zijn partij gaf onomwonden steun aan deze strategie, maar moest tegelijkertijd constateren dat coalitiepartner VVD een andere zienswijze was toegegaan. D66-europarlementariër Jan-Willem Bertens zei hierover in december 1996:

Paars is Europees. Alleen de Tweede Kamerfractie van de VVD zie je vasthouden aan een anti-Europese lijn die er niet is bij de Eerste Kamer en de Eurofractie. Dat is jammer.²⁹

Zelf herhaalde Bertens de bekende D66-stellingname dat de Europese samenwerking oorlog voorkomt, tot economische groei leidt en Nederland de mogelijkheid biedt problemen op te lossen, die het niet meer alleen kan oplossen. 'In welke vorm die samenwerking gegoten wordt is niet belangrijk; wel dat er sprake moet zijn van daadkracht en democratie.' Bertens maakte zich zorgen over de veranderende houding van het grote publiek. De politieke partijen, de media en de scholen zouden in zijn ogen meer aandacht aan Europa moeten geven: 'De bevolking moet voorgelicht worden, anders krijgen de mensen die tegengas willen geven te veel ruimte.' Bertens verweet ook zijn eigen partij hierin tekort te schieten.³⁰

Van Mierlo's ministerschap bracht de partij in een delicate positie, vooral ten tijde van het Nederlandse EU-voorzitterschap gedurende de eerste zes maanden van 1997. De drukbezette minister was dikwijls op reis en zag ondertussen zijn partij in de opiniepeilingen wegzakken, oplopend tot een virtueel verlies van maar liefst 10 zetels. 'Zonder Van Mierlo is D66 stuurloos', kopte *Elsevier* in maart. Ook inhoudelijk kampte de minister met een probleem: 'Van Mierlo verwoordt intern nog steeds zijn hoge Europese idealen, maar in het volle licht van de cameralampen moet hij zich bescheiden opstellen.(...) Zodra Van Mierlo te veel ambitie laat blijken voelen de Europese partners zich overdonderd en dreigt een nieuwe *Black Monday*.' De in de aanloop naar het voorzitterschap opgestelde beleidsvoornemens moesten in het overleg met de partners danig worden bijgesteld. Aldus dreigde volgens *Elsevier* het Nederlandse voorzitterschap te ontaarden 'in een mislukking voor Nederland, een nederlaag voor Van Mierlo en een drama voor D66'.³¹

Deze federalistische pro-Europese benadering ondervond in eigen gelederen nog altijd brede ondersteuning. Slechts een enkeling zette vraagtekens bij de koers van de partij. Zoals Marcel Groothuizen, voorzitter van de

werkgroep Buitenland, die in een opiniestuk zijn twijfels uitsprak over de vanzelfsprekendheid waarmee D66 het Europese proces ‘als doel in zichzelf’ benaderde. Groothuizen vond het tijd worden voor een ‘meer instrumentele benadering van het integratie-begrip’, bijvoorbeeld als het ging om de uitzending van militairen (‘moet blijven geschieden na instemming van het Nederlandse parlement’) of om het mensenrechten- en ontwikkelingsbeleid van de Unie. ‘Een GBVB moet geen doel op zichzelf zijn.’³² Groothuizen kreeg binnen de partij echter weinig applaus voor deze alternatieve zienswijze. Van Mierlo’s leiderschap en opvattingen waren nog altijd onbetwist.

In de periode 1994-2001 was oppositiepartij GroenLinks in een steeds meer Europees-federalistische richting opgeschoven. In het Europa-debat kreeg D66 er een bondgenoot bij. Een discussienota, uitgebracht door de Eurodelegatie en de Tweede Kamerfractie in februari 1996, vermeldde expliciet dat GroenLinks – in vergelijking met enkele jaren ervoor toen het nog tegen het Verdrag van Maastricht had gestemd – anders over Europa was gaan denken:

De keuze vóór Europa wordt vooral gemotiveerd door de grote politieke uitdagingen van het huidige tijdsgewricht: duurzaamheid, solidariteit en veiligheid. Hiervoor is, naast een nationale en mondiale, ook een Europese aanpak nodig. Omwille van democratie en effectiviteit heeft GroenLinks een principiële voorkeur voor communautaire regelingen boven intergouvernementele. Dat wil zeggen, besluitvorming in de EU dient zo veel mogelijk te geschieden volgens het model van de eerste pijler.³³

De omslag in het denken van GroenLinks was tevens het gevolg van ontwikkelingen bij Europese bloedverwanten, vooral de groei van de Europese groene partij vanaf 1993 en de populariteit van de leider van de Duitse Groenen, Joschka Fischer, bekend vanwege zijn eurofiële stellingnames. GroenLinks wenste zich niet op voorhand neer te leggen bij het midden jaren negentig opkomende ‘europessimisme’³⁴, waaronder blijkens de nota ook de Intergouvernementele Conferentie van 1996-1997 te lijden had: ‘Juist dit crisisbesef zou de lidstaten er tijdens de IGC toe moeten brengen om over hun schaduw heen te springen.’³⁵ Dat dit laatste in de praktijk niet of onvoldoende gebeurde, leidde er uiteindelijk toe dat GroenLinks *tegen* het afsluitende verdrag van de IGC in Amsterdam zou stemmen. Europa ging nog altijd niet *díe* richting uit – democratisch afgedekt, sociaal bewogen en ecologisch verantwoord – die de partij zich wenste. In haar stemgedrag toonde de partij zo continuïteit, maar onder de oppervlakte broeide het. Het

verschil met de oorspronkelijke stellingnames van de bloedgroepen CPN en PSP werd gaandeweg groter.

De tot nu toe besproken politieke partijen waren alle voorstander van een voortgaande ontwikkeling van de Europese integratie, ofschoon vooral in de hoek van de VVD en GroenLinks – om uiteenlopende redenen – dissidente geluiden te horen waren. Bovendien was de PvdA in een stevige interne discussie terechtgekomen. De meest terughoudende opvattingen over Europa werden nog altijd uitgedragen door vertegenwoordigers van confessioneel rechts, maar in 1994 was er een kritische groepering aan de parlementaire linkerflank bij gekomen: de Socialistische Partij.

De SP liet van begin af aan geen twijfel bestaan over de positie die zij ten aanzien van Europa wenste in te nemen. Zij liet geluiden horen die in het recente verleden nog door de intussen opgeheven partijen PSP en CPN waren verkondigd. Vooral de invoering van de euro was de SP een doorn in het oog. Partijsecretaris Tiny Kox merkte op dat met het opgeven van de gulden iets heel wezenlijks ging verdwijnen: 'ons beslissingsrecht over het huishoudgeld van de overheid.' Zijn vrees was dat de Europese Centrale Bank in Frankfurt zich slechts zou laten leiden 'door alles wat goed is voor het Europese kapitalisme en de grote ondernemingen' en dat de belangen en wensen van de gewone Europeaan daaraan ondergeschikt zouden worden gemaakt. Zo'n ingrijpende aantasting van de nationale soevereiniteit 'hebben we sinds de Tweede Wereldoorlog niet meer meegemaakt', aldus Kox. De SP zei overigens niet principieel tegen Europa te zijn. In haar visie diende de vorming van de Europese Unie de 'bekroning te zijn van een proces-van-onderaf en niet, zoals nu, het resultaat van een opgelegd juk'.³⁶

Het eveneens eurokritische standpunt van de kleine christelijke fracties werd in de betreffende periode helder verwoord door GPV-Tweede Kamerlid Eimert van Middelkoop. Van Middelkoop was blij dat het Nederlandse voorzitterschap in de eerste helft van 1997 slechts bescheiden resultaten te zien gaf. Anders dan de SP en vele anderen relativeerde hij het bestaan van een democratisch gat in Europa. Bovendien was dat gat 'onvermijdelijk.' Immers, Europa is een 'continu onderhandelingsproces' en 'al te grote openheid gedijt daar niet.' Bovendien, 'de bevoegdheid om de resultaten van die onderhandelingen te controleren kan gewoon bij de nationale parlementen berusten', zo meende Van Middelkoop. De GPV'er benadrukte nog eens dat het calvinisme een belangrijke rol heeft gespeeld bij de vorming van het Nederlandse volkskarakter, onder meer resulterend in een onderwijssysteem waarin het bijzonder onderwijs dezelfde rechten geniet als het openbaar onderwijs. Van Middelkoop: 'De gereformeerden weten dat dit belang bij de

ationale regering in betere handen is dan bij de bureaucraten in Brussel.³⁷

Ondanks de geuite kritiek keerden de confessionele partijen zich, evenals de SP, niet principieel tegen Europa. Aan de vooravond van de topconferentie in Amsterdam, die diende ter afronding van de Intergouvernementele Conferentie, liet Van Middelkoop zich tegenover het geestverwante *Reformatorisch Dagblad* zelfs in opmerkelijk positieve zin uit:

Je hebt mij nooit horen roepen dat we onze nationale soevereiniteit koste wat kost willen beschermen. Wij zijn helemaal niet tegen Europese samenwerking. We tellen onze zegeningen. Europa heeft ook vrede en welvaart gebracht. Maar we hebben wel grote moeite met de modellen waarin die samenwerking binnen de Europese Unie wordt gegoten.³⁸

De realiteit van de Europese integratie, zo lijkt het, leidde tot nuances in de opstelling van haar vroegere opposenten.

5.3. VERDRAG VAN AMSTERDAM

De Europese top van Amsterdam van juni 1997 vormde het sluitstuk van de IGC die in maart 1996 in Turiijn was begonnen. Onder Nederlands voorzitterschap kwam na twee dagen moeizaam Europese Raadsoverleg het Verdrag van Amsterdam tot stand. Als belangrijkste, maar bescheiden, resultaten van de Top konden worden opgetekend: overheveling van bepaalde bevoegdheden van de derde naar de eerste pijler, vooral op de terreinen van immigratie-, visum- en asielbeleid; uitbreiding van mogelijkheden om in de Raad van Ministers met gekwalificeerde meerderheid te beslissen; onderbrenging van de Schengenakkoorden over het vrije verkeer van personen in de EU-verdragen; en opwaardering van de positie van de Secretaris-Generaal van de Raad op het terrein van het buitenlands en veiligheidsbeleid van de Unie.

Gezien de verwachtingen gewekt in het voortraject waren de resultaten teleurstellend, maar bij de bespreking van het verdrag in de Tweede Kamer³⁹ lieten de regeringsfracties PvdA, VVD en D66 berustend weten dat er, gezien de terughoudende opstelling van de Europese lidstaten, gewoon niet meer in zat en dat het kabinet in elk geval zijn best had gedaan. Vooral op het gebied van justitie en politie was er voortgang van betekenis geboekt, zo stelde men opgelucht vast. Toch kon het beeld van een bijna mislukte top tijdens het Kamerdebat niet worden weggenomen. Omineus was dat de meest tevreden geluiden te horen waren in de eurokritische hoek. VVD-fractie leider Bol-

kestein was opgelucht dat het Stabiliteitspact aan de vooravond van de top door Minister Zalm was gered en dat daardoor het perspectief op een harde en stabiele euro dichterbij was gekomen. Enkele maanden eerder had Bolkestein nog gepleit voor een mogelijke *opt-out* voor Nederland, uit vrees dat – vanwege het ‘gesjoemel’ van een aantal partnerlanden met de monetaire criteria – de gulden zou worden ingewisseld voor een boterzachte euro.⁴⁰ De vvd-leider constateerde tevens met genoegen dat de besluitvorming over het gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid van de Unie onderhevig bleef aan het veto van de lidstaten. Pogingen van minister Van Mierlo om de ‘tweede pijler’ te supranationaliseren waren mislukt. Ook op sociaal gebied was er weinig bereikt, op een bescheiden werkgelegenheidsresolutie, ingebracht door premier Jospin, na Bolkesteins tevredenheid op dit punt werd gedeeld door de kleine confessionele partijen. Van Middelkoop (GPV) betoogde dat ‘Amsterdam’ eens te meer had aangetoond dat het Europese integratieproces zijn ‘grenzen heeft bereikt’⁴¹ en Koos van den Berg (SGP) voegde hieraan toe dat de belangrijkste dossiers ‘als hete aardappelen zijn doorgeschoven naar de toekomst.’⁴² André Rouvoet (RPF) stelde dat er aan regeringszijde sprake was van een ‘reductie van de cognitieve dissonantie’: teleurstellende resultaten en ervaringen werden door Kok en Van Mierlo als grote successen beleefd en gepresenteerd.⁴³

In de gegeven omstandigheden hield D66-fractieleider Gerrit-Jan Wolfensperger zich wijselijk op de vlakte. Gezien de grote verwachtingen die in de aanloop naar het voorzitterschap waren gecreëerd, kon zijn partij onmogelijk tevreden zijn, maar Wolfensperger realiseerde zich dat hij de meest verantwoordelijke bewindspersoon – zijn partijgenoot Van Mierlo – hierover niet te hard kon aanvallen. Ook de pvdA sloeg een milde toon aan. Beduidend kritischer was de opstelling van GroenLinks en het cda, die zich, bij monde van hun respectieve fractievoorzitters Paul Rosenmöller en Jaap de Hoop Scheffer, zorgen maakten over de toekomstige uitbreiding richting Midden- en Oost-Europa. Amsterdam was er niet in geslaagd de institutionele en beleidsinhoudelijke voorwaarden te creëren voor de door beide partijen nagestreefde uitbreiding. De stemprocedures in de Raad waren nagenoeg ongemoeid gelaten, evenals de omvang van de Europese Commissie. GroenLinks bleef zich tevens zorgen maken over het zwakke democratische gehalte van de EU. Deze zorg werd gedeeld door Jan Marijnissen van de sp, die de regering een ‘regenteske opstelling’ verweet en stelde dat ‘85% van de Nederlanders überhaupt niet weet waar het in het Verdrag van Amsterdam om gaat.’⁴⁴ Om de grote kloof tussen de burgers en hun politieke leiders te dichten pleitte Marijnissen voor de invoering van referenda over Europese

verdragen. De meest afwijzende reactie kwam van Hans Janmaat van de Centrumdemocraten. Hij vond de magere resultaten van Amsterdam nog altijd aan de hoge kant en verbaasde zich dat geen enkele grote fractie erover peinsde om op grond van artikel 93 Wetboek van Strafrecht (betrekking hebbend op het plegen van een aanslag op het Rijk der Nederlanden) de regering voor de strafrechter te brengen. Vooral de inwisseling van de gulden tegen de euro duidde op het nemen van een ‘volstrekt onverantwoord financieel risico’, aldus Janmaat.⁴⁵

Het verdrag van Amsterdam werd uiteindelijk door slechts vier partijen ondersteund – de drie coalitiepartners en oppositiepartij CDA – maar gezamenlijk waren deze vier goed voor maar liefst 126 van de 150 zetels. Zo leek de nationale pro-Europaconsensus nog altijd recht overeind te staan. Tegelijkertijd paste de parlementaire behandeling van het verdrag in een vertrouwd beeld: het was niet de eerste keer dat de Kamer ontevreden was over de in Europees verband bereikte resultaten (zie ook Europese Akte en Verdrag van Maastricht), maar dit vormde geen beletsel om toch in ruime meerderheid voor te stemmen.

5.4. NEDERLAND WIL EEN HARDE EENHEIDSMUNT

In de Tweede Kamer was de vvd-fractie de leidende actor in het verwoorden van de gerezen twijfels; zij richtte daarbij haar pijlen bovenal op het proces van monetaire eenwording. Niet dat de vvd tegenstander van de invoering van een Europese eenheidsmunt was, verzekerde fractieleider Bolkestein. Integendeel, zijn partij was indertijd akkoord gegaan met het verdrag van Maastricht juist omdat de daarin belichaamde Economische en Monetaire Unie als ‘bekroning van de interne markt de vruchten van de Europese economische integratie tot rijping zou brengen.’⁴⁶ Maar gewaakt moest worden voor de toetreding van landen die niet voldeden aan de te Maastricht overeengekomen toestemmingsvereisten, de zogenoemde convergentiecriteria.⁴⁷ Met deze zorgen stonden de vvd-parlementariërs overigens niet alleen en bij herhaling probeerde de regering de Tweede Kamer op dit punt gerust te stellen.

Ter gelegenheid van het Kamerdebat over de Europese top van Dublin van december 1996 benadrukte minister-president Kok dat de regering vast zou houden aan een strenge limiet, in het bijzonder voor de begrotingstekorten: ‘Een land waarvan je, gelet op de criteria, moet verwachten dat het tijdens het proces in moeilijkheden komt, wordt geen lid. (...) In de criteria van het Verdrag van Maastricht hebben wij de grens van 3% niet voor niks

genoemd.' Kok stelde dat, aan het staatsschuld criterium – maximaal 60% van het bruto binnenlands product – niet in absolute termen voldaan zou hoeven te worden, 'mits je in voldoende mate afdaalt naar dat percentage.' Dat was voor Nederland met zijn toenmalig schuldpercentage van ruim 80% het geval. '3% is echter 3%', vervolgde Kok, als het ging om het maximale begrotingstekort. Deze toezegging, waaraan de minister-president in latere jaren bij herhaling herinnerd zou worden, was koren op de molen van Bolkestein: 'Ik zal deze woorden in goud graveren en boven mijn bed hangen! Ik ben er erg blij mee.'⁴⁸

De aldus door regering en Kamer gedeelde zorg om naleving van de EMU-criteria gold in de eerste plaats Italië, dat met zijn torenhoge staatsschuld bij voortijdige toetreding de hardheid van de gemeenschappelijke Europese munt dreigde te ondermijnen.

Het hieruit voortvloeiende verzet van vvd-minister van Financiën Zalm tegen toelating van Italië, waarmee hij zich – niet tot zijn ongenoegen – in dat land de bijnaam 'Il duro' ('de harde') verwierf, kreeg in de Kamer brede steun.⁴⁹ Zalms vermeende dreigement af te treden bij rechtstreekse toelating van het land vond echter bij de aanwijzing van de eerste groep eurolanden in april 1998 geen uitvoering; een extra pakket belastingmaatregelen van de regering-Prodi in Rome was toereikend om de regeringspartijen en het cda voldoende vertrouwen in de duurzaamheid van de onderneming te verschaffen. vvd'er Hoogervorst, die de strenge houding van Zalm en zijn eigen fractie als katalysator achter Prodi's toezeggingen vermoedde, kreeg van zijn collegae Gerrit Ybema (D66) en Rick van der Ploeg (pvda) de plagerig-spottende opmerking dat het er wel op leek alsof de vvd-fractie de regering in Rome controleerde.

Protest tegen de gang van zaken werd voorts aangetekend door de kleinere christelijke partijen, die schending van de toelatingscriteria signaleerden; zo niet naar de letter, dan toch naar de geest. In de woorden van het GPV-kamerlid Van Middelkoop:

Een aantal landen heeft zich in de gekste bochten gewrongen om dit jaar met bevredigende cijfers te komen. Natuurlijk is dat gelukt, maar een bewijs van soliditeit is het nog niet. (...) Natuurlijk heb ik het dan vooral over Italië. Je hoeft geen last van spaghettifobie te hebben om ernstig te twijfelen aan de duurzaamheid van het Italiaanse rapport. Ze kunnen daar net zo knap boekhouden als voetballen, dat laatste overigens wel met Nederlandse inbreng.⁵⁰

Ook GroenLinks verzette zich tegen de komst van de euro. ‘Deze EMU is niet onze EMU’, verklaarde fractieleider Rosenmöller, ‘de euro is een project waarvan de politieke en economische risico’s groot zijn. Waar op terreinen als democratie, sociaal beleid en milieubeleid Europa nagenoeg stilstaat, dendert de monetaire trein voort.’ Als een afwijzing van de Europese eenwording mocht deze stellingname niet worden gezien. Rosenmöller zette zich af tegen ‘de neo-liberalen’ volgens wie Europa met de komst van de euro af zou zijn: ‘Voor ons begint het dan pas’ en ‘na de totstandkoming van de EMU zal er nog heel veel moeten gebeuren om te komen tot een écht integratieproces in Europa.’⁵¹

Een ruime Kamermeerderheid (van PvdA, VVD, CDA en D66) hechte desondanks op 15 april 1998 haar goedkeuring aan toelating van een elftal EU-lidstaten tot de euro. De kritische europrofilering van de VVD vroeg daarbij haar prijs: toen Bolkestein aangaf alsnog in te stemmen met Italiaanse deelname, kwam dat hem en zijn fractie op een kamerbreed hoongelach te staan. De Eerste Kamer achtte een debat niet nodig. Waar ten tijde van Maastricht het vervangen van de gulden door de euro nog tot een pittige gedachtewisseling voerde, werd de zaak nu bij hamerslag afgedaan.⁵²

De vraag wie als eerste president leiding aan de Europese Centrale Bank zou gaan geven, zorgde voor politieke spanning gedurende het voorjaar van 1998. Spanning in Europa, waar de kandidatuur van de Nederlandse oudminister van Financiën Wim Duisenberg door Parijs met een tegenkandidatuur van Jean Claude Trichet beantwoord werd. Maar ook in politiek Den Haag, waar het debat over hoe de Nederlandse kandidatuur te steunen hoog opliep. Bolkestein, die de Kamer verzekerde dat Parijs zich enkel door ‘glasharde opvattingen’ zou laten overtuigen, gooide de knuppel in het hoenderhok met een motie waarin hij de benoeming van Duisenberg aanmerkte als ‘zeer belangrijk (...) voor het draagvlak onder de Nederlandse bevolking voor de euro’ en dat ‘een Franse blokkade van de kandidatuur-Duisenberg de betrekkingen tussen Nederland en Frankrijk [zou] schaden’, gevolgd door het verzoek aan de regering die visie aan haar Franse evenknie over te brengen. Het leverde hem een frontale botsing op met minister-president Kok, die de motie kwalificeerde als ‘bedenklijk’, en ‘schadelijk’. De fractieleiders Wallage (PvdA), De Hoop Scheffer (CDA) en Thom de Graaf (D66) drongen er bij Bolkestein op aan de motie in te trekken. De VVD-voorman week geen millimeter, maar trok aan het kortste eind. Buiten de eigen fractie vond zijn motie enkel steun bij de Centrumdemocraten.⁵³

De benoeming van Duisenberg tot eerste president van de ECB vond doorgang, zij het dat deze gepaard ging met een verklaring van Duisenburg

zelf dat hij niet voornemens was de volledige ambtstermijn van acht jaar vol te maken. Deze formulering wekte de verontwaardiging van een aantal Kamerleden, die meenden dat de regering het met de Fransen op een akkoordje had gegooid en dat Duisenberg onder druk was gezet om tot zijn verklaring te komen. Volgens deze interpretatie zou de Nederlander na de helft van zijn ambtsperiode 'vrijwillig' terugtreden om plaats te maken voor de Franse kandidaat Trichet.⁵⁴ In zijn antwoordbrief aan de Kamer ontkende minister Zalm een dergelijk verband. Duisenberg had al eerder aangegeven dat het met het oog op zijn leeftijd onwaarschijnlijk was dat hij de volledige termijn zou uitdienen en had dat nu in een persoonlijke verklaring uitgesproken. 'Het tijdstip van aftreden wordt door hem bepaald en door niemand anders. Op basis van deze persoonlijke verklaring kan derhalve geen tijdstip worden aangegeven waarop de heer Duisenberg zal aftreden.'⁵⁵

Bolkesteins 'dollemansmotie'⁵⁶ was een van diens laatste wapenfeiten als voorzitter van de vvd-fractie. De liberale voorman leidde de kandidatenlijst van zijn partij bij de Tweede Kamerverkiezingen van mei 1998, maar trad kort erna, in juli, terug als politiek leider. Met hem vertrok een politicus die als geen ander bepalend is geweest voor de opkomst en formulering van de zogenoemde eurosceptis in Nederland. Sinds de vroege jaren negentig had hij gepleit voor behartiging van het nationaal belang in het buitenlandse beleid, voor strikte naleving van de EMU-criteria, voor verlaging van de Nederlandse nettobijdrage aan de Europese Unie en tegen verdergaande Europese bevoegdheden, bovenal op veiligheidspolitiek terrein. Was zijn bijdrage aan het debat van aanzienlijke betekenis, het effect ervan op het Nederlandse Europeabeleid bleef vooralsnog kwestieus.⁵⁷ GPV-kamerlid Van Middelkoop, die met de overige vertegenwoordigers van de kleine christelijke partijen met blijdschap de vvd-leider tot euroscepticus en daarmee tot medestander had zien ontpoppen, concludeerde dat Bolkesteins gedachtegoed 'weinig effect [heeft] gehad op het Nederlandse beleid ten aanzien van Europa. De federalisering gaat gewoon door, hoewel het niet meer zo wordt genoemd.'⁵⁸ Dit oordeel doet echter geen recht aan de langeretermijnbetekenis van Bolkesteins optreden en zijn wegbereidende rol voor de ontmanteling van de communautaire Europa-consensus, een ontmanteling die, zoals in het volgende hoofdstuk belicht zal worden, aan het begin van de eenentwintigste eeuw ook verwoording zou gaan vinden in het Nederlandse *regerings*beleid inzake Europa.

Maar ook op de kortere termijn kende Bolkestein een politiek succes in de vorm van een substantiële vermindering van de nationale bijdrage aan het budget van de Europese Unie. Het was onder de permanente aandrang

van de vvd-fractie dat het kabinet zich gedurende de tweede helft van de jaren negentig hard was gaan maken voor reductie van de Nederlandse EU-contributie. Op de top van Berlijn van maart 1999 wist het met een besparing op de nationale bijdrage van 1,43 miljard gulden (713 miljoen euro) een eclatant succes te behalen. 'Een resultaat om mee thuis te komen', meende minister-president Kok. PvdA-woordvoerder Frans Timmermans gaf achteraf ruiterslijk toe dat zijn fractie over de mogelijkheden tot contributieverlaging te somber was geweest. In een ongemakkelijke oppositie kenschetste CDA-woordvoerder Hans van den Akker het resultaat van Berlijn als 'een dode mus', wat door triomferend minister van Financiën Zalm als 'kinderachtig' werd weggezet.⁵⁹

Bij de Kamerverkiezingen van mei 1998 wonnen de regeringspartijen PvdA en vvd royaal, respectievelijk 8 en 7 zetels, ruim genoeg om het verlies van tien zetels door coalitiegenoot D66 te compenseren. Waar bovendien het oppositionele CDA opnieuw 5 zetels verloor, lag een voortzetting van de paarse coalitie in de rede. Het kabinet-Kok II (1998-2002) zou, zoals hierna nader uiteengezet, vasthouden aan de communautaire beleidsdoelen van zijn voorganger door als vanouds verruiming van de Europese beleidsbevoegdheden, meerderheidsbesluitvorming en democratische controle door het Europees Parlement als belangrijkste doelstellingen na te streven. Wel maakte het voor de presentatie van het beleid een groot verschil dat de uitgesproken federalistisch-gezinde Van Mierlo als minister van Buitenlandse Zaken werd opgevolgd door de veel terughoudender vvd'er Jozias van Aartsen.

Overigens waren Van Mierlo's federalistische overtuigingen geenszins karakteristiek voor het eerste 'paarse' kabinet Kok-I (1994-1998) geweest. Als tevoren bleven de vervolmaking van de interne markt en het tot stand brengen van een Economische en Monetaire Unie (EMU) op solide grondslag de prioriteiten van het Nederlandse beleid. Maar als het ging om communautarisering van het flankerende sociaaleconomisch beleid (sociaal beleid, werkgelegenheidsbeleid, enzovoort) toonde Nederland zich allesbehalve een gangmaker in Europa. Deze terughoudende opstelling werd door waarnemers verklaard vanuit toenemende beduchtheid in regeringskringen voor 's lands nettobetalerschap in Europa: het kabinet zou terugschrikken voor nieuw Europees beleid omdat Nederland naar hoofd van de bevolking de grootste bijdrager aan het EU-budget was geworden. Achter dergelijke financiële schroom gingen echter ook inhoudelijke reserves schuil. Met de voltooiing van de gemeenschappelijke markt en de EMU werden de klassieke Nederlandse ambities in Europa vervuld. *Beleidsharmonisatie* in Europees

verband van de genoemde beleidsterreinen zou voor de Nederlandse economie niet evident gunstiger zijn dan beleidsconcurrentie tussen de EU-lidstaten. De wenselijkheid van verdere communautarisering, helemaal waar deze afbreuk zou kunnen doen aan de economische positie van het land, kon daarmee nog slechts vanuit federalistisch idealisme en niet langer mede vanuit het Nederlands belang beredeneerd worden. Dergelijke federalistische ambities leefden traditioneel minder binnen de regering dan in het parlement.⁶⁰

De tweede oppositiepartij, GroenLinks ging in 1998 van 5 naar 11 zetels. Zij zou de komende jaren de grotere maar door ernstige interne verdeeldheid en leiderschapscrisis geplaagde CDA-fractie als relevant onderkende oppositiegroepering voorbijsteken (gesproken werd wel van het 'Rosenmöller-effect').⁶¹ In het oog sprong voorts de meer dan verdubbeling van het zeteltal van de Socialistische Partij, geleid door Jan Marijnissen, welke van twee naar vijf Kamerzetels klom. Haar scherpe oppositie tegen de invoering van de euro heeft hoogstwaarschijnlijk aan dit succes bijgedragen. De partij had in het voorjaar van 1997 aan de weg getimmerd met een grootschalige Euro-Neecampagne, waarin landelijk een miljoen actiekranten verspreid werden, vergezeld van affiches waarop tegen dreigende luchten de euro afgebeeld werd als guillotine, ondragelijke last en hakbijl. De bijgaande oproep tot een referendum over de invoering was zonder resultaat gebleven. Ook in haar achterliggende streven naar politisering van de Europese integratie bleef de SP nagenoeg alleen.⁶²

5.5. EUROPA HEEFT GEEN ANTWOORD OP DE OORLOG IN KOSOVO

Een Brits-Franse topontmoeting in het Franse St. Malo op 3 en 4 december 1998 zette de verhoudingen binnen de tweede pijler van de Europese Unie, die van het Gemeenschappelijk Buitenlands en Veiligheidsbeleid, op scherp. De nieuwe Britse Labourregering onder leiding van Tony Blair liet de traditionele Britse terughoudendheid ten aanzien van een eigenstandige rol van Europa op veiligheidspolitiek gebied varen. De Unie, aldus Blair c.s., diende in staat gesteld te worden militair autonoom op te treden, met geloofwaardige middelen om het hoofd te bieden aan internationale crises. Daartoe diende een eigen Europese strijdmacht in het leven geroepen te worden.

Dit pleidooi voor vergaande Europese defensiesamenwerking werd in de Nederlandse paarse coalitie met instemming ontvangen, met uitzondering van de VVD-bewindslieden en de VVD-fractie in de Tweede Kamer. Deze verzetten zich te vuur en te zwaard tegen een zelfstandige militaire rol van

de Europese Unie, met een beroep op het Bolkesteinse gedachtegoed dat aanzetten tot integratie buiten de economische sfeer óf ongewenst óf onhaalbaar was en de weerzin van Bolkestein jegens Europese profilering op het terrein van veiligheid en defensie in het bijzonder. Minister van Buitenlandse Zaken Van Aartsen (vvd) en zijn collega Frank de Grave van Defensie (eveneens vvd) kwamen onder zware druk van zowel de paarse coalitiegenoten als de regeringen in Londen, Berlijn en Parijs om hun verzet tegen een Europese interventiemacht op te geven. Begin december 1999 gaven de vvd-bewindslieden toe. Van Aartsen verklaarde in de Tweede Kamer – tot ongenoegen van de vvd-fractie – dat hij geen bezwaar had tegen de inzet van Nederlandse troepen en materieel voor Europees militair optreden. Zijn collega De Grave ging daar nog overheen met het lanceren van een plan voor een Europese zeestrijdmacht.

pvdA en CDA toonden zich bijzonder ingenomen met deze ‘ommezwaai’ van de vvd-bewindspersonen. vvd-kamerlid Enric Hessing daarentegen betuigde dat er met de plannen van De Grave eigenlijk niets nieuws onder de zon was: ‘We werken al samen.’ Ook zijn fractiegenoot Theo van den Doel benadrukte de continuïteit:

De geloofwaardigheid van het buitenlands beleid van de Europese Unie kan toenemen als de Europese lidstaten hun bijdrage met troepen en middelen aan de NAVO uitbreiden en de afhankelijkheid van de vs op materieelgebied verkleinen. De fractie van de vvd kan zich dus ook vinden in de notitie van de regering hierover.⁶³

De vreugde bij de coalitiegenoten en het CDA werd er niet minder om: CDA-woordvoerder Camiel Eurlings toonde zich uiterst content met ‘de draai’ die de vvd ‘op het laatste moment’ had gemaakt. Het leek erop dat Van Aartsen en De Grave ‘zich in het afgelopen jaar hebben laten gijzelen door de vvd-fractie, die mordicus tegen een Europees defensiebeleid is.’ Over de vvd-fractieleden constateerde pvdA-woordvoerder Timmermans: ‘Ze willen nu redden wat er te redden is.’ De vvd-bewindspersonen riepen bij hem het beeld op van een spookrijder die te lang had geroepen dat alle andere automobilisten op de verkeerde weghelft reden.⁶⁴

Overigens was ook binnen de vvd-partijgelederen zelf de aanvankelijk robuuste afwijzing van een toekomstige Europese Veiligheids- en Defensie-identiteit⁶⁵ omstreden geweest. Kritisch vvd-prominent en Eerste Kamerlid Van Eekelen duidde het zelfsolement van zijn partij ten aanzien van Europese defensie als doorgeschoten atlanticisme: ‘Het was een beetje het door-

ijlen van het Bolkestein-effect.⁶⁶ Net als zijn roemruchte voorganger had de nieuwe VVD-partijleider Hans Dijkstal er moeite mee verdeeldheid inzake de Europapolitiek binnen de partij op te lossen.

Dit Nederlandse debat speelde zich af tegen de achtergrond van de humanitaire ramp die zich in de loop van 1999 aftekende in Kosovo, waarbij Servisch geweld vele duizenden vluchtelingen uit die regio naar buurlanden verdreef. De noodzaak van geloofwaardig Europees optreden tegen dergelijke wreedheden werd ermee onderstreept.⁶⁷ De westerse reactie, operatie Allied Force, waarmee de Servische machthebbers met luchtaanvallen tot onderhandelingen werden gedwongen, was echter geheel en al een NAVO-aangelegenheid. Dat moest maar vooral zo blijven, stelde lange tijd bovenal de VVD-fractie in het parlement. De spanning tussen atlantisch optreden en Europese profilering hoefde geen tegenstelling in zich te dragen, betoogde daarentegen D66-kamerlid Jan Hoekema: ‘De angst die (...) meespeelde om de NAVO te verzwakken heeft plaats gemaakt voor een besef dat een Europese pijler van de NAVO (...) het bondgenootschap alleen maar kan versterken.’⁶⁸ Nederlandse liberalen kwamen zo – niet voor de eerste keer – tot uiteenlopende antwoorden op de vraag naar de rol van Europa in de veiligheidspolitieke verhouding van na de Koude Oorlog.

5.6. BOLKESTEIN NAAR EUROPA

Fraudeschandalen hadden intussen het Europese bestuur in staat van crisis gebracht. Onder zware druk van het Europees Parlement hield de Europese Commissie onder leiding van de Luxemburger Jacques Santer de eer aan zichzelf door in maart 1999 collectief af te treden. In juni van dat jaar droeg het kabinet Kok-II, tot verrassing en verbazing van velen, oud-VVD-leider Bolkestein voor als de Nederlandse kandidaat-Eurocommissaris in de nieuw te formeren Europese Commissie onder leiding van Romano Prodi.⁶⁹ Het verzet was aanzienlijk; in de Tweede Kamer was het vooral de fractie van GroenLinks die tegen de beoogde benoeming te hoop liep. De voorgestelde kandidatuur was ongerijmd en getuigde van cynisme, betoogde fractieleider Rosenmöller. Bolkestein was in diens visie een man die een dam wilde opwerpen tegen iedere poging de Unie een meer politieke dimensie te geven, een man niet gedreven door idealen maar vooral door wat hij niet wilde, een man die Europa klein en beperkt wilde houden tot een markt, een munt en een handelsbeleid. ‘Wat bezielt het paarse kabinet om een kandidaat met zo’n profiel serieus te overwegen?’⁷⁰ Europarlementariër Joost Lagendijk – eveneens van GroenLinks – en zijn assistent Richard Wouters

stelden onder de titel ‘Een Euroscepticus in Brussel’ een bloemlezing van Bolkesteins uitlatingen over de Europese Unie samen, die in vier talen verspreid de twijfels over deze ‘remmer in vaste dienst’ en diens geschiktheid als Eurocommissaris een breder gehoor moesten brengen.⁷¹ Niet dat de omstrede kandidatuur er ook maar een ogenblik door in gevaar kwam. In Nederland was Bolkesteins Europese aspiratie afgezegd in het informele deel van het coalitieakkoord van paars-II; binnen de Europese Commissie kwam de benoeming van een liberaal op het directoraat-generaal Interne markt Commissievoorzitter Prodi prima van pas.

Niettemin bracht de discussie over Bolkesteins opvattingen een zinvolle gedachtewisseling over de vraag wat onder ‘eurosceptis’ verstaan diende te worden. Lagendijk c.s. citeerden Bolkestein als een man die zich in het verleden wel ‘in zeker opzicht’ als euroscepticus beschouwde, omdat, zo had hij gezegd, ‘ik het federale ideaal verwerp en vind dat we de unanimiteitsregel overeind moeten houden.’⁷² Anno 1999 dacht hij er anders over – ‘Ik verwerp die bijnaam’ – en ook daarvoor gaf Lagendijks bloemlezing argumenten. De gemeenschappelijke markt ‘met hopelijk de Europese Monetaire Unie’ vormden voor Bolkestein het hart van de Europese integratie. Niet-economische terreinen zoals buitenlands beleid, sociaal beleid, misdaadbestrijding en drugsbestrijding dienden nationale aangelegenheden te blijven, waarbij hooguit intergouvernementele samenwerking buiten het supranationale kader van de Europese Unie gewenst was. Daarmee paste dit gedachtegoed in wat Rosenmöller noemde ‘een minimalistische opvatting over de Europese integratie’, zoals men die ook wel in Groot-Brittannië, Zweden en Denemarken aantrof. Zo beschouwd is ‘Europa-behoudend’ een preciezere omschrijving van het Bolkesteinse denken dan ‘Europa-sceptisch.’⁷³ Niet dat het daarmee minder provocerend werd voor GroenLinks, dat – in de woorden van politoloog en partijlid Harm Binnema – gedurende de tweede helft van de jaren negentig ‘in de ban [was] van een behoorlijke vorm van eurofilie.’⁷⁴

De kandidaat-Eurocommissaris zelf kwam zijn critici tegemoet in de toonzetting van zijn betogen. Hij nam afstand van zijn uitspraak uit 1996 dat Europa ‘af’ was, en op het Europees liberaal congres te Berlijn op 30 april 1999 betoogde hij dat de twintigste eeuw gekenmerkt werd door drie grote gebeurtenissen: de dekolonisatie, de opkomst en val van dictaturen en de integratie van Europa. D66-kamerlid Hoekema, eveneens aanwezig te Berlijn, wist naar eigen zeggen niet wat hij hoorde: ‘Hij leek soms wel Helmut Kohl. (...) Het was zijn sollicitatiespeech voor Brussel.’ Hoekema complimenteerde – niet zonder leedvermaak – het aspirant-lid van de Europese Commissie

met diens 'linkse' speech. Overigens had Bolkestein al eerder zijn gecontesteerde uitspraak dat Europa 'af' zou zijn van relativerende kanttekeningen voorzien, o.a. in een Tweede Kamerdebat in april 1998: 'Vanochtend is door de heer Rosenmöller opgemerkt dat Europa naar de mening van mijn fractie af zou zijn na de Europese muntunie. Dat is niet helemaal onze positie. Wij vinden dat het hele terrein van visumwetgeving, immigratie en asiolverzoeken ook een plaats onder de paraplu van de Europese Commissie en dus Europese Unie behoort te hebben, maar dan is voor ons de overdracht van bevoegdheden naar Brussel inderdaad zo'n beetje compleet. Wij zouden zeker niet verder willen gaan dan dat. Een federaal Europa is voor ons dus niet het ideaal, verre van dat.'⁷⁵

Op 17 september 1999 werd Bolkestein benoemd tot lid van de Europese Commissie, belast met de interne markt en fiscale zaken. Zijn benoeming betekende een noviteit: voor het eerst stapte de politieke leider van een van de grote Nederlandse partijen over naar het Europees bestuur in Brussel.⁷⁶

5.7. HET VERDRAG VAN NICE

De vraag hoe de institutionele inrichting van de Europese Unie klaargemaakt kon worden voor de opvang van tien tot vijftien nieuwe lidstaten uit het voormalig communistische Midden- en Oost-Europa was het belangrijkste doorgeschoven dossier van de top en het resulterende Verdrag van Amsterdam van juni 1997. Een dossier dat nijpender werd naarmate de toetreding van nieuwe lidstaten dichterbij kwam. Hier speelde niet alleen zorg over de bestuurbaarheid van de Unie bij een mogelijke verdubbeling van het aantal lidstaten; met name de grote lidstaten toonden zich beducht voor een nieuwe toestroom van kleine landen die – bij ongewijzigd beleid – zwaar overbedeeld zouden worden naar stemmacht bij besluitvorming met gekwalificeerde meerderheid, wat zou resulteren in navenant verminderde zeggenschap van Frankrijk, Duitsland en het Verenigd Koninkrijk. Daarnaast onderkenden ook kleinere lidstaten, waaronder Nederland, dat institutionele hervorming geboden was. Het beginsel dat elke lidstaat een eigen Eurocommissaris leverde, dreigde bij verdubbelend ledental de Europese Commissie – en daarmee het dagelijks bestuur van Europa – tot onhanteerbare proporties te doen uitgroeien.

Zo kwamen in december 2000 onder Frans voorzitterschap de staatshoofden en regeringsleiders van de EU-lidstaten bijeen in de Zuid-Franse badplaats Nice. Hun verklaarde doel was tot overeenstemming over een institutionele hervorming van de Unie te geraken. Een jaar tevoren, op 16 no-

vember 1999, hadden minister van Buitenlandse Zaken Van Aartsen (vvd) en zijn staatssecretaris Dick Benschop (pvda) namens het kabinet de inzet van de Nederlandse regering voor de hervormingsonderhandelingen te Nice aan de Tweede Kamer gepresenteerd. De voorstellen pasten in het traditionele op communautaire besluitvorming gerichte Nederlandse Europa-beeld, maar waren tevens nogal rekbaar geformuleerd. Zo werd gesteld dat in de Unie besluitvorming bij meerderheid de regel diende te worden, maar er werd veel ruimte gelaten voor uitzonderingen op dit beginsel. Wellicht zien we hier een doorwerking van de terughoudender stellingname van minister van Buitenlandse Zaken Van Aartsen, in vergelijking met de uitgesproken federalistische doelen van zijn voorganger, Van Mierlo.

Beter bij de Kamermeerderheid scoorden de regeringsplannen voor versterking van het democratisch parlementair toezicht op de besluitvorming van Europa. Dit gold ook voor de beleidsterreinen Economische en Monetair Unie, het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid en de delen van het EU-begrotingsbeleid waar wel meerderheidsbesluitvorming maar nog geen recht tot parlementair toezicht zijdens het EP gold. In de aanloop naar Nice presenteerde De Hoop Scheffer, politiek leider van het oppositionele CDA, een tegenplan dat in zijn toonzetting duidelijk maakte dat ook in het profederale bastion van de Christendemocratie zekere twijfels, ingegeven door beduchtheid voor dominantie door de grote lidstaten van de Europese Unie, hun intrede hadden gedaan. Weliswaar bleef de Bondsrepubliek Duitsland model voor het Europa van de toekomst, te weten een krachtige bondsstaat (Europa) met daaronder ruim bevoegde *Länder* (deelstaten). Maar om Nederland en de andere EU-lidstaten 'weerbaarder' te doen zijn tegenover de macht van de EU-instituties diende er in Europa een tweekamerstelsel in het leven geroepen te worden waarin naast het EP elke lidstaat een gelijk aantal parlementariërs naar een Europese Senaat (naar het model van de Verenigde Staten) zou afvaardigen. De praktijk te Nice, meende *Het Financieele Dagblad*, zou prozaïscher zijn: 'De hangijzers voor de Nederlandse politiek zijn duidelijk. Behoudt Nederland een commissaris in Brussel? Blijft het veto overeind? Hoeveel stemmen krijgt Nederland in de Raad? En, vooral, hoeveel zwaarder weegt Nederland straks in vergelijking met België, Portugal en Griekenland?'

Een voorbereidingstop te Biarritz in oktober leidde tot een breed gedragen ongerustheid in de Tweede Kamer naar aanleiding van het gerucht dat minister-president Kok bij die gelegenheid de eigen Nederlandse Eurocommissaris zou hebben 'weggegeven' in ruil voor een verzwaring van 's lands stempunten in de Raad van Ministers. Kok herhaalde het regeringsstand-

punt dat alle landen van de Europese Unie recht hadden op een Europese Commissaris. Hij zou te Nice, zo beloofde hij, aan dat beginsel vasthouden. In Biarritz had hij zich naar eigen zeggen niet willen ‘afsluiten’ van de discussie of er uiteindelijk, na de toetreding van de landen van Midden- en Oost-Europa, niet aan een vorm van roulerende Commissarissen gedacht diende te worden. Maar geruchten als zou Nederland als ‘grootste van de kleinen’ de kleinere EU-lidstaten verraden hebben door in ruil voor extra stemgewicht al af te zien van een ‘eigen’ Commissaris, verwees hij naar het rijk der fabelen.⁷⁷ Een motie-Eurlings voor het behoud van een commissaris per lidstaat werd met enkel de stemmen van CDA, SP, GPV, RPF en SGP voor verworpen. De andere partijen achtten de motie overbodig.⁷⁸

In lijn met deze voorbespreking, en in weerwil van de eerder gemelde hooggestemde verwachtingen, stonden op de intergouvernementele top van Nice stemmacht en nationale representatie centraal. Toen de rook van de tot diep in de ochtend van 11 december (2000) voortslepende onderhandelingen was opgetrokken, toonde zich als uitkomst een complex compromis tussen de grote en kleinere lidstaten waarbij de groten hun stemgewicht bij meerderheidsbeslissingen vergroot zagen, in ruil voor een vetorecht dat een meerderheid van kleinere lidstaten ervoor behoeft door de groten overstemd te worden. In overeenstemming met de door Kok verdedigde lijn behielden de lidstaten een ‘eigen’ Eurocommissaris totdat de Unie een leden-tal van 27 lidstaten zou gaan kennen, waarna een systeem van roulerende commissariaten in werking zou treden. De herschikking van stempunten bij meerderheidsbesluitvorming in de Raad bleek het moeilijkste dossier. In wat tussen de betrokken onderhandelaars als ‘de vertoning’ de geschiedenis in ging, wist premier Kok – tegen fel verzet van Benelux-partner België in – de veronderstelde positie van Nederland als ‘grootste van de kleinen’ een formele bevestiging te geven: na de ‘grote vier’, Duitsland, Engeland, Frankrijk en Italië, met elk 29 stempunten en Spanje met 27 stempunten, volgde Nederland met 13 stempunten, één meer dan België, Portugal en Griekenland.

De uitkomst van Nice, Koks stempuntenoverwinning inclusief, werd door een teleurgestelde Tweede Kamer in grote meerderheid als ‘mager, maar aanvaardbaar’ gekwalificeerd.⁷⁹ Minister-president Kok, die als een leeuw voor de Nederlandse stempunten had gevochten, kreeg daarvoor veel lof toegezwaaid, al leefde er ook bezorgdheid: had ‘de vertoning’ tot beschadiging van de betrekkingen met België en daarmee de Benelux-samenwerking geleid? Geenszins, verzekerde Kok, ‘er is op geen enkele wijze schade aangericht.’⁸⁰ Een door alle partijen behalve de SP gesteunde motie, waarin

meer Benelux-samenwerking in de EU werd bepleit, deed hij af als 'overbodig.' De minister-president verborg zijn eigen teleurstelling niet: 'Het is een zeer bescheiden stap voorwaarts voor de Europese Unie. Onder de huidige omstandigheden zat er niet meer in.'⁸¹ Veel kritiek was er in de Kamer op de chaotische besluitvorming te Nice en het Franse voorzitterschap dat in de beoordeling van PvdA'er Timmermans 'broddelwerk' had afgeleverd. VVD-leider Dijkstal sprak van een 'circus' waar geen 'ordentelijke besluiten' mogelijk waren. PvdA, CDA en VVD stelden de regering schriftelijke vragen wat betreft de gerezen verwarring over de precieze inhoud van het nieuwe Verdrag van Nice.⁸² Bij de oppositie bestond twijfel of 'de vertoning' haar prijs waard was; 'een beetje zielig', kwalificeerde GroenLinks-europarlementariër Lagendijk het gevecht Holland-België, en CDA'er Wim van Velzen meende dat Nederland 'een hoge prijs' voor 'die ene stem meer dan België' betaalde. Van Velzen doelde hier op de verlaging (van 31 naar 25) van het aantal Nederlandse zetels in het Europees Parlement die met 'Nice' en de uitbreiding gepaard zou gaan.⁸³

Van de brede consensus dat in weerwil van alle tekortkomingen een verdrag beter was dan geen verdrag en dat de overeengekomen tekst toetreding van de aankomende lidstaten van Midden- en Oost-Europa mogelijk maakte, werd nadrukkelijk afgeweken door Marijnissen van de SP. Hij trok uit Nice de conclusie 'dat het federalisme steeds meer en steeds harder tegen zijn grenzen oploopt. (...) De integratie bereikt een punt waarbij de vrijblijvendheid steeds kleiner wordt en de pijn van de gelijkschakeling steeds meer voelbaar. Naarmate de integratie verder voortschrijdt, zullen staten zelfbewuster voor hun belangen willen opkomen.' Dat gold ook voor Nederland, waar blijkens opinieonderzoeken 53% van de bevolking tegen verdere overdracht van bevoegdheden aan Europa zou zijn.⁸⁴ En aan het adres van PvdA'er Timmermans meldde Marijnissen:

Gelijkschakeling van landen, ontkenning van culturen, van karakters, van rechtssystemen enz. vinden wij een vorm van gelijkschakeling die verwerpelijk is en ook erg onverstandig (...). U zegt dat u het erg vervelend vindt dat de communautaire kant van Europa waarschijnlijk op z'n laatste benen loopt. Nou, dat is een fijne vaststelling voor de meerderheid van de Nederlandse bevolking, kan ik u verzekeren. U vertegenwoordigt een minderheidsstandpunt. Wist u dat eigenlijk wel?⁸⁵

Niet alleen in zijn eloquentie bracht de SP-leider de herinnering aan Bolkestein naar boven.

Het ratificatiedebat op 21 en 22 november 2001 bood Marijnissen opnieuw een podium voor een geïsoleerde glansrol. Geïsoleerd, want in weerwil van alle kritiek was de parlementaire steun voor het nieuwe verdrag groot. Behalve de traditioneel Europesegezinde partijen PvdA, CDA en D66, aangevuld met de VVD, steunde nu ook GroenLinks het Europese verdrag, waar deze partij in het niet zo verre verleden de Verdragen van Maastricht en Amsterdam nog had afgewezen. GroenLinks-kamerlid Marijke Vos onderstreepte het belang dat haar fractie hechtte aan de aankomende EU-uitbreiding. Ten opzichte van de betrokken landen kon men het zich niet permitteren 'om dit verdrag nu niet te steunen.' Zij voegde hieraan toe: 'Ook vanwege de grote politieke betekenis die deze uitbreiding van de Unie zal hebben voor vrede en stabiliteit, vindt mijn fractie dat een tegenstem niet tot de mogelijkheden behoort.'⁸⁶

Kon de aansluiting van GroenLinks bij de pro-EU-consensus nog gezien worden als het logische sluitstuk van een langdurig proces van bekering tot Europa, verrassend genoeg kreeg 'Nice' ook de parlementaire steun van de in de ChristenUnie samenwerkende kleine christelijke partijen GPV en RPF, alsook van de SGP. Deze partijen lieten het belang dat zij hechtten aan de toetreding van de nieuwe Midden- en Oost-Europese landen prevaleren boven hun bezwaren tegen de Europese Unie als bovenstatelijk verband. Verduurzaming van hun bevrijding van het goddeloze communisme mocht deze landen niet onthouden worden. Maar vooral de SGP had hierbij een 'moeilijk dilemma' te boven moeten komen.⁸⁷ Het gevolg van deze brede steun was dat, waar de drie Centrumdemocraten na de verkiezingen van mei 1998 niet in de Kamer waren teruggekeerd, de SP de enige partij was die tegen het Verdrag van Nice stemde. Daarmee was rond de eeuwwisseling de parlementaire instemming met de Europese verdragen breder dan ooit in de naoorlogse geschiedenis van ons land.

5.8. TOT BESLUIT

De implementatie van de Verdragen van Maastricht en Amsterdam leidde tot directe doorwerking van Europese regelgeving in het leven en bewustzijn van de Nederlandse burger. 'Europa is geen buitenland meer', verwoordde koningin Beatrix de implicaties hiervan in de troonrede van september 2000. Zij vervolgde: 'Europa is onze toekomst, daar liggen onze kansen. In het dynamische proces van Europese samenwerking zijn vérgaande stappen gezet. De totstandkoming van de Economische en Monetaire Unie leidt ertoe dat de gulden in 2001 voor het laatste jaar onze munteenheid zal zijn.

Vanaf 2002 zullen meer dan 300 miljoen Europese burgers met hetzelfde geld, de euro, betalen. Daarmee raken zij nóg directer betrokken bij Europa.⁸⁸

Desalniettemin was de voortgaande europeanisering maar in beperkte mate voorwerp van contestatie in het Nederlandse parlementair-politieke debat. Hoe is het toch mogelijk, vroeg menig politiek commentator zich af, dat sinds Maastricht de vervanging van de nationale munt, de gulden, door de Europese euro – wellicht de belangrijkste structurele verandering in de Nederlandse volkshuishouding en samenleving sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog – met nauwelijks tegenspraak en opmerkelijk weinig gedachtewisseling door het politieke proces geloodst werd?⁸⁹ Evenmin ont-popte de euro zich als verkiezingsthema voor de Tweede Kamerverkiezingen van 6 mei 1998. Lieten de grote politieke partijen het thema liggen uit beduchtheid in te spelen op onvrede van 39% van de kiezers die blijkens een NIPO-enquête de komst van de euro afwees, zoals de economieredactie van *NRC Handelsblad* suggereerde?⁹⁰ Of achtte men de komst van de euro zo'n voldongen feit dat debat erover geen zin meer had? 'Onzin', meende Tiny Kox van de SP, 'Zweden zou aanvankelijk toch ook meedoen aan de euro en is daar later weer op teruggekomen.' Hij hield het op een 'stilzwijgende afspraak' tussen de grote partijen om de euro in de verkiezingscampagne ongemoeid te laten. De SP stelde daar weer een oproep tot een referendum tegenover, een volksraadpleging over – onder meer – de wenselijkheid van de euro en de wachtlijsten in de zorg: 'Referendum! Verhef je stem', riepen de SP-verkiezingsaffiches de kiezer op.⁹¹

De komst van de euro ging zo met een zeker gevoel van onbehagen gepaard en onderzoek wees uit dat de breuklijn tussen voor- en tegenstanders bij kiezers van alle grote politieke partijen te vinden was, wat voor deze partijen de euro als mogelijk campagnethema extra onaantrekkelijk maakte. Aan steun voor het verenigd Europa leek het niet te liggen. Weliswaar liepen Nederlanders niet warm voor Europese aangelegenheden, maar een overgrote meerderheid zag geen alternatief voor de Europese Unie. Bij de eeuwwisseling steunde liefst 73% van de ondervraagde burgers de Nederlandse deelname aan de Unie, een lichte daling ten opzichte van de vroege jaren negentig, maar beduidend hoger dan het Unie-gemiddelde van 49%. Met de Ieren en Luxemburgers vormden de Nederlanders zo de trouwste EU-supporters; in de bewoordingen van *Het Financieele Dagblad*: 'Het hart van de Nederlanders voor Europa tikt sinds heugenis even gelijkmatig als een Friese staartklok.'⁹²

Maar steun garandeert geenszins betrokkenheid. Er was in ons land,

constateerde *NRC Handelsblad*-redacteur Van den Boogaard bij de eeuwwisseling, 'niet alleen geen echte oppositie tegen het verenigd Europa, er is – buiten een kleine kring van politici en specialisten – zelfs nauwelijks enig debat.' Daarbuiten maakte niemand zich er druk over; hij citeerde het Tweede Kamerlid Van Middelkoop (CV): 'Europa is typisch iets voor *la classe politique*.'⁹³

De gesignaleerde 'stilte over Europa', 'euro-matheid', de 'geeuw van verveling', 'geen echte oppositie' en 'een zeker gevoel van onbehagen', ze reflecteerden ook de aard en inrichting van de toenmalige Nederlandse politiek. De Groningse hoogleraar en PvdA-ideoloog De Beus besprak dienaangaande in zijn inaugurele rede in het najaar van 1997 een vijftal mechanismen. Ten eerste een dysfunctioneel doorschieten van de Nederlandse traditie van consensusdemocratie welke de politieke discussie had uitgehold. Ten tweede de naoorlogse Nederlandse beleidstraditie om maximaal bij alle grote Europese en atlantische plannen betrokken te willen zijn. Een 'doeltreffend deelnemen aan de vaart der volkeren', waarbij voor partijgekibbel geen plaats is. Ten derde het professionele eigenbelang van de Nederlandse classe politique om haar relatieve autonomie te bewaken en deze niet te laten aantasten door binnenlandse bemoeienis. Ten vierde de geneigdheid van de Nederlandse politieke elite om het Europese overleg op te vatten als een uitvergroting van het Nederlandse overlegmodel, inclusief de bestuurlijke collegialiteit en compromissen met voor elk wat wils, waardoor aan de Europese besluiten niet altijd het juiste gewicht wordt toegekend. Ten vijfde en laatste het succes van het kabinet-Kok in eigen land, wat gepaard is gegaan met 'een opheffing van de politiek door de politici zelf'. Dat droeg dan als gevolg in zich dat de politicus die deze redenering overnam zich afvroeg waarom van het 'Haagse democratisch tekort een probleem moet worden gemaakt dat er in het dagelijkse doen en laten helemaal niet is.'⁹⁴ In dit licht gezien kon de rond de eeuwwisseling telkenmale herhaalde onrust van zowel regering als oppositie over de geringe betrokkenheid van de bevolking bij de Europese ontwikkelingen gemakkelijk het beeld oproepen van wenende krokodillen. Toch sluimerde er iets. De door De Beus geschetste successen van de kabinetten-Kok zouden korte tijd later door Pim Fortuyn fel ter discussie worden gesteld.⁹⁵

HOOFDSTUK 6

2002-2005: Dissonanten nemen toe. Keerpunt in het Nederlandse Europadebat

Anjo G. Harryvan en Jan van der Harst

Het nieuwe millennium begon dramatisch: de terroristische aanslagen op de Twin Towers in New York in september 2001 brachten een wereldwijde schok teweeg en versterkten gevoelens van onveiligheid en instabiliteit, ook bij de Europese burger. Wat de Europese integratie betreft stonden de jaren 2002-2005 in het teken van drie centrale ontwikkelingen: de chartale invoering (dat wil zeggen: tastbaar, in munten en bankbiljetten) van de eenheidsmunt euro; het proces van uitbreiding met tien nieuwe lidstaten, voornamelijk uit Midden- en Oost-Europa, die gezamenlijk zouden toetreden in mei 2004; en de poging tot institutionele verdieping van de Unie, zoals die gestalte kreeg in de opstelling van het Europees Grondwettelijk Verdrag. In Nederland werden deze ontwikkelingen met zorg gadeslagen. Zo leidde de invoering van de euro als betaaleenheid in januari 2002 tot speculaties bij burgers over het duurder worden van het dagelijks leven. Was het opgeven van de vertrouwde gulden wel zo verstandig geweest?

De dissonanten in de Nederlandse politiek namen toe: kritische geluiden geventileerd door Bolkestein en de vvd in het voorafgaande decennium werden overgenomen en geradicaliseerd door een nieuwe politieke beweging die in deze periode opkwam en ook weer ten onder ging: de Lijst Pim Fortuyn (LPF). Deze partij haalde bij de Kamerverkiezingen van mei 2002 in één klap 26 zetels, waarvan er in 2003 nog maar 8 overbleven. Haar naamgever werd op 6 mei 2002 op brute wijze vermoord, maar diens gedachtegoed zou een aanzienlijke invloed sorteren, ook binnen andere politieke stromingen. Over vrijwel de gehele breedte van het spectrum – zelfs binnen de traditionele Europegezinde partijen – boette het Europese integratie-ideaal aan zeggingskracht in. Het leek alsof Europa steeds minder als oplossing en steeds meer als probleem werd ervaren. In juni 2005 werd het Europees Grondwettelijk Verdrag per referendum met een overtuigende meerderheid van 61,5% weggestemd. De kloof tussen politici en burgers was manifest ge-

worden. Voorafgaand aan het referendum had een ruime Kamermeerderheid de eigen aanhangers opgeroepen om – ondanks de gerezen aarzelingen – toch vooral voor de Grondwet te stemmen. Het advies werd echter rigoureus in de wind geslagen.

In deze periode krijgen we dus te maken met twee tegengestelde bewegingen: enerzijds, op Europees niveau, een enorme versnelling van de integratie, aan de andere kant, op nationaal niveau, een toenemende mate aan eurosceptis. Dit hoofdstuk inventariseert hoe deze bewegingen elkaar wederzijds hebben beïnvloed in de stellingnames van parlement en politieke partijen. Aan de hand van drie centrale ontwikkelingen in Europa – de invoering van de euro, uitbreiding van de Unie en institutionele verdieping (waaronder het Grondwetsreferendum) – worden de verder gewijzigde Nederlandse verhoudingen in kaart gebracht. Dat dit hoofdstuk een relatief korte periode omvat, heeft te maken met de ingrijpende gevolgen van de hier beschreven ontwikkelingen voor het proces van Europese samenwerking en integratie en de Nederlandse stellingname dienaangaande. Gesproken kan worden van een keerpunt in het nationale Europadebat tijdens de jaren 2002-2005.

6.1. DE INVOERING VAN DE EURO EN SCHENDING VAN HET STABILITEITSPACT

Op 1 januari 2002 werd in een twaalfstal EU-lidstaten, waaronder Nederland, de euro als chartaal betaalmiddel ingevoerd. Waar sinds 1999 de nieuwe gemeenschappelijke munt alleen in het girale bankverkeer gebruikt werd, kwamen nu euromunten en eurobankbiljetten in de roulatie ter vervanging van de nationale munten en biljetten.¹ De grote politieke partijen in Nederland waren voorstander van Europese monetaire eenwording en de Tweede Kamer had in 1998 in ruime meerderheid (CDA, VVD, D66 en PvdA) haar goedkeuring aan de voltooiing van de Economische en Monetaire Unie en daarmee aan de invoering van de euro gegeven. In mei 2000 was Griekenland toegevoegd aan de groep landen die de nieuwe munt gingen invoeren, onder protest van het oppositionele CDA. Bij monde van het Kamerlid Henk de Haan dienden de christendemocraten een motie in waarin het paarse kabinet werd opgeroepen in Brussel tegen de Griekse deelname te stemmen. De Haans motie werd met de stemmen van zijn CDA, van SGP, SP, GPV en RPF voor en die van de regeringspartijen VVD, PvdA en D66 tegen verworpen.²

Bij de kleinere politieke partijen en in de publieke opinie leefde weerstand tegen het opgeven van de gulden. Waar in maart 1999 nog vier van de vijf ondervraagde Nederlanders (80%) zich voorstander van de nieuwe

munt toonde, zette zich sindsdien een kentering in die het aantal voorstanders in september 2000 tot 60% had teruggebracht. Een DNB-rapport schreef de daling toe aan de forse koersdaling die de euro sinds het voorjaar van 1999 ten opzichte van de Amerikaanse dollar had ondergaan.³ Desondanks verliep de omschakeling naar het nieuwe geld soepel. De invoering ervan, zo rapporteerde minister van Financiën Zalm eind januari 2002 aan de Tweede Kamer, was 'voorspoedig verlopen' en 'de nieuwe munt is met enthousiasme ontvangen.'⁴ Zowel coalitie- als oppositiepartijen maakten zich echter in toenemende mate zorgen over 'euroflatie', in de vorm van forse prijsstijgingen die met de invoering van de nieuwe munt gepaard gingen en de doorwerking ervan op het denken van de burgers over de euro. Tijdens een algemeen overleg van de Vaste Commissie van Financiën met minister Zalm constateerde CDA-woordvoerder Joop Wijn: 'De beroering in Nederland is groot; werkelijk iedereen klaagt over prijsstijgingen.' Nu het draagvlak voor de euro zo onder druk was komen te staan, moesten in de communicatie naar de burger de voordelen van de nieuwe munt beter uitgelegd worden. Ook het D66-kamerlid Francine Giskes noemde de soms 'exorbitante omzettingstarieven' een bedreiging voor het aanvankelijk 'indrukwekkende' enthousiasme van de Nederlanders voor de omschakeling naar de gemeenschappelijke munt. Haar collega Arda Gerkens (SP) herinnerde Zalm aan zijn voor de invoering herhaaldelijk gedane belofte dat de prijzen met de komst van de euro niet zouden stijgen. Nu de 'onzichtbare hand' de prijzen wel had verhoogd, was aanvullend beleid geboden. Gerkens schaarde zich achter een voorstel van de Consumentenbond tot het afroepen van een wettelijke prijzenstop voor de door grote prijsstijgingen getroffen sectoren. GroenLinks-woordvoerder Kees Vendrik constateerde: 'De ondernemers hebben de kluit gewoon belazerd en de introductie gebruikt om de consument een pootje uit te trekken.' Nu de markt gefaald had moest de politiek ingrijpen. De minister moest op zijn minst een stevig gesprek voeren met de brancheorganisaties en daarmee het idee van een prijzenstop nadrukkelijk in het achterhoofd houden. Ook pvdA'er Ferd Crone vond dat de minister eerst maar eens met de brancheorganisaties moest gaan praten. Willibrord van Beek (VVD) vond prijsmaatregelen echter geen goed idee. De consumenten zélf hadden een belangrijke rol te spelen: als men een artikel te duur vond, moest men het niet kopen.⁵ Minister Zalm ontkende het verband tussen de prijsverhogingen en de introductie van de euro:

U zult begrijpen dat ik u moet tegenspreken. (...) De inflatie wordt wel sterk geassocieerd met de euro. Dat men nieuwe afrondingen zoekt, leidt

er helemaal toe dat prijsverhogingen worden geassocieerd met de euro. Echter, ook als wij de gulden nog hadden gehad, zouden er ongetwijfeld prijzen zijn verhoogd, onder andere vanwege de sterk stijgende arbeidskosten. (...) Nogmaals men heeft op geen enkele wijze een euro-effect kunnen aantonen.⁶

De met de komst van het kabinet-Balkenende I oppositioneel geworden pvda en D66 verscherpten hun toon en verweten de regering ongepaste passiviteit. Met GroenLinks, de SP en de juist opgerichte partij Leefbaar Nederland⁷ steunden ze een motie waarin de Kamer het betreurde 'te moeten constateren, dat wel degelijk sprake is geweest van prijsopdrijving als gevolg van de introductie van de euro' en riepen de regering op 'al het mogelijke te doen om verdere prijsverhogingen tegen te gaan'.⁸

Hoogervorst, de opvolger van Zalm als minister van Financiën, vond het 'een motie van niets.' Hij had intussen de conclusies van de Nederlandsche Bank, volgens welke de inflatie als gevolg van de invoering van de euro 'met een volle 0,6%' was opgelopen, onderkend. Het Centraal Plan Bureau evenwel verwachtte voor de komende jaren prijsstijgingen van gemiddeld 1,5%. 'Ik vind dit echt een symbolomotie.' Met enkel de stemmen van de ondersteunende fracties voor werd de motie-Giskes verworpen.⁹

Zorg over de ontwikkeling van de europrijzen zou in het Parlement nog herhaaldelijk aan de orde gesteld worden. Twijfel aan de hardheid van de munt in heden en toekomst werd nieuw leven ingeblazen door het problematische functioneren van het Stabiliteits- en Groeipact dat de beoogde waardevastheid van de euro moest zeker stellen. In dit pact committeerden de regeringen van de aan de euro deelnemende landen zich aan begrotingsdiscipline. Eventuele begrotingstekorten dienden beperkt en van tijdelijke aard te zijn. Op begrotingstekorten van meer dan 3% van het bruto binnenlands product stonden sancties, uiteindelijk in de vorm van boetes. Toezicht op de naleving van deze regels viel toe aan de Europese Commissie.

Slechts enkele weken na de invoering van de gemeenschappelijke munt bleek het begrotingstekort van Duitsland – nota bene de lidstaat die met de meeste klem had aangedrongen op de disciplineregelingen van het Stabiliteits- en Groeipact – in rap tempo de 3% te naderen.¹⁰ Onder invloed van de tegenvallende conjunctuur en belastingverlagingen verslechterden ook de Franse, Italiaanse en Portugese budgetposities in de loop van 2002 aanzienlijk. In een gemeenschappelijke verklaring van de ministers van Financiën beloofden deze uiterlijk in 2004 de nationale inkomsten en uitgaven 'nagenoeg in evenwicht' te hebben, waarmee een tekort van maximaal

0,5% werd bedoeld.¹¹ In ruil voor deze toezegging bespaarde de Europese Commissie met een soepele interpretatie van het Stabiliteits- en Groeipact de zondigende landen de sanctieprocedure. In de praktijk werden de tekorten echter groter in plaats van kleiner en in het najaar van 2003 trof de Europese Commissie voorbereidingen om Duitsland en Frankrijk bindende aanbevelingen onder sanctiebedreiging op te leggen. Dat zou tijd worden ook, meende Zalm, teruggekeerd als minister van Financiën in het tweede kabinet-Balkenende: het structurele tekort in beide landen was sinds 1999 steeds toegenomen, het was hoog tijd ze hard aan te pakken. In een brief aan de Tweede Kamer verwoordde hij dit eind oktober 2003 als volgt:

Het Stabiliteits- en Groeipact stelt expliciet dat lidstaten een buitensporig tekort uiterlijk een jaar na de vaststelling moeten wegwerken. Er zijn geen geldige argumenten om (...) daarvan af te wijken.¹²

Duitsland en Frankrijk echter zeiden meer tijd nodig te hebben. Toen Eurocommissaris Pedro Solbes duidelijk maakte dat de grens bereikt was en de Commissie aan haar voorstellen vasthield, verklaarde de Duitse minister Hans Eichel dat iedere procedure die tot sancties zou kunnen leiden voor zijn land onaanvaardbaar was. Tijdens 'de nacht van Eichel' (24-25 november 2003) slaagden hij en zijn Franse collega Francis Meres in een meerderheid van de vijftien ministers tegen de procedure van het Stabiliteits- en Groeipact te laten stemmen in ruil voor een juridisch vrijblijvende intentieverklaring waarin beide landen beloofden hun begrotingstekorten in 2005 op orde te zullen hebben.¹³ Zalm toonde zich zwaar teleurgesteld en noemde het 'ernstig' dat het Pact 'naar de letter en de geest' niet was nageleefd. Als ook: 'Het gaat om de vraag hoeveel waarde afspraken in Europa hebben.' Gevaar voor verdere verslapping van de budgettaire discipline in Europa dreigde. De minister hield nadrukkelijk de mogelijkheid open zich te scharen bij commissaris Solbes, die de rechtsgeldigheid van het Raadsbesluit in twijfel trok en overwoog stappen te zetten bij het Europese Hof van Justitie.¹⁴

Zalms stellingname tegen de 'schending' van het Pact kreeg in de Tweede Kamer brede steun. Zelfs SP-woordvoerder Agnes Kant had – cryptische – lof voor de minister: 'Het resultaat is weliswaar dat het pact in de ijskast ligt, maar hij heeft in ieder geval alles uit de kast gehaald.'

Daarnaast klonk er ook kritiek. PvdA'er Crone vroeg zich af of de diplomatie van Zalm de juiste was geweest. De minister had het 'hard en compromisloos' gespeeld. Had de minister niet meer moeten 'masseren' in plaats van op 'ramkoers' te gaan liggen? En had premier Balkenende wel voldoende

de diplomatieke inspanning in de vorm van druk op zijn Europese collega's gepleegd? Was dat het geval geweest, dan hadden de Europese partners zich op het moment van de waarheid kunnen herinneren

dat Balkenende ook aan de telefoon had gehangen en dat het niet alleen een kwestie was van die fanatieke Zalm, maar ook van het fanatieke Nederland, het vertrouwen in Nederland en het vertrouwen in Europa.

De 'vertrouwensbreuk' van de bevolking met Brussel en Europa was op zijn minst groter geworden, meende Crone. LPF'er Gerard van As dacht 'met weemoed' terug aan de gulden, 'net als 85% van de Nederlandse bevolking.' GroenLinks-woordvoerder Vendrik onderkende een hoog 'Calimero-gehalte' in het debat. Alsof pas op 'zwarte dinsdag' het inzicht was ontstaan dat Frankrijk en Duitsland een soms te belangrijke rol in Europa spelen. Profetisch voegde hij daaraan toe: 'Als wij de suggestie laten ontstaan dat het vertrouwen in de euro zoek is, gaan wij een heel moeilijke toekomst in Europa tegemoet.'

Een brede Kamermeerderheid van VVD, CDA, D66, PVDA, LPF en SGP wilde dat in de aankomende Europese grondwet 'een effectieve procedure tot naleving van het Groei- en Stabiliteitspact' zou worden opgenomen. In dezelfde motie van de vvd'er De Grave werd de regering verzocht de Europese Commissie aan te sporen de gang naar het Europese Hof van Justitie te maken om langs die weg de naleving van het Pact af te dwingen.¹⁵

Ook op andere wijzen werd de crisis van het Stabiliteits- en Groeipact met de Europese verhoudingen in bredere zin verbonden. Vooral het gegeven dat twee grote lidstaten sancties hadden weten te ontlopen die eerder aan kleinere lidstaten (Ierland, Portugal) wél opgelegd waren, werd door sprekers als onheilspellend ervaren.¹⁶ Van As (LPF): 'De drie grote EU-landen, soms aangevuld met Italië en Spanje, gaan steeds meer hun eigen gang, zonder zich te bekommeren om de belangen van de overige kleine EU-landen.' De crisis van het pact was geen incident maar een manifestatie van een gevaarlijke trend. Een motie van zijn hand, met de strekking dat 'het opblazen' van het Stabiliteitspact door Duitsland en Frankrijk het vertrouwen in de euro in gevaar bracht en waarin de regering werd verzocht de betaling van de EU-afdrachten op te schorten totdat het pact zou zijn gerepareerd, vond buiten de LPF-fractie geen steun.¹⁷

De Nederlandse bedenkingen bij de Frans-Duitse collusie tegen de regels van het Stabiliteits- en Groeipact kwamen in een ander licht te staan toen enkele dagen later bekend werd dat volgens de becijferingen van het CPB

Nederland in 2004 zelf ook de begrotingstekort-grens van 3% van het bruto binnenlands product dreigde te overschrijden. De vraag hoezeer de coalitiepartners van Balkenende II aan de Europese begrotingsregels hechtten won nog eens aan praktische betekenis. Door in februari 2003 samen met de ministers-presidenten van Italië, Spanje, Portugal, Polen en Estland in een brief aan het Ierse EU-voorzitterschap op te roepen tot een strikte en niet-discriminerende naleving van het Stabiliteitspact, hield premier Balkenende namens het kabinet vast aan de lijn van Zalmse gestrengheid.¹⁸

Diezelfde lijn prevaleerde toen begin april 2004 bekend werd dat Nederland met een tekort van 3,2% al in 2003 de drieprocentgrens had overschreden. Nu, tot leedvermaak van Duitse en Franse diplomaten, bleek ook 'de harde' Zalm door de grenzen van het pact te zijn gebroken. 'Ik zou teleurgesteld zijn als de Commissie geen officiële tekortprocedure start', zei de minister. 'Die geldt voor alle landen, dus ook voor Nederland.'¹⁹

Het plaagstootje was van korte duur. Met aanvullende bezuinigingen en geholpen door een opleving in de conjunctuur wist de Nederlandse regering binnen het jaar 2004 weer aan de vereisten van het pact te voldoen. Wat niet wegnam dat het leidende vertoog van de Nederlandse politiek, namelijk dat het Stabiliteits- en Groeipact steun verdiende en het probleem 'm in de naleving ervan zat, in de Europese Unie als geheel weinig weerklank vond. Vooral in de grotere lidstaten overheerste de gedachte dat het opleggen van bezuinigingen en zelfs boetes in tijden van economische tegenspoed contra-productief werkte. Ook Europese Commissievoorzitter Prodi had het pact om die reden als 'dom' aangemerkt.²⁰ Van de hieruit voortvloeiende gedachte dat het pact te rigide was en versoepeling behoefde waren de coalitiepartijen van Balkenende II aanvankelijk helemaal niet gediend.²¹

Uitgerekend onder Nederlands voorzitterschap begonnen de EU-lidstaten gedurende de tweede helft van 2004 aan onderhandelingen over een revisie van het pact. Zalm deelde de zorgen van een meerderheid van de Tweede Kamer dat deze tot uitholling van de disciplineregels konden leiden: 'Het oorspronkelijke idee van het pact moet overeind blijven.' Maar tevens gaf hij aan: 'Een crash zoals in 2003 is wat mij betreft niet voor herhaling vatbaar.'²² Als voorzitter van de EU-ministers van Financiën had Zalm rekening te houden met de realiteit dat zijn Duitse en Franse collegae, Eichel en Nicolas Sarkozy, verruiming van het pact voorstonden én daarbij geholpen werden door de Europese Commissie, die niet nog een keer in zinloze strijd met de grootmachten in haar hemd wilde worden gezet. De herziening van het Stabiliteitspact waar de ministers van economie en financiën in maart 2005 toe besloten kwam aan deze wens tegemoet door diverse vormen van

dispensatie voor uitgaven boven de drieprocentgrens toe te staan. Daar stond tegenover dat de eurolanden toezegden in economisch gunstige tijden meer werk te zullen maken van het streven naar een begrotingsoverschot, in de vorm van een minimale reductie van 0,5% van het tekort op jaarbasis. Dit had het aanzien van wederom een toezegging zonder juridische tanden. Werd het Stabiliteitspact ermee ten grave gedragen, vroeg de pers zich af.

Minister Zalm verdedigde de uitkomst als 'evenwichtig en zeer verdedigbaar', juist omdat dit compromis zowel versoepelingen als aanscherpingen bevatte: 'Afgesproken is om in goede tijden juist meer aan tekortreductie te doen, waarbij landen met een hoge staatsschuld geen tekort meer mogen hebben.' Op die manier zou de enige tijd tevoren door Bolkestein onmogelijk geachte aanleg van een 'worsvoorraad' (zie hfst.5, paragraaf 2) toch gestalte kunnen krijgen. Ook minister-president Balkenende telde zijn knopen: 'Door de inzet van minister Zalm en anderen hebben wij nu de situatie dat er alleen een klein en tijdelijk tekort wordt toegestaan.'

De Tweede Kamer toonde zich sceptisch over de wijzigingen, al ging ze in grote meerderheid akkoord met de aanpassing van het pact. De linkse oppositie (PvdA, SP en GroenLinks) toonde zich content met de versoepeling van de begrotingsregels, zodat nu bij de uitoefening van het pact kon worden 'meegedemd' met de ontwikkeling van de economie. PvdA-woordvoerder Crone beklemtoonde dat de wijze waarop de regeringscoalitie van CDA, VVD en D66 omgegaan was met het pact de 'sceptis over Europa' gevoed had: 'Het kabinet ging met open ogen zijn nederlaag tegemoet door steeds vast te houden aan de eisen van dat pact. Dat bleek onhaalbaar. Vind je het gek dat burgers hun vertrouwen in Europa verliezen?' Crones fractiegenoot Timmermans reageerde nog feller op de hulde die CDA-woordvoerder Jan Jacob van Dijk aan minister Zalm bracht voor diens inspanningen Europa voor erger te behoeden: 'Welke dienst wordt de burger bewezen om eerst jarenlang vol te houden dat hel en verdoemenis zouden uitbreken als wij maar een millimeter van het Pact zouden afwijken en vervolgens ineens op een achternamiddag verkondigen dat het eigenlijk wel goed is dat het Pact heel flexibel wordt geïnterpreteerd?'²³

De regeringspartijen daarentegen spraken hun spijt uit dat het tot versoepeling had moeten komen. CDA-woordvoerder Frans de Nerée tot Babberich verwoordde zijn dilemma als volgt: 'Ik vond het originele pact goed. Maar als het door sabotage van een aantal EU-lidstaten niet werkt, zit er niks anders op dan het nieuwe compromis te accepteren.' Het onafhankelijke Kamerlid Wilders (in september 2004 uit de VVD-fractie gestapt, vooral vanwege onenigheid over toetreding van Turkije tot de EU, zie paragraaf 6.2)

verweet Zalm echter dat hij de Nederlandse belangen had ‘verkwanseld’ en de koers van de euro in gevaar bracht. Zijn oud-fractiegenoot Blok (vvd) kon zich de verwarring bij de burgers over de herziening van het pact wel voorstellen. Hij kreeg veel bezorgde e-mails waarin kiezers zich afvroegen of het niet beter was terug te keren naar de gulden. Hij placht deze te antwoorden met een gepassioneerd betoog over de voordelen van de euro ‘en dat juist het strikte beleid van Zalm deze voordelen houdbaar maakt.’²⁴

Ook in het debat over het tweede belangrijke thema van deze jaren – uitbreiding van de EU – was een geprofileerde rol weggelegd voor Zalm en zijn vvd.

6.2. DE ENE UITBREIDING IS DE ANDERE NIET

De Big Bang van 2004

De landen van Midden- en Oost-Europa hadden met het einde van de Koude Oorlog met overtuiging afscheid genomen van het sovjetcommunisme en aangegeven zich aan te willen sluiten bij de intussen vergevorderde integratieontwikkeling op het westelijk deel van het continent. De lidstaten van de EU reageerden aanvankelijk enthousiast op dit streven tot aansluiting, maar in de loop van de jaren negentig nam hun bezorgdheid toe. Verschillende vragen doemden op. Waren de landen van Midden- en Oost-Europa (plus Malta en Cyprus) wel klaar om toe te treden, zou hun deelname niet leiden tot ontwrichting van de Unie? Zou verdere institutionele verdieping niet vooraf moeten gaan aan openstelling voor nieuwe leden? En hoeveel zou de uitbreiding de lidstaten gaan kosten? In het voorgaande hoofdstuk werd duidelijk hoe met name de vvd aandrang op beheersing van de Europese uitgaven en verlaging van de Nederlandse afdrachten aan de Unie.

Het was dan ook niet verbazingwekkend dat diezelfde vvd de knuppel in het hoenderhok gooide toen de toetreding van de nieuwe landen serieus werd. Op EU-niveau was afgesproken dat eind 2002, tijdens de Europese Raad van Kopenhagen, een principebesluit over uitbreiding met de ‘10’ zou worden genomen. Het ging om de vraag of Cyprus, Estland, Hongarije, Letland, Litouwen, Malta, Polen, Slovenië, Slowakije en Tsjechië tot de Unie zouden worden toegelaten. De vaderlandse politiek zette zich tijdig schrap. Op 4 mei, tijdens de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen na de val van het tweede paarse kabinet, opperde vvd-fractievoorzitter Hans Dijkstal in *De Telegraaf* dat Nederland de ‘Big Bang’ desnoods met een veto moest tegenhouden.²⁵ Zijn voornaamste bezwaar was dat de ge-

lijktijdige toetreding van economisch zwak ontwikkelde landen de Unie en haar lidstaten duur zou komen te staan. Het landbouw- en structuurbeleid waren gezamenlijk verantwoordelijk voor 80% van de Europese begroting en vooral het Europese landbouwbeleid was dringend toe aan hervorming alvorens toelating van nieuwe landen kon worden overwogen, aldus Dijkstal.²⁶ Hij en zijn partij stelden deze volgorde vervolgens als harde eis: eerst landbouwhervormingen, dan pas uitbreiding.²⁷ De achterliggende gedachte was dat boeren uit de nieuwe landen niet in dezelfde mate mochten gaan profiteren van genereuze subsidies als hun collega's in het Westen jarenlang hadden gedaan, want zoiets was financieel gezien onhaalbaar.

Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 15 mei 2002 leed de vvd een forse nederlaag, evenals de andere 'paarse' partijen pvda en d66. Daags hierop werd Dijkstal als vvd-fractievoorzitter opgevolgd door Gerrit Zalm. De voormalige minister van Financiën bracht het door Dijkstal uitgedragen standpunt ten aanzien van uitbreiding met extra overtuiging naar buiten en bleef dit doen na de vorming van het door de vvd (samen met cda en lpf) ondersteunde kabinet-Balkenende I. Vanuit de Kamer drong Zalm er bij de Nederlandse regering op aan de zaak hard te spelen. Alleen als de kandidaat-lidstaten voor de volle 100% voldeden aan de Kopenhagen-criteria voor toelating²⁸, mocht toetreding worden geaccepteerd. Zalm constateerde dat Polen, Slowakije, Letland en Litouwen niet klaar waren voor lidmaatschap. Deze landen schoten schromelijk te kort op de terreinen van voedselveiligheid en bestrijding van corruptie. De angst bestond dat het Nederlandse bedrijfsleven oneerlijke concurrentie zou ondervinden van bedrijven uit de nieuwe lidstaten indien de EU-eisen daar minder streng gehandhaafd werden dan in West-Europa. Zalms pleidooi voor vasthoudendheid was mede ingegeven door de successen die hijzelf als minister van Financiën tijdens Paars had geboekt bij het omlaag brengen van de Nederlandse afdrachten. In Europa werd een harde opstelling vaak beloond, aldus Zalm, en hij verwees daarbij naar Margaret Thatcher en naar de concessies gedaan aan Denemarken na de afwijzing van 'Maastricht'.²⁹

Coalitiepartner lpf had vanaf het moment van aantreden in de Tweede Kamer vooral te kampen met intern gekrakeel en bemoeide zich bijgevolg slechts mondjesmaat met vraagstukken van Europees beleid. Wel gaf woordvoerder Jim Janssen van Raaij – voormalig lid van het Europees Parlement voor het cda³⁰ – te kennen dat zijn partij 'tegen een geforceerde toetreding van lidstaten [was], die het onwetende volk van Nederland [werd] opgedrongen door regenten in Brussel'.³¹ Om dit probleem te verhelpen bepleitte hij een nationaal referendum over uitbreiding. Hij voegde hieraan toe

dat ook Pim Fortuyn altijd een *tegenstander* van uitbreiding was geweest en een *voorzitter* van referenda.³²

Dat laatste klopte maar ten dele: Fortuyn was namelijk tegen het houden van referenda - hij vond dat politici de ruimte moesten hebben hun programma uit te voeren - maar hij maakte voor EU-uitbreiding een uitzondering. Bovendien is het twijfelachtig of Fortuyn een tegenstander was van uitbreiding, zoals Janssen van Raaij stelde. In een publicatie uit 1997, getiteld *Zielloos Europa*, had hij zich weliswaar negatief uitgelaten over de toenmalige ontwikkeling van de Europese integratie, maar opvallend positief over het perspectief op verbreding van de Unie richting Midden- en Oost-Europa. Uitbreiding diende zelfs 'hoge prioriteit' te krijgen, want zij 'stelt de voormalige satellietstaten van de Sovjet-Unie in de gelegenheid om hun economische wederopbouw en expansie in een hogere versnelling te brengen.' Fortuyn achtte dit 'goed voor de bevolkingen van die landen, maar vooral goed voor de vrede en veiligheid in Europa.' Hij vond dat op termijn zelfs Oekraïne en Rusland het lidmaatschap moest worden aangeboden, omdat deze landen - anders dan bijvoorbeeld Turkije en Marokko - 'tot de cultuursfeer van Europa behoren'.³³ Later was Fortuyn op dit punt voorzichtiger geworden, getuige zijn genoemde voorkeur voor het houden van een (bindend) referendum over uitbreiding.

De LPF-fractie koos voor een afwijzende houding ten aanzien van de landen van Midden- en Oost-Europa en schaarde zich daarmee aan de zijde van de VVD, ook op het punt van de conditionaliteitseis betreffende landbouwhervorming. Gevolg was dat het CDA de enige regeringspartij was die zich sterk maakte voor uitbreiding op de korte termijn. CDA-Landbouwminister Cees Veerman voelde er niets voor het VVD-standpunt over de mogelijke inzet van een veto over te nemen en deed, tot afgrijzen van Zalm, al in een vroeg stadium concessies aan de Europese partners. De juist aangetreden minister-president Balkenende slaagde er, met moeite, in het kabinet (inclusief de VVD- en LPF-bewindslieden) op één lijn te krijgen door in het uitbreidingsdossier aan te dringen op 'vrijwaringsclausules'. Op basis hiervan konden toetredende landen tijdelijk worden uitgesloten van volwaardig functioneren in de Unie op die beleidsterreinen waarop zij niet aan de Kopenhagen-criteria voldeden. Deze kabinetslijn werd door de CDA-Tweede Kamerfractie ondersteund.³⁴ Fractievoorzitter Maxime Verhagen zei zich zorgen te maken over voedselveiligheid, corruptie en de slechte staat van het ambtenarenapparaat in de nieuwe landen, en dus was strikte monitoring op deze gebieden een absolute noodzaak.³⁵ Verhagen stelde daarmee zijn eigen partijgenoten gerust, maar niet de Kamerfracties van VVD en LPF. Anders

dan hun eigen bewindslieden gaven deze te kennen weinig vertrouwen te hebben in de door kabinet en CDA bepleite vrijwaringsclausules. Zalm wees erop dat strafmaatregelen in het geval van het Stabiliteitspact (gericht op disciplineren van het begrotingsbeleid van de lidstaten) ook niet werkten, dus waarom in dit geval wel?³⁶

De PvdA, na de grote verkiezingsnederlaag op 15 mei in de oppositie terechtgekomen, was het oneens met de drie regeringsfracties. Bij monde van Europa-woordvoerder en voormalig fractieleider Ad Melkert³⁷ verzette de partij zich niet alleen tegen het CDA-tamboereren op strenge vrijwaringsclausules, maar ook en vooral tegen de conditionaliteitseis van VVD en LPF. Melkert achtte het onjuist boeren uit de nieuwe lidstaten achter te stellen bij de toedeling van EU-landbouwsubsidies.³⁸ In het Kamerdebat over de Staat van de Europese Unie begin oktober was Melkert, blijkens de berichtgeving van *NRC Handelsblad*, 'één van de weinigen in de Kamer die geen eurosceptis toonde.'³⁹ Op 17 oktober, exact twee weken later, zou hij – overigens niet om redenen verband houdend met Europa – de vaderlandse politiek verlaten.

Het kabinet-Balkenende I was van meet af aan een gammele constructie. Al op 16 oktober, minder dan drie maanden na zijn aantreden, kwam het ten val als gevolg van interne strubbelingen binnen regeringspartij LPF en onenigheid tussen de coalitiepartners CDA, VVD en LPF. De ingekrompen regeringsploeg (de LPF-ministers Eduard Bomhoff en Herman Heinsbroek waren opgestapt) zou in demissionaire staat verdergaan tot het aantreden van het tweede kabinet-Balkenende op 27 mei 2003. In de tussenliggende periode moest het parlementaire besluit over EU-uitbreiding worden genomen.

Kort na de val van Balkenende I: Kamerdebat over uitbreiding

Precies een week na de val van het kabinet, op 23 oktober, vond het grote uitbreidingsdebat in de Tweede Kamer plaats. Het zou maar liefst dertien uur duren. De verwarring was groot. Het kabinet was niet alleen demissionair, maar ontbeerde op het uitbreidingsdossier ook nog eens de steun van twee van de drie regeringsfracties. VVD-woordvoerder Zalm maakte duidelijk niet van zins te zijn de eerdergenoemde desiderata in te slikken. Hij vroeg het kabinet om opheldering over het verlenen van inkomenssteun in de landbouw.⁴⁰ Zalm herinnerde eraan dat tijdens de Europese Top in Berlijn (1999) was afgesproken dat dergelijke steun niet zou worden verstrekt aan boeren uit de nieuwe lidstaten, maar vroeg zich af of daarmee door de

EU nu niet de hand werd gelicht. 'Inkomenssteun verstoort de wereldhandel, berokkent ontwikkelingslanden grote schade en maakt het systeem op termijn onbetaalbaar', aldus Zalm.⁴¹ Verder had de Europese Commissie geadviseerd om de tien kandidaat-landen in beginsel gezamenlijk te laten toetreden in 2004. De VVD was het hiermee oneens. Zalm herhaalde zijn eerder ingenomen standpunt dat vier van de tien – Polen, Slowakije, Letland en Litouwen – voorafgaand aan toetreding 'opnieuw examen [zouden] moeten doen' én dat landbouwhervorming een voorwaarde voor uitbreiding diende te zijn.

Een VVD-motie van deze strekking werd ondersteund door de LPF, die zich meteen uitsprak voor uitstel van de uitbreiding. LPF-woordvoerder Frits Palm verwoordde zijn zorgen als volgt:

Alles komt uit zoals wij hebben vermoed en gevreesd. De Europese Commissie komt met het voor de hand liggende advies van uitbreiding ineens, de big bang, en de Nederlandse regering steunt dit advies. Alles wat krom is wordt recht gepraat en het knellende tijdschema voorkomt dat je over zoiets belangrijks nog eens per land kunt overleggen. Een di-arree van stukken wordt over je uitgestort en dat is een beproefde methode om er iets door heen te drukken. Inmiddels razen we met z'n allen naar de financiële afgrond en net als bij de introductie van de euro heeft de bevolking het nakijken.⁴²

Op het verwijt van de oppositie dat de LPF-ministers en -staatssecretarissen een ander standpunt innamen dan de Kamerfractie en blijkbaar géén bezwaar hadden tegen uitbreiding, antwoordde Palm dat het hier ging om een 'heel gezonde vorm van dualisme'.⁴³

De regering, en met haar de grootste regeringspartij CDA, verzette zich nadrukkelijk tegen de door VVD en LPF ondersteunde motie. Nederland zou, zo stelde ze, internationaal enorm gezichtsverlies lijden als het als enige van de zittende lidstaten op de rem zou gaan staan. Daarbij herhaalde CDA-woordvoerder Verhagen het belang van strikte toepassing van vrijwaringsmaatregelen: de nieuwe lidstaten mochten deelnemen aan slechts die onderdelen van de Europese samenwerking waarvoor zij zich zouden kwalificeren. Maar een Nederlands veto tegen uitbreiding was ook in zijn ogen ongewenst.

Gezien de tegenwerking van VVD en LPF waren kabinet en CDA afhankelijk geworden van de oppositiepartijen om een parlementaire meerderheid voor hun uitbreidingsstandpunt te verkrijgen. Die steun kwam er. Uit

ergernis over de obstinate opstelling van vvd en LPF en uit vrees voor een internationaal isolement besloot de voltallige oppositie in te stemmen met het kabinetsbeleid ten faveure van uitbreiding. Vooral de pvda kende geen reserves. De nieuwe fractievoorzitter Jeltje van Nieuwenhoven (opvolger van Ad Melkert) noemde het opnemen van de nieuwe leden een ‘gouden deal’ en verweet de vvd onnodig in te spelen op anti-Europa sentimenten in den lande:

De vvd lijkt vooral weer de methode-Bolkestein te hanteren. Die riep ook altijd dat hij overal tegen was, om vervolgens om vijf voor twaalf toch overstag te gaan. De pest is wel dat door dit spelletje de eurosceptis tot grote hoogte is opgejaagd.⁴⁴

Om vvd en LPF politiek klem te zetten diende oppositieleider Van Nieuwenhoven een motie in om het vertrouwen in de opstelling van het kabinet uit te spreken.⁴⁵ Deze motie ontving – met uitzondering van de twee genoemde coalitiepartijen – brede ondersteuning in de Kamer. Regering en CDA waren aldus ternauwernood gered *door de oppositie*.

Zo was het uitbreidingsdebat een aaneenrijging van bizarre elementen. Dit bleek ook uit de steun die de van oudsher eurokritische sp gaf aan de motie-Van Nieuwenhoven. Wordvoerder Harry van Bommel zette weliswaar vraagtekens bij het proces van oostwaartse uitbreiding, maar gaf tegelijkertijd aan deze ontwikkeling niet te willen tegenhouden. Het was, ook in retrospectief, één van de sporadische momenten van instemming van de sp met een belangrijke stap in het Europese integratieproces. Van Bommel deelde overigens de kritiek van de vvd op landbouwminister Veerman, die al in een vroeg stadium de Nederlandse onderhandelingspositie op het gebied van landbouwhervorming had ‘weggegeven.’ Van Bommel stelde:

In de Europese Unie van de 25 zullen kleine staten als Nederland niet veel meer te vertellen hebben. Dat heeft de regering nu aan den lijve ondervonden, de strenge woorden (...) over uitfasering van landbouwsubsidies ten spijt. Eerst wilde de regering de Europese Commissie een landbouwpoepje laten ruiken, maar te elfder ure wordt die keutel weer ingetrokken. Dat komt de Nederlandse geloofwaardigheid niet ten goede.⁴⁶

Ook de ChristenUnie⁴⁷ en SGP steunden de regering in haar beleid van toetreding cum vrijwaringsclausules. CU-fractieleider Rouvoet verklaarde zich een ‘warm voorstander’ van uitbreiding en beschuldigde de vvd van ‘be-

krompen provincialisme.⁴⁸ De nieuwe partij Leefbaar Nederland (evenals de LPF inspeland op onvrede bij burgers over het politieke bestel) liet zich bij monde van fractieleider Fred Teeven sceptischer uit over de Big Bang, maar achtte het onrealistisch de hele ontwikkeling in een dermate laat stadium nog tegen te houden. ‘De kaarten zijn gewoon geschud’⁴⁹, aldus Teeven. GroenLinks en D66 gebruikten enthousiastere bewoordingen, althans waar het de uitbreiding zelf betrof maar uitdrukkelijk niet als het ging om de handelwijze van de regering. D66-leider Thom de Graaf verzuchtte:

Europa houdt tegenwoordig zijn hart vast als het naar Nederland kijkt. (...) Twee van de drie regeringspartijen hebben tevoren al gesuggereerd tegen de uitbreiding met alle tien landen te stemmen. Het is treurig voor Nederland dat een kabinet zo snel kan vallen, maar het lijkt in ieder geval een uitkomst voor Europa. Ook om die reden zal er in menige hoofdstad wel een zuchtje van verlichting zijn geslaakt.⁵⁰

De Graaf wond zich – niet als enige in de Kamer – in hoge mate op toen Winnie de Jong (leider van de van de LPF afgescheiden Groep de Jong) het woord nam om een van de kandidaat-lidstaten de maat te nemen. De Jong fulmineerde:

Waarom zou een land als Polen (...) moeite doen om zich daadwerkelijk aan de Kopenhagencriteria te houden als het vanaf het begin weet dat de toetreding tot de Unie in 2004 feitelijk is gegarandeerd? Niemand kan ons garanderen dat wij straks veilig voedsel uit Polen in de schappen hebben liggen. De Poolse overheid is immers corrupt en incapabel. Dat kan wel eens Nederlandse mensenlevens kosten.⁵¹

De Graaf achtte de uitlatingen van mevrouw De Jong ‘op het randje van wat nog betamelijk is in deze Kamer’ en zijn collega Rosenmöller (GroenLinks) vond ze ‘niet meer serieus te nemen.’⁵²

In een nabeschouwing op het debat stelde het hoofdredactionele commentaar van de *NRC* dat het (demissionaire) kabinet-Balkenende dat ‘al vele records heeft gebroken, gisteren opnieuw geschiedenis [heeft] geschreven.’ De krant achtte het ‘onbestaanbaar’ voor een kabinet dat het ‘voor zo’n belangrijk onderwerp slechts de steun heeft van één van de drie regeringspartijen.’ Er aan toevoegend: ‘De wereld stond gisteravond op het Binnenhof weer even op zijn kop. Balkenende mag de oppositie op zijn knieën danken.’⁵³

Referendum over uitbreiding?

Een belangrijk deel van het hiervoor behandelde dertien uur durende parlementaire debat van 23 oktober 2002 over de uitbreiding van de EU werd besteed aan de zin of onzin van het houden van een referendum over vraagstukken van Europese integratie, in het bijzonder de oostwaartse uitbreiding.⁵⁴ Een toenemend aantal partijen wilde dit graag. Van sommige was dat bekend: D66, GroenLinks en de SP hadden zich al in een eerder stadium sterk gemaakt voor het belang van rechtstreekse raadpleging van de bevolking. Hierbij schaarden zich vanaf 2002 de LPF en Leefbaar Nederland. Bovendien – en dat was opvallend – begon tijdens het uitbreidingsdebat van 23 oktober ook de PvdA te bewegen.⁵⁵ Fractievoorzitter van Nieuwenhoven zei hierover het volgende:

Het aloude credo ‘Europa is goed voor u, gelooft u ons maar’ is niet de manier waarop de overheid met mondige burgers moet omgaan. (...) De PvdA-fractie wil dat Nederland zijn nek uitsteekt om de bevolking te betrekken bij het Europese eenwordingsproces. Het Europa van de elites moet tot het verleden gaan behoren. Zonder discussie geen draagvlak en zonder draagvlak geen Europese integratie.⁵⁶

Van Nieuwenhoven voegde hieraan toe dat zij het referenduminstrument voor het eerst wilde inzetten bij de behandeling van de uitkomsten van de Europese Conventie (zie 6.3). Voor het uitbreidingsvraagstuk was het nu te kort dag, zo meende zij, een referendum *daarover* zou het proces van toetreding van nieuwe lidstaten in gevaar kunnen brengen. Echter, mocht de Kamer toch een voorstel willen doen in deze richting, dan zou ze het debat daarover binnen haar fractie alsnog willen aangaan, zo verzekerde Van Nieuwenhoven.

Dat voorstel kwam er: De Graaf (D66) en Palm (LPF) dienden aan het einde van het uitbreidingsdebat een motie in, inhoudende een verzoek aan de regering om de mogelijkheden te inventariseren voor het organiseren van een referendum over EU-uitbreiding. Aangezien dit gebeurde na het middernachtelijk uur, op een tijdstip dat vele Kamerleden – vooral van de LPF – al vertrokken waren, moest de stemming erover worden aangehouden. Twee weken later, op 5 november, werd de motie-De Graaf/Palm alsnog aangenomen. Tegenstemden CDA, VVD en de kleine christelijke fracties, alle andere partijen waren voor.

Ook de PvdA ondersteunde dus de motie, al ging het niet van harte. Binnen de partij bestond de vrees dat een volksraadpleging niet alleen vertra-

gend zou werken op het proces van uitbreiding, maar misschien zelfs geheel negatief zou uitpakken voor de landen van Midden- en Oost-Europa. Een Nederlands 'nee' was immers niet ondenkbaar, zo wezen peilingen uit. Het brede gevoel in de pvdA was dat de kandidaat-lidstaten in geen geval in de kou mochten blijven staan. Van Nieuwenhoven had dan ook aarzelingen bij de woordkeus in de motie dat het 'wenselijk' was de bevolking te laten oordelen over EU-uitbreiding alvorens het parlement te laten besluiten over het toetredingsverdrag. Maar tegelijkertijd realiseerde zij zich dat terugkrabbelen een hachelijke zaak was, zeker als de pvdA het door haarzelf bepleite referendum over het Europees Grondwettelijk Verdrag wilde binnenhalen. En dus werd ingestemd met de motie-De Graaf/Palm, op voorwaarde dat de gekozen procedure niet tot vertraging zou leiden. Verhagen (CDA), tegenstander van het referendum, sloeg de discussie in de pvdA met verbazing gade en constateerde dat de tweeslachtigheid in stellingname 'niet bijdroeg aan duidelijkheid in de politiek'.⁵⁷

Waar de oppositie in het uitbreidingsdebat de regering-Balkenende te hulp was geschoten, daar werd oppositiepartij pvdA nu tegemoet gekomen door de regering. Deze laatste concludeerde begin december 2002 dat een referendum over uitbreiding te veel onnodige vertraging zou opleveren en dus ongewenst was. De pvdA-fractie schaarde zich snel en eensgezind achter deze conclusie en het uitbreidingsreferendum was daarmee van de baan. Toen uit een kort daarop gehouden opiniepeiling bleek dat maar liefst 68% van de Nederlandse bevolking tegen uitbreiding zou hebben gestemd, slaakte de partij – evenals het op dit punt gelijkdenkende D66 en GroenLinks – een zucht van verlichting.⁵⁸

Desondanks waren dit voor sociaaldemocratische begrippen revolutionaire ontwikkelingen. Voor het eerst liet de pvdA-Tweede Kamerfractie haar traditionele voorkeur voor vertegenwoordigende democratie samengaan met het zoeken van openingen naar vormen van meer directe democratie. De partijdiscussie hierover zou enige tijd later meer reliëf krijgen, na de totstandkoming van de Europese Grondwet.⁵⁹ De pvdA werd toen een van de drie initiatiefnemers voor het Grondwetsreferendum dat in juni 2005 zou worden gehouden. De vraag is hoe dit zo is gekomen. pvdA-Europaspecialist Frans Timmermans – op dat moment ook vertegenwoordiger van Nederland in de Europese Conventie – lichtte een tip van de sluier op in een interview met *NRC Handelsblad* in januari 2003. Het was hem opgevallen dat sinds de terreuraanvallen op de Verenigde Staten van 11 september 2001 steeds meer burgers de wenkbrauwen waren gaan fronsen over Europa:

Overall in Europa zijn burgers bezorgd, over de mondialisering als grote gelijkmaker, over criminaliteit, over hun sociale veiligheid. Oók over Europa. Ze vrezen verlies van identiteit, zoeken naar het eigene. Europese populisten maken dankbaar gebruik van die onzekerheid. Maar gevestigde partijen onderschatten de angst.⁶⁰

Timmermans vond dat deze zorgen serieus genomen moesten worden en bepleitte daarom 'bepaalde vormen van meer directe democratie zoals referenda.' Het leek erop dat ook in pvdA-kring de Fortuyn-revolte haar sporen had nagelaten. Timmermans onderkende dat het litteken dat de moord op Fortuyn in mei 2002 had achtergelaten in de samenleving nog altijd zichtbaar was. Hij ergerde zich eraan dat 'veel politici doen alsof er in Nederland het afgelopen jaar niets is gebeurd.' Maar, zo voegde hij er aan toe, 'het wordt nooit meer business as usual.'⁶¹

Ook partijvoorzitter Ruud Koole was deze mening toegedaan. Koole verwees daarbij naar de Tweede Kamerverkiezingen van mei 2002 (kort na de moord op Fortuyn), waarbij de pvdA, na bijna twaalf jaar regeringsverantwoordelijkheid te hebben gedragen, in één klap de helft van haar zetels verloor. Hoewel Europese integratie niet als belangrijkste verkiezingsthema naar voren gekomen was, 'was het voor de pvdA wel duidelijk dat ook op dit gebied een herbezinning noodzakelijk was', aldus Koole.⁶² Hij verwees daarbij naar het interne partijrapport van de commissie-De Boer ('De kaasstolp aan diggelen') van september 2002, waarin stond dat het 'taboe op renationalisering en intergouvernementele en nationaal-parlementaire constructies in het Europese debat van de pvdA [diende] te worden losgelaten.' Ook moest 'eurosceptis als productieve debat-inbreng worden omhelsd', aldus het rapport.⁶³

Vrij verkeer voor alle Poolse arbeiders?

Op 24 en 25 oktober 2002, kort na het uitbreidingsdebat in de Kamer, had premier Balkenende in het overleg van de Europese Raad een aardig succes weten te boeken. Hij slaagde erin een compromis over het Europese landbouwbeleid, dat de Franse president Chirac en de Duitse Bondskanselier Schröder vlak voor de Top bereikt hadden, bij te stellen. Hierdoor werd het mogelijk de Europese landbouwuitgaven, in het bijzonder de inkomenssteun voor boeren, na 2006 licht te laten afnemen. Vooral vvd-fractie leider Zalm – door vertegenwoordigers van andere partijen dikwijls als 'knakenpoetser' afgeschilderd⁶⁴ – liet zich nu positief uit over de wijze waarop Bal-

kenende tijdens de Top had geopereerd.⁶⁵

Tijdens de Europese Raadsvergadering in Kopenhagen op 12 en 13 december 2002 waren de onderhandelingen met de tien kandidaat-lidstaten afgerond, gevolgd door de ondertekening van het toetredingsverdrag in Athene in april 2003. Ruim een maand hierna trad het kabinet-Balkenende II aan, gevormd door CDA, VVD en D66 (na een mislukte formatiepoging tussen CDA en PvdA). De voormalige regeringspartij LPF had bij de verkiezingen een gevoelige nederlaag geleden. Verwacht werd dat met de vervanging van LPF door D66 de regering een meer Europegezinde koers zou gaan varen.

Onzekerheid bestond er over de houding van de VVD. In het nieuwe kabinet keerde Gerrit Zalm, na een jaar fractievoorzitterschap, terug in zijn vertrouwde functie van minister van Financiën. Zalm had als fractieleider opzien gebaard door zijn uiterst kritische stellingname tegenover uitbreiding. De vraag was welke lijn de partij zou gaan volgen onder zijn opvolger Jozias van Aartsen. Opvallend was alvast dat - anders dan in 2002 onder Dijkstal en Zalm - de VVD in de verkiezingscampagne van 2003 het onderwerp EU-uitbreiding laag op de agenda plaatste, vanwege het verwachte gebrek aan aantrekkingskracht voor de kiezer.⁶⁶

Op 19 november debatteerde de Tweede Kamer over het wetsvoorstel ter goedkeuring van het in Athene tot stand gekomen verdrag over de uitbreiding van de EU. Het debat concentreerde zich op de beantwoording van de vraag hoe lang het zou moeten duren voordat vrij verkeer van arbeid tussen Nederland en de toetredende landen kon worden toegestaan. Enigszins verwarrend was dat VVD-staatssecretaris Mark Rutte van Sociale Zaken de Kamer een nota over deze kwestie had beloofd, welke echter tijdens het debat nog niet beschikbaar was. Toch kunnen enkele interessante observaties worden gemaakt naar aanleiding van de parlementaire gedachtewisseling.

Opvallend was de stellingname van het CDA. Deze partij had zich lange tijd geschaard achter het regeringsstandpunt, inhoudende een afwijzing van het vaststellen van een overgangstermijn voor het vrije verkeer van arbeid uit de nieuwe lidstaten, maar tijdens het Kamerdebat pleitte CDA-woordvoerder Jan Jacob van Dijk plotseling voor invoering van een termijn van twee jaar. Hij noemde hiervoor drie redenen: ten eerste hadden ook andere lidstaten (waaronder buurland Duitsland) aangegeven gebruik te willen maken van zo'n overgangsregeling; een Nederlandse uitzondering zou ongewenste gevolgen kunnen hebben voor de nationale arbeidsmarkt. Ten tweede was de situatie op de arbeidsmarkt recentelijk toch al verslechterd door de zwakke

economische conjunctuur, die vooral laaggeschoolde werknemers trof. En in de derde plaats, zo merkte de CDA'er op, kampten de nieuwe lidstaten met het gevaar van een 'braindrain' van hoogopgeleiden als het vrij verkeer van arbeid direct zou worden ingevoerd.

Van Dijk lokte met dit standpunt stevige kritiek uit van PvdA-woordvoerder Frans Timmermans. Deze verweet het CDA wel erg onverwacht met de overgangstermijn op de proppen te zijn gekomen; er lag in elk geval geen gedegen studie aan ten grondslag. Verder constateerde hij dat voorgaande EU-uitbreidingen nooit hadden geleid tot een massale uittocht van werknemers, dus waarom nu wel? Bovendien ergerde Timmermans zich aan Van Dijks argument van een mogelijke 'braindrain' uit de nieuwe landen:

Mogen die landen misschien zelf uitmaken wat zij denken dat goed voor hen is? Hebben die landen gezegd: 'wij zijn bang voor een braindrain, dus kom alsjeblieft met een overgangsmaatregel?' Wat is dit een paternalistisch geklets.⁶⁷

Uitbreiding was voor de PvdA een prioriteit. In het dagblad *Trouw* memoreerde Timmermans met instemming de koers bepleit door zijn voorganger wijlen Maarten van Traa (zie hfst 5, paragraaf 2): 'Eerst de EU verbreden met nieuwe leden, dan pas verder praten over verdieping van de integratie.'⁶⁸

Net als de PvdA voelde ook GroenLinks niets voor een overgangsregeling voor de nieuwe landen. De enthousiaste Europa-woordvoerder Farah Karimi stelde dat haar partij 'idealistisch optimistisch'⁶⁹ was over uitbreiding – 'de grootste conflictpreventie aller tijden'⁷⁰ – en dat een overgangstermijn voor het vrij verkeer van werknemers ongewenst was:

De positie van de Nederlandse regering toentertijd [om geen overgangsperiode in te stellen] was niet alleen ingegeven door idealen, maar had ook economische redenen: er heerste een krapte op de arbeidsmarkt en men zou mensen uit die nieuwe landen goed kunnen gebruiken. De economische en de arbeidsmarktsituatie zijn inmiddels veranderd, maar dat neemt niet weg dat er bij die andere landen verwachtingen zijn gewekt. Nederland heeft een belofte gedaan. Als het aan mijn fractie ligt, houdt Nederland zich aan zijn beloften en doet het niet mee aan de woordbreuk van anderen. Dat zou slecht zijn voor het imago van Nederland, dat na de debatten die wij eerder hebben gevoerd toch al niet al te best is.⁷¹

Uiteindelijk kreeg het CDA alleen de steun van de LPF-fractie, die nog verder ging en ratificatie van het uitbreidingsverdrag wilde laten afhangen van de opstelling van de regering inzake het vrije verkeer van arbeid. Woordvoerder Wien van den Brink stelde de harde voorwaarde: 'Als de LPF dit stukje zekerheid niet krijgt, zullen wij niet voor ratificatie stemmen. De regering heeft dus nog een kans.'⁷²

De overige fracties hielden zich op de vlakte en verwezen naar de notitie die staatssecretaris Rutte binnen afzienbare tijd over het onderwerp zou gaan uitbrengen. Ook Ruttés partij, de VVD, wenste zich om die reden nog niet definitief vast te leggen. Wel hield woordvoerder Hans van Baalen nadrukkelijk de mogelijkheid open dat de Nederlandse regering haar standpunt zou moeten aanpassen indien de economische omstandigheden verder zouden verslechteren en Duitsland en Oostenrijk een ruime overgangstermijn voor het vrij verkeer van arbeid zouden invoeren.⁷³ Kort tevoren had VVD-leider Zalm op een partijbijeenkomst in Almere in minder versluiserde woorden gezegd dat Nederland niet 'overspoeld' moest worden door 'goedkope arbeiders' uit de nieuwe lidstaten: 'Als Duitsland bijvoorbeeld besluit zijn arbeidsmarkt tijdelijk dicht te houden voor Poolse werknemers, dan stromen zij naar Nederland. Dat moeten wij niet willen', aldus Zalm.⁷⁴

PvdA-woordvoerder Timmermans ergerde zich aan de onduidelijke opstelling van de VVD-fractie in de Tweede Kamer. Hij beschuldigde de partij van 'stemmingmakerij', omdat zij buiten de Kamer vaak een ander standpunt innam over uitbreiding dan in de Kamer: 'Mijn ervaring [is] dat de VVD-fractie in het Europa-debat net een paling in een emmer snot is, glibberig en ongrijpbaar.'⁷⁵ Van Baalen vond het standpunt van zijn partij juist heel helder: 'De VVD staat voor de uitbreiding, maar heeft problemen met de wijze waarop die is aangepakt.'⁷⁶

Uiteindelijk werd het toetredingsverdrag door de Kamer goedgekeurd, mét de steun van VVD en CDA. De christendemocraten hadden van de regering weliswaar niet de gewenste toezegging gekregen over de overgangstermijn voor het vrij verkeer van werknemers, maar voelden zich op een ander punt gerustgesteld, namelijk door de toezegging van de Europese Commissie strenge vrijwaringsclausules te zullen hanteren op het terrein van voedselveiligheid. De LPF kwam, zoals eerder door Van den Brink aangekondigd, met een voorbehoud: ze wilde eerst volledige zekerheid over het instellen van een overgangstermijn van twee jaar voor het toelaten van werknemers uit de nieuwe lidstaten. De regering kon deze toezegging echter niet geven.

Kort daarna kwam staatssecretaris Rutte in zijn aangekondigde notitie met het voorstel om vanaf het moment van uitbreiding tot mei 2005 ten

hoogste 22.000 werknemers uit de nieuwe lidstaten toe te laten. Deze ‘grenswaarde’ zou soepel worden gehanteerd. Bovendien waren werknemers uit de 10 landen weliswaar verplicht een werkvergunning aan te vragen, maar bij de behandeling van de aanvraag zou niet worden gekeken of er op de arbeidsmarkt wel behoefte was aan de betreffende werknemers. Verzet tegen deze regeling kwam vooral van de fracties van VVD en LPF. De VVD pleitte ervoor de toelating juist wél afhankelijk te maken van de toestand op de Nederlandse arbeidsmarkt, temeer daar buurland Duitsland intussen had besloten zijn grenzen gedurende een periode van maar liefst zeven jaar op slot te doen. Rutte voelde hier echter niets voor. Hij vreesde dat de door zijn partij gesuggereerde ‘arbeidsmarkttoets’ te veel tijd en administratief werk met zich mee zou brengen. Rutte wist zijn voorstel, ondanks de tegenwerpingen van de VVD en LPF, door het parlement te loodsen.⁷⁷

Onenigheid over Turkije en Roemenië/Bulgarije

Op 1 mei 2004 traden acht landen van Midden- en Oost-Europa, samen met Malta en Cyprus, toe tot de EU. De Unie was in één klap uitgebreid van 15 tot 25 lidstaten. Kort erna, op 1 juli, nam Nederland het roulerend voorzitterschap van de Europese Raad op zich. Een van de speerpunten van het voorzitterschap betrof de beoordeling of kandidaat-lidstaat Turkije voldeed aan de criteria om toetredingsonderhandelingen met dit land te kunnen starten. De Europese Commissie had hierover een advies uitgebracht, inhoudende een verzoek aan de EU-regeringsleiders om in december 2004 (dus aan het einde van het Nederlandse voorzitterschap) een definitief besluit te nemen over het tijdstip van aanvang van de onderhandelingen met de Turken. De Nederlandse regering, bij monde van minister van Buitenlandse Zaken Ben Bot, noemde de tweede helft van 2005 als een reële optie. Bot was als voormalig ambassadeur in Ankara overtuigd van de noodzaak om Turkije op termijn toe te laten en de regering steunde hem daarin.

Op 10 november 2004 debatteerde de Tweede Kamer over het Turkse vraagstuk. Nederland verkeerde op dat moment in shock vanwege de moord acht dagen tevoren op tv- en filmmaker Theo van Gogh. De aanslag was gepleegd door Mohammed Bouyeri, een Marokkaanse Amsterdammer van islamitische afkomst. Het bracht de gemoederen sterk in beweging: evenals na de moord op Fortuyn ontstond een spontane ‘volksbeweging’. Tegen deze onrustige achtergrond vond het debat over Turkije plaats.

De Tweede Kamer - althans een deel ervan - was niet overtuigd van de urgentie en noodzaak van Turkse toetreding. Vooral SGP, ChristenUnie⁷⁸,

LPF en de Groep Wilders uitten kritiek. Geert Wilders was juist vanwege de Turkse kwestie kort tevoren uit de VVD-fractie getreden en voor zichzelf begonnen. Voor Wilders was een Turks lidmaatschap van de Unie hoe dan ook ondenkbaar, omdat Turkije in zijn optiek geen Europees land was. Ook de LPF had bedenkingen, net als in de discussie over uitbreiding met de landen van Midden- en Oost-Europa. Fractie leider Mat Herben drukte zich als volgt uit:

Mijn partij [maakt] zich grote zorgen over het feit dat Europa zo iets wordt als een multinational die denkt 'bigger is better', niet op de kleintjes let en vervolgens met lijken in de kast zit. Ik heb dat wel eens aangeduid als het 'Albert Heijnsyndroom'.⁷⁹

Herben zette grote vraagtekens bij de stelling - aangehangen door onder anderen minister Bot - dat Europa veiliger zou worden als een islamitisch land als Turkije werd toegelaten. In lijn met Fortuyns gedachtengoed uiteengezet in *Zielloos Europa* zei Herben:

Dat is typisch Westerse logica, die geen rekening houdt met de verwrongen geest van de islamitische fundamentalisten. De kalifistische beweging heeft tot doel het kalifaat, dat door Kemal Atatürk werd afgeschaft, weer te herstellen. Men zal toetreding van Turkije dan ook zien als een daad van verraad aan de islamitische gedachte, van afvalligheid. Dat zal eerder tot meer dan tot minder aanslagen leiden.⁸⁰

De recente moord op Van Gogh klonk indirect in het woordgebruik door. Net als Herbens LPF en Geert Wilders vond ook de SGP dat "Turkije geografisch, cultureel noch religieus voldoende aansluiting [heeft] met de EU".⁸¹

De SP was niet principieel gekant tegen Turkse toetreding, maar had grote twijfel of er al in 2005 begonnen moest worden met de onderhandelingen, zoals de regering had geopperd. Ook het CDA gaf te kennen moeite te hebben met de haast die de eigen minister Bot maakte met het onderwerp.⁸² Fractie leider Verhagen noemde de uitspraken van Bot over de start van de onderhandelingen 'voorbarig' en Europa-woordvoerder Van Dijk constateerde dat Turkije blijkens een rapport van de Europese Commissie nog niet voldeed aan de politieke criteria voor toetreding. Het CDA maakte zich vooral bezorgd over martelingen en discriminatie van christenen in Turkije.⁸³

Coalitiepartij VVD was lange tijd verdeeld over het vraagstuk, maar na het vertrek van Wilders uit de fractie ontwikkelde zij zich tot een opvallend

enthousiaste aanhanger van Turkse toetreding. Had fractieleider Van Aartsen het in september 2004 nog ‘vreemd en een beetje prematuur’ gevonden om nu al data te noemen⁸⁴, korte tijd later toonde hij zich veel minder terughoudend over een Turks EU-lidmaatschap. In de woorden van partijgenoot Frans Weisglas:

Van Aartsen wilde als oud-minister van Buitenlandse Zaken de Turkse toetreding op geopolitieke gronden. Hij zag Turkije als een brug tussen Europa en het Midden-Oosten. Hij bezag het globalistisch: Nederland moest als het New York van Europa zijn, open staan naar de buitenwereld. Daarnaast was er een economisch belang. We zouden de gemeenschappelijke markt versterken met 70 miljoen extra consumenten. Ook zou het Turkse lidmaatschap de ontwikkeling van een gematigde Islam bevorderen.⁸⁵

Europa-woordvoerder Hans van Baalen deelde de visie van Van Aartsen. Als het aan hem lag, zo zei hij in de Kamer, konden de onderhandelingen in 2005 beginnen.⁸⁶ Van Baalen stond bekend om zijn atlantische gerichtheid: hij was - met de Amerikaanse regering en de NAVO - van mening dat Turks lidmaatschap van de Unie de veiligheidssituatie op het Europese continent aanzienlijk zou kunnen verbeteren. Van Baalen vond bovendien dat beloften in het verleden aan Turkije gedaan moesten worden nagekomen.⁸⁷

Op een ander belangrijk punt verschilde Van Baalen echter van mening met zijn fractievoorzitter. Van Aartsen had zich tegen de zin van Van Baalen uitgesproken voor een referendum over Turkse toetreding. Van Baalen moest in het Turkije-debat schoorvoetend toegeven dat een referendum over een Turks lidmaatschap ‘serieus in overweging moe[s]t worden genomen.’ Maar dan wel aan het einde van de onderhandelingen, naar verwachting pas omstreeks 2016.⁸⁸

Premier Balkenende voelde niets voor een referendum over Turkije. Hij verklaarde dat de ‘mechanismen van representatieve democratie’ toereikend waren om te gelegener tijd in de Tweede Kamer een beslissing te nemen over Turks lidmaatschap. De premier kreeg verrassend genoeg ondersteuning van coalitiepartij D66. Europa-woordvoerder Lousewies van der Laan was weliswaar verklaard voorstander van het referenduminstrument in het Nederlandse staatsbestel, maar vreesde dat het gebruik ervan voor de Turkse toetreding ‘te laat’ was.⁸⁹ Deze opstelling deed denken aan die van de pvdA ten tijde van de discussie over de uitbreiding naar Midden- en Oost-Europa. Ook toen werd gevreesd dat volksraadpleging tot uitstel en moge-

lijk afstel zou leiden. Ten aanzien van de Turkse casus gaf de pvdA te kennen voorstander te zijn van een referendum, maar alleen als dit in een breder kader getrokken werd. Via een speciale referendumwet zouden alle grote maatschappelijke vraagstukken aan een volksraadpleging moeten kunnen worden onderworpen. Turkije was daar een van, aldus de sociaaldemocraten. Europarlementariër Max van den Berg, die deelnam aan het Tweede Kamerdebat over Turkse toetreding⁹⁰, constateerde dat de vvd - in het verleden altijd 'een verklaard tegenstander van referenda' - nu plotseling van mening was veranderd. Maar dan wel op een halfslachtige wijze, vond hij. De liberale oproep tot het houden van een volksraadpleging in 2016 - pas als alle onderhandelingen zouden zijn afgerond - werd door Van den Berg als 'volksverlakkerij' gekwalificeerd.⁹¹

Positief gestemd over Turkse toetreding - mits aan de criteria werd voldaan - toonden zich de PvdA⁹², GroenLinks⁹³ en D66. Van der Laan (D66) vond het een zaak waarover al in 1999 was beslist en waarover eigenlijk geen discussie (en dus ook geen referendum) meer nodig was.⁹⁴ PvdA-woordvoerder Timmermans zei dat hij graag 'het wonder van de Bosporus' wilde zien, 'waarbij de integratie van een pluriform, democratisch, modern Turkije in de Europese Unie mogelijk wordt.'⁹⁵ Timmermans had weinig sympathie voor de aarzelende houding van regeringspartij CDA en vroeg zich af of woordvoerder Van Dijk zich niet te buiten ging aan een 'Bolkestein-tje': eerst veel lawaai maken om later toch in te stemmen met het regeringsstandpunt.⁹⁶ GroenLinks constateerde met tevredenheid dat het uitzicht op EU-lidmaatschap de positie van hervormende krachten in Turkije enorm had versterkt en dat deze krachten 'de wind vol in de zeilen' moesten blijven houden.⁹⁷

Onder voorzitterschap van minister-president Balkenende en minister van Buitenlandse Zaken Bot werd tijdens de Europese Raadsvergadering in Brussel op 17 december 2004 een akkoord bereikt over het openen van de toetredingsonderhandelingen met Turkije. Na langdurig overleg werd afgesproken dat deze in beginsel in oktober 2005 konden starten, maar dat ze zouden moeten worden opgeschort indien Turkije niet zou voldoen aan de voorwaarden gesteld in het akkoord, waaronder de (toekomstige) erkenning van Cyprus.

Vier dagen later debatteerde de Tweede Kamer over deze uitkomst. De woordvoerders spraken zich unaniem positief uit over het optreden van het Nederlandse voorzitterschap, maar verschilden van mening over de inhoud. Het positiefst waren wederom de pvdA, Groen Links en D66. Timmermans (pvdA) zei over het bereikte akkoord:

De PvdA-fractie is daar niet positief over omdat ‘het nou eenmaal mot’, omdat wij nu eenmaal zo veel beloofd hebben aan Turkije of omdat die trein nu eenmaal vertrokken is, (...) maar omdat wij dat een goede zaak vinden voor Europa en voor Nederland.⁹⁸

Ook regeringspartij VVD ondersteunde het Europese akkoord over Turkije, naar eigen zeggen zelfs met volle overtuiging. Van Baalen merkte op dat zijn partij ‘van harte’ het groene licht gaf aan het openen van de toetredingsonderhandelingen in oktober 2005. Van Baalen: ‘Wie de Bosporus wenst over te steken, dient dat met kracht en zelfverzekerdheid te doen en niet weifelend en twijfelend. Het onderhandelingskader met Turkije is van graniet.’⁹⁹

De rollen waren plotseling omgedraaid. Waar tijdens het uitbreidingsdebat over Midden- en Oost-Europa de VVD de grootste dwarsligger van de drie regeringspartijen was, daar viel die beurt nu toe aan het CDA. Woordvoerder Van Dijk was niet gelukkig met het akkoord, omdat de eisen van zijn partij onvoldoende in de raadsconclusies waren teruggekomen. Hij verbond hier overigens geen politieke consequenties aan en merkte bovendien op dat voor het CDA de race nog niet was gelopen:

Nu de Europese Raad tot de conclusie is gekomen dat de onderhandelingen kunnen starten zonder dat volledig aan de politieke criteria is voldaan, vinden wij het logisch en legitiem dat het geen automatisme meer is dat er aan het einde van de rit een volwaardig lidmaatschap is. Wij zien dit als een alternatief.¹⁰⁰

Deze houding kwam het CDA op stevige kritiek te staan. Coalitiepartner D66 was niet de enige die de partij van draaien betichtte. Van der Laan tegen Van Dijk:

Ik heb het idee dat u voor de bühne streng bent geweest, maar dat u slap bent als het erop neerkomt: ja, wij volgen het kabinet. Doe dan niet die show van te voren, maar wees consequent.¹⁰¹

Ook de uiterst welwillende houding van de VVD tegenover Turkije bleef niet zonder commentaar uit de Kamer. Fred Teeven (Leefbaar Nederland; later overgestapt naar de VVD) meende dat ook bij de liberalen sprake was van een ‘draai’ en vond het opvallend ‘hoe snel de VVD sinds het vertrek van de heer Wilders “Turkey minded” [was] geworden.’ Verkeerde ‘de heer van Baalen wellicht reeds in kerststemming’, zo vroeg Teeven zich tijdens het debat op 21 december af.¹⁰²

Aan het einde van het debat dienden Rouvoet (ChristenUnie) en Kees van der Staaij (SGP) een motie in met de strekking dat de hervormingen in Turkije nog niet ver genoeg waren gevorderd en dat bijgevolg de start van de onderhandelingen diende te worden uitgesteld. Deze motie werd met ruime meerderheid verworpen¹⁰³, evenals een motie van Wilders (Groep Wilders) en Herben (LPF), waarin gesteld werd dat Turkije nooit lid zou mogen worden van de EU, omdat het land door zijn ligging in Azië geen Europees land is.

De regering kreeg zo betrekkelijk ruime steun voor haar Turkije-beleid. De coalitiepartners gingen alle akkoord: D66 was enthousiast, het CDA koos na enige aarzeling eieren voor zijn geld en de vvd ontpopte zich tijdens het debat tot een opvallende aanhanger van onderhandelingen over Turkse toetreding. Nadere duiding hiervan is gewenst. Immers, was vvd-coryfee Frits Bolkestein niet jarenlang in de contramine geweest als het ging om Turks lidmaatschap? En stond ook vicepremier Gerrit Zalm niet bekend als uitermate sceptisch? Eind september 2003 had de vvd-partijraad nog de uitspraak gedaan dat Turkije geen lid mocht worden van de EU omdat 'het geen Europees land is.' Deze uitspraak had tot stevige interne discussie in de partij geleid. Oud-lid van het Europees Parlement Florus Wijsenbeek had daarbij verzucht: 'Is dit mijn vvd? Een partij van knakenpoetsers, azijnpisers en xenofoben?' Partijprominent Gijs de Vries wees erop dat Europa niet op religieuze waarden was gebaseerd en er dan ook geen sprake van kon zijn Turkije als niet-Europees land weg te zetten.¹⁰⁴

Conform de wens van Wijsenbeek en De Vries veranderde de houding van de vvd als gevolg van twee ontwikkelingen. Allereerst was er het vertrek van Geert Wilders uit de partij. Wilders, een gekend tegenstander van Turkse toetreding, had jarenlang een rol gespeeld in de fractiediscussie over het onderwerp, maar had zich in toenemende mate geïsoleerd. Daarnaast waren er de eerdergenoemde veiligheidspolitieke oriëntatie van woordvoerder Hans van Baalen en de geopolitieke beweegredenen van fractieleider Jozias van Aartsen. Wel vond Van Aartsen, anders dan Van Baalen, dat in een later stadium de kwestie van Turkse toetreding alsnog zou moeten worden voorgelegd aan de Nederlandse bevolking.¹⁰⁵

Net als de pvda had dus ook de vvd zich in deze periode bekeerd tot het referendum. Van Aartsen speelde een prominente rol in de herpositionering, velen van zijn partijgenoten vonden het eigenlijk maar niets. De Eerste Kamerfractie was aanvankelijk tegen en erelid Henk Vonhoff typeerde het referendum als 'de doodskist van de democratie.'¹⁰⁶ Van Aartsen was altijd al voorstander geweest van volksraadpleging, ook als het ging om

het vraagstuk van de gekozen burgemeester. Verderop in dit hoofdstuk zal zijn ijveren voor een referendum over de Europese Grondwet aan de orde komen. Bovendien lijkt het er in het geval van Turkije op dat hij zich heeft laten beïnvloeden door de ‘volksopstand’ na de moord op Van Gogh, evenals door het gedachtegoed van Pim Fortuyn. Hij kwam in deze jaren met een Fortuynistische politieke vernieuwingsagenda op de proppen. In interviews refereerde Van Aartsen regelmatig aan het belang dat moest worden gehecht aan Fortuyns ideeën over het dichten van de kloof tussen politiek en burger. De (mislukte) aanslag in 2004 op het leven van Van Aartsen – een verwarde vrouw probeerde hem op het Haagse Lange Voorhout met haar auto omver te rijden – droeg ook bij aan de identificatie van Van Aartsen met Fortuyn, die hij naar eigen zeggen goed had gekend.¹⁰⁷

Dat de partijpolitieke posities ten aanzien van uitbreiding zich binnen korte tijd hadden gewijzigd, bleek ook uit de reacties met betrekking tot de kandidatuur van Roemenië en Bulgarije, twee landen die door hun achterstallige ontwikkeling niet mochten toetreden in 2004, maar wier lidmaatschap werd verwacht per 1 januari 2007. Tijdens het Kamerdebat op 1 februari 2006¹⁰⁸ manifesteerde coalitiepartij CDA zich als een van de felste tegenstanders van toelating van de twee landen, daarmee ingaande tegen de voorkeuren van het geestverwante kabinet-Balkenende. Woordvoerder Jan Jacob van Dijk wees op de welig tierende corruptie en het machtsmisbruik in Roemenië, alsmede op het falende juridische systeem om hiertegen op te treden. Regeerspartner VVD - bij de Big Bang van 2004 de grootste dwarsligger - bleek nu juist een fervent aanhanger van uitbreiding. Woordvoerder Van Baalen merkte op dat toetreding van Bulgarije en Roemenië tot de EU een beloning zou zijn voor ‘de betoonde moed in de jaren van communistische onderdrukking.’ Hij vond het terughoudende standpunt van het CDA schadelijk voor de reputatie van Nederland als handelsnatie. Van Baalen kreeg zijn zin: een ruime Kamermeerderheid stemde in met de Roemeens-Bulgaarse uitbreiding. De wens van het CDA de beslissing uit te stellen om de druk tot hervormingen in de betreffende landen op de ketel te houden werd slechts gesteund door de SP en de Groep Wilders.¹⁰⁹

Net als in de Turkse kwestie viel wederom de gewijzigde stellingname van de CDA-fractie op, van verklaard voor- tot dito tegenstander van uitbreiding. Volgens Van Dijk was er in christendemocratische kring twijfel ontstaan over de stevige pro-Europa koers die de partij sinds jaar en dag had gevaren. Personele wisselingen speelden daarbij een rol, vooral het aantreden van Verhagen als fractievoorzitter en van Van Dijk zelf als woordvoer-

der Europa. Volgens de laatste was het tot enkele jaren daarvoor welhaast onmogelijk om het onderwerp Europa binnen de partij in kritische zin ter sprake te brengen:

Dat was het klimaat waarin René van der Linden, die toen nog gezaghebbend was op dit terrein, maar ook anderen - zoals Hanja May-Weggen, toen fractieleider in het EP - wisten te domineren. Die mensen vonden dat het Europees project coûte que coûte moest doorgaan en dat daarbij geen kritische kanttekeningen geplaatst mochten worden. Als je iets kritisch zei over Europa werd je ter verantwoording geroepen, dan werd je ontboden. Dan werd je aan de telefoon geroepen en uitgekafferd.¹¹⁰

Naast personele veranderingen waren ook inhoudelijke factoren van belang voor de herpositionering van het CDA. De nationale discussie over de Europese Grondwet speelde daarbij een fundamentele rol. Een discussie die overigens niet alleen het CDA, maar alle politieke partijen zou raken.

6.3. INSTITUTIONELE VERDIEPING

De Europese grondwet

Op de Europese top van Nice van december 2000 hadden de regeringsleiders overeenstemming weten te vinden over de verdragswijzigingen die nodig waren voor de aankomende uitbreiding. Het ging om de tien landen die in 2004 zouden toetreden, plus Bulgarije en Roemenië. In een bij het verdrag gevoegde verklaring onderstreepten ze daarbij de noodzaak van een 'breder en tevens diepgaander debat over de toekomst van de Europese Unie', een discussie waarbij 'alle belanghebbende partijen' zouden worden betrokken.¹¹¹ Voortbouwend op deze verklaring riepen ze op hun bijeenkomst in het Belgische Laken op 14 en 15 december 2001 een 'Conventie over de toekomst van Europa' in het leven. Dit forum, in de wandeling veelal de Europese Conventie genoemd, kreeg als opdracht met voorstellen voor een meer democratische, transparante en efficiënte Europese Unie te komen en de voorstellen daartoe uit te werken tot een 'constitutionele tekst', een 'grondwet voor de Europese burgers' ter vervanging van de bestaande Europese verdragen van Rome, Maastricht, Amsterdam en Nice. Het resultaat van deze Conventie zou vervolgens dienen als basis voor de onderhandelingen tussen de EU-lidstaten.¹¹²

De gedachte dat de Europese Unie in weerwil van haar door de rege-

ringsleiders onderstreepte succes aan een ingrijpende institutionele revisie toe was, kwam niet uit de lucht vallen. Van de vele probleemanalyses en oproepen tot hervorming die de ronde deden was veelbesproken de redevoering over het einddoel van de Europese integratie die de Duitse minister van Buitenlandse Zaken Fischer op 12 mei 2000 aan de Humboldt Universiteit te Berlijn had gehouden. Fischer had daarin geconstateerd dat de uit de jaren vijftig stammende institutionele structuur van de Unie grondige herziening behoeft. Hij pleitte ervoor door te pakken en de Unie – of desnoods een kopgroep van staten die er gereed voor waren – om te vormen tot een Europese Federatie met een Europese regering en een Europees Parlement met exclusieve wetgevende macht. Hij had eraan toegevoegd: ‘Deze Federatie zal haar basis moeten hebben in een grondwetverdrag.’¹¹³

Fischers oproep tot Europese staatsvorming had een knuppel in het Europese hoenderhok gegooid. In Nederland evenwel waren de reacties nogal lauw geweest. Minister-president Kok hield de boot af met de kwalificatie ‘waardevolle ideeën.’ Minister van Buitenlandse Zaken Van Aartsen zag geen functionele ruimte voor ‘grand designs.’ Gevraagd naar zijn mening over een federaal Europa antwoordde staatssecretaris Benschop (Europese Zaken) met opgetrokken wenkbrauwen: ‘We hebben al een federaal Europa.’ In een lezing voor het Haagse centrum voor buitenlandse politiek Clingendael eind mei 2001 hekelde D66-fractieleider Thom de Graaf de ‘aarzelande’, ja ‘ziellose’ opstelling van het kabinet en contrasteerde deze met de ‘actieve inzet’ van Duitsland voor een ‘federatief Europa.’¹¹⁴

Voorzichtigheid kenmerkte eveneens de aanloop van Paars II naar de Europese Conventie die op 28 februari 2002 van start ging, een voorzichtigheid die herleid kon worden tot onderlinge verdeeldheid tussen het Europa-enthousiasme van de PvdA en D66 enerzijds en de Europa-reserves levend in de VVD anderzijds. Niet in de laatste plaats omdat hij in het verleden die tegenstelling succesvol had weten te overbruggen werd oud-D66-leider Van Mierlo aangesteld als de Nederlandse regeringsvertegenwoordiger op de Conventie.¹¹⁵ Omdat de Conventie een laatste kans betekende om nog voor de uitbreiding met de landen van Midden- en Oost-Europa tot bestuurlijke hervorming van de Europese Unie te komen was ze op een bredere leest geschoeid dan haar voorgangers, de intergouvernementele conferenties (IGC’s) die tot de Verdragen van Amsterdam (1997) en Nice (2000) hadden geleid. Om te slagen waar deze IGC’s tekort waren geschoten telde de Conventie behalve regeringsvertegenwoordigers en gedelegeerden van de Europese Commissie ook vertegenwoordigers van de nationale parlementen en het Europees Parlement. Zo vertegenwoordigden de Kamerleden Tim-

mermans (PvdA) en Van der Linden (CDA) er de Tweede respectievelijk de Eerste Kamer. De delegatie van het Europees Parlement had de Nederlandse Maij-Weggen in haar gelederen. Zo bracht het Conventie-model 105 gedelegeerden uit de EU-lidstaten en aspirant-lidstaten bijeen die onder leiding van de Franse oud-president Giscard d'Estaing een ontwerp-constitutioneel verdrag voor Europa trachtten op te stellen.¹¹⁶

De moord op Pim Fortuyn, de verkiezingsoverwinning van de LPF en het aantreden van het kabinet-Balkenende I in juli 2002 bleven niet zonder uitwerking op het Nederlandse Europabeleid. De nieuwe minister-president deed zijn best het beeld weg te nemen dat zijn kabinet weinig ophad met Europa, maar had daar een hele dobber aan. Niet voor niets had LPF-oprichter Fortuyn gepleit voor het opheffen van het Europees Parlement en het opzeggen van het Schengenverdrag voor vrij personenverkeer. De in oktober uitgebrachte regeringsnotitie over de Nederlandse regeringsinbreng in de Conventie 'Europa in de steigers' benadrukte bovenal wat ten aanzien van Europa vanuit het Nederlands belang redenerend niet gewenst was. En hoewel de regering zich in de notitie verontschuldigde voor het uitblijven van definitieve stellingnames (in afwachting van een dialoog met maatschappelijke organisaties) kon dit niet het beeld wegnemen van grote reserves jegens de Conventie.¹¹⁷ Voor Van Mierlo deed de regeringsnotitie de deur dicht: hij trad af als Nederlands regeringsvertegenwoordiger in de Conventie. In zijn ontslagbrief kwalificeerde hij de toonzetting van 'Europa in de steigers' als 'van een terughoudendheid zoals ik die nimmer heb aangetroffen sinds het begin van het integratieproces.' Aldus noopten 'essentiële verschillen' in opvatting tussen hem en het kabinet Van Mierlo tot opstappen. Staatssecretaris van Buitenlandse Zaken Nicolai (VVD) relativeerde in een vraaggesprek met *Trouw* de door Van Mierlo gesignaleerde koersbreuk: de nieuwe koers was kritisch en europaïstisch, maar niet eurosceptisch.¹¹⁸

Van Mierlo werd als regeringsvertegenwoordiger in de Conventie opgevolgd door VVD-parlementariër en oud-staatssecretaris Gijs de Vries. Tot verbazing van velen slaagde de Conventie in de zomer van 2003 erin bij consensus tot overeenstemming te komen over de tekst voor een 'ontwerpverdrag tot vaststelling van een grondwet voor Europa.'¹¹⁹ Het conceptverdrag, dat de bestaande Europese verdragen zou moeten vervangen, voorzag in opheffing van de pijlerstructuur, waarmee het onderscheid tussen de Europese Unie en de Europese Gemeenschappen ongedaan werd gemaakt en waarmee tevens de door Nederland aan de vooravond van 'Zwarte Maandag' voorgestelde unitaire structuur alsnog verwezenlijking zou vinden. De besluitvorming met gekwalificeerde meerderheidsbesluitvorming zou wor-

den uitgebreid naar, vooral, bevoegdheden van de derde pijler op de beleids-terreinen asiel en immigratie. De medebeslissingsprocedure zou voortaan onder de benaming ‘gewone wetgevingsprocedure’ de standaardregelgeving van de Unie vormen. Dit betekende een aanzienlijke verruiming van de bevoegdheden van het Europees Parlement, dat zo met de Raad een positie als volwaardige medewetgever verkreeg. De regels voor een gekwalificeerde meerderheid in de besluitvorming in de Raad werden versoepeld tot een meerderheid van de lidstaten die tevens ten minste drievijfde van de EU-bevolking vertegenwoordigde. Het derde meerderheids criterium, ten aanzien van de te Nice (2000) nog zo moeizaam herziene stempunten per land, kwam daarmee te vervallen. De nationale parlementen zouden betrokken worden bij Europese besluitvorming; een subsidiariteitstoets gaf ze de gelegenheid ongewenste Europese wetsvoorstellen in een vroeg stadium af te wijzen. De op deze wijze herziene Europese besluitvorming zou haar beslag krijgen in een opgetuigde institutionele structuur met nadrukkelijk statelijke trekken. De Europese Raad zou een vaste president krijgen. Bovendien zou een Europese minister van Buitenlandse Zaken verantwoordelijk worden voor het gemeenschappelijk buitenlands, veiligheids- en defensiebeleid van de EU, daarin bijgestaan door een op te richten Europese diplomatieke dienst. Laatstgenoemde functionaris zou tevens optreden als vicevoorzitter van de Europese Commissie en daarmee de institutionele band tussen Commissie en Raad verstevigen. De omvang van de Europese Commissie en het aantal Raadsformaties¹²⁰ werden aan banden gelegd. Als symbolen van de Unie werden vastgelegd: de vlag van twaalf gouden sterren op een blauw veld, Beethovens Ode aan de Vreugde (op de tekst van Schiller) als de Europese hymne, ‘Eenheid in verscheidenheid’ het devies van de Unie en de euro als haar munt. Voorts zou in de gehele Unie de negende mei als ‘Dag van Europa’ gevierd worden. Een ‘Handvest van de grondrechten’ werd er als tweede deel van het verdrag integraal in opgenomen. Het ambitieuze en lijvige resultaat – de Nederlandstalige versie telt 344 pagina’s – vond in politiek Den Haag zowel een positieve als een kritische ontvangst.

Het verdwijnen van de LPF uit het centrum van de macht en het aanschuiven van het Europegezinde D66 in zijn tweede kabinet gaf minister-president Balkenende ruimte voor een positieve reactie op het ‘bouwwerk’ door de Conventie voortgebracht. De Conventie, zo betoogde hij, was een succes gebleken. Er was meer bereikt dan ooit mogelijk was geweest op een klassieke intergouvernementele conferentie: ‘Ik noem een paar verworvenheden: een heuse grondwet voor de EU, rechtspersoonlijkheid voor de EU, opheffing van de pijlerstructuur. Voorts wijs ik op de sterke rol van de Com-

missie (...). Er is een sterkere rol weggelegd voor het Europees Parlement.' De grondwet was met dit alles ook een kwetsbaar bouwwerk. Balkenende sprak de hoop uit dat bij de aankomende onderhandelingen tussen de regeringen de tekst zo min mogelijk wijziging zou ondergaan. 'Als elk land straks het onderste uit de kan wil halen, nemen we grote risico's. Soms kun je meer bereiken als je coöperatief bent.'¹²¹ Balkenendes woorden werden door de pvdA-fractie enthousiast ontvangen. Voor het voorgestelde beleid zou het kabinet, meende pvdA-woordvoerder Timmermans, de oppositie 'dringend nodig hebben.'¹²² Dat dit geen loze kreet was en dat de door Balkenende verhoopte co-operatie geenszins verzekerd was, bleek uit de kritiek van de vvd bij monde van het Tweede Kamerlid Van Baalen. Gedurende de Conventie-besprekingen hadden de Nederlandse regering en de Tweede Kamer stelling genomen tegen de invoering van een vaste voorzitter van de Europese Raad, zoals bepleit door de grote lidstaten. Vanuit de Nederlandse visie op Europa zou een president van de Raad – en daarmee van Europa – de positie van de Europese Commissie ondermijnen en in het verlengde daarvan de belangen van de kleinere lidstaten van de Europese Unie. De gedachte dat voortzetting van de bestaande regeling – waarbij elke lidstaat om de beurt zes maanden het voorzitterschap bekleedde – gewenst was, werd in Den Haag breed gedragen. Toen evenwel in het voorjaar van 2003 duidelijk werd dat de Duitse bondskanselier Schröder en de Franse president Chirac overeenstemming hadden bereikt over de wenselijkheid van een vast voorzitterschap voor de Europese Raad, leek dit punt een gelopen race. Niet echter voor de vvd-fractie in de Tweede Kamer, die bleef pleiten voor verzet en de regering vroeg met een veto te dreigen om dit onheil af te wenden.¹²³ Was afschaffing van het roulerend voorzitterschap van de Europese Raad zo een steen des aanstoets voor de vvd-fractie, de invoering van roulerend lidmaatschap van de Europese Commissie was dat evenzeer. Het voorstel van de Conventie om het aantal Eurocommissarissen aan een maximum te binden en een roulatiesysteem in te voeren waarin elke lidstaat gedurende een zekere periode een Eurocommissaris mocht bijdragen stuitte op verzet in de vvd. In haar visie zou te allen tijde een Nederlander met stemrecht deel dienen uit te maken van de Europese Commissie. Met steun van het cda wist Van Baalen een Kamermeerderheid voor een motie van die strekking te bewerkstelligen. Dit tot ongenoegen van het kabinet, dat juist het concept van een kleine, slagvaardige Europese Commissie steunde.¹²⁴

De genoemde bezwaren brachten Van Baalen en met hem de vvd-fractie tot het oordeel dat een tegenstem tegen het grondwettelijk verdrag onvermijdelijk was indien deze institutionele gebreken in de intergouver-

nementele besprekingen niet gerepareerd zouden worden. Van Baalen concludeerde: ‘Het resultaat is voor de vvd volstrekt onvoldoende.’¹²⁵ Dualisme was mooi, reageerde pvdA’er Timmermans, maar het kende zijn grenzen en de vvd-fractie was ver over die grenzen heen gegaan. Hij voorspelde dat de vvd-fractie op het laatste moment weer door de bocht zou gaan.¹²⁶

Minister-president Balkenende liet zich over de grenzen van het dualisme wijselijk niet uit. Tijdens een algemeen overleg met de vaste commissie voor Europese Zaken eind juli 2003 erkende hij dat in de Europese Conventie de Nederlandse wensen slechts gedeeltelijk verwezenlijking hadden gevonden, maar wees hij er tevens op dat er een grens was aan hetgeen te bereiken was:

De gevleugelde uitdrukking ‘Het onderste uit de kan willen halen’ is naar mijn mening zeer van toepassing. Het criterium voor de Nederlandse regering was dat het resultaat verdedigbaar moest zijn. Dat is het geval.¹²⁷

In het kabinet wist Balkenende zijn lijn te laten prevaleren: ‘Het streven van het kabinet in de IGC is, dat in principe zo dicht mogelijk bij het resultaat van de Conventie wordt gebleven’, schreven de minister en staatssecretaris van Buitenlandse Zaken De Hoop Scheffer en Nicolai aan de Tweede Kamer.¹²⁸ Ze voegden hieraan toe het Conventieresultaat als een ‘evenwichtig compromis’ te zullen verdedigen tegen eventuele intergouvernementele elementen die de lidstaten alsnog in het ontwerpverdrag zouden willen inbrengen: ‘De inzet van het kabinet is in ieder geval het communautaire karakter van het (ontwerp-)verdrag te waarborgen.’ De geest van ‘Europa in de steigers’ uit 2002 leek daarmee terug in de fles. Deze opstelling betekende niet dat er geen Nederlandse wensen meer waren. Bovenal wilde het kabinet een maximum aan de Nederlandse financiële bijdrage aan de EU. Tot de totstandbrenging van een dergelijke ‘netto-begrenzer’ zou de regering vasthouden aan de unanimiteit bij raadsbesluiten over de meerjarenbegroting. Voorts streefde het kabinet naar garanties dat het voorzitterschap van de Europese Raad geen onderonsje van enkel de grote lidstaten zou worden. Afspraken over roulatie ervan tussen de grotere en de kleinere landen zouden hierin kunnen voorzien. In de visie van de vvd-fractie was dit wensenpakket te mager, wat haar op kritiek kwam te staan van vvd-minister van Financiën en vicepremier Zalm, die zijn partijgenoten opriep het kabinetsstandpunt te volgen.¹²⁹

Het kabinetsstreven dicht bij het Conventieontwerp te blijven kon tijdens de in oktober 2003 aangevangen IGC-onderhandelingen grotendeels

gerealiseerd worden. Wel leidden spanningen tussen de grote en de kleinere EU-lidstaten – die elkaar wederzijds van een streven naar dominantie be-tichtten – tot een aanpassing van de regels voor besluitvorming bij gekwalificeerde meerderheid. De dubbele meerderheidssleutel van de Conventie – een meerderheid van de lidstaten die ten minste 60% van de Uniebevolking vertegenwoordigt – bleef gehandhaafd. Dit ondanks zwaar en langdurig verzet van Polen en Spanje, lidstaten die bij het Verdrag van Nice (2000) relatief veel stempunten toegewezen hadden gekregen en dit meerderheids-criterium nu ongaarne afgeschaft zagen worden.¹³⁰ Na Duitsland, het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en Italië met elk 29 stempunten hadden Spanje en Polen in Nice elk 27 stempunten gekregen. Op de zevende plaats volgde Nederland met 13 stempunten. De spanningen tussen de grotere en kleinere lidstaten dateerden als gememoreerd van de Conventiebesprekingen waarin Nederland zich met andere kleinere lidstaten teweerstelde tegen het door de grote lidstaten nagestreefde afschaffen van het halfjaarlijks roulerende EU-voorzitterschap en de invoering van een vaste president van de Europese Raad en de EU. Staatssecretaris van Buitenlandse Zaken Nicolai kenschets-te dit streven destijds als ‘een dreigende machtsgreep van de grote landen.’ Tegen wil en dank zou Nederland zo een front van kleine EU-lidstaten aan-voeren. Nicolai merkte dienaangaande op: ‘Eigenlijk zien we ons liever er-gens tussen de grote en de kleine landen in.’¹³¹

Als gevolg van deze strijd tussen grotere en kleinere lidstaten werden de drempels op beide variabelen verhoogd tot 55% van de lidstaten die ten minste 65% van de Uniebevolking zouden representeren. Dit resultaat bood grotere én kleinere lidstaten nadere garanties tegen dominantie; anderzijds werd het bereiken van kwalificerende meerderheden nu moeilijker.¹³² Het op de Europese Raad van 17 en 18 juni 2004 te Brussel bereikte onderhan-delingsresultaat werd door de Nederlandse regering als een succes aange-merkt. De ‘verworvenheden’ in de Conventie verwoord ‘zijn thans in de IGC grotendeels veiliggesteld’, aldus de bewindslieden van Buitenlandse Zaken in een brief aan de Tweede Kamer. ‘Ik denk dat we erg blij mogen zijn met het resultaat’, stelde ook premier Balkenende. Hij kenschetste in de Tweede Kamer het te Brussel overeengekomen grondwettelijk verdrag als een nood-zakelijk succes dat Europa zou helpen de wonden van het annus horribilis 2003 – verdeeldheid over Irak en het Stabiliteits- en Groeipact – te doen helen: de uitgebreide EU had nu voor het eerst laten zien een groot project met succes te kunnen afronden.¹³³

Behalve de veiligstelling van de Conventieverworvenheden kon de rege-ring erop wijzen dat de prioritaire aanvullende Nederlandse wens, het hand-

haven - in afwachting van de invoering van een nettobegrenzer - van de unanimitieit bij de besluiten over de meerjarenbegroting was binnengehaald. De door de Conventie voorgestelde meerderheidsbesluitvorming, was teruggedraaid. Wel maakte een ‘passerelle-bepaling’¹³⁴ het voor de Europese Raad in een verdere toekomst mogelijk om, bij unaniem besluit, ook op dit terrein tot meerderheidsbesluitvorming over te gaan. In een verklaring had Nederland de IGC toegezegd dat het met een dergelijk besluit zou instemmen op het moment dat er een bevredigende oplossing voor de ‘excessieve Nederlandse betalingspositie’ zou zijn gevonden.¹³⁵

Het enthousiasme van de regering werd gedeeld door de fracties van CDA, PvdA, D66 en GroenLinks. Het Kamerlid Van Dijk (CDA) toonde zich verheugd over de heldere afspraken en de verduidelijking in vergelijking met ‘Nice’ tot stand gebracht. Hij wees voorts op de in het verdrag neergelegde regels voor de samenstelling van de Europese Commissie, welke voorzagen in een rotatiesysteem waarin per 2014 ‘vertegenwoordigers’ van tweederde van de lidstaten in de Commissie zitting zouden hebben. Maar ook dat daar in geval van unanimitieit van zou kunnen worden afgeweken. Als dat betekende dat in 2014 alsnog besloten zou worden tot één stemhebbende Commissaris per lidstaat, dan was het CDA, de motie-Van Baalen indachtig, een warm voorstander daarvan. PvdA’er Timmermans kwalificeerde het verdrag als ‘in al zijn aspecten goed (...) voor de Nederlandse burger, goed voor Nederland en goed voor Europa.’ Wel betreurde hij de herziene stemmenweging die het resultaat van de Conventie nogal afzwakte; hij vroeg zich af of op dit punt in vergelijking met het Verdrag van Nice nog wel aan slagvaardigheid gewonnen werd.¹³⁶ De VVD-fractie toonde zich bij monde van Van Baalen verheugd over het vetorecht over de financiële perspectieven, maar constateerde dat haar andere wensen maar ten dele of niet gerealiseerd waren. Desondanks zag Van Baalen in vergelijking met het Verdrag van Nice het grondwettelijk verdrag als een verbetering en daarom als aanvaardbaar. Deze terugtocht kwam hem op hoon van onder anderen Wijnand Duyvendak van GroenLinks te staan: ‘Moet u niet deze ochtend erkennen dat u een hard blaffende hond bent die eigenlijk nooit bijt?’ Timmermans (PvdA) voegde Van Baalen toe: ‘U bent vast een zeiler, want u bent een groot expert in bakzeil halen. (...) Een VVD-kiezer zal zich nu door u behoorlijk bekocht voelen.’ Zelfs de ‘immer serieuze’ SP’er Van der Staaij stelde de vraag naar de geloofwaardigheid van de VVD-fractie: ‘Ik begrijp dat je harder inzet dan wat er in feite valt te bereiken, maar heeft de VVD-fractie ooit wel eens tegen een eindresultaat “nee” gezegd? Of heeft zij uiteindelijk altijd “ja” gezegd? Als dat het geval is, heeft zij een geloofwaardigheidspro-

bleem.' Van Baalen repliceerde dat zijn fractie inderdaad nog nooit nee had gezegd tegen de resultaten van onderhandelingen over Europese integratie en dat hem dat met trots vervulde. In de pers werd het aankomende Nederlandse voorzitterschap van de Europese Unie in de tweede helft van 2004 gezien als de belangrijkste verklaring voor de inschikkelijkheid van de vvd. Een openlijk over Europa ruziënde regeringscoalitie zou een ongelukkig begin ervan vormen en een slecht figuur slaan.

Tegen het verdrag toonde zich de LPF. Had vvd'er Van Baalen het grondwettelijk verdrag getypeerd als 'een late geboorte die geen wolk van een baby heeft opgeleverd', LPF-woordvoerder Herben betitelde het als een pasgeborene met een genetisch defect - 'boulimia'(vraatzucht) - en toonde zich ongerust over de federatieve strekking van het verdrag. SP-woordvoerder Van Bommel, een week ervoor vader geworden, verlegde de beeldspraak en sprak van 'een afschuwelijke nageboorte die zo snel mogelijk moet worden begraven.' Ook de SGP en de ChristenUnie onthielden hun steun aan het verdrag.¹³⁷

Met de politieke steun van CDA, PvdA, vvd, D66 en GroenLinks kreeg het grondwettelijk verdrag met 129 van de 150 Tweede Kamerzetels de steun van een grote meerderheid in het Nederlandse parlement. Maar gold dit oordeel ook voor de Nederlandse bevolking en in hoeverre was het voor parlement en regering zaak naar haar oordeel over de Europese grondwet te informeren? Ten tijde van 'Maastricht' hadden D66 en GroenLinks de gedachte van een volksraadpleging over het nieuwe Europese verdrag geoperd. Het voorstel ertoe werd door de regering en de andere politieke partijen van de hand gewezen, een referendum zou niet passen in het op politieke vertegenwoordiging ingerichte Nederlandse stelsel. Regelmatig bleven ook daarna stemmen opgaan ten gunste van een raadgevend referendum, niet in de laatste plaats als middel ter vergroting van de legitimiteit en het draagvlak voor de Europese Unie in Nederland. Ook in het debat over uitbreiding was dit onderwerp al veelvuldig aan de orde gekomen (zie paragraaf 6.2). De Conventie blies de referendumgedachte nieuw leven in.

Het referendum over het grondwettelijk verdrag van 1 juni 2005

Lange tijd werd de discussie over de pro's en contra's van een referendum over het Europees grondwettelijk verdrag gevoerd tegen de achtergrond van een gunstige publieke opinie. Een in opdracht van *NRC Handelsblad* in september 2003 uitgevoerd onderzoek wees uit dat ruim de helft van de stemgerechtigde Nederlanders zich voor een Europese grondwet zou uitspreken,

20% verklaarde zich tegen en bijna 30% had er geen mening over.¹³⁸ In het voorjaar van 2005 kantelde deze verhouding in enkele weken tijd. Waar in april volgens een peiling van het kabinet 52% van de ondervraagden zich voor de grondwet en 30% zich ertegen had uitgesproken, volgde in mei 2005 een omslag: het aantal tegenstanders van de grondwet was het aantal voorstanders met 40 tegen 39% voorbijgestreefd.¹³⁹ Grote namen in de Nederlandse politiek toonden zich bezorgd over de afnemende steun voor het verdrag. D66-coryfee en minister van Economische Zaken Brinkhorst zei in *De Telegraaf* dat bij een 'nee'-uitslag in Nederland 'het licht uit zou gaan.' Zijn CDA-collega op Justitie Piet-Hein Donner stelde op een partijbijeenkomst dat wie 'nee' stemde een stem voor een verhoogde kans op oorlog in Europa uitbracht.¹⁴⁰ In een speech tijdens het bezoek van de Amerikaanse president Bush aan het oorlogskerkhof van Margraten deed premier Balkenende een poging de boze geesten te bezweren:

De Europese samenwerking heeft ons 60 jaar van vrede, voorspoed en veiligheid gebracht. We staan in de Europese Unie op het punt de volgende belangrijke stap te zetten: het ratificeren van de Europese Grondwet.¹⁴¹

Deze interventies riepen de woede op van het nee-kamp, dat betoogde dat de regering met angstbeelden de kiezer bang probeerde te maken om hem voor te laten stemmen. Volgens veel waarnemers werkten de waarschuwingen contraproductief, evenals de oubollige leus van het ja-kamp 'Europa, best belangrijk.' Hoe dan ook, het tij keren deden ze niet. Peilingen onder de kiezers naar het voorgenomen stemgedrag lieten tot eind april 2005 per onderzoeksbureau sterk uiteenlopende resultaten zien. Vanaf het op gang komen van de campagnes van het ja-kamp en het nee-kamp begin mei toonden de politieke barometers een eenduidiger beeld; alle gaven ze aan dat de voorstanders in de minderheid geraakt waren. Een TNS/NIPO-peiling op 30 mei registreerde dat het percentage van de ondervraagden dat van plan was tegen te stemmen was opgelopen tot 58%. Dit cijfer kan beïnvloed zijn door de uitslag van het Franse referendum daags tevoren; met 54,9% van de stemmen hadden de tegenstanders van de Grondwet daar aan het langste eind getrokken (tegen 45,1% voor de voorstanders). Heeft de uitslag in Frankrijk die in Nederland bepalend beïnvloed? Aarts en Van der Kolk achten dit niet aannemelijk: er waren geen duidelijke wijzigingen in de trends waar te nemen. 'Voor zover er een effect is geweest, heeft het de uiteindelijke uitslag (...) waarschijnlijk niet beïnvloed.'¹⁴² In antwoord op de referendum-

vraag ‘Bent U voor of tegen instemming door Nederland met het verdrag tot vaststelling van een grondwet voor Europa?’ antwoordde 61,5% van de bijna acht miljoen opgekomen kiezers (63,3% van het electoraat) negatief. ‘Kei-hard Nee. Grote nederlaag voor regeringspartijen en pvdA’, kopte *De Telegraaf*, die constateerde dat de Nederlandse politiek ‘overdonderd’ reageerde op ‘het indrukwekkende “nee” tegen de Europese grondwet.’¹⁴³

In het resulterende Kamerdebat glorieerden de partijen die zich voor het referendum en tegen het grondwettelijk verdrag hadden uitgesproken. ‘Nooit eerder werd de kloof tussen de politieke elite en de bevolking zo duidelijk geïllustreerd’, sprak sp’er Van Bommel, ‘85% van deze Kamer zei ja tegen de grondwet van 482 pagina’s, meer dan 60% van de bevolking zegt nee. Er is dus geen vertrouwenscrisis tussen Kamer en regering, er is een vertrouwenscrisis tussen bevolking en politieke elite.’¹⁴⁴ Ook de afgesplitste oud-vvd-parlementariër Wilders verheugde zich dat de ware crisis aan het licht was gebracht:

Voorzitter. Wat was het gisteren toch een prachtige dag! De Nederlandse kiezer sprak zich uit. Een grote meerderheid zei nee. Ik ben trots op de Nederlandse kiezer, want hij zei nee tegen de Europese grondwet van de Brusselse elite, die lichtjaren verwijderd is van de gewone man en vrouw.¹⁴⁵

Woordvoerder Rouvoet van de ChristenUnie, die het referendum als hooguit een niet-bindend advies beschouwde, zag zijn verzet tegen het grondwettelijk verdrag gesteund: ‘De grens van de politieke integratie in Europa is bereikt. De Nederlandse bevolking heeft gisteren, op 1 juni, aan de noodrem van de voortdenderende trein van de Europese eenwording getrokken.’¹⁴⁶ Herben van de LPF hekelde de manipulatie en bevoogding van de ja-campagne: ‘Tot mijn opluchting verschenen dagelijks grote portretten van de gevestigde orde in de dagbladen. Dat is net zo dom als het volk laten toespreken door Chirac. Als regenten vermanend in beeld komen, weet je zeker dat de bevolking gaat tegenstemmen.’¹⁴⁷ SGP’er Bas van der Vlies toonde zich verheugd over de ‘duidelijke uitslag.’¹⁴⁸ Verhagen van het CDA herinnerde eraan dat zijn partij - hoewel geen voorstander van referenda - gezegd had de uitkomst te zullen respecteren bij een redelijke opkomst en een duidelijke uitslag. Aan beide voorwaarden was voldaan: ‘Jammer, omdat wij daarmee een kans missen om de Europese samenwerking te verbeteren, maar de uitslag is duidelijk.’¹⁴⁹

De overige partijen, die alle voorstander van én de grondwet én het refe-

rendum waren geweest, benadrukten het succes van de volksraadpleging, al betreurden ze de uitkomst ervan. Fractie leider Bos van de PvdA zei er trots op te zijn dat zijn partij samen met D66 en GroenLinks het initiatief voor het referendum had genomen:

Wij wisten dat dit op de langere termijn de enige manier was om Europa terug te geven aan de burgers. Wij zijn het daarom oneens met diegenen die nog steeds beweren dat de politieke elite de grondwet bij de burgers door de strot probeert te duwen.

Het referendum hielp de kloof tussen burgers en politici kleiner te maken. En met een impliciete verwijzing naar de Fortuyn-revolte: 'Ook tonen wij daarmee aan dat wij hebben geleerd van 2002.'¹⁵⁰

GroenLinks-woordvoerder Halsema sprak van een 'democratisch hoogtepunt' na jaren van 'antipolitiek': 'Inderdaad, mijnheer Wilders, het was gisteren een prachtige dag!' Al wilde ze daarmee niet 'onze grote teleurstelling over het overweldigende nee' verhullen.¹⁵¹ Van Aartsen van de VVD concludeerde: 'Europa leeft en de democratie werkt' en onder verwijzing naar de woorden van PvdA'er Bos: 'Hoe kan de burger dan dichter bij ons komen dan door dit referendum dat wij als Kamer hebben gewild? Achttien uur later neemt deze Kamer de uitspraak van de Nederlandse samenleving over.'¹⁵² En Dittrich van D66 verklaarde de Nederlandse bevolking tot 'de grote winnaar.' De hoge opkomst gaf de betrokkenheid van de burgers bij het referendum aan. 'In elk geval is duidelijk dat veel mensen Europa veel te snel vonden gaan en dat het voor hen heel onduidelijk was waar het eindplaatje van Europa lag.'¹⁵³

Pas later zouden ook de twijfels over het succes van het referendum naar buiten komen, zelfs bij enkelen van de initiatiefnemers. Farah Karimi (GroenLinks) liet zes jaar na dato in een vraaggesprek weten:

De uitkomst was voor mij één grote teleurstelling. Toen wij met het referendum-initiatief begonnen was ik er heilig van overtuigd dat de uitslag positief zou zijn. Met onze kennis achteraf leidt dat tot de theoretische gewetensvraag: als u wist dat de uitkomst van het referendum over de Europese constitutie negatief zou zijn, was u er dan aan begonnen? Eerlijk gezegd, ik denk van niet.¹⁵⁴

6.4. TOT BESLUIT

De politieke, academische en journalistieke pogingen de uitslag van het referendum van 2005 te verklaren en de erachter liggende ontwikkelingen te duiden, kennen een aantal richtingen of gedachtescholen, die in het bovenstaande al gedeeltelijk aan de orde zijn gekomen.

Een eerste verklaring is dat het referendum een uiting was algehele ontevredenheid in het land, in het bijzonder over het openbaar bestuur. 'De geest van Fortuyn waart opnieuw rond' bij de crisis van de 'mokkende burger' die in het referendum met een anti-establishmentuitspraak wraak nam op de politieke elite.¹⁵⁵

Dat algemene onvrede en een door een deel van het electoraat ervaren kloof tussen burger en politiek een rol heeft gespeeld is aannemelijk, maar verklaart niet de reikwijdte van de afwijzing: 4.705.685 nee-stemmers in 2005 telden het drievoudige van de 1.614.801 LPF-kiezers in 2002 (62% respectievelijk 17% van de uitgebrachte stemmen). Een tweede verklaring richt daarom het vizier op eurosceptis in de zin van onvrede over de ontwikkelingsgang van de Europese integratie: de dure euro, de uitbreiding, de ongevraagde grondwet en de Nederlandse nettobetalerspositie droegen bij aan een algehele ontevredenheid over Europa en de Nederlandse rol die de permissieve consensus zou hebben uitgehold en uiteindelijk doorbroken. Gevraagd in een *exit poll* onder de nee-stemmers door het bureau Interview-NSS naar de belangrijkste reden voor hun stem noemde 62% van de respondenten de hoge Nederlandse bijdrage aan de EU. Minister Zalm, die in de campagne had geprobeerd uit te leggen dat het Grondwettelijk Verdrag op dit punt belangrijke vooruitgang zou brengen, doordat het de invloed van de lidstaten op de Brusselse begroting verruimde, leek hier storm te oogsten waar hij in eerdere jaren wind zaaide met zijn tamboereren op de voor Nederland te dure Europese Unie.¹⁵⁶

pvdA-kamerlid Timmermans constateerde al in 2002 dat eurosceptis woedde 'als een veenbrand', niet alleen in Nederland maar in heel Europa. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van januari 2003 constateerde hij dat 'Europa' een ondankbaar verkiezingsthema vormde: 'Brussel wordt uitsluitend nog met slecht nieuws geassocieerd. Soms is het om moedeloos van te worden.'¹⁵⁷ Er was al sprake van een kloof tussen de Nederlandse burger en de politici, maar Brussel bleek nog verder weg. Dat de lagere telefoontarieven, lagere stroomprijzen en goedkopere vliegtickets aan de Unie te danken waren, was het overgrote deel van de Nederlanders ontgaan. Brussel, aldus Timmermans, werd uitsluitend nog geassocieerd met controversiële zaken, zoals de dure euro, illegale Bulgaren en Roemenen en de gekkekoeienziekte.

Ook de aankomende uitbreiding van de EU werd enkel nog met kosten en criminaliteit geassocieerd. Europese aangelegenheden speelden in de verkiezingen nauwelijks een rol en als de Limburgse parlementariër ze zelf aan de orde bracht, werd er door de burgers steevast een negatieve draai aan gegeven. Dat had de politiek voor een deel zichzelf te verwijten. Timmermans: 'Het is een schande hoe de Tweede Kamer Europese kwesties verwaarloost.' Nederlandse politici hielden nauwelijks rekening met de doorwerking van Brusselse besluitvorming op Nederland en reageerden als het te laat was. En omgekeerd, als Brussel een positief besluit leverde gingen de nationale politici met de eer strijken. In zo'n klimaat konden populistische partijen in heel Europa inspelen op de zorgen van de burgers inzake mondialisering, verlies van eigen identiteit, criminaliteit en sociale veiligheid. Om die zorgen serieus te nemen bepleitten Timmermans en zijn geestverwanten, zoals eerder betoogd, vormen van directe democratie, zoals referenda.¹⁵⁸

Het klagen van de burgers vond in deze jaren spiegeling in het klagen van de bestuurders. Geen politicus laat na te klagen over Brussel, constateerde *Vrij Nederland*-journalist Zonneveld in maart 2004. Brussel was te bureaucratisch, te weinig democratisch en bovenal te duur. Het waren in zijn ogen de politici meer dan de burgers die een volte face maakten: 'Nog maar zelden hoor je een vaderlandse politicus over de voordelen van een verenigd Europa. Meestal zijn ze boos of tenminste bezorgd.'¹⁵⁹ Zonneveld constateerde een grote invloed van Fortuyn op het debat over Europa:

De kritiek die nu wordt geuit op Europa, lijkt in alle opzichten op de kritiek die tijdens de campagne van 2002 werd geuit op het politieke establishment en Paars in het bijzonder. Opnieuw klinkt de klacht over achterkamertjespolitiek en wordt het volk 'bestolen' en 'ontdaan van de macht die het toekomt', alleen zijn dit keer niet de Haagse politici de daders, maar de Brusselse technocraten en de grote of arme landen die perfide kongsi's sluiten om 'ons' geld af te troggelen.¹⁶⁰

Wie zich buiten dat vertoog waagde werd als 'politek correct' weggezet. Voorstanders van verdere integratie werden beschimpt als europolitico's en eurofielen (SP-leider Marijnissen), dan wel eurologovigen (VVD-kamerlid Van Baalen). Dergelijke retoriek, aldus Zonneveld, droeg bij aan de onvrede over Europa onder de bevolking; een onvrede die tot uitdrukking kwam in teruglopende steun voor de Europese integratie in de halfjaarlijkse Eurobarometer-onderzoeken van de Europese Commissie.¹⁶¹

Overigens lijkt een deel van deze eurosceptis conjunctureel bepaald te

zijn geweest. Bij economische tegenwind, aldus voormalig Europees Commissaris Andriessen, neemt de scepsis over de ontwikkeling in de regel toe, zowel bij politici als de bevolking. Bij conjuncturele voorspoed laten de voordelen van meer Europese integratie zich eenvoudiger uitleggen. In de periode 2002-2005 zat het economisch tij tegen. Andriessen in 2004: 'Mensen klagen nu over de hoge prijzen, de teruglopende export en de oplopende werkloosheid, en geven dan de euro de schuld.'¹⁶²

En in weerwil van het verzet tegen een Europese grondwet bleef de steun voor het Nederlandse EU-lidmaatschap hoog. Ruim 90% van de burgers stemde hier in 2004 mee in en ten tijde van het referendum in juni 2005 was nog altijd 82% van de ondervraagden voorstander van het Nederlandse lidmaatschap.¹⁶³ Zo bezien is de opkomst van Europa-kritische noties onder de bevolking ook te beschouwen als een proces van politisering van de kwestie Europa en van een groeiend politiek bewustzijn van de betekenis ervan bij de burgers. De volgens het concept van de 'permissieve consensus' (zie Inleiding) onverschillige burger legde zijn onverschilligheid af en ging met zijn stem in het referendum participeren in het debat. Daarvan getuigt ook het hoge opkomstpercentage, dat met ruim 63% substantieel hoger was dan de opkomst van 39% bij de verkiezingen voor het Europees Parlement in 2004. Die paradoxale uitkomst doet vermoeden dat Europakritische noties onder de bevolking een belangrijke rol hebben gespeeld, maar dat ook en wellicht vooral gekeken moet worden naar het eigenlijke voorwerp van het referendum: het grondwettelijke verdrag zelf en de wijze waarop dit ter beoordeling aan de bevolking werd aangeboden.

Het is deze derde verklaring die centraal staat in de analyse van de Leidse onderzoekers Vollaard en Boer. Zonder de betekenis van de genoemde factoren te bagatelliseren concludeerden zij dat de Nederlandse kiezers het constitutioneel verdrag bovenal op grond van zijn inhoud hadden afgewezen: 'Dutch voters therefore seem to have rejected the European constitution mainly on the grounds of content.'¹⁶⁴ De kiezer associeerde de grondwet met een voortrazende trein richting een Europese 'superstaat'.¹⁶⁵ In deze denklijn leidt 'meer Europa' tot 'minder Nederland' en daarmee tot angst voor verlies aan nationale identiteit. Zo bezien was de referendumuitslag een greep naar de noodrem, ingegeven door een defensief-nationale reflex. Anders dan de beleidselite voelde de burger zich niet klaar voor een verenigd Europa met de statelijke trekken en symbolen neergelegd in de conceptgrondwet.¹⁶⁶

Deze gedachte bepaalde ook de richting die het kabinet-Balkenende uiteindelijk zou kiezen om het grondwettelijk verdrag in gewijzigde vorm als nog voor de Nederlandse bevolking aanvaardbaar te maken.

HOOFDSTUK 7

2006-2011: Europa boven aan de agenda

Anjo G. Harryvan en Jan van der Harst

Het 'nee' van Nederland en Frankrijk tegen het Grondwettelijk Verdrag in de zomer van 2005 bracht een impasse teweeg in de Europese samenwerking. Na enige tijd werd duidelijk dat de grondwet 'dood' was en niet kon worden gereanimeerd. Europa was in de ogen van de burger te ver voor de troepen uitgelopen. De lidstaten lasten een fase van nadenken in om te inventariseren op welke wijze de Unie uit de crisis zou kunnen komen. Dit nadenken leverde aanvankelijk weinig op. Vooral in Nederland trad er een periode van 'oorverdovende stilte' in. De regering in Den Haag was zo geschrokken van de afwijzing door de burger dat zij aanvankelijk niet verder kwam dan als een geslagen bokser in de ring af te wachten en apathisch om zich heen te kijken. Pas in 2007 kwam hierin verandering en raakte Nederland betrokken bij de opstelling van een 'hervormingsverdrag', dat in de plaats zou komen van de Europese grondwet en uiteindelijk de benaming Verdrag van Lissabon zou krijgen. De Nederlandse regering maakte van aanvang af duidelijk dat heronderhandeling alleen mogelijk was als de oorspronkelijke verdragsvoorstellen werden ontdaan van hun constitutionele dimensie. Dit hoofdstuk inventariseert allereerst hoe parlement en politieke partijen deze nieuwe ontwikkelingen te lijf gingen in een poging na het grondwetsreferendum met Europa in het reine te komen.

Het tweede deel van dit hoofdstuk richt zich op de financiële en economische crisis, die vanaf medio 2008 de EU-lidstaten trof. De bereidheid van financiële instellingen tot onderlinge leningen zakte naar een dieptepunt en Amerikaanse en Europese banken raakten in de problemen. In de EU noopte dit de nationale én Europese overheden tot actief optreden, waarbij banken van garanties en kapitaalinjecties werden voorzien en in voorkomende gevallen zelfs genationaliseerd werden. Hoewel de interbancaire financiële stromen weer op gang werden geholpen, kon dit niet voorkomen dat de crisis oversloeg naar de reële economie, met een recessie, olopemde

werkloosheid en toenemende staatsschuld als gevolg. Tegen het einde van het decennium dreigden de nationale schulden van enkele Eurolanden onbeheersbaar te worden. Moesten Griekenland, Ierland, Spanje en Portugal op eigen kracht uit deze schuldencrisis zien te komen? Of moest met het bijspringen door de andere lidstaten een breder Europees belang gediend worden? Dit waren de beleidsvragen waarvoor de Nederlandse politiek zich gesteld zag.

7.1. VAN GRONDWET NAAR VERDRAG VAN LISSABON

De Grondwet was verworpen en bleek niet te kunnen worden gereanimeerd, maar lange tijd was onduidelijk wat ervoor in de plaats zou komen. De klap van juni 2005 dreunde lang na en de regering hulde zich in stilzwijgen. Premier Balkenende ontweek vragen over de prioriteiten van ons land voor het geval onderhandelingen over een Europees wijzigingsverdrag zouden gaan plaatsvinden. Het ‘momentum’, zo stelde de premier in het najaar van 2006, was er nog niet om daarover nu al te praten.¹

Zo lang wilden de meeste politieke partijen niet wachten. Het was vooral de pvdA die het interne Europadebat al in een vroeg stadium op gang probeerde te brengen. In oktober 2005 stelde een werkgroep onder leiding van partijvoorzitter Ruud Koole en Tweede Kamerlid Adri Duijvestein een notitie op onder de titel ‘Europa: vertrouwen herwinnen’. Hierin werd blijk gegeven van een uiterst kritische benadering van recente ontwikkelingen in de Europese integratie. De uitslag van het referendum had duidelijk gemaakt dat de Nederlandse bevolking Europa was gaan zien als een rijdende trein op weg naar een onduidelijke bestemming, aldus de pvdA-werkgroep. Om de zorgen van de bevolking serieus te nemen moest - meer dan in het verleden het geval was - ruimte worden gecreëerd voor nationale culturele eigenheid. De pvdA maakte zich blijkens de notitie vooral zorgen over de ‘tornado van de vrije markt’, die negatieve gevolgen had voor de verworvenheden van de nationale verzorgingsstaat. Aan mensen die hun baan hadden verloren door de grensoverschrijdende concurrentie diende een nieuw perspectief te worden geboden. In dit kader achtte de werkgroep het noodzakelijk nog eens kritisch te kijken naar het ongelimiteerd openen van de markt voor diensten en werknemers uit andere landen, met name uit Midden- en Oost-Europa. Ook moest een politieke unie in Europa niet langer als doel op zichzelf worden beschouwd. Wel gaf de pvdA-notitie aan ‘principieel open te staan’ voor verdere uitbreiding van de EU. Turkije, maar ook Georgië, Oekraïne en Wit-Rusland zouden op termijn lid mogen worden van de Unie,

mits ze voldeden aan de Kopenhagen-criteria.²

De andere partijen constateerden op basis van dit rapport een forse koersverandering bij de pvdA. In de woorden van CDA-fractievoorzitter Maxime Verhagen: ‘Sociaal-democraten waren decennialang dragers van de Europese eenwording en na één lastig referendum zetten zij dat erfgoed ineens bij het grof vuil.’³ Verhagens collega Dittrich van D66 vroeg zich hardop af of de pvdA haar traditionele ‘pro-Europese’ koers had verlaten onder invloed van ‘peilingen door opiniebureaus.’⁴ Een aantal Europa-kritische partijen, zoals de SP en de ChristenUnie, waren juist blij met het nieuwe geluid dat uit pvdA-hoek te horen was. Zij hadden het gevoel er een bondgenoot bij te hebben gekregen. Volgens de politicoloog Hans Vollaard was de pvdA na het referendum naarstig op zoek ‘naar een compromis tussen kosmopolitische idealen en nationale solidariteit.’⁵ Overigens was het nog maar de vraag of het de sociaaldemocraten puur te doen was om de natie en Europa. Waarschijnlijk minstens zo belangrijk was de strategische angst binnen de pvdA ‘leeggegeten’ te worden door de in de peilingen aanstormende SP.

Een vergelijking van de Europa-standpunten van de diverse politieke stromingen in het postreferendumtijdperk werd mogelijk na publicatie van de programma’s voorafgaand aan de Tweede Kamerverkiezingen van november 2006 (na de val van het derde kabinet-Balkenende). Het merendeel van de verkiezingsprogramma’s gaf antwoord op de vraag of en, zo ja, hoe een Europees wijzigings- of hervormingsverdrag gestalte moest krijgen en ook of een dergelijk verdrag - net als in het geval van de grondwet - aan een raadplegend referendum diende te worden onderworpen. Wat dit laatste betreft was er voor D66, GroenLinks en de SP, alsmede voor de nieuwkomers Partij voor de Vrijheid (PVV) en Partij voor de Dieren⁶, geen twijfel mogelijk: zo’n referendum moest er komen. Ook de pvdA - toen nog oppositiepartij - was deze mening toegedaan. Haar verkiezingsprogramma bevatte daarover de volgende passage:

Europa is er voor de burgers. De uitslag van het referendum over de grondwet was glashelder. De pvdA zal niet accepteren dat er via een omweg toch aan gemorrelt wordt. Voor een nieuw (grondwettelijk) verdrag is een nieuw referendum nodig.⁷

Over de inhoud van de laatste zin zou de pvdA enige tijd later – als regeringspartij – stevig aan de tand worden gevoeld.⁸ Het CDA, ChristenUnie en SGP bleven zich keren tegen het houden van een referendum, terwijl de VVD zich voorlopig op de vlakke hield.

In meer algemene zin lieten de partijen in hun verkiezingsprogramma's doorschemeren de boodschap van de burger te hebben begrepen. Het CDA vond dat er bij het opstellen van een wijzigingsverdrag 'maatwerk' nodig was en dat Europa 'zich niet nodeloos met het onderwijs, de gezondheidszorg, de sociale zekerheid, met ons fiscale stelsel en onze pensioenen [moest] bemoeien.' Want tot de Europese cultuur hoorde nu juist dat een hogere bestuurslaag zich 'niet onnodig breed en belangrijk maakt', aldus de Christen-democraten.⁹ De PvdA pleitte voor 'een nieuw verdrag op hoofdlijnen om de bevoegdheden van de lidstaten en de EU duidelijker vast te leggen en Europa simpeler, democratischer en beter te laten functioneren.'¹⁰ De VVD zei te streven naar een 'Unie die minder regels maakt en subsidies verstrekt, en beter wordt in handelspolitiek, energiepolitiek en asielpolitiek.'¹¹ De SP liet zich op de haar bekende wijze uit:

Na het heldere 'nee' van de Nederlandse bevolking kan van een verdere overdracht van bevoegdheden van de lidstaten naar 'Brussel' geen sprake zijn. Nieuwe pogingen om de Europese Grondwet via een achterdeur alsnog goed te keuren moeten worden voorkomen. De EU kan beter een pas op de plaats maken.¹²

Ook de ChristenUnie en SGP achtten invoering van een nieuwe versie van de Europese Grondwet onnodig en ongewenst; het accent diende in hun ogen te worden gelegd op versterking van de nationale lidstaten.

De enige partijen die hun constitutionele aspiraties nog niet hadden opgegeven waren D66 en GroenLinks.¹³ D66 vond dat de oplossing voor de Europese crisis moest worden gezocht in de opstelling van een nieuwe grondwet door de burgers van Europa, 'waarbij meer dan nu het geval is nadruk wordt gelegd op de individuele grondrechten.' Verder dienden in zo'n grondwet 'de basisvoorwaarden voor democratische besluitvorming in de Unie' te worden opgenomen. Bovendien opperde D66 om van de ratificatie een 'Europa-breed project' te maken door in alle landen op dezelfde dag een volksraadpleging te laten plaatsvinden.¹⁴

Ook GroenLinks was voorstander van een Europa-breed referendum en ijverde voor de totstandkoming van een nieuw, ambitieus verdrag, met als doel een 'sociaal en groen Europa dat democratisch en slagvaardig is.' Want, zo stelde het verkiezingsprogramma, 'de Europese samenwerking, die vrede en stabiliteit oplevert, is een voorbeeld in de wereld. Europa als tegenwicht tegen eigenzinnige Amerikanen, als pleitbezorger van mensenrechten en als trekker van een groene wereldeconomie.'¹⁵ GroenLinks voegde hieraan toe

dat het geen Europese ‘superstaat’ of ‘supermarkt’ wilde maar een ‘democratische politieke unie’, met meer nadruk op duurzaamheid en minder op de vrije marktwerking. In plaats van een ‘centralistische eenheidsstaat’ zou het toekomstige Europa de trekken moeten krijgen van de ‘Republiek der Verenigde Nederlanden in de zeventiende eeuw’, waarbij ‘de staten op een aantal terreinen hun krachten [hebben] gebundeld om hun eigenheid beter te kunnen handhaven.’¹⁶

De nationale ‘Europameetlat’ kreeg zodoende contouren: D66 afficheerde zich als het meest integratiegezind, onmiddellijk gevolgd door GroenLinks, dan het CDA, op enige afstand de PvdA, vervolgens de VVD en ten slotte als meest kritische partijen (in volgorde van - relatieve - Europesegezindheid): ChristenUnie, SP, SGP, Partij voor de Dieren en PVV. Opvallend was dat juist de twee (laatstgenoemde) nieuwe partijen blij gaven van de minste affiniteit met Europa.¹⁷ Opvallend was ook de middenpositie van de VVD: na het vertrek van Bolkestein en Zalm (die de nationale politiek vaarwel hadden gezegd) en van Wilders (die een eigen partij had opgericht) waren de liberalen zich - onder Van Aartsen en de nieuwe leider Mark Rutte - toeschietelijker gaan opstellen ten aanzien van Europese integratie-ontwikkelingen.

De verkiezingen van november 2006 leidden tot de formatie van het kabinet-Balkenende IV, een coalitie van CDA, PvdA en ChristenUnie. De verkiezingen hadden een sterke opkomst te zien gegeven van twee eurokritische partijen: de SP – die steeg van 9 naar 25 zetels – en de PVV die debuteerde met 9 zetels. Op 7 februari 2007 werd het regeerakkoord gepresenteerd, met daarin een passage over de in te nemen positie ten aanzien van een nieuw Europees verdrag:

Gestreefd wordt naar een wijziging en eventuele bundeling van de bestaande verdragen van de Europese Unie waarin subsidiariteit en democratische controle zeker gesteld worden en die zich in inhoud, omvang en benaming overtuigend onderscheidt van het eerder verworpen ‘grondwettelijk verdrag’. Over deze en andere aspecten van die verdragswijziging(en) zal de Raad van State advies gevraagd worden.¹⁸

Uit de laatste zin kon worden opgemaakt dat de regering bij een nieuwe verdragsuitkomst (verwacht per juni 2007) niet automatisch een referendum zou uitschrijven maar de Raad van State zou verzoeken advies uit te brengen over de te volgen procedure.

Op 19 maart 2007 werd het regeringsstandpunt verder verduidelijkt in een brief aan de Kamer van de minister en de staatssecretaris van Buiten-

landse Zaken, respectievelijk Maxime Verhagen (CDA) en Frans Timmermans (PvdA). De toon van de brief was bepaald gereserveerd: Europa moest het beeld van 'superstaat' definitief van zich afwerpen, subsidiariteit was 'geen vies woord' meer, en een nieuw verdrag moest zich ontdoen van elke grondwettelijke pretentie. Want: 'De benaming en vorm van het Grondwettelijk Verdrag, alsmede bepaalde symbolische en inhoudelijke elementen [wekten] bij veel burgers de indruk van een sprong richting de vorming van een Europese staat, die zich boven of in de plaats van de nationale staat stelde.' Concreet werd voorgesteld om het Handvest van burgerrechten (of grondrechten) niet integraal op te nemen in het nieuwe verdrag, aangezien aan de substantie van het Handvest 'ook op een andere wijze recht [kon] worden gedaan'.¹⁹

Alexander Pechtold - leider van een bij de verkiezingen van november 2006 tot slechts drie zetels teruggebrachte D66-fractie - toonde zich verbijs-terd over inhoud en toon van de brief. In een eerste reactie in *NRC Handelsblad* feliciteerde hij zijn tegenvoeter, de Europa-kritische SP, van harte met het resultaat: 'Die misplaatste angst in de brief voor een Europees verdrag dat een superstaat zou creëren – dat is helemaal SP', zo constateerde Pechtold. Ook sprak hij het vermoeden uit dat Ben Bot, de vorige minister van Buitenlandse Zaken, een kabinetsbrief als deze wel had weten tegen te houden. Bots vertrek en diens opvolging door partijgenoot Maxime Verhagen hadden kennelijk de omslag in het beleid mogelijk gemaakt.²⁰ VVD-woordvoerder Han ten Broeke vroeg zich in reactie hierop af waarom de 'zich democraat noemende Pechtold' zo nadrukkelijk de kiezersuitspraak van 2005 wenste te negeren. Kwam de regeringsbrief immers niet tegemoet aan de bezwaren levend onder de bevolking? Pechtold riposteerde: 'Ik vertolk de gevoelens van 38 procent van het electoraat dat in het referendum ja heeft gezegd tegen Europa. Waarom zou dat niet mogen?'²¹

Pechtold kreeg met zijn onversneden loyaliteit aan Europa adhesie van alleen GroenLinks. Alle andere partijen ondersteunden de kritische brief die het kabinet aan de Kamer had gestuurd. Conform de inschatting van Pechtold toonde de SP zich inderdaad buitengewoon ingenomen met de inhoud van het epistel. Kamerlid Harry van Bommel legde glunderend uit dat 'wij niet van ons standpunt [zijn] geweken, *de anderen* hebben een draai gemaakt. (...) In die zin begrijp ik dat anderen ons hebben gefeliciteerd met onze overwinning in de discussie over Europa'.²²

In de Europese Unie had Nederland het intussen zwaar te verduren. Het optreden van de regering stak pover af bij dat van de andere 'nee-zegger' Frankrijk, dat in die tijd met allerlei constructieve voorstellen kwam om de

Unie uit de verdragscrisis te trekken. Ook het Duitse voorzitterschap (in de eerste helft van 2007) deed in dit opzicht van zich spreken. De Nederlandse regering dreigde steeds meer geïsoleerd te raken. Op 23 mei 2007 sprak premier Balkenende het Europees Parlement toe om het Nederlandse standpunt ten aanzien van de herziening van de Grondwet uit te leggen. De premier werd koel onthaald. Bij wijze van ludieke actie was de vergaderzaal in Straatsburg uitbundig versierd met Europese vlaggen, attributen waarvan de Nederlandse regering zich juist wenste te distantiëren, omdat ze verkeerde associaties (van een Europese ‘superstaat’) zouden oproepen. De Italiaanse premier Romano Prodi had voorafgaand aan het bezoek van Balkenende geopperd dat Nederland in de EU desnoods maar een aparte groep moest vormen met landen die minder vergaand wilden samenwerken.

Balkenende sprak het Europees Parlement toe precies op de dag dat de Tweede Kamer debatteerde over wat er moest gebeuren met de Europese Grondwet, of wat daar nog van over was. Staatssecretaris Timmermans nam de honneurs waar. In een tweede brief aan de Kamer, verstuurd op 21 mei, had de regering eens te meer aangegeven dat een nieuw verdrag op een aantal essentiële punten zou moeten afwijken van de Grondwet. Het ging dan in het bijzonder om het verwijderen van de symboliek: vlag, volkslied en de term ‘Grondwet’. Ook zou het Handvest van de burgerrechten niet integraal deel mogen uitmaken van het nieuwe verdrag en diensten van algemeen belang moesten onder nationale regelgeving blijven vallen in plaats van onder Europese. Daartegenover zouden nationale parlementen meer inspraak dienen te krijgen over wetgevingsvoorstellen uit Brussel, in de vorm van een Europese subsidiariteitstoets, die zou moeten uitwijzen of besluiten zo dicht mogelijk bij de burgers werden genomen. De zogeheten ‘gele kaart’-procedure – reeds gelanceerd in het kader van de Grondwet – zou hierbij behulpzaam kunnen zijn: als een derde van de nationale parlementen een voorstel van de Europese Commissie zou afwijzen, diende de Commissie dit opnieuw in overweging te nemen.

De rolverdeling in de Kamer was intussen duidelijk. Zo vond pvv-woordvoerder Raymond de Roon de regeringsbrief nog altijd veel te Europa-vriendelijk. Ofschoon voorstander van Europese economische samenwerking hekelde hij het verlies van nationale soevereiniteit en het inleveren van vetorechten in geval van instemming met een Europees wijzigingsverdrag. Blijkens de voorstellen zou op de terreinen van immigratie- en asielbeleid, criminaliteitsbestrijding en delen van justitiële samenwerking het nationale veto komen te vervallen, constateerde De Roon. Alleen voor het defensiebeleid, buitenlands beleid en het vaststellen van de begroting bleef

het vetorecht bestaan. Het Europees Parlement zou in De Roons visie volledig kunnen worden afgeschaft. En wat de positie van nationale parlementen betreft pleitte hij voor de invoering van ‘rode kaarten’ (in plaats van gele kaarten) die men zou kunnen ‘uitdelen aan alles uit Brussel wat ons niet bevalt.’²³

SGP’er Kees van der Staaij was minder somber gestemd. Hij constateerde met tevredenheid dat in de regeringsbrief een toon werd aangeslagen ‘die een aantal jaren geleden als veel te weinig progressief zou zijn aangemerkt.’ Net als het kabinet wilde de SGP een verdrag dat ‘zich naar vorm en inhoud wezenlijk onderscheidt van de Europese grondwet.’²⁴

Deze stellingname werd niet gedeeld door GroenLinks en D66. GL-fractie-leider Femke Halsema merkte op dat ‘de inzet van de Nederlandse regering niet ten doel heeft te komen tot een beter verdrag, maar tot minder verdrag.’ Halsema vond dit een verkeerde strategie: ‘Het moet geen VVD-verdrag worden dat de markt ruim baan geeft en dat weinig sociale en democratische bevoegdheden kent.’²⁵ Het respect voor grondrechten vormde een belangrijk strijdpunt voor GroenLinks. Dergelijke rechten hielpen burgers te beschermen ‘tegen opdringerige, onzorgvuldige en nalatige overheden.’ Zo moesten werknemers binnen de EU de beschikking krijgen over sterke sociale rechten, ‘anders verkassen bedrijven naar de lidstaat met de laagste norm.’²⁶ Het volledig verwijderen van de grondrechten uit het verdrag was daarom voor GroenLinks ten enen male onaanvaardbaar.

Staatssecretaris Timmermans, weinig gerustgesteld door de parlementaire gedachtewisseling, waarschuwde een paar dagen later dat de positie van Nederland op het spel stond als het Europese verdrag ook in gewijzigde vorm zou worden afgewezen. De andere 26 landen zouden dan verdergaan, terwijl ‘Nederland blijft zitten met het oude verdrag van Nice’, zo sprak de bewindsman enigszins chargerend. Volgens Timmermans was het dreigende isolement ‘geen hogere wiskunde, maar wel de realiteit.’ Dit kwam de staatssecretaris op stevige kritiek vanuit de Kamer te staan. Vele fracties vonden zijn uitlatingen voorbarig en ontijdig en verweten hem chantage door te dreigen met ‘negatieve gevolgen en doemscenario’s.’²⁷

Om de kloof tussen parlement en burger ten aanzien van Europa te verkleinen organiseerde een afvaardiging uit de Tweede Kamer inspraakavonden in het land. Begin juni 2007 werden vier van dit soort bijeenkomsten gehouden, achtereenvolgens in Groningen, Apeldoorn, Eindhoven en Den Haag. De bezoekers mochten kwijt wat ze op hun lever hadden. ‘Alle commissieleden zullen uw advies mee naar Den Haag nemen om het in hun voorstellen te verwerpen’, versprak pvdA-Kamerlid Harm-Evert Waalkens

zich freudiaans bij de aftrap van de bijeenkomst in Groningen.

Na afloop van de vier bijeenkomsten constateerde Waalkens dat de aanwezige burgers een helder inzicht hadden geboden in wat de Europese Unie wel en niet moest doen: meer Europa op het gebied van milieu, energie, terreurbestrijding en buitenlands beleid; minder Europa waar het gaat om belastingen, sociale zaken en gezondheidszorg. vvd'er Ten Broeke concludeerde: 'Wij politici moeten Brussel niet meer als boeman gebruiken en zeggen: dit moet van Europa. Nee, dit moet van ons.'²⁸

Tijdens de Europese Top in Brussel van 21 en 22 juni 2007 bereikten de regeringsleiders overeenstemming over het principe van een hervormingsverdrag dat zou worden ontdaan van grondwettelijke aspiraties. De definitieve tekst zou gedurende een intergouvernementele conferentie onder Portugees voorzitterschap in de tweede helft van 2007 worden vastgesteld. De Nederlandse regering was er tijdens de Brusselse top in geslaagd een verwijzing naar de symbolen vlag en volkslied uit het nieuwe verdrag te krijgen. Ook zou er geen sprake meer zijn van een 'grondwet' maar van een gewoon Europees verdrag, waarvan het Handvest van de burgerrechten geen deel uitmaakte, al werd er in de tekst wel naar verwezen en behield het bindende werking. Bovendien kregen de nationale parlementen meer zeggenschap over Europese wetgeving door middel van toegekende mogelijkheden tot het uitdelen van gele en (later op Nederlands initiatief ingevoerde) oranje kaarten²⁹ en bleven diensten van algemeen belang (met name gezondheidszorg en huisvesting) gevrijwaard van de werking van de interne markt. Vele van de Nederlandse desiderata waren ingewilligd. Premier Balkenende kwam opgewekt terug uit Brussel en sprak van een 'beter verdrag' dat 'exact' was wat de burger hem zou hebben opgedragen.³⁰

De Kamer was het hier maar ten dele mee eens: naast applaus kreeg de regering ook veel kritiek te verduren. Ondersteuning kwam van de coalitiepartijen CDA, PvdA en ChristenUnie, alsmede van oppositiepartij vvd. vvd-woordvoerder Ten Broeke zei in het Kamerdebat naar aanleiding van de Europese Top dat 'anders dan Zwarte Maandag in 1991 de midzomernacht van 2007 in Brussel de geschiedenis [zal] ingaan als een succes voor Nederland'. Hij complimenteerde de regering vooral met het verwijderen van de symbolen en met de verruimde bevoegdheden voor nationale parlementen: 'Voor het eerst in 50 jaar is de federale lijn verlaten en krijgen nationale parlementen een plek in de Europese besluitvorming.'³¹ Minder tevreden was de vvd'er over het schrappen uit de verdragstekst van de termen 'vrije en eerlijke concurrentie' als belangrijke doelstelling van de Europese Unie. Dit was gedaan op aandringen van de Franse regering. Volgens Ten Broeke vormden

deze begrippen juist de ‘basis van onze welvaart’ en hij droeg de regering op zich op dit onderdeel niet bij de onderhandelingsuitkomst neer te leggen.³²

Opvallend was de stellingname van de ChristenUnie. Deze partij had zich een aantal jaren eerder nog uitgesproken tegen de Europese grondwet, maar bleek nu – als enige van de voormalige ‘nee’-groep – voorstander van het wijzigingsverdrag. Dit had vermoedelijk te maken met de regeringsverantwoordelijkheid die de partij sinds het aantreden van Balkenende IV op zich had genomen, waardoor de kleinste van de drie coalitiepartners soms genoopt werd water bij de wijn te doen. Volgens woordvoerder Esmé Wiegman-Van Meppelen Scheppink was er ook een inhoudelijke beweegreden voor de gewijzigde stellingname, die te maken heeft met het verdrag zelf: volgens haar was het schrappen van vlag en volkslied meer dan een symbolische aanpassing en was er daadwerkelijk sprake van een koerswijziging in Europa.³³

De oppositie was minder mild gestemd. Van twee kanten werd de regering aangevallen over de uitkomst van de Brusselse onderhandelingen: door partijen die vonden dat de regering te veel concessies had gedaan ten koste van het nationale belang (SP, SGP en PVV) en door partijen die haar juist een gebrek aan Europese gezindheid verweten (D66 en GroenLinks). SP-woordvoerder Harry van Bommel karakteriseerde het verdrag als ‘oude wijn in nieuwe zakken’ en merkte op dat er – in vergelijking met de Grondwet – vooral ‘cosmetische veranderingen’ waren doorgevoerd. Hij ergerde zich aan het opgeven van het vetorecht op vele terreinen (asiel, migratie, klimaat en justitiële samenwerking) en had liever gezien dat de regering, net als de Britse regering van Tony Blair, *opt-outs* had bedongen.³⁴ Hij werd daarin gesteund door PVV-woordvoerder De Roon, die opmerkte dat vrijwel alles van de verworpen grondwet in stand was gebleven. Ook verweet De Roon de regering dat zij de rode kaart voor nationale parlementen niet had weten binnen te halen: ‘Dankzij het falen van de minister-president kan de Tweede Kamer als zij tegen een Europees besluit is niet bijten als een leeuw, maar alleen blèren als een lammetje.’³⁵

Aan de andere kant van het spectrum stonden D66 en GroenLinks, die de regering een gebrek aan Europese ambitie verweten. D66-leider Pechtold was weliswaar verheugd dat de democratische controle werd versterkt en het ‘motorblok’ van de Grondwet (vooral een verkleinde Commissie en het opgeven van een aantal nationale veto’s) grotendeels overeind was gebleven, maar hij vond het schrappen van de Europese vlag een verkeerde stap, omdat deze juist een ‘prominente plek in de publieke ruimte’ verdiende. Verder was hij bang dat het protocol over diensten van algemeen belang

tot hernieuwd protectionisme in de lidstaten zou leiden en vroeg hij zich af wat de status van het Handvest van burgerrechten was nu er in het verdrag alleen maar naar werd verwezen.³⁶ Mariko Peters, de woordvoerder van GroenLinks, vond de klimaatdoelstellingen in het verdrag ‘mager’³⁷ en de opt-out die de Britten hadden verworven ten aanzien van het Handvest van burgerrechten ‘zorgelijk’.³⁸ Wel verwachtte zij dat de bestuurbaarheid van de Unie zou verbeteren door het nieuwe verdrag, aangezien de Commissie compacter zou worden³⁹, de Europese Raad meer continuïteit zou krijgen (door de invoering van een vaste voorzitter) en een aantal vetorechten zou worden opgeheven. Anders dan de vvd was Peters juist wel tevreden over het schrappen van de begrippen ‘vrije en onvervalste mededinging’ uit het verdrag; in haar visie was mededinging geen zaligmakend doel, maar een van de instrumenten ten dienste van een duurzame economie.⁴⁰

In het debat met staatssecretaris Timmermans ging het er in de Kamer soms stevig aan toe. Op herhaalde verzoeken van Esther Ouwehand (Partij voor de Dieren) aan de regering om zich harder in te zetten voor de vastlegging van dierenrechten in het nieuwe verdrag, antwoordde Timmermans dat dat niet zou gaan: ‘De 26 andere landen zien ons komen. Zij vinden toch al dat zij ons veel te veel concessies hebben gedaan.’⁴¹ Timmermans ergerde zich vooral aan het optreden van sp-woordvoerder Van Bommel. Ofschoon laatstgenoemde moest toegeven dat de regering een behoorlijk onderhandelingsresultaat had behaald in Brussel - waarbij aan nogal wat sp-desiderata tegemoet was gekomen - bleef hij zich negatief uitlaten over de uitkomst. Toen Timmermans de sp als motto ‘wij doen even niet mee’ meegaf, kwam hem dat op een bitse reactie van Van Bommel te staan. Hetgeen d66'er Pechtold de uitspraak ontlokte: ‘Volgens mij is nu aangetoond dat niet alleen dieren gevoel hebben, maar de tenen van de sp-fractie ook. Ik zou zeggen: 1-0 voor de staatssecretaris.’⁴² Ten Broeke (vvd) had het meer gemunt op de pvv toen hij opmerkte: ‘De Roon en Wilders doen mij een beetje denken aan het duo Vrijdag en Robinson Crusoe. Ze zitten daar op hun eiland, soeverein over alles, baas over niets.’⁴³

Referendum over het Hervormingsverdrag?

Het Kamerdebat van 27 juni 2007 werd voor een belangrijk deel beheerst door het referendum-vraagstuk. Moest het nieuwe verdrag worden voorgelegd aan de Nederlandse burger, zoals dat het geval was geweest met de Europese grondwet, of kon hiervan worden afgezien? De regering-Balkenende had het oordeel over dit vraagstuk ‘uitbested’ aan de Raad van State, die in

september 2007 met een advies hierover zou komen.

De oppositie kon zo lang niet wachten en de discussie barstte al in een vroeg stadium in volle hevigheid los. Verreweg de meeste oppositiepartijen waren voorstander van het houden van een referendum. Alleen de SGP was tegen, terwijl de VVD haar eindoordeel had opgeschort tot na bekendmaking van de definitieve tekst van het verdrag. De oppositie rook bloed, aangezien regeringspartij PvdA in een stevige interne discussie over het onderwerp verwickeld was geraakt. Een dag na het referendum van juni 2005 had partijleider Wouter Bos in *de Volkskrant* betoogd dat het ‘referendum een standaardonderdeel van ons democratisch repertoire’ moest worden, ‘dat door de bevolking zelf, bij een bepaald aantal minimum handtekeningen, in het leven geroepen wordt.’⁴⁴ Zoals eerder in dit hoofdstuk opgemerkt, kende het PvdA-verkiezingsprogramma van 2006 een passage over de noodzaak van volksraadpleging bij een nieuw af te sluiten Europees (grondwettelijk) verdrag, maar ten tijde van het aantreden van het kabinet-Balkenende IV (met deelname van de PvdA) was in het coalitieakkoord vastgelegd dat het vraagstuk te gelegener tijd zou worden voorgelegd aan de Raad van State, met een verzoek om advies.

Enkele maanden voor de uitspraak van de Raad van State deed PvdA'er en ex-Tweede Kamerlid Niesco Dubbelboer (een van de initiatiefnemers voor het Grondwetsreferendum van juni 2005) een duit in het zakje door op de opiniepagina van *de Volkskrant* te betogen dat ook over het nieuwe verdrag een referendum noodzakelijk was. Dubbelboer spoorde het kabinet aan het debat met de kiezers ‘zelfbewust’ aan te gaan. ‘Die [kiezers] zijn twee jaar geleden serieus genomen en willen nu weer serieus genomen worden. Komt er dan weer een “nee” uit, dan is het verdrag dus niet goed genoeg. In een democratie heeft de kiezer en niet de gekozenen gelijk!’ aldus Dubbelboer.⁴⁵

Enkele weken later dienden PvdA, D66 en GroenLinks twee initiatiefwetsvoorstellen in, die erop gericht waren het houden van een referendum gemakkelijker te maken. In diezelfde tijd, eind juni 2007, zette de PvdA de deur naar een volksraadpleging over het nieuwe Europese verdrag verder open, toen fractievoorzitter Jacques Tichelaar verklaarde dat het onderhandelingsresultaat waarmee premier Balkenende was teruggekeerd uit Brussel zo goed was dat er ‘geen argument [was] om geen referendum te houden.’ Met de hete adem van de SP in de nek – blijkens opiniepeilingen gehouden in die tijd was de SP de PvdA virtueel voorbij gestreefd – was Tichelaar tot deze uitspraak gekomen, tot verbazing van niet alleen de coalitiepartners CDA en ChristenUnie, maar ook die van de PvdA-bewindslieden

in het kabinet.⁴⁶ Staatssecretaris Timmermans deed een oproep te wachten tot de uitspraak van de Raad van State. CDA'er Henk-Jan Ormel herhaalde het standpunt van zijn partij dat het houden van een referendum ongewenst was: 'Volksvertegenwoordigers krijgen een mandaat van de kiezer. Dat is de kern van de representatieve democratie.'⁴⁷ Ook de ChristenUnie was deze mening toegedaan.

De oppositie sloeg de verdeeldheid in de gelederen van de regeringspartijen met belangstelling gade. Een daadwerkelijke keuze van de pvdA voor het referendum zou de coalitieverhoudingen op scherp zetten. Immers, het kabinet was sterk afhoudend, maar met de pvdA-fractie erbij zou het pro-referendumblok in de Tweede Kamer op 77 zetels komen, een meerderheid dus. Van Bommel (SP) stookte het vuurtje op door de pvdA openlijk aan te moedigen de bevolking te raadplegen, want het 'virus van de Europese bemoeienis [rukt] met het nieuwe verdrag verder op.' Van Bommel: 'Een referendum betekent debat en betrokkenheid bij Europese kwesties. Dat is toch wat we willen!'⁴⁸

Op 12 september 2007 kwam de Raad van State met zijn lang verwachte advies aan de regering. De uitspraak was helder: de Raad achtte het nieuwe Europese verdrag zozeer ontdaan van constitutionele elementen dat een volksraadpleging erover niet noodzakelijk werd geacht. Het kabinet-Balkenende reageerde snel en besloot conform het advies. Het voegde eraan toe dat een tweede nee Nederland in een onmogelijke positie zou brengen in Europa. Hiermee was duidelijk geworden dat het initiatief voor een referendum in elk geval niet van de regering zou komen. De bal kwam bij de Kamer te liggen.

Om aan een Kamermeerderheid te komen was, zoals hierboven opgemerkt, de steun van de voltallige pvdA-fractie benodigd. Echter, na de uitspraak van de Raad van State en het snel afgekondigde regeringsbesluit was deze steun onzeker geworden. Allereerst ontmoette fractieleider Tichelaar weerstand bij partijgenoten aan de overkant van het Binnenhof, in de Eerste Kamer. Collega-fractievoorzitter Han Noten noemde zichzelf 'geen adept van referenda' en hij stond daarin niet alleen in zijn Senaatsfractie. 'Voor je het weet wordt het debat over Europa verengd tot een ja of nee tegen het referendum', aldus Noten.⁴⁹ Zo bestond de kans dat het referendumvoorstel in de Tweede Kamer zou worden aangenomen, maar verworpen in de Eerste.

De situatie werd nog verwarrender toen vvd-erlid en voormalig Euro-commissaris Frits Bolkestein, die zich in 2005 tegen het grondwetsreferendum had gekeerd, nu plotseling van mening bleek te zijn veranderd door in een opiniestuk te schrijven dat het nieuwe Europese verdrag wél moest

worden voorgelegd aan de burger. Doet de regering dat niet, zo stelde Bolkestein, dan ‘zullen de mensen allicht denken: wat de dames en heren politici door de voordeur niet is gelukt, doen zij nu door de achterdeur.’ ‘Het zal het eurocynisme vergroten.’⁵⁰

De vvd-Kamerfractie liet zich door Bolkestein niet uit de tent lokken. Zij bleef bij haar oorspronkelijke opvatting dat ze eerst de definitieve tekst van het verdrag wilde zien alvorens met een besluit over het referendum te komen. Dat kon nog even duren, want over de verdragsdetails werd nog stevig onderhandeld door juridische experts uit de 27 lidstaten. Zo manoeuvreerden de liberalen zich voorlopig uit de vuurlinie.⁵¹

De pvda zat daar juist middenin. Nu het kabinet het referendum had ontraden waren diverse fractieleden flink gaan aarzelen. Ook hun voorzitter Tichelaar begon ‘second thoughts’ te krijgen. Was het wel verstandig de zaak door te drukken en daarmee wellicht het voortbestaan van het kabinet op het spel te zetten? De regering had zich inmiddels zodanig van het referendum afgekeerd, dat zij, blijkens uitgelekte notulen van de ministeraad, intern had afgesproken om – in geval van goedkeuring ervan in de Eerste en Tweede Kamer – het contraseign (handtekening) onder de initiatiefwet te weigeren.⁵² Dit uiteraard tot verbijstering van een groot deel van de Kamer, onder anderen van pvda-Tweede Kamerlid Paul Kalma, die gold als verklaard voorstander van het referendum en mede-initiatiefnemer was van een algemeen wetsvoorstel dienaangaande. Kalma stelde in de pers dat het referendum juist ‘een toetssteen is voor de openheid van het kabinet tegenover de burgers.’ Tegelijkertijd vreesde hij slappe knieën in eigen (pvda-)gelederen. Volgens Kalma was de vertrouwenscrisis met de basis niet te overzien als de eerder zo vurig bepleite volksraadpleging nu plotseling zou sneuvelen.⁵³ Het probleem was des te pikanter omdat in die dagen het gerucht de ronde deed over het bestaan van een geheime afspraak tussen pvda en regering over het ontslagrecht, een gevoelig dossier voor de sociaaldemocraten. Sprake zou zijn van een uitruil tussen het (in cda-kringen gevreesde) referendum en de (in pvda-kringen gevreesde) ontslagrechtshervorming: om de lieve vrede binnen de regeringscoalitie te bewaren zou besloten zijn beide dossiers op te offeren.⁵⁴ Premier Balkenende ontkende echter ten stelligste dat er sprake was van een uitruil: ‘Elk onderwerp wordt zelfstandig besproken’, aldus de premier.⁵⁵ Sommige waarnemers waren hier minder zeker van. Volgens Niesco Dubbelboer was er wel degelijk sprake van een deal tussen pvda en cda.⁵⁶

Op 25 september kwam de ontknoping: met de stemmen van de leden Kalma, Mei Li Vos en Martijn van Dam tegen besloot de pvda-fractie in te

stemmen met het kabinetsbesluit om af te zien van het houden van een referendum over het Europese verdrag. Er was een zware discussie aan voorafgegaan, waarbij volgens aanwezigen forse argumenten waren gewisseld maar geen machtswoorden waren gevallen.⁵⁷

Het Kamerdebat van 4 oktober werd vooral gebruikt door andere partijen om de pvdA-fractie zout in de wonde te wrijven. Boris van der Ham (D66) stelde meesmuilend vast dat de pvdA 'zo vaak [draait] dat wij haar van een dynamo moeten voorzien. Dan hebben wij nog wat duurzame energie en heeft de heer Samsom er ook nog iets aan.'⁵⁸ pvdA-woordvoerder Luuk Blom verweerde zich in de gegeven omstandigheden kranig. In antwoord op de kritiek dat het pvdA-verkiezingsprogramma van 2006 aangaf dat 'voor een nieuw (grondwettelijk) verdrag een nieuw referendum nodig [is]' zei hij dat de haakjes rond het woord 'grondwettelijk' niet betekenden dat dit woord hierdoor minder relevant was geworden. Er was een nieuwe situatie ontstaan nu de grondwettelijke elementen daadwerkelijk uit het verdrag waren gehaald. Bloms repliek vermocht niet iedereen te overtuigen. Ook de vvd, die zich nog altijd niet had uitgesproken over de referendumkwestie en tijdens het debat de pvdA-fractie dienst liet doen als kop-van-jut, mengde zich in de discussie. Wordvoerder Ten Broeke merkte op:

Waar de premier zijn gedroomde uitkomst heeft en zijn autootje keurig parkeerde naast de vluchtheuvel die de Raad van State hem bood, daar crashten achtereenvolgens de partijleider, de fractieleider, verschillende Kamerleden en de beoogde partijvoorzitter⁵⁹ van de Partij van de Arbeid. De Blom op dit autokerkhof kan de ravage niet verhullen, al komt onze collega de eer toe dat hij dat meestal ook niet probeert.⁶⁰

Een paar weken na het Kamerdebat, op 30 oktober, besloot ook de vvd dat een volksraadpleging over het Europese verdrag niet nodig was. De kaarten waren daarmee definitief geschud en de indiening van een initiatiefwetsvoorstel in de Tweede Kamer voor het houden van een raadplegend referendum was nog slechts voor de bühne bedoeld. Oppositiepartijen vvd en sgp stemden tegen het voorstel en van de coalitiepartijen kreeg het alleen de steun van het lid Kalma (pvdA).⁶¹

Kamerdebat over het Verdrag van Lissabon

Nu het referendum van de baan was lag de beslissing over het Europese verdrag geheel bij de beide Kamers van het parlement.⁶² Na veel gesleutel

en geredigeer was de definitieve versie van het verdrag in december 2007 ondertekend door de Europese regeringsleiders, in het Jerónimos-klooster in de Portugese hoofdstad Lissabon (voor de belangrijkste afspraken en hervormingen in het Verdrag, zie bijgevoegd kader). Op 3 en 4 juni 2008 debatteerde de Tweede Kamer over de goedkeuring van het Verdrag van Lissabon, dat de term ‘Hervormingsverdrag’ zou vervangen. Het debat was weinig opwindend, omdat de fractiestandpunten intussen algemeen bekend waren. De toenmalige tegenstanders van de Grondwet - aangevuld met PVV, het lid Rita Verdonk⁶³ en de Partij voor de Dieren - waren ook tegen het Verdrag van Lissabon, op de ChristenUnie na, die als coalitiepartij besloot met het regeringsstandpunt mee te gaan.

De voorstanders konden zich in ruime mate in het nieuwe verdrag vinden. Ten Broeke van oppositiepartij VVD merkte op dat vanaf juni 2005 het besef is neergedaald ‘dat Europa geen liefde oproept, maar wel steun verdient en dat wij daar keihard voor moeten vechten.’ Hij was verheugd dat de aanvankelijk op Frans initiatief aangebrachte tekstwijziging over het Europese concurrentiebeleid – in de vorm van het schrappen van de woorden ‘vrij en onvervalst’ – in de definitieve versie van het Verdrag van Lissabon was gecorrigeerd in een protocol.⁶⁴ Ook CDA, PvdA, ChristenUnie, GroenLinks en D66 stemden in met het verdrag. Pechtold (D66) vond dat Europa ‘weer op de goede weg’ was en was er tevens van overtuigd dat het verdrag de EU democratischer en slagvaardiger zou maken. Wel twijfelde hij aan de transparantie van de Europese besluitvorming, nu – mede door het optreden van de Nederlandse regering – het verdrag tot stand was gekomen ‘in de achterkamer en in overlegjes, met als dieptepunt de koehandel rond het aantal zetels in het Europees Parlement.’⁶⁵ Ook achtte Pechtold het verwijderen van het Handvest van burgerrechten en de opt-outs die Polen en het Verenigd Koninkrijk zich ten aanzien van de bindende werking ervan hadden verworven een achteruitgang. Daarentegen toonde de D66-voorman zich tevreden over de mogelijkheden die het verdrag bood om de strijd tegen de klimaatverandering aan te gaan en de Europese energiesamenwerking te versterken.⁶⁶ GroenLinks deelde, bij monde van woordvoerder Mariko Peters, de visie van D66. Ook Peters zag het nieuwe EU-verdrag als motor in de strijd tegen klimaatverandering en als leverancier van bouwstenen voor een vreedzame wereldorde.⁶⁷

De meest kritische geluiden tegen het Verdrag waren te horen in de gelederen van SGP, SP en PVV. SP-woordvoerder Van Bommel zei dat het Verdrag van Lissabon wel heel veel weg had van het oude grondwettelijke verdrag en dat er in sommige opzichten zelfs sprake was van een verslechtering. Zo

betwijfelde hij of de benoeming van een Hoge Vertegenwoordiger voor Buitenlandse Zaken en Veiligheidsbeleid van de Unie te prefereren was boven de oorspronkelijke voorgestelde Europese minister van Buitenlandse Zaken. De vs weten nog steeds niet met wie zij moeten bellen, aldus Van Bommel, er komen juist alleen maar meer telefoonnummers bij. Hij vreesde dat het verdrag zou leiden tot een verdere militarisering van de Unie.⁶⁸

De SGP, bij monde van Kamerlid Van der Staaij, merkte op dat het Verdrag van Lissabon onderwerp was geweest van 'ordinaire koehandel' en dat dat 'op elke pagina zichtbaar was.' Van der Staaij was vooral teleurgesteld over het ontbreken van een verwijzing naar christelijke waarden in de preambule van het verdrag. 'Boven aan ons wensenlijstje voor de EU staat een beleid dat strookt met Gods goede geboden. Niet alleen in Nederland, maar ook in Europa waait momenteel een seculiere wind', aldus de SGP-woordvoerder, die pleitte voor meer 'geestelijke samenhang' in de Unie.⁶⁹ Premier Balkenende had de SGP in een eerder stadium nog toegezegd zich in de onderhandelingen hard in te zetten voor deze zaak, maar had het pleit klaarblijkelijk verloren.

De scherpste afkeuring kwam - niet onverwacht - van de PVV, wier woordvoerder, Raymond de Roon, het Verdrag van Lissabon 'de grootste politieke ramp van het jaar noemde.' In een lange litanie gaf De Roon duidelijk te kennen hoe zijn partij over Europa dacht:

Wij willen geen Europese superstaten en geen inlevering van vetorechten. Wij willen geen communautair immigratiebeleid. Wij willen geen kostbare verhuizingen tussen Brussel en Straatsburg à raison van 116 miljoen per jaar. Wij willen geen Turkije in de EU en geen Europees Parlement, maar de bevoegdheden daarvan terug naar de nationale parlementen. Wij willen dat er minder miljarden van de belastingbetaler naar de EU gaan. Wij willen geen nieuwe landen lid maken van de EU en wij willen dat Roemenië en Bulgarije eruit gaan. Verder willen wij geen gele of oranje, maar wel een rode kaart. (...) Wij willen een sterk en soeverein Nederland dat samenwerkt waar het nodig is. (...) Nederland moet Nederland blijven en baas in eigen land.⁷⁰

CDA'er Henk-Jan Ormel merkte in reactie op het betoog van De Roon op dat 'de PVV nog liever een verdrag met de maan [sluit] dan met onze buurlanden.' Ormel was zelf positiever gestemd. Hij vergeleek de Europese Unie met de Nederlandse Afsluitdijk, het symbool van vooruitgang, met halverwege een monument waarop de tekst 'Een volk dat leeft, bouwt aan zijn toekomst'

prijkt. Ormel zag Europa blijkbaar als een soort nieuwe Afsluitdijk met ook een nieuwe tekst: ‘Nederland leeft en bouwt aan zijn Europese toekomst.’⁷¹ D66-fractie leider Pechtold kon het niet nalaten met enig sarcasme op Ormels vergelijking te reageren:

Wij hadden net onder druk van de CDA-fractie alle symboliek en vlaggen uit het vorige verdrag gesneden en nu komt zij zelf met nieuwe symboliek. Mij be kroop even het gevoel van dijken, van binnen en buiten en van gevaren. Moeten wij daar nu wel zo blij mee zijn? D66 is een moderne partij en nu symbolen weer mogen, denken wij meer aan de jacuzzi in de open lucht. Het bruist en borrelt en is in beweging. Uiteindelijk is het een alternatief voor het brakke water van de CDA-fractie. Het is namelijk gewoon een lekker, warm bad.⁷²

Op 5 juni 2008 hechtte een ruime Kamermeerderheid goedkeuring aan het Verdrag van Lissabon. De voorstemmende partijen vertegenwoordigden 112 van de 150 zetels. Op het laatste moment was nog een amendement van de leden Wiegman (ChristenUnie) en Ten Broeke (VVD) aangenomen dat voorzag in de mogelijkheid van een parlementair voorbehoud voor wetgevingsvoorstellen van de Europese Unie. Hiermee werd een procedure vastgelegd voor een bijzondere informatieplicht van de regering over Europese voorstellen die door een van beide Kamers van de Staten-Generaal van bijzonder politiek belang werden geacht. Bewindslieden zouden in zo’n geval in Brussel pas kunnen instemmen met een nieuwe EU-regel als zij daarvoor toestemming van de Kamer hadden gekregen. Deze maatregel beoogde het publieke draagvlak te vergroten en te voorkomen dat de Kamers voor volongen feiten werden gesteld. Een maand later, in juli 2008, stemde ook de Eerste Kamer in met het Verdrag van Lissabon. En vervolgens, na een langdurig proces van ratificatie door alle 27 lidstaten, trad het Verdrag in werking op 1 december 2009.

Tabel 1: De houding van Nederlandse politieke partijen in de Tweede Kamer ten aanzien van Europese verdragen (1951-2007)⁷³

	Parijs	Rome	Luxemburg	Maastricht	Amsterdam	Nice	Rome	Lissabon
	1951	1957	1985	1992	1997	2000	2004 ⁵	2007
ARP	+	+						
CHU	+	+						
KVP	+	+						
CDA ¹			+	+	+	+	+	+
PVDA	+	+	+	+	+	+	+	+
VVD	+	+	+	+	+	+	+	+
D66			+	+	+	+	+	+
SGP	-	-	-	-	-	+	-	-
GPV			-	-	-			
RPF			-	-	-			
CU ²						+	-	+
CPN	-	-						
PSP			-					
PPR			-					
GL ³				-	-	+	+	+
SP					-	-	-	-
LPF							-	
PVV ⁴								-
PvdD								-

1 ARP, CHU en KVP zijn in 1980 in het CDA opgegaan

2 GPV en RPF werken sinds 2000 samen als ChristenUnie (en zijn in 2002 in deze formatie opgegaan)

3 CPN, PSP en PPR gingen in 1989-1990 op in Groen Links

4 In september 2004 verliet het Kamerlid Geert Wilders de vvd-fractie. Hij ging onafhankelijk verder als Groep Wilders en vanaf de Kamerverkiezingen van 2006 als Partij voor de Vrijheid (pvv)

5 Verdrag tot vaststelling van een grondwet voor Europa

7.2. VAN BANKENCISIS TOT FINANCIËLE CRISIS

Het inzakken van de Amerikaanse huizenmarkt bracht in het najaar van 2007 banken en verzekeraars aldaar in de problemen. Financiële instellingen in de Verenigde Staten bleken bedragen aan huizenkopers uitgeleend te hebben tegen onderpanden die drastisch in waarde waren gekelderd. Sommige banken bezweken, de grootste hypotheekbanken, Freddie Mac en Fanny Mae, kon dat lot alleen bespaard worden door nationalisatie door de Amerikaanse federale overheid. Door de aandelen in de Amerikaanse hypotheekbanken die ze op hun balans hadden staan, kwamen ook Europese banken in de problemen. In de loop van 2008 verergerde het probleem zich doordat in de sfeer van wederzijds wantrouwen banken elkaar onderling geen leningen meer verschaften. De terugval van de interbancaire leningen was op zijn beurt de opmaat naar een algemene bankencrisis of kredietcrisis.⁷⁴

Evenals de Amerikaanse werd ook de Nederlandse regering gedwongen banken en verzekeraars door middel van staatsovername van de ondergang te behoeden. De Belgische Fortis-bank, met de Royal Bank of Scotland en Spaanse bank Santander deel uitmakend van het bankentrio dat in het najaar van 2007 de ABN Amro-bank had gekocht, dreigde eind september 2008 niet langer aan zijn verplichtingen te kunnen voldoen en ABN Amro in zijn val mee te slepen. Onderhandelingen tussen de Beneluxlanden over een reddingsplan voor Fortis resulteerden in het opkopen door de Nederlandse staat van de aandelen ABN Amro en Fortis-Nederland, alsmede van de twee Nederlandse verzekeringstakken van Fortis voor in totaal bijna 17 miljard euro. Van de ene op de andere dag waren de Nederlandse belastingbetalers eigenaar van twee banken en twee verzekeringsbedrijven. Krap twee weken later raakte Nederland eveneens betrokken bij het bankroet van de IJslandse internetbank Icesave, waar zo'n 120.000 Nederlandse rekeninghouders – waaronder nogal wat gemeentelijke en provinciale overheden – voor 1,6 miljard euro aan spaargeld hadden gestald. Nederland leende de IJslandse autoriteiten het geld om de gedupeerde rekeninghouders schade-loos te stellen.⁷⁵ Verder stelde de regering een noodfonds in van 20 miljard euro om met tijdelijke kapitaalinjecties gezonde banken door de crisis heen te helpen. Van de grote Nederlandse banken was ook de ING-bank in zwaar weer geraakt.

Dergelijke nationalisaties, staatsleningen en fondsen voor herkapitalisatie waren evenwel niet toereikend om de bankencrisis te bezweren. Garantstellingen door de nationale en Europese overheden werden afgekondigd om de financiële stromen tussen banken weer op gang te brengen. De regering-Balkenende verhoogde tevens de garantie op spaarrekeningen: vanaf

'Verdrag van Lissabon: de belangrijkste afspraken en hervormingen'

- Er komt een vaste voorzitter van de Europese Raad, die voor een periode van 2,5 jaar wordt benoemd.
- Ook is voorzien in een Hoge Vertegenwoordiger voor Buitenlandse Zaken en Veiligheidsbeleid, die wordt bijgestaan door een Europese diplomatieke dienst.
- Elk lidstaat behoudt zijn eigen eurocommissaris (concessie gedaan aan Ierland na het eerste Ierse referendum).
- Op de terreinen van immigratie- en asielbeleid, criminaliteitsbestrijding en delen van justitiële samenwerking maakt stemming bij unanimitéit in de Raad van Ministers plaats voor stemming bij gekwalificeerde meerderheid. Voor defensiebeleid, buitenlands beleid en het vaststellen van de begroting blijft het vetorecht bestaan.
- Er komt een nieuwe stemmenweging in de Raad van Ministers, waarbij meer rekening wordt gehouden met de omvang van de bevolking van een lidstaat.
- Nationale parlementen krijgen meer bevoegdheden door invoering van de gelekaart- en oranjekaartprocedure.
- Het Europees Parlement krijgt medebeslissingsbevoegdheid op het gebied van landbouw, structuurfondsen, handelsbeleid, en deels voor justitie, migratie en politiezaken. Sinds Lissabon wordt niet meer gesproken van 'medebeslissingsprocedure', maar van 'gewone wetgevingsprocedure'.
- Europese burgers kunnen, na inzameling van meer dan één miljoen handtekeningen, de Europese Commissie verzoeken een voorstel over een bepaald beleidsonderwerp te ontwikkelen.
- De EU erkent het Handvest van burgerrechten, dat op grond daarvan bindende werking heeft voor de lidstaten, maar de tekst van het Handvest is niet in het Verdrag opgenomen.
- De pijlerstructuur van het Verdrag van Maastricht wordt afgeschaft: de drie oude pijlers worden samengevoegd tot één rechtspersoon, de 'Europese Unie'.

medio oktober 2008 werd spaargeld op Nederlandse rekeningen tot een bedrag van 100.000 euro van overheidswege gegarandeerd. Om een race naar de top in nationale garantstellingen te vermijden, streefde ze voorts naar Europese overeenstemming over staatsgaranties.⁷⁶ Een min of meer uniforme Europese regeling zou ongewenste beleidsconcurrentie tussen de EU-lidstaten moeten voorkomen.

De regering werd daarin gesteund door een grote Kamermeerderheid. Zowel aan de vooravond van de EU-top over de financiële crisis op 15 en 16 oktober als erna onderschreven de fractiewoordvoerders het belang van Europese afspraken om een eerlijk speelveld tussen de lidstaten te garanderen. vvd'er Frans Weekers wilde Europese regels voor de nationale garantiestelsels, 'zodat landen niet tegen elkaar gaan opbieden.' pvda'er Paul Tang stelde dat de ABN Amro- en Icesave-affaires duidelijk hadden gemaakt dat het nationale toezicht op de banken in Europa tekort was geschoten. Met het instellen van een Europese toezichthouder voor de grensoverschrijdende banken zou de EU toegevoegde waarde kunnen leveren.⁷⁷ Kees Vendrik van GroenLinks steunde dit streven en zag het graag vergezeld van een Europese regeling van de kapitaalregels voor banken. Ewout Irrgang van de SP wilde dat de Europese 'toezichtconcurrentie' waarbij lidstaten dongen naar de gunsten van financiële instellingen, een halt zou worden toegeroepen. Aan de Europa-brede garantstellingen zag hij ook nadelen verbonden: zouden deze er niet toe leiden dat banken nog meer risico's gingen nemen? Het CDA, dat tot dan toe geen behoefte aan een Europese financiële supervisor had gehad, stelde onder de indruk van de crisis zijn positie bij. CDA'er Frans de Nerée tot Babberich verwoordde zelfs bezorgdheid over een Europese aanpak waarin te veel aan de lidstaten zou worden overgelaten, zodat van een egaal speelveld geen sprake zou zijn. Ook Tony van Dijck van de PVV verraste met een lofzang op de samenwerking in Europa om de crisis te bestrijden en bepleitte een volledige harmonisatie van de nationale garantiestelsels. In dat pleidooi voor Europa-brede harmonisatie werd hij gesteund door Weekers (vvd) en Pechtold (D66). De stemming in het parlement weerspiegelde de geest van grote eensgezindheid van twee weken eerder ten tijde van de reddingsoperatie voor ABN Amro. Minister-president Balkenendes oproep 'over partijpolitieke grenzen' heen te stappen en het kabinet de ruimte te geven die maatregelen te nemen die nodig waren om de gevaren te bezweren, was toen ook door de oppositiepartijen – met uitzondering van de SP – gehonoreerd.⁷⁸

Vergelijkbare breed gedragen tevredenheid met het regeringsbeleid toonde de Kamer eind oktober in haar vervolgddebatten over de financiële

crisis en over de resultaten van de Europese top eerder die maand, resultaten die de door minister Bos verdedigde Nederlandse preferenties in ruime mate recht hadden gedaan. Het CDA bejubelde bij monde van De Nerée tot Babberich 'de prestatie' van de Europese Raad om unaniem tot een gecoördineerde aanpak van de crisis te beslissen. VVD'er Weekers benadrukte het belangrijke voorbereidende werk van de Eurogroep, dat vervolgens door de EU als geheel bekrachtiging vond. Maar denkbaar was dat de gemaakte afspraken aangaande de garantieregelingen nog te veel ruimte lieten. Voorkomen moest worden dat lidstaten met hun garanties tegen elkaar zouden gaan opbieden en daarmee rekeninghouders en spaarders in staat zouden stellen te gaan 'shoppen'.⁷⁹ Ook PvdA'er Van Dijk prees de eendracht waarmee de 27 regeringsleiders de strijd met 'het kredietmonster' waren aangegaan, maar verdere coördinatie en harmonisatie om 'oneerlijke concurrentie' te voorkomen bleef noodzakelijk. Nederland moest niet meebetalen aan de problemen van andere lidstaten.⁸⁰ Eindelijk was er volgens D66-leider Pechtold Europees leiderschap getoond in de aanpak van de crisis. Nu iedereen daardoor het nut van Europa inzag, zou ook de impasse rond het Verdrag van Lissabon aangepakt moeten worden. Meer Europa was nodig om een dergelijke crisis in de toekomst te kunnen voorkomen. PvdA'er Tang roemde de inbreng en betekenis van het kabinetsbeleid in het tot stand brengen van de Europese maatregelen tot het succesvol beheersen van de crisis. Op dit punt had de Europese Unie de Verenigde Staten de weg gewezen. Echter, ook hij betwijfelde of de lidstaten onderling voldoende coördinatie in de uitvoering van de gemaakte afspraken praktiseerden. De ChristenUnie, de SP en GroenLinks pleitten voor regelingen voor het op Europees niveau aanpakken van bonussen, opties en andere beloningssystemen voor bankiers. Naast een gebrek aan supervisie was in hun analyses door deze beloningsmechanismen aangedreven hebzucht de oorzaak van de crisis geweest. Ze vonden steun, ook buiten de Kamer, bij minister van Financiën Bos:

Er heerste een besmettelijke hebzucht. Iedereen wilde steeds meer. Dat moest een keer fout gaan. Zeker in Amerika leefde het idee dat de markt volledig vrij moest worden gelaten. Dan zou de welvaart voor iedereen het hardst groeien. We zien waar dat toe heeft geleid: er werden onverantwoorde risico's gelopen, niemand begreep meer hoe het systeem precies in elkaar zat en de top gaf zichzelf enorme bonussen. Nu moet de belastingbetaler de troep opruimen.⁸¹

In het parlementaire debat benadrukte GroenLinks-woordvoerder Vendrik

het belang van de eenheidsmunt, de euro, voor het tenuitvoerleggen van de gemaakte afspraken. Desgevraagd betuigde hij zijn spijt over de afwijzing door de toenmalige GroenLinks-fractie van de euro bij het Verdrag van Maastricht. Die spijtbetuiging sierde hem, aldus staatssecretaris van Buitenlandse Zaken Timmermans (PvdA), maar kwam Vendrik juist op kritiek te staan van SP'er Irrgang, die meende dat zo het belang van de eenheidsmunt overdreven werd: staten buiten de Eurogroep ging het niet slechter dan landen met de euro. In de visie van de SP kon de crisis niet nationaal, niet Europees, maar alleen door een wereldwijde aanpak opgelost worden. De SP voelde niets voor overdracht van nationale bevoegdheden aan nieuwe Europese instituties. Europese samenwerking was dringend gewenst, maar dat is nog iets anders dan zeggen dat er één Europese of mondiale toezichthouder moet komen.⁸² Van der Staaij (SGP) vroeg de regering te waken voor een ongelijk speelveld voor ondernemingen als EU-lidstaten uiteenlopende uitwerkingen zouden geven aan de in Europees verband geformuleerde afspraken.⁸³

Zo getuigde het Europa-debat in de Nederlandse politiek in het najaar van 2008 van een zekere mate van ongerustheid over de vraag of de op Europees niveau getroffen maatregelen afdoende zouden blijken. Maar daarnaast en bovenal gaf het blijk van waardering voor de rol van de EU als forum voor de bestrijding van de crisis, en van depolitisering van het nationale politieke debat, met als gevolg geringe contestatie en uitgesproken loyaliteit jegens de crisisbestrijders Bos en Balkenende c.s. Vileine krantencommentaren benoemden de financiële crisis wel als 'een geschenk uit de hemel' voor de sociaaldemocratische minister van Financiën. De PvdA-voorman, die er voordien in de peilingen slecht voor stond en volgens sommigen een uitgebluste indruk maakte, beleefde dankzij zijn daadkrachtig crisisbeleid en de Europese receptie en doorwerking ervan als 'Superbos' de 'sterkste wederopstanding sinds Lazarus'.⁸⁴ Het gemeenschappelijke Europees optreden tegen de crisis leidde er tevens toe dat het parlementaire debat over het jaarlijkse regeringsrapport 'Staat van de Europese Unie' in november 2008, in weerwil van de perikelen rond de ratificatie van het Verdrag van Lissabon, een beduidend positievere toon kende dan dat van een jaar tevoren.⁸⁵

De financieel-economische crisis van 2009 en 2010; het schuldenvraagstuk

Werd Europese samenwerking door de Nederlandse politiek dus elementair geacht voor het beteugelen van de kredietcrisis, niet kon worden voorkomen dat de malaise oversloeg naar de aandelenmarkten en vervolgens naar

de reële sfeer van de economie. Vraaguitval, faillissementen, verlies aan werkgelegenheid, krimp en de noodzaak tot meer staatssteun om gezonde bedrijven met overbruggingsfaciliteiten door de crisis heen te helpen vormden de elkaar versterkende factoren van de overgang van een kredietcrisis naar een algehele economische crisis waar Nederland gedurende de eerste maanden van 2009 mee te stellen kreeg. Dat was relatief laat, wereldwijd en Europees gezien.⁸⁶ De gevolgen voor de samenleving en de overheidsfinanciën waren desondanks ook voor Nederland aanzienlijk, zoals bleek uit de snel oplopende werkloosheid en staatsschuld.⁸⁷ Om de staatsfinanciën op termijn weer in het gareel te krijgen, verordonneerde de regering in een 'crisisakkoord' in maart 2009 forse ingrepen in de vorm van bezuinigingen, loonmatiging en zelfs een verhoging van de AOW-leeftijd.⁸⁸

De bijna-eensgezindheid over de rol van Europa in de crisis bladderde onder deze omstandigheden snel af. Partijpolitieke profilering ging weer de boventoon voeren. Dit gold vooral voor de pvv van Wilders, met negen zetels in de Kamer en een gestaag stijgende aanhang in de peilingen. De partij kondigde in februari 2009 aan mee te zullen doen aan de verkiezingen voor het Europees Parlement op 4 juni, een instelling overigens die de pvv beoogde af te schaffen. Daarnaast keerde de uitgesproken eurosceptische partij zich tegen de jaarlijkse financiële bijdrage van vier miljard euro aan de EU. 'Die miljarden moeten naar de Nederlandse burger, niet naar boeren in Polen, Frankrijk en Portugal', aldus Wilders. Turkije zou nog 'in geen miljoen jaar' lid mogen worden van de Unie en Bulgarije en Roemenië dienden de EU te verlaten. Europese samenwerking moest zich tot het economische en monetaire terrein beperken. 'Zo neemt de pvv het stokje van de SP over als de meest eurosceptische partij van Nederland', aldus *NRC Handelsblad*. 'Het is goed dat Wilders niet mokkend aan de kant staat', reageerde VVD-parlementariër Hans van Baalen in een vraaggesprek met diezelfde krant. Hij vreesde de nieuwe concurrentie niet:

Wij zijn eurorealisten. Zonder een interne Europese markt zou onze welvaart 20% lager zijn (...). Dat is heel wat meer dan die 4 miljard die Wilders terug wil. En hij wil ook geen Europees toezicht op de banken, en dus nog eens zo'n crisis meemaken? Wij zitten in een heel ander vaarwater.⁸⁹

Het parlementaire debat over de EU-voorjaarsstop van 19 en 20 maart 2009 te Brussel toonde een kentering en nieuwe politisering van het Europa-discours. Op de topontmoeting hadden de staatshoofden en regeringsleiders

hun gezamenlijke stimuleringsmaatregelen ten bedrage van 400 miljard euro (3,3% van het bbp van de Unie) als adequaat bestempeld, daarmee geen gehoor gevend aan oproepen (van onder andere Amerikaanse zijde) tot conjunctuurstimulering op fors grotere schaal. Wel werd besloten tot verhoging van de Europese bijdrage aan het noodfonds voor crisisbestrijding van het Internationaal Monetair Fonds (IMF) met 75 miljard euro extra. Op verzoek van de nieuwe lidstaten werd het bedrag voor noodkredieten voor landen die buiten de eurozone vielen tot 50 miljard verdubbeld. Lidstaten dienden zich 'zo spoedig mogelijk' weer aan de tekort- en staatsschuldnormen van het Stabiliteits- en Groeipact te houden. De Europese Commissie en financiële adviescommissies werden opgeroepen 'hun werktempo op te voeren' en 'spoedig' met voorstellen voor EU-regulering van de financiële sector te komen.⁹⁰

Bij de SP en PVV bracht dit pakket verontwaardiging teweeg. SP-woordvoerder Van Bommel concludeerde dat Europa de crisis niet had gestopt, integendeel: 'Europa is medeoorzaak van de crisis.' Op ontluisterende wijze had de Top de prioriteiten van de EU zichtbaar gemaakt: 'Mensen doen er in Europa minder toe dan bedrijven.' Helaas had de crisis niet geleid tot het inzicht dat er een verkeerde koers gevaren was, blijktens de verklaring van de Europese Raad dat voltooiing van de interne markt thans meer dan ooit nodig zou zijn. Van Bommels commentaar: 'Terwijl de Titanic zinkt, geeft de kapitein het signaal volle kracht vooruit.'⁹¹ Van Roon, sprekend voor de PVV, bekritiseerde de financiële afspraken in Brussel gemaakt:

Als er een economische crisis is zoals wij die nu aan de orde hebben, dan vind ik dat die gelden niet moeten wegvloeiën naar het buitenland, maar gewoon in ons eigen land moeten worden besteed. De Partij voor de Vrijheid voelt er in deze moeilijke economische tijd helemaal niets voor dat geld van de Nederlandse belastingbetaler wegvloeit naar landen als Wit-Rusland en Oekraïne.⁹²

Van Roon kreeg repliek van Ten Broeke van de VVD, die betoogde dat de uitbreiding van de EU de Nederlandse belastingbetaler 'ongeveer twee kopjes koffie' kostte: 'De Nederlandse bijdrage aan het IMF is niet meer dan een klontje suiker in dat kopje koffie en komt ook nog terug met rente.' Dat was altijd nog beter dan het verhogen van de EU-structuurfondsen, 'waar wij, naar ik meen, allebei tegen zijn.' Ten Broeke onderstreepte nog eens het belang van een onafhankelijke financiële toezichthouder in Europa met vergaande onderzoeks- en beslissingsbevoegdheden. De regering diende dit

‘krachtig en met voortdoring in Europees verband te bepleiten.’⁹³ Peters van GroenLinks vreesde dat de regeringen er niet in zouden slagen ‘de handen ineen te slaan voor een echt centraal toezicht.’ Dat zou ernstig zijn: ‘Door het versnipperde toezicht heeft het Europese aandeel in het toezicht op de financiële markten gefaald.’⁹⁴ Minister Verhagen van Buitenlandse Zaken kwalificeerde de opstelling van de PVV-fractie als ‘buitengewoon kortzichtig’: ‘Als wij niet bijdragen aan steun aan economieën in de andere regio’s van de Europese Unie, maar ook breder in het kader van bijvoorbeeld een Oostelijk Partnerschap, dan helpen wij onze eigen afzetmarkt om zeep.’⁹⁵ Ormel (CDA) en Van der Staaij (SGP) spraken hun zorgen uit over de wel heel vrijblijvende verklaring over de terugkeer naar de criteria van het Stabiliteitspact. Want wat betekende hier de uitdrukking ‘zo spoedig mogelijk’? Als elke lidstaat dat zelf mocht aangeven werd, in de bewoordingen van Ormel, ‘de bandbreedte van het eens zo strakke Stabiliteits- en Groeipact uitgelubberd elastiek.’⁹⁶ Staatssecretaris Timmermans bevestigde dat de regering zich had ingezet voor een terugkeer naar de situatie waarin alle lidstaten weer voldoen aan het pact. ‘Dit is een belangrijk punt voor Nederland.’⁹⁷

Bij de aanvang van de economische crisis bevonden de Nederlandse overheidsfinanciën zich in blakende welstand. In de miljoenennota van 2008 presenteerde minister Bos een overschot op de begroting en een staatsschuld van slechts 42% van het bruto binnenlands product. ‘De laagste staatsschuld sinds 1814!’ aldus een glunderende Bos.⁹⁸ De crisis deed het overschot al snel omslaan in een tekort en de bankenredding en andere noodmaatregelen joegen de staatsschuld verder omhoog. Niettemin was Nederland financieel goed geëquipeerd om de recessie het hoofd te bieden, zeker in vergelijking met andere EU-lidstaten waarvan de overheidsfinanciën door de crisis in zwaar weer geraakten. Griekenland en Ierland konden hun schuldverplichtingen niet meer nakomen en dreigden failliet te gaan.⁹⁹ De vraag of, en indien hoe, aan deze landen steun diende te worden gegeven vormde de hoofdkwestie van de resulterende schuldencrisis in Europa.¹⁰⁰

Toen de omvang van de schuldproblemen van Griekenland rond de jaarwisseling 2009-2010 geleidelijk aan de oppervlakte kwam, leefde aanvankelijk de hoop dat een harde sanering van ’s lands overheidsfinanciën de oplossing zou brengen. Europese Raadsresident Herman van Rompuy beloofde dat de Unie er scherp op zou toezien dat het land zijn uit de hand gelopen begrotingstekort serieus ging aanpassen. Maar hoe ging de EU de Grieken dwingen orde op zaken te stellen? Het inschakelen van het Internationaal Monetair Fonds, de instantie gespecialiseerd in het saneren van wankele overheidsfinanciën, zou soelaas kunnen bieden. Anderzijds zou

dat een zwaktebod betekenen: de EU die een externe instantie nodig had om haar eigen lidstaten tot rede te brengen.¹⁰¹ Het alternatief, een EU-reddingsplan voor Griekenland, was evenmin aantrekkelijk. Het nieuwe EU-verdrag kende een expliciet verbod voor EU-lidstaten om elkaar financieel bij te staan, een 'no bail-out'-voorziening bedoeld om de zelfdiscipline van de lidstaten te verzekeren. Ook het Stabiliteits- en Groeipact verplichtte lidstaten ertoe hun problemen zelf op te lossen. Maar het vraagstuk was minstens evenzeer politiek: hoe moet je in je eigen parlement nu uitleggen dat je in een tijd van crisis en bezuinigingen overheidsgeld in Griekenland steekt, verwoordde een Brussels diplomaat de kwestie. Anderzijds, Nederlandse banken hadden voor meer dan 150 miljard euro uitstaan in Griekenland en de overige twee EU-staten in de gevarenzone, Spanje en Portugal. Stabilisatie en sanering van de Griekse schuldenproblemen waren bijgevolg een Nederlands belang. De Nederlandse regering was van mening dat als Griekenland financiële hulp nodig zou hebben, het IMF de eerst aangewezen was om deze te bieden. Minister Bos erkende dat dit problematisch was: 'De Nederlandse positie is de meest verstandige, maar het is geen populaire stelling binnen de EU. Veel landen vinden dat Europa het probleem zelf moet oplossen.' De voorkeur van de Nederlandse regering en de meeste Kamerfracties, waaronder die van VVD, CDA en PVDA, voor de IMF-route werd ingegeven door de reputatie van het IMF als effectief bezweerder van nationale financiële crises. De Nerée tot Babberich (CDA) bijvoorbeeld, gaf hoog op van 'de tucht' die de instelling wist op te leggen. Daarenboven waren velen in zowel regering als Kamer beducht voor verdergaande EU-bevoegdheden op financieel gebied omdat die de opmaat zouden kunnen vormen naar een 'Europese economische regering' als gepropageerd door Frankrijks president Sarkozy – hieronder nader besproken – en daarmee naar een politieke unie of Europese 'superstaat'.¹⁰²

In de Tweede Kamer vond de regering steun voor haar stellingname inzake Griekenland. De Kamer nam met algemene stemmen een motie aan van de VVD'er Weekers waarin ze de regering verzocht 'op geen enkele wijze Nederlands belastinggeld te besteden aan een bail-out van Griekenland via een bilaterale oplossing' alsmede 'te bevorderen dat Griekenland zo nodig de aangewezen weg van het IMF bewandelt'.¹⁰³

Voor SP'er Van Bommel waren de euro en de muntunie zelf in het geding en dat bevestigde een historisch gelijk van zijn partij, die indertijd stelling nam tegen de euro omdat 'het voeren van een gezamenlijke munt zonder een politieke unie te zijn, tot grote problemen zou leiden. Een gezamenlijke munt kan alleen volgen op een politieke unie. Voor die politieke unie bestaat

geen draagvlak.' Daarmee werd de crisis, zo waarschuwde hij, een voorwendsel om 'een volgende stap te zetten naar een federaal Europa.'¹⁰⁴ Van Bommels betoog bracht D66-woordvoerder Pechtold tot de verzuchting: 'De SP wil altijd maar terug. (...) De kredietcrisis toonde het belang van een stabiele euro. Het is tijd voor een volgende stap van vrijblijvendheid naar een echte unie.'¹⁰⁵

De tegenstelling tussen Van Bommel en Pechtold sloot aan bij een in bredere Europese kring levend vraagstuk: in hoeverre noopte het aanpakken van de Griekse crisis tot meer eenheid in het Europees economisch beleid en in hoeverre waren lidstaten bereid tot een gezamenlijke aanpak van de economie? De Franse president Sarkozy sprak sinds zijn verkiezing in mei 2007 herhaaldelijk van de noodzaak van een 'Europese economische regering.' Hij kreeg daarbij steun van andere, vooral Zuid-Europese leiders. Minister Bos wilde het debat erover best aangaan, al stond voor hem de uitkomst geenszins vast: 'Misschien constateren we over een paar maanden wel dat zoiets helemaal niet nodig is, omdat Griekenland het zelf redt.'¹⁰⁶

Dat bleek niet het geval. Integendeel, de berichten uit Griekenland werden nog zorgelijker. Met hulp van de Amerikaanse zakenbank Goldman Sachs bleek de voorafgaande Griekse regering door financiële trucs haar begrotingen verfraaid te hebben; 's lands financiën stonden er nog beroerder voor dan gedacht. Griekenland kampte nu niet alleen met een ontwrichte economie, maar ook met een geloofwaardigheidsprobleem.

De verontwaardiging in de Tweede Kamer was groot en Kamerbreed. De Griekse regeringen hadden zich volgens pvda'er Tang 'onverantwoord en zelfs onbeschoft' gedragen. Waar de euro fantastisch had gefunctioneerd in het afweren van externe bedreigingen, benoemde vvd'er Ten Broeke de Griekse praktijken als precies datgene waar de gemeenschappelijke munt niet tegen opgewassen was: 'intern verraad.' Het 'bewust onverantwoordelijke gedrag' van Griekenland mocht volgens de pvv, bij monde van Van Roon, 'natuurlijk niet worden beloond door de Europese Unie voor Sinterklaas te laten spelen.'¹⁰⁷ Jolande Sap van GroenLinks vond dat 'Europa nu wel aan zet is' en bepleitte een Europese aanpak waaraan alle Eurolanden zouden meedoen. Overigens wel een aanpak 'die garandeert dat Griekenland een stevige prijs betaalt voor zijn falen en zijn bedrog; een aanpak die met stevig toezicht garandeert dat de leningen die Griekenland van andere eurolanden krijgt, ook daadwerkelijk worden terugbetaald.'¹⁰⁸ Behalve van D66-zijde (Koşer Kaya) kreeg de gedachte van redding van Griekenland door de EU in de Kamer geen steun. Het kabinet-Balkenende IV was intussen gevallen, de pvda-ministers waren afgetreden en CDA-staatssecretaris Jan Kees de Jager

was benoemd tot opvolger van Bos als minister van Financiën. Demissionair minister van Financiën De Jager verzette zich tegen de beschuldiging van vvd'er Weekers dat hij al door de knieën zou zijn gegaan en in strijd met de motie-Weekers berustte in een Europese oplossing voor Griekenland: 'Wij zijn en waren voorstander van de route van het IMF.' Europese hulp 'als laatste redmiddel' kon hij echter niet uitsluiten.¹⁰⁹

Het verzet tegen Europese financiële steun aan Athene zou geen stand houden. Zelfs met draconische bezuinigingen – die het land in een grote depressie konden voeren – bleef het ongewis of de hoge rente op Griekse schuldpapieren, de factor die het land in acute betalingsproblemen had gebracht, zou dalen. De financiële markten maakten duidelijk dat die rente pas naar beneden zou gaan als andere, meer solide actoren, zich garant zouden stellen voor de Griekse schulden of anderszins de verzekering zouden geven dat deze betaald zouden worden. Maar langs welke route zou de steun verleend worden? Eind maart 2010 vond de EU op basis van een Frans-Duits compromis overeenstemming over een reddingsplan voor Griekenland, waarbij de eerste hulp aan het land door het IMF, met waar nodig cofinanciering door de EU-lidstaten, verleend zou worden. Op de pvv na kon de meerderheid van de Tweede Kamer zich in het plan vinden. Zelfs Irrgang van de SP toonde zich opgelucht ('Brussel krijgt niet meer macht als gevolg van het Griekse drama') en wilde demissionair minister-president Balkenende 'best wel een compliment' maken vanwege diens volhardende opkomen voor de IMF-route. Van der Staaij (SGP) constateerde dat nu wel in alle toonaarden was bezongen dat de Grieken voor hun falen moesten bloeden, maar dat de facto en tegen wil en dank door de EU een vangnet voor Griekenland was gecreëerd: 'De eurolanden zullen en kunnen Griekenland niet door de financiële bodem laten zakken, want dat bedreigt direct de financiële stabiliteit in de andere eurolanden.' Als het IMF aanklopte bij de eurozone voor steunfinanciering voor Griekenland, beloofde demissionair minister-president Balkenende, dan werd over de voorwaarden voor die steun het gesprek met de Kamer gezocht. Daarnaast vond de uitspraak dat de Griekse kwestie de noodzaak tot aanscherping van het Stabiliteits- en Groeipact nadrukkelijk onderstreepte Kamerbreed instemming. 'Dat wij nu veel consequenter worden in de naleving van het pact' zou ook volgens minister-president Balkenende wel eens de winst van de hele exercitie kunnen zijn. 'Dat is dan in ieder geval een voordeel van deze crisis.'¹¹⁰

Maar toen in het najaar van 2010 een tweede EU-land, Ierland, als gevolg van de economische crisis financieel dreigde in te storten, bleken de parallellen met de Griekse casus en de relevantie van het Stabiliteitspact be-

perkt. Ierland, dat tot kort tevoren vanwege zijn sterke economische groei bekendstond als de ‘Keltische tijger’, liep een acuut risico financieel ineen te zijgen, niet als gevolg van falend fiscaal en begrotingsbeleid, maar door tekortschietende bankregulering. Onverantwoordelijk grote risico’s genomen door Ierse banken leidden vervolgens tot hun nationalisatie door de Ierse staat. Dit deed denken aan het Nederlandse optreden inzake Fortis en ABN Amro, maar met het vraagstuk dat GroenLinks-kamerlid Vendrik al in 2008 aan de orde had gesteld: wat te doen als een grote bank in een klein land dreigde om te vallen? In het Ierse geval leidden de bankovernames tot een explosie van het Ierse begrotingstekort tot 32% en daarmee van ’s lands staatsschuld, die evenals in het geval van Griekenland de financiële markten verleidde tot het eisen van een torenhoge rente op Ierse obligaties. De Tweede Kamer onderkende het onderscheid met de Griekse casus waarbij ze, in de woorden van Elly Blanksma-van den Heuvel (CDA), ingestemd had om de Grieken bij te staan, ‘niet om Griekenland te helpen, maar om erger te voorkomen.’ Minister De Jager benadrukte dat ook in dit geval steun onontkoombaar en noodzakelijk was. Hij stelde dat het risico Ierland niet te hulp te schieten belangrijker groter was dan het land aan zijn lot over te laten. De no bail-out-clausule was, evenals in het Griekse geval, volgens de minister niet aan de orde: het ging om ondercuratelestelling, niet om het overnemen van schulden. Zo ging, anders dan in het geval van Griekenland, de Kamer zonder intensief debat akkoord met steunverlening aan Ierland.¹¹¹

7.3. TOT BESLUIT

Op 1 januari 2011 opende in Frankfurt een nieuwe Europese institutie haar deuren. Het zogeheten Europees Comité voor Systeemrisico’s trad in werking als de ‘toezichthouder van de toezichthouders’, de Europese supervisor van de financiële instituties waar de Nederlandse politiek met een door de crisis geïnspireerde convergentie van partijvoorkeuren voor geijverd had.¹¹²

Ook een tweede bijna Kamerbreed gedragen desideratum, de herleving en aanscherping van het Stabiliteits- en Groeipact, vond verwezenlijking. In het in maart 2011 afgesloten Pact voor de euro verscherpten de eurolanden hun financiële discipline met een wettelijk verankerde uitgavenrem en met een nieuw stelsel van semiautomatische sancties voor overtreders van de begrotingsnormen. Behalve strengere begrotingsdiscipline riep het Pact een nieuw fonds ter vervanging van de tijdelijke noodvoorzieningen in het leven: het Europees Stabiliteitsmechanisme (ESM). Dit fonds ter grootte van 500 miljard euro kreeg de bevoegdheid om staatsobligaties van zwakke

eurolanden op te kopen, om zo landen die in zware financiële nood raken van overbruggingsfinanciën tegen een lage rente te voorzien. Het Pact voor de euro maakte deel uit van een breder pakket afspraken, dat als oogmerk had de concurrentiekracht van de eurozone te versterken. De leiders van de eurolanden legden zich in dit ‘concurrentiepact’ of ‘Euro-plus-pact’ vast op maatregelen om de loonkosten in toom en de sociale zekerheid betaalbaar te houden, alsmede de pensioenleeftijd te koppelen aan de stijgende levensverwachting en harmonisatie van de vennootschapsbelasting. De Europese Commissie werd belast met toezicht op de naleving van de afspraken.¹¹³

De Tweede Kamer had de onderhandelingen hierover met dubbele gevoelens gevolgd: enerzijds enthousiasme over de herinrichting van het Stabiliteits- en Groeipact, anderzijds beduchtheid over het geheel aan afspraken en de harmonisatieverplichtingen die eruit voortvloeiden. Ging dit niet sterk lijken op de ‘economische regering’ van Europa waar met name de Franse president Sarkozy zo openlijk naar streefde? De leidende rol die de Frans-Duitse samenwerking in de onderhandelingen speelde maakte de Kamer er niet geruster op. In een motie ingediend door Arie Slob (ChristenUnie) en medeondertekend door de leden Bruno Braakhuis (GroenLinks), Irrgang (SP), Elbert Dijkgraaf (SGP) en Ronald Plasterk (PvdA) bracht ze die ongerustheid in opmerkelijk duidelijke bewoordingen tot uitdrukking:

Overwegende, dat landen als Duitsland en Frankrijk de indruk wekken, onder het mom van Europese coördinatie, toe te werken naar een meer politieke unie;

van mening dat ons land nationale zeggenschap moet blijven houden over zaken als pensioenen, belastingen en lonen;

verzoekt de regering in de nu lopende procedure krachtig afstand te nemen van elke beweging naar een meer politieke unie en zich in te blijven zetten voor strikte naleving van het Stabiliteits- en Groeipact met passende sancties voor landen die gemaakte afspraken niet nakomen.¹¹⁴

De tekst van de motie-Slob verwoordt de spagaat waarin de Nederlandse politiek zich na het referendum van 2005 bevond: het vurige verlangen naleving te eisen van de in de Europese bestuurslaag gemaakte afspraken, maar zonder dat dit tot ‘een meer politieke’ unie zou leiden. De handtekeningen van de sociaaldemocraat Plasterk en de GroenLinkser Braakhuis onder een motie van een dergelijke remmende strekking vormden een novum: waren

de pvdA en GroenLinks meegezogen in ‘de eurotreur’ en van hun Europese geloof aan het vallen? Dat bleek mee te vallen, ‘meer politieke unie’ bleek nogal poli-interpretabel, in elk geval mochten nieuwe bevoegdheden aan Brussel niet ten koste gaan van de subsidiariteit. De motie-Slob werd aangenomen met de stemmen van SP, PvdD, pvdA, SGP, ChristenUnie en PVV voor; alleen CDA en VVD stemden tegen.¹¹⁵

Minister-president Rutte (VVD) had als leider van het op 14 oktober 2010 beëdigde minderheidskabinet van CDA en VVD (met gedoogsteun vanuit de Tweede Kamer van de PVV) de Nederlandse delegatie in Brussel voorgezeten. Hij benadrukte in zijn commentaar dat hij zich met het Euro-plus-pact aan de grenzen van de motie-Slob had gehouden: ‘Hier heeft geen soevereiniteitsoverdracht plaatsgevonden.’ Daar werd verschillend over gedacht: *Economist*-columnist Charlemagne sprak van ‘the-new-union-within-the-union.’¹¹⁶

Niet alleen de Nederlandse politiek, ook de Nederlandse burger toonde zich in de onderhavige periode ambigu tegenover Europa. De economische crisis, zo stelde toenmalig staatssecretaris Timmermans in een toespraak in mei 2009, had een gunstig effect op de waardering door de Nederlanders van de Europese Unie. Het bewustzijn bij de burger dat overheidsoptreden ertoe doet, was volgens hem toegenomen, evenals het besef dat schaalvergroting noodzakelijk was om een antwoord te vinden op de opkomst van nieuwe mogendheden, vooral China en India. Inderdaad bleek uit een eveneens in mei 2009 verschenen studie van het Sociaal en Cultureel Planbureau dat in Nederland de steun voor het EU-lidmaatschap in de loop van het eraan voorafgaande jaar weer was toegenomen tot 80% van de ondervraagden, wat ook in vergelijking met overige EU-lidstaten hoog te noemen was.¹¹⁷ Maar tevens bleek uit de studie dat deze steun ‘breed, maar ook broos’ was. De Nederlander wist – anders dan hij zelf meende – weinig van Europa, en als dieper op concrete thema’s werd ingegaan werd de beeldvorming snel negatiever.¹¹⁸ Wellicht helpt die dubbelhartigheid van de burger ook de uitslag van de verkiezingen voor het Europees Parlement van 4 juni 2009 verklaren: de partijen die zich uitspraken voor Europese samenwerking en integratie (D66 en GroenLinks) en de partij die zich uitsprak ertegen (PVV) boekten winst, de grote middenpartijen CDA, pvdA en VVD leden alle drie verlies. Ook al was afkalving van het midden – met name voor het CDA – een proces van langere duur, de vraag rees of de invoering van de euro, de uitbreidingen van 2004 en 2007 en het Europese grondwetsreferendum de zo lang verhoopte politisering van Europa in de Nederlandse politiek alsnog haar beslag hadden doen krijgen.

In elk geval was het verenigde Europa waar de politici en burgers zich het hoofd over braken een institutioneel en operationeel veranderend Europa. De europeanisering zette door, omdat de interdependentie doorzette. Het ging daarbij om europeanisering op bovenal intergouvernementele grondslag, maar met supranationale consequenties. De regeringen van de lidstaten beslisten gezamenlijk over zowel het Verdrag van Lissabon als hun crisisbestrijdingsmaatregelen, het Europees Comité voor Systeemrisico's en het Euro-plus-pact. De hoofdsteden van Europa, veeleer dan de Europese Commissie, leverden het politiek leiderschap om tot overeenstemming te geraken. De Europese Commissie leek in eerste instantie slachtoffer van deze intergouvernementalisering van de besluitvorming te zijn. 'De Commissie staat aan de zijlijn en de lidstaten hebben de touwtjes in handen', constateerde het *Financieele Dagblad* in februari 2009 en 'op dit moment wordt Brussel door de lidstaten hooguit getolereerd.'¹¹⁹ Die constatering bleek op gezichtsbedrog te berusten. De door de crises ingegeven behoefte van de regeringen om zowel tot adequate Europa-brede vormen van supervisie op de nationale begrotingen als op de banken en andere financiële instellingen te geraken, leidde in de loop van 2011 tot de instelling van stringente toezichtregimes door de Europese Raad onder leiding van zijn president Van Rompuy. Voor de uitwerking en implementatie van deze regimes, zo onderkende de 'Van Rompuy task force', was er geen keuze, deze taken konden alleen aan de Europese Commissie toevertrouwd worden. Een voorbeeld vormde het 'Sixpack'-akkoord van september 2011: het was voortaan een bevoegdheid van de Europese Commissie om vast te stellen of een lidstaat al of niet de begrotingsregels overtrad en indien dat het geval was bijbehorende sancties op te leggen. Enkel met een gekwalificeerde meerderheid in de Raad van Ministers zouden de door de Commissie opgelegde sancties teruggedraaid kunnen worden. Voortaan waren de 'aanbevelingen' van Eurocommissaris Olli Rehn aan de lidstaten inzake hun begrotingsbeleid allesbehalve vrijblijvend. De oordelen van deze 'begrotingtsaar' wogen zowel zwaar in de hoofdsteden als op de financiële markten.¹²⁰

Zo leidden de banken- en schulden crises in de periode 2008-2013 tot een communautarisering van voorheen nationale bevoegdheden naar het Europese niveau, waar in 2005, ten tijde van het referendum over de Europese grondwet, zelfs uitgesproken federalisten alleen maar van hadden kunnen dromen.

Conclusie

Hoe Europeesgezind is Nederland? Hoe dachten politieke partijen en parlement gedurende de afgelopen decennia over integratie en in hoeverre hebben zij zich ingespannen de Nederlandse bevolking daarbij te betrekken? Hoe consistent en succesvol waren ze daarin en hoe groot was hun invloed op het regeringsbeleid?

Dit boek verhaalt het debat in de Nederlandse politiek over Europese integratie sinds de Tweede Wereldoorlog. Hierboven staan vermeld de belangrijkste vragen die in het door ons verrichte onderzoek aan de orde zijn gekomen en die in de voorgaande hoofdstukken in chronologische volgorde zijn behandeld; relevante vragen, zeker gezien de heftige discussie in Nederland, maar ook daarbuiten, over de huidige staat van de Europese Unie. Onder invloed van de crisis in de Economische en Monetaire Unie en de gevaren waarmee overheden en banken in de lidstaten geconfronteerd zijn geraakt, is de publieke twijfel over ondersteuning van voortgaande Europese samenwerking en integratie toegenomen. In 2012 is Europa voor het eerst een serieus thema geworden in de campagne voor de Nederlandse Tweede Kamerverkiezingen. Het onderwerp is *gepolitiseerd* geraakt. Een van de deelnemende partijen aan de verkiezingen heeft aangegeven het Nederlandse lidmaatschap van de EU te willen beëindigen. Ook binnen andere politieke groeperingen zijn de tegenstellingen en daarmee de reserves toegenomen. De term eurosceptis heeft in korte tijd ruime ingang gevonden.

Het is van belang de genoemde vragen en recente ontwikkelingen in historisch perspectief te plaatsen. We stuiten hier op een van de grote tekortkomingen in de hedendaagse informatievoorziening over Europa, en die over de financieel-monetaire crisis in het bijzonder. Het merendeel van de berichtgeving richt zich uitsluitend op het heden en de korte termijn, zonder veel aandacht voor 'waar we vandaan komen' en voor de diepere wortels van de problematiek. Kennis van het laatste is belangrijk. Want juist door de

focus te richten op de ontwikkeling van partijpolitieke stellingnames *door de tijd heen* kunnen we proberen in kaart te brengen of er sprake is (geweest) van cesuren en breukvlakken in de Nederlandse houding ten aanzien van Europa, of juist van continuïteit.

De eerste decennia: 1950-1990

In dit werk staan de posities van parlement en politieke partijen centraal en niet het regeringsbeleid. Toch is het regeringsbeleid wel van belang. Parlementaire standpunten werden en worden dikwijls geformuleerd *in reactie op* dit beleid. In de periode 1945-1990 kende de Haagse Europapolitiek een aantal opvallende karakteristieken. Allereerst was Nederland een enthousiast pleitbezorger van economische integratie op Europees niveau. Onbelemmerde toegang tot de Duitse markt was daarbij beleidsprioriteit nummer 1. Om de onderlinge handel vrij te maken waren Europese instituties en een zekere mate van supranationale regelgeving en beheer benodigd. Nederland maakte zich in deze periode sterk voor een geprononceerde rol voor Commissie, Hof en Europees Parlement. Supranationalisme was ook gewenst om mogelijk hegemoniale aspiraties van de grotere Europese lidstaten, Frankrijk en Duitsland in het bijzonder, onder controle te houden. Daarnaast was er de atlantische voorkeur op het gebied van veiligheid en defensie. Hierbij schurkte de regering nadrukkelijk aan tegen de Verenigde Staten en de NAVO. Europese ontwikkelingen op veiligheidspolitiek gebied werden met scepsis bejegend, vanwege de mogelijke schade ervan voor de atlantische cohesie.

Het parlement kon zich grotendeels vinden in de bovengenoemde speerpunten van het naoorlogse regeringsbeleid, maar er waren ook verschillen. Uit deze studie blijkt dat meteen aan het begin, gedurende de jaren vijftig, het parlement een groter enthousiasme over de destijds gelanceerde integratie-initiatieven aan de dag legde dan de regering. De vier opeenvolgende kabinetten onder leiding van de sociaaldemocraat Willem Drees reageerden voorzichtig toen de plannen voor continentaal-Europese samenwerking ter tafel kwamen. Was het wel verstandig zich hierbij aan te sluiten en daardoor losgeweekt te worden van de vanzelfsprekende partner Groot-Brittannië? Hielden landen als Frankrijk en Italië er niet volstrekt afwijkende economische denkbeelden op na? En zou een keuze voor Europa geen schade berokkenen aan de geprefereerde atlantische cohesie? De regering besloot na rijp beraad deel te nemen aan de onderhandelingen, maar zorgde er bij de oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal wel voor dat het

supranationale bestuursorgaan de Hoge Autoriteit gecontroleerd werd door een uit nationale regeringsvertegenwoordigers bestaande Raad van Ministers. De hierboven beschreven supranationale voorkeur van de Nederlandse regering zou pas later in de jaren vijftig zichtbaar worden; aanvankelijk voerde het intergouvernementele element de boventoon. Bij de poging tot oprichting van een Europese Defensiegemeenschap lag de regering in eerste instantie zelfs helemaal dwars en weigerde mee te doen aan de onderhandelingen.

De Nederlandse partijpolitiek was in de jaren vijftig grofweg verdeeld in drie kampen. Ten eerste de KVP en PvdA, verreweg de grootste partijen en deelnemers aan de regeringscoalitie, partijen die in Europees opzicht verder wilden gaan dan waartoe de regering op dat moment bereid was. Prominente parlementariërs als Klompé (KVP) en Van der Goes van Naters (PvdA) werden niet moe de regering erop te wijzen dat terughoudendheid onverstandig was en dat enthousiaste deelname aan de nieuwe Europese ontwikkeling juist geboden was. Nederland had na de oorlog geen andere keuze dan zich met overtuiging aan te sluiten bij het supranationaal-Europese ideaal. KVP en PvdA kunnen in die tijd worden geschaard onder de categorie van Europa-maximalisten (zie de terminologie zoals uitgelegd in de inleiding): Europese integratie werd gezien als nuttig en wenselijk, niet alleen als oplossing voor grensoverschrijdende vraagstukken maar ook als politiek doel op zichzelf. Bij de PvdA heerste dit denken vooral in de parlementaire fractie; minister-president Drees was beduidend gereserveerder. De tweede groep bestond uit ARP, CHU en VVD. Van dit drietal maakte de CHU permanent deel uit van de Drees-kabinetten, de andere twee waren afwisselend hierin vertegenwoordigd. De drie partijen waren in beginsel voorstander van aansluiting bij de nieuwe Europese ontwikkelingen, maar spraken ook reserves uit, deels gestoeld op soevereiniteitsbehoud, deels op twijfel over een 'continentale opsluiting', zonder deelname van het Verenigd Koninkrijk. Qua categorisering vallen deze partijen onder de Europa-positivisten: zij accepteerden het perspectief van nadere overdracht van nationale bevoegdheden als middel voor de oplossing van grensoverschrijdende vraagstukken, maar zagen Europese integratie nadrukkelijk niet als een politiek doel op zich. Zij stonden daarmee het dichtst bij het standpunt zoals uitgedragen door de Nederlandse regering. Wel moet hieraan worden toegevoegd dat ARP en CHU in de loop van de jaren vijftig steeds meer van hun oorspronkelijke voorbehouden opzij schoven, onder meer als gevolg van hun analyse van de Koude Oorlogsdreiging en de gevoelde noodzaak van Europese eenheid om deze dreiging te weerstaan.

Alle tot nu toe genoemde partijen – de maximalisten van groep 1 en de positivisten van groep 2 – kunnen als eurofiel worden gekenschetst. Het derde kamp bestond uit (oppositie)partijen die Nederlandse betrokkenheid bij de Europese integratie ronduit afwezen. In deze periode betrof het de CPN en SGP, de eerste om ideologische motieven (de Europese Economische Gemeenschap werd in communistische kring gezien als symbool van een verderfelijk ‘kapitalisme’ en als product van de Koude Oorlog), de tweede uit religieus-nationalistische overwegingen. Nederland diende zijn eigenheid te bewaren en niet te worden opgenomen in een door katholieke politici gedomineerd Europees project (het ‘Europa van het Vaticaan’). De CPN valt schematisch onder de Europa-verwerpers, de SGP bevindt zich tussen de verwerpers en de renationalisatoren in. Beide partijen kunnen volgens het besproken model eurosceptisch genoemd worden. Maar het ging om margepartijen: hun zetelaantal in de Kamer was gering. De maximalisten hadden verreweg de meeste aanhang.

De invloed van de partijen op het regeringsbeleid was in deze periode over het algemeen bescheiden. Ondanks de federalistische retoriek van de grootste fracties koos de regering nadrukkelijk voor een eigen koers. Deze lijn behelsde weliswaar een keuze voor Europa, maar wel een ‘realistische’ keuze, gespeend van federalistisch-idealistische motieven. Het op economisch terrein door de regering uitgedragen supranationalisme was instrumenteel van aard, dat wil zeggen gericht op de behartiging van Nederlandse belangen in een Europese context. Nederland als open handelsland had Europa nodig voor zijn eigen welbevinden. Het grensoverschrijdend weghalen van handelsbarrières was in deze conceptie een evident Nederlands belang. Dat vond het parlement (op de CPN en - in mindere mate - de SGP na) ook, maar met name KVP en PvdA wilden verdergaan, door het verkennen van integratiemogelijkheden op politiek gebied, boven op de door de regering bevorderde economische integratie. Overigens moet hieraan worden toegevoegd dat ook bij de meest Europegezinde fracties het federalistische gedachtegoed zelden concrete invulling kreeg. Over het precieze einddoel van het streven naar politieke integratie hield men zich doorgaans op de vlakte.

Uit het voorgaande blijkt dat de Nederlandse regering zich in de jaren vijftig overtuigd aansloot bij Europa, zij het zonder geestdrift. Verder was er geen eensgezindheid onder de partijen over de te kiezen stellingname ten opzichte van Europa; zie de voornoemde opdeling in drie groepen. De publieke opinie was Europa goedgezind, zoals ook bleek uit de gehouden proefreferenda in Bolsward en Delft (zie de aanvang van hoofdstuk 1). Toch ging het hierbij niet alleen om onversneden enthousiasme. Veelal was er

sprake van (welwillende) volgzzaamheid. Burgers waren meestal onwetend over wat zich in Europese bestuurlijke kringen afspeelde, maar waren in elk geval bereid hun politieke vertegenwoordigers de vrije teugel te geven. De term ‘permissieve consensus’ wordt gebruikt om deze houding te duiden. De genoemde volgzzaamheid betrof overigens niet alleen de Europese integratie, maar feitelijk de gehele politiek van die tijd.

In de jaren zestig werd de eensgezindheid tussen politieke partijen over de wenselijkheid van verdere Europese integratie sterker dan voorheen. Dit had een aantal oorzaken. Ten eerste was er een gezamenlijk gevoelde afkeer van het door de Franse president De Gaulle gevoerde beleid. De Gaulles openlijk geventileerde weerzin tegen Europees supranationalisme en zijn unilaterale blokkade van een Brits lidmaatschap brachten de Nederlandse partijen dichter bij elkaar. In de tweede plaats, gerelateerd hieraan, bestond er unanieme overeenstemming in het parlement over de wenselijkheid het Verenigd Koninkrijk bij de EG te betrekken. Het VK – met zijn democratische tradities, zijn atlantische voorkeuren op veiligheidsgebied en liberale praktijken op handelsgebied – zou de Nederlandse positie in de EG kunnen versterken, ook als tegenwicht tegen mogelijke Frans-Duitse dominantie. In de derde plaats ontstond er in de loop van het decennium een nieuwe politieke groepering, D66, die zich vrijwel vanaf het moment van oprichting zou profileren met krachtige pro-Europese stellingnames. KVP en PvdA kregen er een maximalistische bondgenoot bij. Ten vierde groeide gaandeweg de jaren zestig het vertrouwen in de heilzame werking van Europese economische integratie, vooral op het gebied van handel en landbouw. Een partij als de VVD, in de jaren vijftig nog aarzelend – hetgeen ook bleek uit de door de liberalen geleverde kritiek op de Verdragen van Rome – betoonde zich in de jaren zestig beduidend positiever. Het weghalen van handelsbarrières in het kader van de Europese douane-unie bracht grote voordelen met zich mee voor het Nederlandse bedrijfsleven, en ook de landbouw begon te profiteren van het gemeenschappelijke beleid uitgestippeld in Brussel. De VVD schoof daardoor, samen met ARP en CHU, op in Europa-maximalistische richting. Het economisch profijt liet zelfs niet na invloed te hebben op de traditioneel gereserveerde partijen SGP en GPV (sinds 1963 in de Kamer vertegenwoordigd), die beide EEG en GLB (Gemeenschappelijk Landbouwbeleid) verwelkomden, al bleven zij tegelijkertijd bezorgd over het simultane proces van soevereiniteits- en identiteitsverlies. De CPN was als voorheen het meest afwijzend, in haar kielzog gevolgd door de bij de verkiezingen van 1959 debuterende PSP.

De partijpolitieke consensus – die in werkelijkheid dus een bijna-con-

sensus was – groeide gedurende de jaren zestig, onder meer blijkend uit de Kamerbrede teleurstelling, of zelfs woede, over de Frans-gaullistische obstructiepolitiek tijdens de legestoelcrisis halverwege het decennium. Het publiek in brede zin bleef Europa welgezind, al was er, als voorheen, ook sprake van onverschilligheid en onwetendheid over de veelal technische aangelegenheden die in Brussel bediscussieerd werden.

De jaren zeventig en tachtig brachten weinig verandering in de bestaande Europa-consensus. Overeenstemming betrof nu vooral frustratie over het gebrek aan voortgang in de EG. De wereldwijde energiecrisis en de monetaire crisis deden de Europese ontwikkeling vanaf 1973 ernstig stagneren. De Nederlandse prioriteit de douane-unie uit te bouwen tot een werkelijke gemeenschappelijke markt kwam onder druk te staan. Nederland zag zich tegelijkertijd gedwongen schoorvoetend in te stemmen met de oprichting van intergouvernementele fora als de Europees Politieke Samenwerking en de Europese Raad voor staatshoofden en regeringsleiders – bevreesd als men was voor aantasting van de geprefereerde supranationale structuur in Europa. Wel stonden partijen en parlement positief tegenover de oprichting van het Europees Monetaire Stelsel en het houden van directe verkiezingen voor het Europees Parlement. Het herstel van de monetaire stabiliteit en versterking van de democratische legitimering van Europa stonden algemeen hoog aangeschreven in de nationale politiek.

De consensus stond dus rechtvereind, al was er in de jaren zeventig één afwijkende ontwikkeling waarneembaar: het interne debat over Europa binnen de Partij van de Arbeid. De pvdA had van aanvang af aan bekendgestaan om haar onversneden steun aan de Europese integratieontwikkeling, maar hierin begon eind jaren zestig verandering te komen. Onder invloed van de opkomst van Nieuw Links manifesteerde zich een tweestrijd in de partij over de gewenste koers van Europa. De nieuwlichters brachten het zogeheten ‘voorwaardelijkheidsdenken’ in: ondersteuning van de integratie was alleen mogelijk onder de strikte voorwaarde dat Europa zich in progressief-socialistische richting zou ontwikkelen (‘Europa zal socialistisch zijn, of het zal niet zijn’), met bijzondere aandacht voor de economische situatie in de derde wereld, die niet het slachtoffer mocht worden van een zich steeds nauwer aaneensluitend Europa. Zoals gezegd, de pvdA was verdeeld over de mate waarin de genoemde progressieve doelen moesten worden nagestreefd. Een belangrijk deel van de partijelite wilde zich in de praktische politiek niet laten inperken door links-ideologisch gemotiveerde strijdpunten. De tweestrijd bleek van tijdelijke aard. Begin jaren tachtig schaarde de pvdA zich weer probleemloos bij de heersende partijpolitieke consensus. Bij deze

consensus sloot zich ook het CDA aan, na de fusie van KVP, ARP en CHU in 1980. Dissidenten waren SGP, GPV, CPN, PSP en de Centrumdemocraten van Hans Janmaat, alle behorend tot de categorie kleinere partijen.

Kamerbreed was de steun toen midden jaren tachtig de Europese Akte werd ondertekend, welke de grondslag zou vormen voor de totstandkoming van de gemeenschappelijke markt. Een van de belangrijkste doelen van het Nederlandse Europebeleid werd hiermee gerealiseerd. Het enthousiasme in politiek Den Haag was groot, al bestond er tegelijkertijd teleurstelling over de tekortkomingen van de Akte: de Kamer maakte zich vooral zorgen over de als onvoldoende gekenschetste democratische ontwikkeling van de EG. De directe verkiezingen en ook de toenemende bevoegdheden voor het EP hadden niet of nauwelijks geleid tot een werkelijke oplossing van het in Europa heersende legitimiteitsprobleem, zo oordeelde de Kamer.

Hier worden we geconfronteerd met twee opvallende constanten in het nationale partijpolitieke debat over Europa. De eerste betrof de beoordeling van belangrijke Europese verdragen en aktes. De Kamerdebatten naar aanleiding hiervan werden steevast gekenmerkt door klachten over tekortschietende integratie. Zowel de Verdragen van Rome als de Europese Akte en het Verdrag van Maastricht werden op deze manier gezien: als stappen vooruit, maar tegelijkertijd vergezeld gaand van forse omissies. De Nederlandse regering verdedigde zich steeds door te zeggen dat 'er gewoon niet meer in zat' in het onderhandelingsproces met de Europese partners, maar nogal wat Kamerleden hadden moeite zich daar zonder slag of stoot bij neer te leggen. Men wilde verdergaan met Europa dan het voorgestelde verdrag mogelijk maakte.

De tweede constante – voor een deel aan de eerste gerelateerd – betrof Kamerbrede zorg over tekortschietende democratische controle op Europese wet- en regelgeving. Al vanaf de vroege jaren vijftig drong de Kamer er bij de regering op aan meer oog te hebben voor een werkelijke parlementaire inbreng in het Europese besluitvormingsproces. Europa mocht zich niet in louter technocratische zin ontwikkelen. Lange tijd was de focus gericht op verwezenlijking van directe verkiezingen voor het Europees Parlement en toen dit een feit was op verdere uitbreiding van de bevoegdheden van het EP. Toen dit onvoldoende soelaas bood ging de Kamer – in een recenter verleden – over tot het bepleiten van volksraadplegingen (referenda) over Europese verdragen en tot versterking van de inbreng van nationale parlementen. Voorgenoemde klachten bij verdragsdebatten over tekortschietende integratie betroffen vaak het vraagstuk van het democratisch gat of deficit: de Kamer wilde dat de regering meer druk uitoefende op de Europese partners om dit gat te verkleinen.

Na de Koude Oorlog: 1990-heden

Het einde van de Koude Oorlog heeft veranderingen teweeggebracht in de Nederlandse benadering van de Europese samenwerking en integratie. Aan het begin van deze conclusie noemden wij enkele karakteristieken van het Europeabeleid van de Nederlandse regering: de voorkeur voor Europese handelsliberalisering in een supranationaal kader, het tegengaan van hegemonaire aspiraties van de grotere lidstaten en de atlantische clausulering op veiligheidspolitiek gebied. Deze prioriteiten kwamen na 1990 alle in een nieuw licht te staan: de Europese handelsliberalisering was voltooid met de totstandkoming van de gemeenschappelijke markt (met uitzondering van het grensoverschrijdende dienstenverkeer); met de eenwording van de twee Duitslanden ontstond voor het eerst een werkelijk grote staat in het centrum van Europa; en het einde van de Koude Oorlog maakte het atlantisme minder vanzelfsprekend. De vraag was wat deze veranderingen zouden gaan betekenen voor de Nederlandse positie in Europa, op de korte en langere termijn.

In reactie hierop koos de Nederlandse politiek aanvankelijk voor de vlucht naar voren. Met de hartelijke steun van het parlement formuleerde de regering als toenmalig voorzitter van de Europese Raad een ambitieus communautair getoonzet Europees voorstel (economische én politieke integratie omvattend), dat echter op een Zwarte Maandag in september 1991 een roemloze dood zou sterven. Kort daarna kwam met het Verdrag van Maastricht de Europese Unie tot stand: minder ambitieus en meer intergouvernementeel van aard dan het verworpen Nederlandse voorstel, maar wel de grondslag leggend voor een Europese rol op vele nieuwe beleidsterreinen – onder meer op sociaal en politiek gebied –, alsmede voor de invoering van de gemeenschappelijke Europese munt, de euro. Europa drong hiermee ontegenzeggelijk door in het dagelijks leven van de burger. Verder werd Nederland pal na Maastricht tijdens een top in Edinburgh geconfronteerd met het gegeven dat het niet langer een netto-ontvanger van Europese fondsen en subsidies was, maar een nettobetaler.

Regering en het overgrote deel van het Parlement hielden aanvankelijk vast aan de vertrouwde ijkpunten die het beleid gedurende de voorafgaande decennia hadden gekenmerkt. Maar de wereld en Europa waren veranderd. Met het einde van de Koude Oorlog ontworstelden landen in Midden- en Oost-Europa zich aan het juk waaraan ze lange tijd waren onderworpen. Zij kregen perspectief op toetreding tot de Europese Unie. In de Nederlandse politiek werd dit toegejuicht, maar het leidde ook tot ongerustheid: wat zou uitbreiding van de Unie met zoveel nieuwe landen betekenen voor de Ne-

derlandse positie en invloed in Europa? Bestond niet het gevaar dat ons land gemarginaliseerd zou worden in een steeds verder uitdijende EU? Was automatische deelname van Nederland aan nieuwe stappen in het integratieproces nog wel zo vanzelfsprekend?

vvd-fractievoorzitter en -partijleider Frits Bolkestein was degene die het nationale Europadebat in de jaren negentig voor het eerst echte dynamiek verschafte. Daarvoor was de ontwikkeling van de Europese integratie nagenoeg algemeen geaccepteerd, zeker binnen de gevestigde partijen. Een serieus debat over Europa tussen voor- en tegenstanders ontbrak (met uitzondering van de pvdA in de jaren zeventig). Maar Bolkestein weigerde zich neer te leggen bij de vanzelfsprekendheid waarmee de Europese integratie decennialang omgeven was geweest. Hij vond dat de situatie na het einde van de Koude Oorlog wezenlijk was veranderd, met consequenties voor Nederland. Zo verzettede hij zich tegen de sociaal-politieke richting die Europa met het Verdrag van Maastricht was in geslagen. De Europese Unie was niet langer een louter economisch fenomeen, maar ging zich vanaf Maastricht met steeds meer beleidsterreinen bemoeien, inclusief de buitenlandse politiek, justitie, sociale zaken, migratiebeleid, etc. Bolkestein vroeg zich af of dat wel zo gewenst was. Ging Europa zich hierdoor niet bezighouden met zaken die veel beter op het niveau van de nationale lidstaat konden worden behandeld? Ook stelde de vvd-leider de vraag wat de op handen zijnde uitbreiding richting Midden- en Oost-Europa (en verder) zou gaan betekenen voor de gemeenschappelijke in EU-verband gedeelde normen en waarden. Tevens maakte hij zich zorgen over de vergelijkenderwijs hoge afdrachten van Nederland aan het EU-budget. Sinds 'Edinburgh' was ons land van alle lidstaten de grootste nettobetaler per hoofd van de bevolking geworden.

Bolkestein slaagde erin zijn partij mee te krijgen in een terughoudender stellingname ten aanzien van de EU. In de hier gehanteerde terminologie werd de vvd van een maximalistische een behoudende partij: Europa was 'af' en verdere overdracht van nationale competenties was ongewenst. Dat ging niet zonder slag of stoot, maar Bolkestein trotseerde de interne confrontatie in de vvd, met name met de Straatsburgse partijgenoten. Hij toonde zich zo een onafhankelijk denker die voor de troepen uitliep en eigen stellingen betrok, veeleer dan dat hij reageerde op signalen uit de samenleving. De bijstelling van het vvd-standpunt ten aanzien van Europa kwam uit zijn koker. Dit weerhield de partij er overigens niet van om voor alle in die tijd behandelde Europese verdragen (Maastricht, Amsterdam, Nice) te stemmen. De term 'Bolkesteintje' deed ingang: verbaal hardop tegen een bepaalde ontwikkeling ingaan, maar als het erop aankomt toch met de gevestigde orde meestemmen.

Bolkestein zou de tijdgeest meekrijgen. In het begin riep hij veel verzet op bij andere partijen, maar na enige tijd werden ook deze kritischer. Bovendien was in de jaren negentig een nieuwe eurosceptische groepering in de Kamer gekomen, de Socialistische Partij. De SP was aanvankelijk een kleine speler, maar zou in het nieuwe millennium een forse groei doormaken in aanhang en zetelaantal. Zij was weliswaar geen EU-verwerper, maar kende sterke renationalisatorische trekken. Vooral de invoering van de euro was de partij een doorn in het oog.

Deze opkomende Europakritiek bleek nog niet uit de stemverhoudingen bij de parlementaire behandeling van het Verdrag van Nice (2000): nooit eerder hadden zoveel Kamerfracties tegelijk voor een Europees verdrag gestemd. Maar spoedig hierna zou de situatie kantelen. De aanslag op de Twin Towers in New York in september 2001 bracht wereldwijde onrust teweeg. De economische groei stagneerde en de angst voor de schaduwkanten van mondialisering en internationalisering nam toe. Nederland werd geconfronteerd met de pijlsnelle opkomst van Pim Fortuyn, die de zorgen hierover pregnant verwoordde en daarmee een groot publiek trok. Was het door Bolkestein geëntameerde debat nog een eliteaangelegenheid – zich vooral afspelend in kringen van regering en parlement –, Fortuyn slaagde erin bredere lagen van de samenleving te mobiliseren. Uit deze studie is gebleken hoe opvallend groot de invloed is geweest die twee aanvankelijk individueel opererende politici – Bolkestein en Fortuyn – op de nationale Europadiscussie hebben weten uit te oefenen. Ook na zijn dood bleef Fortuyns gedachtegoed effect sorteren, niet alleen in de renationalisatorische LPF maar ook in de stellingnames van andere partijen. Zo keerde de VVD zich tot het laatst tegen de grote EU-uitbreiding van 2004. En de keuze van PvdA en VVD om in 2005 de Europese grondwet te onderwerpen aan een nationaal referendum was mede ingegeven door de interne debatten, die na Fortuyns dood in deze partijen werden gevoerd, gericht op een grotere burgerparticipatie.

Naast VVD en PvdA begon ook het CDA voor het eerst kritischer geluiden over Europa te ventileren. Hier kwam dit het duidelijkst tot uiting in het standpunt ten aanzien van uitbreiding: de ‘Big Bang’ van 2004 was nog verwelkomd in christendemocratische kring, maar de kandidatuur van Roemenië, Bulgarije en Turkije werd minder welwillend bejegend. Zorgen over de positie van de rechtsstaat in Roemenië en Bulgarije, alsmede twijfels over de bescherming van de christelijke minderheid in Turkije deden de CDA-fractie tot deze nieuwe inzichten komen.

Door genoemde ontwikkelingen nam de invloed van parlement en partijen op het Europabeleid van de regering toe. Was deze invloed tot 1990

nog gering, nadien werd hij beduidend groter. Dat kwam niet alleen door de opkomst van eurosceptische oppositiepartijen, ook regeringspartijen deden in dit opzicht van zich spreken. Wat hierbij een belangrijke rol speelde was de toenemende overtuiging dat Europa, met de verwezenlijking van de gemeenschappelijke markt en de monetaire unie, in grote mate 'af' was. Bij de meeste partijen trad een gevoel van verzadiging op. Een groot verschil met de vroegere periode, toen Nederland nog allerlei wensen ingewilligd wilde zien in Europa. Daarnaast bleek de regering na 1990 minder autonoom te handelen dan daarvoor lange tijd het geval was geweest: vooral sinds de opkomst van Fortuyn was zij in toenemende mate geneigd haar oren te laten hangen naar wat er leefde in de samenleving, ook als het ging om Europa. Sommigen spraken in dit kader van de 'bukkende bestuurder', die meer reageerde dan initieerde.

De onzekerheid over de wenselijke richting van Europa was dus in korte tijd enorm gegroeid. De elites begonnen te aarzelen, zelfs die van de grote gevestigde partijen. D66 en (sinds het Verdrag van Nice van 2000) GroenLinks bleven over als de enige maximalistische partijen van ons land. De ontwikkeling bij GroenLinks was interessant: de partij was in 1990 ontstaan uit de Europa-verwerpende partijen CPN en PSP en de meer gematigde PPR en EVP. Na het einde van de Koude Oorlog legden deze groeperingen samengebracht in GroenLinks een aanzienlijke mate van enthousiasme aan de dag over het zich verenigende Europa. Ten eerste was de partij verheugd over de toenemende EU-betrokkenheid bij milieuvraagstukken, sinds het Verdrag van Maastricht. Deze problemen konden namelijk alleen in een grensoverschrijdend raamwerk op een geloofwaardige wijze worden aangepakt. Daarnaast hoopte GroenLinks dat na het einde van de Koude Oorlog de EU als 'soft power' een rol van betekenis zou kunnen gaan spelen op buitenlandspolitiek terrein. De oprichting van de tweede pijler bij het Verdrag van Maastricht bood daartoe een goede aanzet. Als versterkte politieke actor zou de EU wellicht een alternatief kunnen vormen voor de tot dan toe dominante NAVO. Ten slotte was GroenLinks een groot voorstander van uitbreiding richting Midden- en Oost-Europa. Het Verdrag van Nice, dat de basis legde voor deze uitbreiding, was dan ook het eerste Europese verdrag dat door GroenLinks werd goedgekeurd. Tevoren had de fractie nog tegen 'Maastricht' en 'Amsterdam' gestemd, niet zozeer uit verzet tegen Europa als wel omdat de EU toen nog een andere richting uitging dan GroenLinks wenste.

De aarzelingen onder een groot deel van de partijelites vonden hun weerslag in de wijze waarop campagne werd gevoerd voor een ja-stem bij

het Grondwetsreferendum in 2005. De ‘tegenpartijen’ hadden een veel duidelijker verhaal te vertellen en waren overtuigender in het overbrengen van hun standpunt. Met een grote meerderheid van 62 tegen 38% moesten de aanhangers van de Grondwet het onderspit delven. Het publiek had gesproken. Volgens sommigen leek het einde van de permissieve consensus (de combinatie van instemming en welwillende volgzzaamheid) hiermee te zijn aangebroken. Europa was gepolitiseerd geraakt en de bevolking had duidelijk gemaakt dat instemming met nieuwe integratiestappen niet langer vanzelfsprekend was.

Het nationale Europadebat leek dus met het referendum volledig te zijn opengebroken. Echter, opvallenderwijs werd de periode onmiddellijk erna juist weer gekenmerkt door een verregaande vorm van depolitisering. De regering laste een lange denkpauze in en besloten werd de opvolger van de Grondwet – het Verdrag van Lissabon – niet aan een referendum te onderwerpen. Sommige partijen verzetten zich hiertegen, maar de grote meerderheid accepteerde de argumentatie van de regering dat in de onderhandelingen over het Verdrag van Lissabon ‘grondwettelijke trekken’ afdoende uit de verdragstekst waren verwijderd. Er leek zelfs iets van een permissieve consensus terug te keren in de algemene houding ten aanzien van Europese integratie. Was het achteraf wel verstandig geweest een dermate gecompliceerd verdrag als de Grondwet voor te leggen aan de bevolking? En had die bevolking niet veeleer een stem tegen het establishment en tegen de zittende regering uitgebracht dan een stem tegen Europa?

Twee ontwikkelingen zorgden ervoor dat een mogelijke terugkeer naar depolitisering en permissieve consensus in de kiem werd gesmoord. Allereerst was er de kredietcrisis die in 2008 uitbrak, binnen korte tijd gevolgd door de Zuid-Europese schulden crisis. Het vertrouwen in de onderlinge samenwerking binnen de eurozone werd hevig op de proef gesteld. Een aantal lidstaten bleek de begrotingsnormen zoals vastgesteld in Europees verband ruimschoots te hebben overtreden en de overtreders lieten zich niet tot de orde roepen. Ook de bankensector in de betreffende landen verkeerde in een dramatische staat. De vraag was of en in hoeverre Nederland bereid zou zijn de getroffen landen te hulp te komen door middel van het verlenen van kredieten en het kwijtschelden van schulden. De nationale politiek reageerde verdeeld. De minister-president en minister van Financiën werden wettelijk naar de Kamer geroepen om tekst en uitleg te geven. De onzekerheid was groot. Oplossingen bleken in de praktijk slechts tijdelijke noodverbanden te zijn. Was onze deelname aan de euro achteraf gezien wel zo’n goede zaak, zo luidde de in brede kring gestelde vraag.

Een tweede recente ontwikkeling betrof de opkomst van de Partij voor de Vrijheid, ontstaan na de afsplitsing van de Groep Wilders uit de vvd. Deze partij groeide na oprichting zeer snel in aanhang en aantal zetels. Aanvankelijk richtte de pvv zich vooral op het immigratievraagstuk en het verscherpen van de criteria voor toelating van ‘derdelanders’ (vreemdelingen afkomstig uit niet-EU-landen). Met het uitbreken van de Europese schulden crisis heeft de pvv haar bakens echter verzet en Europa gemaakt tot programmatisch speerpunt. Door de pvv – en in mindere mate de sp – is deelname van Nederland aan de Europese integratie een belangrijk discussiepunt geworden in de verkiezingscampagne van 2012. De pvv heeft als eerste Nederlandse politieke partij – sinds de aanvang van de Europese samenwerking – aangegeven uit de Europese Unie te willen stappen. Zij is de eerste, maar tot nu toe ook de enige. De steun voor uittreding uit de Unie blijft relatief klein in Nederland, niet alleen onder de beleid-makende elite, maar ook onder de bevolking.

TOT BESLUIT

Hoe ziet het parlementair speelveld er thans uit als we teruggaan naar de schematisering die we in de inleiding van dit boek hebben gepresenteerd en die we in het voorgaande hebben toegepast op de vroege naoorlogse periode? In die vroege periode was de groep van eurofiele partijen – maximalisten en positivisten – zeer ruim in het parlement vertegenwoordigd. Bovendien was de club van eurosceptici – verwerpers en renationalisatoren – verwaarloosbaar klein. Tot de jaren negentig zou dit zo blijven. Nadien is er echter een aanzienlijke verandering opgetreden in het politieke landschap. Er zijn twee Europa-maximalistische partijen overgebleven: d66 en GroenLinks. Tot de groep van positivisten behoren het cda en de pvda (voorheen maximalisten). Daarbij moet worden aangetekend dat deze (midden)partijen – lange tijd de allergrootste – de afgelopen periode aanzienlijk aan populariteit hebben ingeboet. Dit geldt vooral voor de christendemocraten, die hun aanhang sinds de jaren zestig hebben zien ineenschrompelen. De grootste partij sinds de Tweede Kamerverkiezingen van 2010, de vvd, is afwisselend behoudend en positivistisch. In de gebezigde retoriek pleegt zij zich te verzetten tegen ‘meer Europa’, maar in de Europese onderhandelingen ziet zij zich dikwijls genoodzaakt in te stemmen met substantieel verdergaande integratiestappen. Tot de EU-behoudende partijen kan ook de ChristenUnie (ontstaan uit GPV en RPF) worden gerekend. De overige partijen zijn alle eurosceptisch van signatuur. De SGP en SP zijn renationalisatorisch, de Partij

voor de Dieren vindt dat de EU zich met de verkeerde onderwerpen bezig houdt en de PVV manifesteert zich vooral als EU-verwerper. Wel heeft laatstgenoemde partij aangegeven de oude EEG terug te willen hebben. Van de eurosceptische partijen beschikken met name SP en PVV over een fors aantal zetels in het nationale parlement. Dit verschilt nogal van de margepartijen (CPN, SGP, PSP) die in de vroegere periode tot de eurosceptici konden worden gerekend.

Dit overziende is het politiek landschap sinds de jaren negentig danig veranderd. De eurosceptis is toegenomen en de eurofiële partijen hebben aan kracht ingeboet. Voor een deel kan dit worden toegeschreven aan een zekere mate van verzadiging over wat er in Europa door de tijd heen is bereikt. Meer dan voor 1990 vertoont de Kamer de neiging om op de rem te trappen als de EU zich aandient met nieuwe regelgeving. Het is overigens de vraag in hoeverre de toegenomen eurosceptis in het parlement van invloed is op het beleid van de Nederlandse regering. Uit de ontwikkelingen rond de schulden crisis is eens te meer gebleken hoe smal de marges zijn voor het voeren van een autonoom, 'renationalisatorisch' Europabeleid. Door de almaar toenemende interdependentie zit Nederland met handen en voeten vast aan de kaders die in Europees verband zijn geschapen. Dit verklaart ook de spagaat waarin politici zich bevinden als zij hun kiezers 'minder Europa' beloven, terwijl de beleidspraktijk juist tendeert in de richting van 'meer Europa'. De gegroeide kloof tussen retoriek en werkelijkheid is misschien wel de allermarkantste ontwikkeling in het huidige Europadebat.

Epiloog

De met de Europese verkiezingen van 2009 en de Kamerverkiezingen van 2010 ingezette politisering van Europa in het Nederlandse politieke debat kreeg bij de Tweede Kamerverkiezingen van 12 september 2012 een krachtig vervolg. Voor het eerst in de naoorlogse parlementaire geschiedenis was Europa een vooraanstaand punt van profilering en debat voor alle in de Kamers vertegenwoordigde partijen.

Dit bleek allereerst uit de aandacht voor Europa in de verkiezingsprogramma's. Met de campagneleus 'Hun Brussel, ons Nederland' bleek de pvv onderdeel van een bredere trend waarin partijen substantieel meer ruimte dan voorheen voor Europese vraagstukken in hun programma's inruimden.

Deze kwantitatieve aandacht, zo toont tabel 2, was in de vroege jaren tachtig geleidelijk toegenomen, maar vanaf het midden van de jaren negentig was de toename gestagneerd. Hoewel 'Europa' vanaf dat moment onderwerp werd van publieke discussie, werd dit door politieke partijen, althans in hun programma's, niet vertaald in grotere aandacht voor Europese aangelegenheden. In plaats van de terughoudendheid te doorbreken lijkt de uitslag van het Grondwetsreferendum in de zomer van 2005 deze juist versterkt te hebben. Als het ging om Europa voltrokken de Kamerverkiezingen van 2006 zich in een oorverdovende stilte. Wat paste in het beeld van de 'bukkende bestuurder', of beter gezegd 'bukkende politicus', die ervoor beducht was zich aan Europa te branden uit angst door de kiezer bestraft te worden en het onderwerp daarom maar zoveel mogelijk meed. Met deze houding werd in de programma's én de campagnes van 2012 korte metten gemaakt.

In de programma's voor de verkiezingen van 2012 was de aandacht voor Europa groter, vaak fors groter dan in 2010. Aan de linkerkzijde, bij PvdA, GroenLinks en SP, zagen we een verdubbeling.¹ Bij CDA, VVD en D66 was de vergrote aandacht minder spectaculair, maar wel betekenisvol. De pvv die, zoals ze had aangekondigd, haar gehele campagne in het teken van de door

die partij gewenste uittreding uit de EU stelde, spande de kroon. Het voormalige speerpunt ‘immigratie en integratie’ was nu blijkbaar ingeruild voor ‘Europa.’

Tabel 2: kwantitatieve aandacht voor Europese integratie in de programma’s van de politieke partijen²

	CDA	CU	D66	GL	PvdA	PvdD	PVV	SGP	SP	VVD
2012	29	28	38	59	32	14	86	19	30	37
2010	25	20	26	31	16	13	23	18	12	24
2006	29	29	25	25	19	15	25	14	12	8
2003	37	35	120	77	18	8		14	9	18
2002	37	29	24	33	21	-		14	9	22
1998	31	-	26	28	20	-		13	11	33
1994	39	-	24	56	35	-		24	12	27
1989	33	-	36	28	34	-		10	33	33
1986	32	-	23	-	24	-		3	55	28
1982	24	-	12	-	18	-		3	1	89
1981	25	-	12	-	12	-		3	11	16

Behalve in de partijprogramma’s brak Europa in 2012 eveneens door als prominent voorwerp van profilering en debat in de verkiezingscampagne

in bredere zin. Een van de belangrijke campagnethema's betrof de vraag in hoeverre extra financiële steun voor Griekenland en andere EU-lidstaten door de schulden crisis in problemen geraakt noodzakelijk of juist ongewenst was. Demissionair premier Rutte - in april 2012, achttien maanden na het aantreden van zijn kabinet, had de PVV haar gedoogsteun ingetrokken - zette het licht op rood tegen een nieuw hulppakket voor Griekenland. 'We moeten tegen de Grieken zeggen: genoeg is genoeg.'³ De PvdA daarentegen, die onder leiding van haar nieuwe partijleider Diederik Samsom een opmars maakte in de peilingen, achtte verdere hulp onvermijdelijk. Als na de verkiezingen zou blijken dat Griekenland een halfjaar extra tijd nodig had, ging het niet aan 'basta' te zeggen en het land te laten vallen.⁴ Ondanks de opzet van de PVV ging het debat niet zozeer over voor of tegen het Nederlandse lidmaatschap van de Europese Unie, als wel over specifieke keuzes die in het kader van Europa gemaakt moesten worden, zoals de taken en omvang van het schulden noodfonds ESM en of en hoe een maximaal begrotingstekort van 3% bereikt diende te worden. SP-leider Emile Roemer zorgde aan het begin van de campagne voor ophef met zijn pontificale weigering een boete te betalen in het geval Nederland de Europese begrotingsnorm van drie procent BBP zou overschrijden. 'Over my dead body', aldus verwoordde Roemer zijn weerszin tegen een dergelijke maatregel.⁵ Zo ging de verkiezingscampagne meer dan ooit om de Europese Unie en de euro. EU-expert Adriaan Schout van instituut Clingendael constateerde: 'We zien eigenlijk dat een normaal politiek debat is ontstaan. Europa is normaal geworden.'⁶

Juist door de belangrijke plaats van Europese thema's in de partijcampagnes werden deze in het buitenland op de voet gevolgd. De anti-Europese stellingname van PVV-leider Wilders en diens verzet tegen 'dictaten uit Brussel' haalden zelfs de Taiwanese krant *China Post*. Opiniëpeilingen leken tot begin september te wijzen op een tweestrijd tussen Rutte en SP-leider Roemer. De gedachte dat laatstgenoemde mogelijk premier van Nederland zou worden leidde tot beschouwingen over zijn persoon en denkbeelden in de buitenlandse media. De SP-standpunten zouden bondskanselier Angela Merkel moeten alarmeren, meende *Deutsche Welle*. Het debat over de invoering van een wietpas, waarbij het buitenlanders verboden zou worden in Nederland wiet te kopen, was een reden te meer voor de buitenlandse media om de campagnes te volgen.⁷

De uitslag van de verkiezingen werd in het buitenland eveneens nadrukkelijk in Europese termen gedeut. De overwinning van de VVD (van 31 naar 41 zetels) en de PvdA (van 30 naar 38 zetels), samen met het verlies

van de pvv en het ondanks de hooggespannen verwachtingen stagnerende zetetal van de sp, werden met een zekere opluchting als een ‘ferm ja’ tegen Europa begroet. Omdat, aldus de Franse krant *Le Monde*, de Nederlandse verkiezingen als een ‘barometer voor de anti-Europese sentimenten in een van de leidinggevende landen van de eurozone’ beschouwd werden. De uitslag liet aan duidelijkheid niets te wensen over: ‘In Nederland wint Europa’ en ‘de Nederlanders omarmen Europa.’ Het Duitse blad *Der Spiegel* kwalificeerde de uitslag als ‘een signaal voor Europa en tegen extreem rechts.’⁸ Guy Verhofstadt, fractieleider van de liberalen in het Europees Parlement, deed een voorspelling: zoals Nederland in 2005 bij de afwijzing van de Europese grondwet leiding gaf aan een groeiend anti-Europees populisme, zo zou het land nu vooroplopen in een nieuw pro-Europees gevoel. ‘De keuze was helder: als je tegen Europa was, kon je dat linksom of rechtsom duidelijk maken, bij de sp of de pvv. Maar Nederland heeft dat niet gedaan. Later zullen we zeggen: tóen is de ommekeer begonnen.’⁹ Voorzitter van het Europees Parlement Martin Schulz verwelkomde de uitslag als een ‘prachtig resultaat voor Europa’, omdat de Nederlandse kiezers de anti-EU partijen hadden afgewezen.¹⁰ Algemeen werd verwacht dat Nederland na de zege van vvd en pvda een ‘pro-Europese koers’ zou gaan varen.¹¹

Binnenslands werd het verband tussen de nationale Europa-debatten en de verkiezingsuitslag ook gelegd, maar veel terughoudender. In de aanloop naar de verkiezingen had staatssecretaris van Buitenlandse Zaken Ben Knapen al van voorzichtigheid blijk gegeven in zijn antwoord op de vraag of de verkiezingen over Europa zouden gaan: ‘Het zal een belangrijk onderdeel zijn. Toch gaan verkiezingen uiteindelijk altijd over iets dat dicht bij mensen zit. Houd ik mijn baan, hoe zit het met de voorzieningen op school? Maar uiteraard schampt de schaduw van Europa een aantal onderwerpen.’¹² Na de uitslag was voor *Het Parool* het verband evident: ‘Inderdaad, het is de pvv niet gelukt om van de verkiezingen een referendum over Europa te maken. In ieder geval werd het voorstel van Geert Wilders om uit de EU te stappen met een fors zetelverlies afgestraft.’ Maar de overwinnaars zouden zichzelf en hun rivalen snel tegenkomen. De vvd gold in de buitenlandse pers als pro-Europees. Dat klopte ook wel materieel, in de zin dat de regering-Rutte ondanks tegenstribbelen en veel retoriek altijd had ingestemd met de belangrijke Brusselse besluiten. Maar tevens gold: ‘De vvd heeft de meest Eurosceptische campagne gevoerd van een gevestigde partij ooit in Nederland. Met als hoogte- of dieptepunt het “rode licht” van Rutte voor een derde noodpakket voor Griekenland.’ Kortom, het was nog te vroeg voor Europa om het einde van de wispelturigheid in Nederland af te kondigen.¹³

In dezelfde geest constateerde *NRC Handelsblad* dat de uitslag van 12 september de wereld gerust had gesteld: 'Nederland is terug in Europa.' De krant vervolgde evenwel: 'Maar zo snel gaat dat niet. Het vvd-verhaal voor binnenlands gebruik was stelselmatig cynischer dan de daden in Brussel. De pvda steunde, soms met moeite, het gedoogkabinet als het om Europese steunmaatregelen ging en liep daar tijdens de campagne niet voor weg. Maar waartoe komen zij samen?'¹⁴ Gezien de programmatische geschillen tussen de formatiepartners vvd en pvda zou dat nog een hele dobber worden.

pvv-leider Wilders zelf concludeerde somber: 'In Brussel vieren ze feest.' Aan zijn Europa-stellingname moest dat echter niet worden toegeschreven: 'Mensen zijn strategisch gaan stemmen, de vvd-uitslag gaat ten koste van ons.'¹⁵

In de nasleep van de verkiezingen was het enige tijd bon ton deze te interpreteren als een terugkeer van 'het politieke midden'. Dat oordeel reflecteerde een betekenisverschuiving van het begrip politieke midden. Traditioneel waren het cda en d66 de partijen die als middenpartijen werden aangemerkt, met recenter mogelijk hieraan toegevoegd de ChristenUnie. Sinds de komst van het kabinet-Rutte evenwel, aldus de Leidse politicoloog Ruud Koole, werd in de wandeling alles wat niet tot de twee uitersten – pvv en sp – behoorde tot dat 'midden' gerekend. In werkelijkheid hadden de partijen links en rechts van het politieke midden flink gewonnen. De partij daarentegen die 'jarenlang bij uitstek de belichaming was van het politieke midden', het cda, had fors zetelverlies geleden.¹⁶ Een formatie waaraan enkel vvd en pvda zouden deelnemen was zo aan te merken als leidend tot een 'middenkabinet zonder middenpartijen.' De kiezer creëerde een tweestromenland waarin de flankpartijen pvv en sp met 15 zetels minder goed scoorden dan verwacht en het cda met een verlies van 8 nu met 13 zetels tot de vijfde partij van het land was teruggebracht. Het uitgesproken pro-Europese d66 wist zich met 12 zetels – waarvan 2 zetels winst – wel kranig in het midden te handhaven.¹⁷

Commentatoren vragen zich af wat de verzwakking van het traditionele politieke midden betekent voor de Nederlandse steun aan Europese integratie en de opstelling van ons land in de Brusselse onderhandelingen. Het midden staat van oudsher bekend om zijn compromisbereidheid ten aanzien van Europese vraagstukken. Zal deze bereidheid afnemen indien partijen als het cda en d66 buiten de aanstaande regeringscoalitie blijven? Of slagen vvd en pvda erin hun onderling afwijkende strategieën voor de oplossing van de schulden crisis - ruwweg gezegd: bezuinigingen à la Merkel

versus groei à la Hollande - bij elkaar te brengen en polarisatie te voorkomen?

Al met al is het te vroeg te concluderen dat in het kielzog van de gesignaleerde politisering van Europa in het Nederlandse politieke debat de kiezer en politicus een eenduidige keuze gemaakt hebben. Wel kan worden geconstateerd dat het na een korte formatie tot stand gebrachte kabinet Rutte-Ascher (VVD en PvdA) zich in zijn regeerakkoord nadrukkelijk positief uitsprak over Europa: 'Europa heeft ons vrede, veiligheid en welvaart gebracht. Als het Europa goed gaat, gaat het ons goed. Veel van onze werkgelegenheid en welvaart wortelt in een Europese markt waar Nederlandse ondernemers hun producten en diensten slijten. Van de euro hebben we veel profijt gehad en het einde van de euro zou grote onzekerheden voor onze economie en welvaart met zich mee brengen.'¹⁸ Veeleer dan een bedreiging lijkt Europa voor de nieuwe regering weer een belangrijk middel om de Nederlandse belangen te dienen.

Noten

Inleiding

- 1 <http://www.NRC.nl/nieuws/2012/06/23/D66-pleit-in-programma-voor-krachtiger-europa-en-beter-onderwijs>.
- 2 *En nu vooruit. Het verkiezingsprogramma D66 voor de Tweede Kamer 2012/2017* (z.p. 2012).
- 3 *De agenda van hoop en optimisme. Een tijd om te kiezen: PVV 2010-2015* (z.p. 2010).
- 4 Bedoeld wordt vermoedelijk Herman van Rompuy, de vaste voorzitter van de Europese Raad van staatshoofden en regeringsleiders.
- 5 *Hún Brussel, óns Nederland. Verkiezingsprogramma 2012-2017* (s.l., 2012).
- 6 <http://www.NRC.nl/nieuws/2012/07/03/PVV-presenteert-anti-EU-programma/>.
- 7 Met inbegrip van de Centropartij, gedurende de periode 1980-1984 de partijpolitieke voorganger van de CD.
- 8 Met beleidsmakende elite worden bedoeld de bewindspersonen, Kamerleden, ambtenaren en anderen die een betekenisvolle invloed op het Nederlandse Europeabeleid hebben uitgeoefend.
- 9 Jacques J.A. Thomassen, 'Nederlanders en Europa. Een bekoelde liefde?', in: Kees Aarts en Henk van de Kolk (red.), *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet* (Amsterdam 2005) p. 64-86. De auteur concludeert 'dat Nederlanders wellicht kritisch staan ten opzichte van Europa, maar zeker niet negatief' (85). Opinieonderzoeken geven aan dat het Nederlandse lidmaatschap van de EG en, sinds 1993, de Europese Unie in de regel door 70% van de bevolking of meer gesteund wordt. Myriam van Dorp en Anjo Harryvan, 'Publiek draagvlak voor Nederlands EU-lidmaatschap onverminderd groot: hardnekkig voortbestaan van permissieve consensus', *Internationale Spectator* 66 (2012) 6, p. 317-320.
- 10 *HTK 1985-1986*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken (vergadering over Nederlands voorzitterschap, 28 oktober 1985), p. 14-24.
- 11 *HTK 1990-1991*, 22 052, nr. 1, 'Nederlands voorzitterschap van de EG in de tweede helft van 1991'.
- 12 P. Dankert, 'Europese integratie: verdiepen om te kunnen verbreden', *Internationale Spectator* 46 (1992) p. 145.

- 13 Sociaal en Cultureel Planbureau en Centraal Planbureau, *Marktplaats Europa. Vijftig jaar publieke opinie en marktintegratie in de Europese Unie* (Den Haag 2007) p. 59.
- 14 A.G. Harryvan en J. Hoekstra, 'Eurosceptis? Europese integratie in de verkiezingsprogramma's en campagnes van Nederlandse politieke partijen', *Internationale Spectator*, april 2013, p. 52-56.
- 15 Het *acquis communautaire* is een verzamelbegrip voor de gezamenlijke in EU-verband tot stand gebrachte verdragen, verordeningen, richtlijnen en overige regelgeving.

Hoofdstuk 1

- 1 www.scp.nl/dsresource?objectid=19511&type=org (p. 13-19); www.europa-nu.nl; *de Volkskrant*, 18 dec. 1952 en *NRC*, 16, 17 en 18 dec. 1952.
- 2 Nationaal Archief (Na), Notulen Ministerraad (MR), 17 nov. 1952.
- 3 *HEK* 1952-1953, Bijl. 2800, nr. 71, VV, p. 4; www.nlverkiezingen.com/Ref2005G.html.
- 4 Deze paragraaf is grotendeels gebaseerd op J.W.L. Brouwer, 'Buitenlandse Zaken: de strijd om meer parlementaire invloed, 1948-1951', in: P.F. Maas en J.M.M.J. Clerx (red.) *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, deel III, *Het kabinet-Drees-Van Schaik 1949-1951*, Band C, *Koude Oorlog, dekolonisatie en integratie* (Nijmegen 1996) p. 118-140; en J.W.L. Brouwer, 'Tussen droom en daad. Parlement en Europese integratie, 1948-1950', *Politieke Opstellen*, 11-12 (1991-1992) p. 37-54.
- 5 De Westerse Unie stamde uit 1948 en werd in 1954, na toetreding van West-Duitsland en Italië, omgedoopt tot West-Europese Unie (WEU).
- 6 M.D. Bogaarts, *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, deel II, *De periode van het kabinet-Beel, 3 juli 1946-7 augustus 1948*, Band A (Den Haag 1989) p. 429-430.
- 7 *HTK* 1947-1948, p. 1594 en 1648; *Ibidem*, Bijl. 774, MvA, p. 18-19; Bogaarts, *Kabinet-Beel*, Band A, p. 429-430.
- 8 *HTK* 1948-1949, Bijl. A, 1000-I, nr. 4, vv, p. 4 en *HEK* 1948-1949, Bijl. A, 1000-I, vv, p. 4.
- 9 Na, Notulen MR, 23 aug. 1948; A.E. Kersten, 'Oorsprong en inzet van de Nederlandse Europese integratiepolitiek' in: E.S.A. Bloemen (red.), *Het Benelux-effect. België, Nederland en Luxemburg en de Europese integratie, 1945-1957* (z.p. 1992) p. 3 en H.F.L.K. van Vredenburg, *Den Haag antwoordt niet. Herinneringen* (Den Haag 1985) p. 458.
- 10 Na, Notulen MR, 23 aug. en 25 okt. 1948.
- 11 *HTK* 1948-1949, Bijl. 1247, nr. 2, Statuut van de Raad van Europa, p. 10.
- 12 *HTK* 1948-1949, p. 1121, 1167 en 1189; J.A.H.J.S. Bruins Slot, *...en ik was gelukkig* (Baarn 1972) p. 162.
- 13 *HTK* 1948-1949, p. 1114, 1167, 1188 en 1196.
- 14 *Ibidem*, p. 1116, 1186 en 1200.

- 15 Ibidem, p. 1616-1629 en 1641. Voor de Eerste Kamer: HEK, 1948-1949, p. 764 (CPN tegen).
- 16 Na, Notulen MR, 24 okt. 1949 en HTK 1949-1950, Bijl. A, 1400-III, nr. 17, MvA, p. 8 en 10.
- 17 HTK 1949-1950, p. 622-623, 653-654, 658, 660 en 663.
- 18 T.T. de Jong, *Hinderpaal of springplank naar Europa's eenheid. Nederland en de Raad van Europa 1948-1950* (Doctoraalscriptie RU Groningen 1983) p. 81; Na, Notulen MR, 14 en 28 aug. 1950.
- 19 HTK 1950-1951, p. 140-141, 143, 148, 149-151, 153-154.
- 20 Ibidem, p. 158 en 181-182.
- 21 HTK 1950-1951, Bijl. A, 1900-III, nr. 23, VV, p. 6; HTK 1951-1952, p. 182.
- 22 Anno 2013 zijn 47 Europese landen lid van de Raad van Europa, <http://www.montesquieu-instituut.nl/9353000/1/j9vvhfxcd6polcl/vg9ho48czuz9#p.5>.
- 23 HTK 1946-1947, p. 1848 en 1962; W. Asbeek Brusse, 'The Dutch Socialist party' in: R.T. Griffiths (red.), *Socialist parties and the question of Europe in the 1950's* (Leiden 1993) p. 114.
- 24 R. Heyting, *Tussen nationalisme en internationalisme. De Britse en Nederlandse sociaal-democratie, de nationale staat en de Europese integratie* (Deventer 1992) p. 451; E. van Rooyen en G. Voerman, 'Het einde van een tijdperk? De pvdA en het verlangen naar Europese partijvorming', in: F. Becker e.a. (red.), *Het ongemak over Europa* (Amsterdam 2008).
- 25 Asbeek Brusse, 'The Dutch Socialist party', p. 111-112.
- 26 J.W. Brouwer, 'Drees en het buitenland. Over het Albertkanaal op een andere planeet?' in: J.W. Brouwer en P. van der Heiden (red.), *Drees, minister-president 1948-1958* (Den Haag 2005) p. 78-81.
- 27 J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980*, Band 1, *Herkomst en groei (tot 1963)* (Nijmegen 1995) p. 289 en Band 2, *Heroriëntatie en integratie (1963-1980)* (Nijmegen 2000) p. 133; J. Bosmans, 'Europagedanken in den Nederlanden', *Ex Tempore* 11 (1992) p. 115-116; Na, Notulen MR, 26 juni 1950; interview Kohnstamm in: A.G. Harryvan, J. van der Harst en S. van Voorst (red.), *Voor Nederland en Europa. Politici en ambtenaren over het Nederlandse Europabeleid en de Europese integratie, 1945-1975* (Amsterdam 2001) p. 115; J. Monnet, *Mémoires* (Parijs 1976) p. 520-521.
- 28 HTK 1951-1952, p. 455-456 en 470-471.
- 29 J.B. Dik, *Christen-democraten en Europa. Een onderzoek naar de houding van ARP, CHU en KVP ten aanzien van de Europese samenwerking en eenwording, 1945-1980* (Doctoraalscriptie RU Groningen 1979) p. 7 en 11 en Bruins Slot, *...en ik was gelukkig*, p. 162; J.A.H.J.S. Bruins Slot, *Bezinning en uitzicht. De motieven der huidige wereldontwikkeling en onze roeping daarin* (Wageningen 1950) p. 72-80.
- 30 D. Bosscher, *Om de erfenis van Colijn. De ARP op de grens van twee werelden 1939-1952* (Alphen aan den Rijn 1980) p. 344; R.J. de Bruin, 'Cees Hazenbosch en

- de “eeuwige beginselen van Gods woord” in: G.J. Schutte e.a. (red.), *Grenzeloos christelijk-sociaal. Internationale activiteiten van de christelijk-sociale beweging* (Amsterdam 2009) p. 59-60; *Parlement en kiezer 1952-1953* (Den Haag 1952) p. 80 en *Parlement en kiezer 1957-1958* (Den Haag 1957) p. 99.
- 31 Dik, *Christen-democraten*, p. 20-21 en *Rapport over de Europese integratie uitgebracht door het College van Advies ingesteld door het Centraal Comité van AR Kiesverenigingen* (Den Haag 1953) p. 32.
- 32 A.C.M.W. van Kessel, ‘*Ruggen recht, heren!*’ *Hoe de Nederlandse christen-democraten het tegenover hun Duitse geestverwanten aflegden in het debat over het profiel van de Europese Volkspartij* (Hilversum 2003) p. 37.
- 33 *Parlement en kiezer 1952-1953* (Den Haag 1952) p. 89; Dik, *Christen-democraten*, p. 13-14.
- 34 A. van Heerikhuizen, *Pioniers van een verenigd Europa. Bovennationaal denken in het Nederlandse parlement, 1946-1951* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1998) p. 164-170 en *HTK 1952-1953*, p. 365.
- 35 Van Kessel, *Ruggen recht*, p. 37-38; *HTK 1955-1956*, p. 951. De CHU trad in juni 1964 toch tot het comité toe.
- 36 G.A. van der List, *De macht van het idee. De vvd en het Nederlandse buitenlands beleid 1948-1994* (Leiden 1995) p. 115, 120 en 440.
- 37 Geciteerd in: Van der List, *De macht*, p. 95.
- 38 *HTK 1948-1949*, p. 1623; *Parlement en kiezer 1952-1953* (Den Haag 1952) p. 130; *Parlement en kiezer 1957-1958* (Den Haag 1957) p. 166-167.
- 39 C.M. Lesterhuis, ‘Van wantrouwen tot geestdrift. De vvd en Europa’, *Internationale Spectator* 36 (1982) p. 232; P.J.G. Kapteyn, *De Gemeenschappelijke vergadering der Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal. Een proeve in Europees parlementarisme* (Leiden 1960) p. 86; *HTK 1955-1956*, p. 957.
- 40 *HTK 1946-1947*, p. 1859 en 1862; *Parlement en kiezer 1946-1947* (Den Haag 1946) p. 92; Ger Verrips, *Dwars, duivels en dromend. De geschiedenis van de CPN 1938-1991* (Amsterdam 1995) p. 257-259 en 275.
- 41 Verrips, *Dwars*, p. 179; *HTK 1948-1949*, p. 1631-1632; *HTK 1951-1952*, p. 179-180; *HTK 1952-1953*, p. 991-992 en *HTK 1957-1958*, p. 64-68.
- 42 *HTK 1950-1951*, p. 1107; *HTK 1952-1953*, p. 990-991 en *HTK 1957-1958*, p. 50-52.
- 43 *Parlement en kiezer 1949-1950* (Den Haag 1949) p. 106 en *Parlement en kiezer 1953-1954* (Den Haag 1953) p. 103; *HTK 1957-1958*, p. 100; *HTK 1952-1953*, p. 993-994, 998 en 1015-1016.
- 44 B. van den Elshout, ‘Nederland en de onderhandelingen over het Schuman-plan’, *Leidschrift. Historisch Tijdschrift* 6 (1989) 1, p. 42-43 en D. Hellema, *Nederland in de wereld. Buitenlandse politiek van Nederland* (Utrecht 2010) p. 162-163; deze paragraaf is grotendeels gebaseerd op J.W.L. Brouwer, ‘Buitenlandse Zaken: een eenzaam “Atlanticus” tussen “Europeanen”’, in: J.J.M. Ramakers (red.) *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945, deel iv, Het kabinet-Drees II. In de schaduw van de Koreacrisis* (Nijmegen 1997) p. 652-674.

- 45 Van den Elshout, 'Schuman-plan', p. 46-48 en A.E. Kersten, 'A welcome surprise? The Netherlands and the Schumanplan negotiations' in: K. Schwabe (red.), *Die Anfänge des Schuman-plans, 1950-1951* (Baden-Baden 1988) p. 286-288 en 295.
- 46 J.W.L. Brouwer, 'Tussen droom en daad. Parlement en Europese integratie, 1948-1950', *Politieke Opstellen*, 11-12 (1991-1992) p. 36-37.
- 47 Na, Notulen MR, 26 juni 1950.
- 48 Na, Archief Tweede Kamer (TK), inv.nr. 5469, Notulen Gecombineerde vergadering, 7 juli 1950.
- 49 Ibidem, 7 juli 1950.
- 50 Ibidem, 7 juli en 16 sept. 1950.
- 51 Ibidem, 21 juli 1950.
- 52 *HTK* 1951-1952, p. 215. De Eerste Kamer debatteerde op 13 en 19 febr. 1952 over het verdrag. (*HEK* 1951-1952, p. 233.) Het wetsontwerp werd aangenomen met 36 tegen 2 (CPN).
- 53 *HTK* 1951-1952, p. 160-167 en 184-186.
- 54 Ibidem, p. 173-175.
- 55 Ibidem, p. 182-183.
- 56 Hellema, *Nederland*, p. 167-168; J. van der Harst, *The Atlantic Priority. Dutch Defence Policy at the Time of the European Defence Community* (Florence 2003) p. 133-193.
- 57 *HTK* 1951-1952, p. 455-456.
- 58 Ibidem, p. 470-475.
- 59 Ibidem, p. 491-492.
- 60 Ibidem, p. 1455-1456, 1469 en 1481.
- 61 D.U. Stikker, *Memoires. Herinneringen uit de lange jaren waarin ik betrokken was bij de voortdurende wereldcrisis* (Rotterdam 1966) p. 211-212.
- 62 Anjo G. Harryvan, *In Pursuit of Influence. The Netherlands' European Policy during the Formative Years of the European Union, 1952-1973* (Brussel 2009) p. 35-144.
- 63 *HTK* 1952-1953, p. 1027. Op 20 jan. 1954 nam de Eerste Kamer het EDG-verdrag aan met 36 tegen 4 stemmen. (*HEK* 1953-1954, p. 199.) Tegenstemden de CPN, Gerretson en Senaatsvoorzitter J.A. Jonkman (PvdA) die zijn fundamentele bezwaren in een aparte nota had neergelegd: *HEK* 1953-1954, Bijl. 2911, nr. 39, VV, p. 19-21; deze paragraaf is deels gebaseerd op C. van Baalen, J.W. Brouwer en P. van der Heiden, 'Grenzen aan de controle', in: C. van Baalen en J. Ramakers (red.), *Parlementaire Geschiedenis van Nederland na 1945, deel v, Het kabinet-Drees III 1952-1956 Barsten in de brede basis* (Den Haag 2001) p. 119-205.
- 64 *HTK* 1952-1953, p. 951-952; *HTK* 1952-1953, Bijl. 2911, nr. 16, Amendement-Klompé.
- 65 *HTK* 1952-1953, p. 1000; W.A.F. Camphuis, *Voorop in een achterhoedegevecht. De politieke strijd in Nederland voor een versterkt en rechtstreeks gekozen Europees parlement, 1952-1979* (Doctoraalscriptie Nijmegen 1993) p. 32-33.
- 66 Na, Archief TK, inv.nr. 4889, Notulen Vaste Kamercommissie Buitenlandse Zaken (VKBZ), 15 juli 1953.

- 67 Na, Notulen MR, 20 juli 1953.
- 68 HTK 1952-1953, p. 947, 984 en 1021.
- 69 Ibidem, p. 957-958, 961 en 1027.
- 70 Ibidem, p. 1026.
- 71 Ibidem, p. 407, 446 en 454.
- 72 HTK 1954-1955, p. 593, 595-596, 649 en 951; *de Volkskrant*, 24 dec. 1954.
- 73 HTK 1955-1956, p. 512; NRC, 23 dec. 1955.
- 74 Zie: A.G. Harryvan en J. van der Harst, *Max Kohnstamm. Leven en werk van een Europeaan* (Utrecht 2008) p. 160-166; *Actie-comité voor de Verenigde Staten van Europa, 1955-1967. Teksten van gemeenschappelijke verklaringen, resoluties en mededelingen aan de pers* (Den Haag 1968) passim en M. Segers (red.), *De Europese dagboeken van Max Kohnstamm, augustus 1953-september 1957* (Amsterdam 2008) passim.
- 75 Na, Notulen MR, 19 dec. 1955 en Na, Archief Drees, inv.nr. 657, Dagboek 1954-1956, 19 dec. 1955.
- 76 HTK 1955-1956, Bijl. 4247, nr. 3.
- 77 Na, Notulen MR, 6 febr. 1956.
- 78 Na, Archief TK, inv.nr. 4893, Notulen VKBZ, 10 febr. 1956.
- 79 HTK, 1955-1956, Bijl. 4247, nr. 4, Verslag.
- 80 HTK 1955-1956, p. 970, 972 en 981; Segers (red.), *Dagboeken*, p. 47 en 118 en Na, Notulen MR, 22-23 mei 1956.
- 81 HTK 1956-1957, Bijl. 4500-III, nr. 10, VV; vgl. ook *Actie-comité, 1955-1967*.
- 82 KNA 1957, p. 13114 en 13145 en *de Volkskrant*, 26 maart 1957.
- 83 *De Volkskrant*, 26 maart 1957; M. Segers, *Tussen verzoening en verval: de nationale standpuntbepaling van de Bondsrepubliek Duitsland gedurende de beraadslagingen en onderhandelingen over de verdragen van Rome* (Dissertatie Nijmegen 2006) passim; deze paragraaf is gebaseerd op J.W. Brouwer en J. van Merriënboer, 'Lopende en onomstreden zaken', in: J.W. Brouwer en P. van der Heiden (red.), *Het einde van de rooms-rode coalitie. Het kabinet-Drees IV en het kabinet-Beel II, 1956-1959* (Den Haag 2004) p. 107-109.
- 84 R.T. Griffiths en W. Asbeek-Brusse, 'The Dutch Cabinet and the Rome Treaties' in: E. Serra (red.), *Il rilancio dell'europa e i trattati di Roma* (Brussel 1989) p. 462.
- 85 Na, Notulen MR, 22 maart 1957.
- 86 Na, Archief TK, inv.nr. 4892, Beyen aan de Kamercommissie, 7 okt. en 6 dec. 1955, en inv.nr. 4894, Luns aan de Kamercommissie, 5 febr. en 14 febr. 1957.
- 87 Na, Archief TK, inv.nr. 4894, Notulen VKBZ, 16 febr. 1957.
- 88 Na, Notulen MR, 20 febr. 1956; W. Drees, *De vorming van het regeringsbeleid* (Assen 1965) p. 56-57; interview Van der Beugel in: Harryvan e.a. (red.), *Voor Nederland*, p. 54-55.
- 89 Na, Archief Van der Beugel, inv.nr. 1, Dagboek, 16 febr. 1957 en Archief TK, inv.nr. 4894, Notulen VKBZ, 16 febr. 1957.
- 90 NRC, 5 okt. 1957.

- 91 *HTK* 1957-1958, p. 23, 30, 41, 108, 114-115, 123, 125 en 130; R.T. Griffiths, 'The common market', in: idem (red.), *The Netherlands and the integration of Europe* (Amsterdam 1990) p. 195 en 201-202.
- 92 *HTK* 1957-1958, p. 171-172.
- 93 Ibidem, p. 139-140, 143-144 en 169-172.
- 94 Ibidem, p. 73, 95, 97, 161 en 173.
- 95 *HEK* 1957-1958, p. 70, 83 en 112; SGP-senator C. Smits was niet bij de stemming aanwezig.
- 96 *HTK* 1952-1953, p. 364.

Hoofdstuk 2

- 1 Deze paragraaf is gebaseerd op J.W. Brouwer en J. van Merriënboer, 'Lopende en onomstreden zaken' in: J.W. Brouwer en P. van der Heiden (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, deel VI, *Het einde van de rooms-rode coalitie. Het kabinet-Drees IV en het kabinet-Beel II, 1956-1959* (Den Haag 2004) p. 109-110.
- 2 Na, Notulen MR, 29 april 1957.
- 3 *HTK* 1957-1958, p. 709 en *HTK* 1958-1959, p. 449.
- 4 *HTK* 1958-1959, p. 401-402 en 450; Na, Archief Van der Beugel, inv.nr. 1, Dagboek, 9 dec. 1958.
- 5 Robbert Ammerlaan, *Het verschijnsel Schmelzer. Uit het dagboek van een politieke teckel* (Leiden 1973), p. 84-85 en Na, Archief Schmelzer, inv.nr. 122, brieven aan Romme, 29 april en 8 mei 1959 en ongedateerde notitie (april-mei 1959).
- 6 Na, Archief Klompé, inv.nr. 5, Tweede gewijzigde ontwerp, 15 mei 1959.
- 7 *HTK* 1959-1960, p. 607, 618, 626-627 en 630. De EVA trad in werking op 3 mei 1960.
- 8 *HTK* 1959-1960, p. 683 en 699; *NRC*, 10 febr. 1960; Na, Archief TK, inv.nr. 4899, Verslag 24 maart 1960.
- 9 *HTK* 1959-1960, p. 1155 en 1181; *NRC*, 6 juli 1960.
- 10 Deze paragraaf is deels gebaseerd op 'Lopende en onomstreden zaken' in: J.W. Brouwer en J. Ramakers (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, deel VII, *Regeren zonder rood. Het kabinet De Quay, 1959-1963* (Amsterdam 2007) p. 88-90; Anjo G. Harryvan, *In Pursuit of Influence. The Netherlands' European Policy during the Formative Years of the European Union, 1952-1973* (Brussel 2009) p. 147-171.
- 11 *HTK* 1960-1961, p. 552-554, 567, 568 en 579; *Algemeen Handelsblad* en *NRC*, 23 febr. 1961.
- 12 *HTK* 1961-1962, p. 648, 651, 659, 662-3 en 679; *NRC*, 11 jan. 1962.
- 13 *HTK* 1961-1962, p. 1057, 1065, 1095 en 1100.
- 14 *HTK* 1962-1963, p. 422, 439-440 en 487-489; stemming op p. 493; *NRC*, 9 jan. 1963.
- 15 *HTK* 1962-1963, p. 657-658 en 660-661; *NRC*, 1 febr. 1963; *HTK* 1962-1963, Bijl. 7182, nr.1, p. 16.
- 16 Suzanne Bodenheimer, *Political Union. A microcosm of European politics, 1960-1966* (Leiden 1967), p. 182-183 en J.L. Heldring, 'De Nederlandse buitenlandse poli-

- tiel na 1945' in: E.H. van der Beugel e.a. *Nederlandse buitenlandse politiek. Heden en verleden* (Baarn 1978) p. 35.
- 17 Albert Kersten, *Luns. Een politieke biografie* (Amsterdam 2010) p. 218 en 270-271 en Harryvan, *In Pursuit*, p. 147-171 (166-167); Jeffrey W. Vanke, 'An Impossible Union: Dutch Objections to the Fouchet Plan, 1959-1962', *Cold War History*, vol. 2, no. 1 (October 2001) p. 95-112; Yves Stelandre, 'Les pays du Benelux, l'Europe politique et les négociations Fouchet (26 juin 1959-17 avril 1962)', *Journal of European Integration History*, 2 (1996) p. 21-38; Bernard Bouwman, "'Longing for London": the Netherlands and the Political Cooperation Initiative, 1959-62', in: Anne Deighton, *Building Postwar Europe. National Decision-Makers and European Institutions, 1948-63* (Basingstoke en New York 1995) p. 141-158; Mathieu Segers, 'De Gaulle's Race to the Bottom: The Netherlands, France and the Interwoven Problems of British EEC Membership and European Political Union (1958-1963)', *Contemporary European History* 19 (2010) 2, p. 111-132.
- 18 HEK 1964-1965, p. 284; HTK 1964-1965, p. C796; NRC, 11 dec. 1964.
- 19 HTK, 1960-1961, p. 3433, Aanh., p. 15; HTK 1960-1961, p. 467.
- 20 HTK 1960-1961, p. 3186, 3193 en 3303.
- 21 HTK 1961-1962, Bijl. 6500 B XIV, nr. 15, en bijv. HTK 1961-1962, p. 3611 (Van Dijk).
- 22 HTK 1961-1962, Bijl. 6604, nr. 1; HTK 1961-1962, p. 766.
- 23 HTK 1963-1964, Bijl. 7588, nr. 4, p. 1-3; HTK, 1963, Aanh., p. 91; HTK 1963-1964, Aanh., p. 45; HTK 1963-1964, Bijl. 7588, nr. 5, p. 2; S. Patijn in *Nieuw Europa*, okt. 1970, p. 204; HTK 1963-1964, p. 2106.
- 24 HTK 1963-1964, Bijl. 7535, nr. 3, MvT, p. 1; HEK 1963-1964, p. 634; HTK 1963-1964, p. C367-C368 en C372, en HTK 1963-1964, p. 1272-3.
- 25 HTK 1963-1964, p. 1263-1265 en 2063-2064; NRC, 11 juni 1964.
- 26 Na, Archief Tweede Kamer, inv.nr. 4909, Verslag 26 juni 1964 en Notulen MR, 5, 12, 19 juni en 3 juli 1964.
- 27 HTK 1965-1966, Bijl. 8380. Daartoe werd op 30 mei 1967 besloten door de staats- en regeringshoofden.
- 28 Deze paragraaf is grotendeels gebaseerd op 'Wat verder ter tafel kwam ...' in: P. van der Heiden en A. van Kessel (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, deel VIII, *Rondom de Nacht van Schmelzer. De kabinetten-Marijnen, -Cals en -Zijlstra, 1963-1967* (Amsterdam 2010) p. 420-421.
- 29 HTK 1963-1964, p. C302; *de Volkskrant*, 8 nov. 1963; Na, Notulen MR, 22 dec. 1963.
- 30 HTK 1963-1964, p. C409.
- 31 HTK 1964-1965, p. 977; 'Wat verder ter tafel kwam ...', p. 420-421; KHA 1965, p. 449; Robert Marjolin, *Le travail d'une vie. Mémoires 1911-1986* (Parijs 1986) p. 345-346.
- 32 HTK 1964-1965, p. C964 en C988.
- 33 HTK 1965-1966, Aanh., p. 38; Na, Notulen MR, 24 sept. en 8 okt. 1965.
- 34 HTK 1965-1966, p. 175-176, 192, 195 en 276-277.
- 35 HTK 1965-1966, p. C695.
- 36 Tenzij anders vermeld, zijn de bronnen te vinden op www.rug.nl/dnpp/verkiezingen/2ekamer/program/index.

- 37 *Nieuw Europa*, maart 1969, p. 61. Vgl. James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995) p. 77-78.
- 38 *HTK* 1961-1962, p. 1137-1138.
- 39 'De visie van de KVP op de Europese politiek', *Nieuw Europa*, maart 1970, p. 54.
- 40 *Parlement en kiezer 1965-1966* (Den Haag 1965) p. 104-105 en 107 en *Parlement en kiezer 1969-1970* (Den Haag 1969) p. 107-108 en 111.
- 41 *Parlement en kiezer 1960-1961* (Den Haag 1960) p. 108; 'Nederland en de eenwording van Europa. Posities en uitgangspunten', *Christelijk Historisch Tijdschrift* 12 (1967) 4, p. 2-12 en *Politiek werkprogramma*, p. 8.
- 42 W. Camphuis, *Voorop in een achterhoedegevecht. De politieke strijd in Nederland voor een versterkt en rechtstreeks gekozen Europees parlement, 1952-1979* (Doctoraalscriptie Nijmegen 1993) p. 51 en A.C.M.W. van Kessel, 'Ruggen recht, heren!' *Hoe de Nederlandse christen-democraten het tegenover hun Duitse geestverwanten aflegden in het debat over het profiel van de Europese Volkspartij* (Hilversum 2003) p. 41; *Waar moet het met Europa naar toe? Verslag studiedag Nederlandse Equipe (ARP, CHU en KVP) van de Europese Unie van Christen-democraten (EUCD), Scheveningen 13 juni 1969* (Den Haag 1969); *Gemeenschappelijk urgentieprogramma, 1971-1975*, p. 11.
- 43 G.A. van der List, *De macht van het idee. De vvd en het Nederlandse buitenlandse beleid 1948-1994* (Leiden 1995) p. 139-141 en 159 en C.M. Lesterhuis, 'Van wantrouwen tot geestdrift. De vvd en Europa', *Internationale Spectator* 36 (1982) p. 232 en 237.
- 44 Van der List, *De macht*, p. 157; *NRC*, 4 maart en *de Volkskrant*, 5 maart 1963.
- 45 'Europa en Amerika', *Liberaal reveil*, 8 (1964-1965) p. 64-68.
- 46 Lesterhuis, 'Van wantrouwen', p. 237; S. Singelsma, *Socialisten, Liberalen en Europa. Een onderzoek naar de houding van de pvdA en de vvd ten aanzien van de Europese samenwerking een eenwording, 1945-1980* (Doctoraalscriptie RUG, 1979) p. 26-27.
- 47 P.J.A. Idenburg, 'Verheugende eensgezindheid', *Nieuw Europa*, 10 (1971) p. 83.
- 48 *De Europese Gemeenschap in socialistisch perspectief. Een discussiebijdrage van de Partij van de Arbeid voor de herstructurering van de Europese Gemeenschap* (Amsterdam 1972) p. 8 en 16.
- 49 *HTK* 1963-1964, p. 944; *HTK* 1964-1965, p. C974; *Parlement en kiezer 1965-1966*, p. 126.
- 50 *HTK* 1959, p. 77-78.
- 51 M. Jansen, 'Koekoek in Europa', *Nieuw-Europa* 19 (1966) 6, p. 113.
- 52 Hans Vollaard, 'Protestantism and Euroscepticism in the Netherlands', *Perspectives on European Policy and Society* 7 (2006) 3, p. 285-286; *HTK* 1963, p. 95.
- 53 *HTK* 1971-1972, p. 4289-4290.
- 54 *Parlement en kiezer 1969-1970*, p. 177.
- 55 *Parlement en kiezer 1969-1970*, p. 285.
- 56 *HEK* 1972, p. 51.
- 57 *HTK* 1959-1960, p. 44 en *HTK* 1960-1961, p. 76; *HTK* 1961-1962, p. 59 en *HTK* 1962-1963, p. 73.

- 58 HTK 1966-1967, p. 129; HTK 1965-1966, p. 176 en HTK 1969-1970, p. 247.
- 59 HTK 1962-1963, p. 58; HTK 1963-1964, p. 31 en HTK 1964-1965, p. 116.
- 60 HTK 1965-1966, p. 191 en HTK 1966-1967, p. 140.
- 61 HTK 1969-1970, p. 217 en HTK 1972, p. 191.
- 62 HTK 1960-1961, p. 59 en HTK 1962-1963, p. 81; HTK 1963-1964, p. 48, HTK 1964-1965, p. 132 en HTK 1965-1966, p. 164.
- 63 HTK 1960-1961, p. 50; HTK 1962-1963, p. 89.
- 64 HTK 1965-1966, p. 195.
- 65 HTK 1967-1968, p. 176; HTK 1968-1969, p. 258 en HTK 1969-1970, p. 267.
- 66 HTK 1960-1961, p. 57; HTK 1965-1966, p. 177 en HTK 1969-1970, p. 257.
- 67 HTK 1971-1972, p. 202.
- 68 Interview Bibeb met Westerterp, *Vrij Nederland*, 21 dec. 1974; J. van den Berg, *De anatomie van Nederland* (Amsterdam 1967) p. 196-198 en Rinie Maas, *Tjerk Westerterp. Een 'Friese' Brabander* (Breda 2009) p. 74-75.
- 69 Edwin van Rooyen en Gerrit Voerman, 'Het einde van een tijdperk? De pvda en het verlangen naar Europese partijvorming' in: Frans Becker e.a. (red.), *Het ongemak over Europa* (Amsterdam 2008) p. 149; Van Kessel, *Ruggen recht*, p. 51.
- 70 Van den Berg, *Anatomie van Nederland*, p. 200 en Robert de Bruin, *Les Pays-Bas et l'intégration européenne, 1957-1967* (Parijs 1978) p. 58.
- 71 NRC en de *Volkskrant*, 5 juli 1960; E. van Raalte, *Het Nederlandse parlement* (6e druk; Den Haag 1977) p. 228. De Vaste commissie bestond uit 19 leden en 19 plaatsvervangende leden.
- 72 HTK 1960-1961, p. 76 en HTK 1964-1965, p. 1356.
- 73 HTK 1959-1960, p. 608; HTK 1961-1962, p. 883 en 1260.
- 74 HTK 1963-1964, p. 258, 260 en 262.
- 75 HTK 1965-1966, p. C603-C605; Na, Archief Tweede Kamer, inv.nr. 4901 e.v.
- 76 E.H. van der Beugel, *Nederland in de westelijke samenwerking. Enkele aspecten van de Nederlandse beleidsvorming* (Leiden 1966) p. 14-16.
- 77 Na, Notulen MR, 4-7 dec. 1964; M. Segers (red.) *Diep spel. De Europese dagboeken van Max Kohnstamm, September 1957-Februari 1963* (Amsterdam 2011) passim.
- 78 Actiecomité voor de Verenigde Staten van Europa, 1955-1967. *Teksten van gemeenschappelijke verklaringen, resoluties en mededelingen aan de pers* (Den Haag z.j.) passim; HTK 1967-1968, p. B132-146.
- 79 P.J.A. Idenburg (ARP), aangehaald in: Kennedy, *Nieuw Babylon*, p. 77-78.
- 80 HTK 1971-1972, p. 202 en HTK 1972, p. 205.
- 81 Harryvan, *In Pursuit*, p. 189-199; HTK 1965-1966, p. 1127-1132 en 1137-1139 en HTK 1965-1966, p. C966.
- 82 NRC, 3 febr. 1966.
- 83 NRC, 2 febr. 1966.
- 84 HTK, 1965-1966, Bijl. 8380; HTK, 1965-1966, p. 2040-2053; NRC, 22 juni 1966.
- 85 HEK 1966-1967, p. 30-46; HTK 1966-1967, p. 644; HTK 1966-1967, Bijl. 8800 v, nr. 2, MvT, p. 11; HTK 1967, Bijl. 9080, p. 3; en HTK 1967-1968, Bijl. 9583, nr. 2, Verslag, p. 4.

- 86 *HTK* 1965-1966, p. C982.
- 87 *HTK* 1965-1966, p. C981-2 en 992; Na, Notulen MR, 24 juni 1966; *NRC*, 24 juni 1966.
- 88 Na, Notulen MR, 3 febr. 1967.
- 89 *HTK* 1966-1967, p. 926 en 946.
- 90 *HTK* 1966-1967, p. 973; *NRC*, 12 jan. 1967 en Na, Notulen MR, 3 febr. 1967.
- 91 *HTK* 1967-1968, p. 2417-2419. De Eerste Kamer nam het wetsontwerp op 26 juni 1968 aan met 38 tegen 19 stemmen. Tegen stemden PSP, PVDA, BP en CPN (*HEK* 1967-1968, p. 951).
- 92 *NRC*, 8 en 9 juni 1967; *HTK* 1966-1967, p. C58.
- 93 *HTK* 1967-1968, p. B133-B134, B137-B138 en B145-B146.
- 94 *NRC*, 22 dec. 1967; *HTK* 1967-1968, p. 893-894, 901, 911, 913, 915 en 919-920.
- 95 *HTK* 1968-1969, p. 340-341.
- 96 *HEK* 1968-1969, p. 932-3.
- 97 Zie over deze top: Harryvan, *In Pursuit*, p. 197-214.
- 98 *NRC*, 10 sept. 1969; *HTK* 1969-1970, p. 3721, 3724 en 3738.
- 99 A. Stempels, 'Waar is het Europese Maagdenhuis?', *Nieuw Europa* 22 (1969) nov., p. 218.
- 100 'Dezer dagen', *NRC*, 1 sept. 1969; 'Het wegvallen van een alibi', *Vrij Nederland*, 28 juli 1969.
- 101 Harryvan, *In Pursuit*, p. 221.
- 102 Na, Notulen MR, 5 dec. 1969; *HTK* 1969-1970, p. 1751-1778; *de Volkskrant* en *NRC*, 24 dec. 1969.
- 103 Na, Notulen MR, 5 juni 1970; *HEK* 1971-1972, p. 883; vgl. Harryvan, *In Pursuit*, p. 222.
- 104 Na, Notulen MR, 18 sept. 1970; *HTK* 1970-1971, p. 368.
- 105 *HTK* 1969-1970, p. 4313-4333; *HTK* 1970-1971, p. 1744 en 1846.
- 106 Vgl. Patijn in *Nieuw Europa*, 24 (1971) jan., p. 6; *HTK* 1970-1971, Bijl. 10915 en *HTK* 1970-1971, p. 1454 en 1456.
- 107 *HTK* 1970-1971, p. 1461. In *Parkinson's Law. The Pursuit of Progress* uit 1958 stelde Cyril Parkinson dat de tijd besteed aan een agendapunt omgekeerd evenredig was aan het bedrag waarom het ging.
- 108 *HTK* 1970-1971, p. 1476; *HEK* 1970-1971, p. 248 en 250. CPN, PSP en BP stemden tegen.
- 109 *HTK* 1969-1970, p. 3725; *HTK* 1969-1970 t/m 1977, Bijl. 10696, nrs. 1-20; Vgl. Camp-huis, *Voorop*, p. 90-98.
- 110 *NRC Handelsblad*, 7 juli 1971.
- 111 *HEK* 1971-1972, p. 865.
- 112 *NRC Handelsblad*, 1 dec. 1971; *HTK* 1971-1972, p. 1437, 1442 en 1484.
- 113 *HEK* 1971-1972, p. 839.
- 114 *HTK* 1971-1972, Bijl. 11872, nr. 3, MvT, p. 4 en nr. 4, Verslag, p. 1.
- 115 *HTK* 1971-1972, p. 4255-4257; *de Volkskrant*, 5 sept. 1972.
- 116 *HTK* 1971-1972, p. 4261-4262, 4267 en 4302.
- 117 *HTK* 1971-1972, p. 4273, 4305 en 4319.
- 118 *Ibidem*, p. 4282, 4284, 4290 en 4308; *HEK* 1972, p. 223. De CPN stemde tegen motie en ontwerp.

- 119 Na, Notulen MR, 15 sept. 1972; *HTK* 1972-1973, p. 190-191.
- 120 Na, Notulen MR, 21 okt. 1972; *HEK* 1972, p. 81. Op 2 nov. 1972 zou de oude Tweede Kamer voor het laatst bijeenkomen. Op 22 nov. volgde nog een ingelast loondebat. De verkiezingen vonden op 29 november plaats.
- 121 J.L. Heldring, 'De invloed van de openbare mening op het buitenlands beleid' in: *Nederlandse buitenlandse politiek. Aspecten en achtergronden* (Den Haag 1971) p. 29.

Hoofdstuk 3

- 1 Alfred Pijpers, 'Nationale roerselen in de Nederlandse Europapolitiek' in: Carla van Baalen e.a. (eds.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2007. De moeizame worsteling met de nationale identiteit* (Amsterdam 2007) p. 88.
- 2 Marja Kwast-Van Duursen, 'Het Nederlandse EG-beleid: afscheid van de supranationaliteit', *Internationale Spectator* 39 (1985) 11, p. 704-712.
- 3 Duco Hellema, *Nederland in de wereld. De buitenlandse politiek van Nederland* (4e geactualiseerde druk; Houten 2010) p. 319-321.
- 4 James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995) p. 77-78.
- 5 Ton Barning, 'De Europese dilemma's van de Partij van de Arbeid', *Socialisme en Democratie* 46 (1989) 2, p. 58-63.
- 6 R. Heyting, *Tussen nationalisme en internationalisme. De Britse en de Nederlandse sociaal-democratie, de nationale staat en de Europese integratie* (Deventer 1992) p. 468; *Socialisme tussen nu en morgen. Nota bevattende gedachten over onze beginselen, ontwikkelingen in de jaren zestig, problemen waarop de partij een antwoord moet zien te vinden en keuzemogelijkheden die zich daarbij voordoen: ter voorbereiding en begeleiding van de discussies over een nieuw beginselprogramma van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam 1974) p. 38.
- 7 Zie bijvoorbeeld: J.P. Pronk, 'Naar een geïntegreerd Europees ontwikkelingsbeleid?', *Internationale Spectator* 27 (1973) 5, p. 167-173; Huub A.J. Coppens, 'Nederland in de internationale politiek: meeloper of dissident?', *Internationale Spectator* (29 (1975) 8, p. 468-478. Voor Pronks visie, zie ook: Klaas Wybo van der Hoek en Ruud Koole, 'Jan Pronk over Europa: Van socialisme is niet veel terecht gekomen', *De Nieuwe Linie* 34 (1979) 20, p. 5-6.
- 8 *Keerpunt 1972. Regeerakkoord van de progressieve drie* (1972).
- 9 W.J. Veenstra, 'De Partij van de Arbeid en Europa', *Internationale Spectator* 31 (1977) 4, p. 248.
- 10 *HTK* 1972-1973, p. 1567.
- 11 W.J. Veenstra, 'De Partij van de Arbeid en Europa', *Internationale Spectator* 31 (1977) 4, p. 249. Eerder dat jaar had Den Uyl in een kritisch artikel overigens ook al gesteld dat het scheppen van een Europese markt te lang als een ideaal op zichzelf gezien was. Zie: Joop den Uyl, 'Van welvaart naar welzijn in Europa', *Socialisme en Democratie* 30 (1973) 2, p. 69.

- 12 *HTK*, 1973-1974, p. 1257.
- 13 *Ibidem*, p. 1257-1258.
- 14 *Ibidem*, 1973-1974, p. 1350.
- 15 *Ibidem*, 1973-1974, p. 1223, 1233, 1234 en 1253-1254.
- 16 *Ibidem*, 1973-1974, p. 1335.
- 17 *Ibidem*, 1973-1974, p. 1335.
- 18 *Ibidem*, 1973-1974, p. 1335.
- 19 *Ibidem*, 1973-1974, p. 1362.
- 20 Ph. Everts, “‘Het civiele Europa’. Een fraaie conceptie onder het mes’, *Transaktie* 3 (1974) 6, p. 12; J. H. Leurlijk, ‘Nederland en de Europese veiligheid: het civiele Europa in discussie’, *Internationale Spectator* 29 (1975) 9, p. 556; Huub A.J. Coppens, ‘Nederland in de internationale politiek: meeloper of dissident?’, *Internationale Spectator* 29 (1975) 8, p. 478, voetnoot 40; K.P. Bloema, ‘Een nieuwe visie op Europa’, *Peperbek: maandblad voor democraten* 7 (1973) 3, p. 9-10.
- 21 *HTK*, 1973-1974, p. 1359.
- 22 *Ibidem*, p. 1360.
- 23 Voor een uiteenzetting van zijn opvattingen, zie bijvoorbeeld: Arie van der HEK, ‘De Europese Unie betekent het einde van de democratie’, *De Nieuwe Linie*, 14 april 1976. Zie ook: *de Volkskrant*, 18 maart 1976.
- 24 W.J. Veenstra, ‘De Partij van de Arbeid en Europa’, *Internationale Spectator* 31 (1977) 4, p. 249.
- 25 Standpunt van de pvda-Tweede Kamerfractie inzake de Europese Unie, 17 maart 1976, te vinden in: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief pvda Tweede Kamerfractie, inv. nr. 601.
- 26 Zie bijvoorbeeld: *HTK* 1974-1975, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 546; *HTK* 1974-1975, p. 3003 en 3021.
- 27 *HTK* 1975-1976, p. 95, 105 en 113. Voor het citaat, zie p. 113.
- 28 *Ibidem*, p. 194.
- 29 *Ibidem*, p. 981-982, 988, 991 en 1001-1002. Voor het citaat, zie p. 1002. Ook in een aantal partijbladen en *Nieuw Europa*, het tijdschrift van de Europese Beweging, verschenen rond deze tijd artikelen waarin het gebrek aan Europese gezindheid van de socialisten en het kabinet aan de kaak gesteld werd. Zie: J.J.M. Penders, ‘Schets buitenlands beleid van kabinet-Den Uyl: geen keerpunt’, *Christelijk Historisch Tijdschrift* 19 (1974) 5, p. 85; ‘Standpunt van de vvd’, *Vrijheid en Democratie*, 22 augustus 1975, p. 19; Hans Wiegel, ‘Advies van de commissie-Spiereburg’, *Nieuw Europa* 1 (1975) 4, p. 177-180; Frans H.J.J. Andriessen, ‘De christen-democraten en het rapport-Spiereburg’, *Ibidem*, p. 186-192; W. Scholten, ‘Het rapport-Tindemans’, *Christelijk Historisch Tijdschrift* 21 (1976) 2, p. 29 en 32.
- 30 *HTK* 1975-1976, p. 988; Florus Wijsenbeek, ‘pvda wil integratie vertragen’, *Vrijheid en Democratie*, 22 augustus 1975, p. 20.
- 31 *HTK* 1975-1976, p. 1020-1021.
- 32 *Ibidem*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 699.

- 33 Na, Notulen MR, 8 nov. 1974.
- 34 D.F.J. Bosscher, 'De Partij van de Arbeid en het buitenlands beleid (1945-1973)', *BMGN* 101 (1986) 1, p. 50. Zie ook: Na, Notulen MR, 19 maart 1976; Standpunt van de pvda-Tweede Kamerfractie inzake de Europese Unie, 17 maart 1976, te vinden in: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief pvda Tweede Kamerfractie, inv. nr. 601.
- 35 Ed van Thijn, 'Het rapport-Spiereburg en verder', *Nieuw Europa* 1 (1975) 4, p. 181 en 185; *HTK* 1975-1976, p. 986-987 en 5414-5415.
- 36 *HTK* 1976-1977, p. 903-904; *NRC Handelsblad*, 1 juli 1976.
- 37 *HTK* 1976-1977, p. 851; *HTK* 1977, p. 132.
- 38 Programma pvda Tweede-Kamerverkiezingen 1977.
- 39 *HTK* 1973-1974, p. 1342 en 1448. Ook het kabinet deelde deze visie. Zie bijvoorbeeld: Na, Notulen MR, 18 mei 1973.
- 40 *Bouwstenen voor een Europees beleid. Rapport van een commissie van de wetenschappelijke instituten van KVP, ARP en CHU* (Den Haag 1976); *Discussienota van de commissie voor buitenlandse politiek van de vvd over Europese eenwording* (z.p. 1975); *Europese eenwording: een nota van het hoofdbestuur van de JOVD* (z.p. 1976); Studiestichting voor radikale politieke vernieuwing, *Europa 'links' laten liggen? Radikale alternatieven voor het rapport 'Tindemans'* (z.p. 1976).
- 41 *HTK* 1974-1975, p. 437-438.
- 42 *Ibidem*, p. 483.
- 43 *HTK* 1974-1975, Bijl. 13 426, Rapport van de Adviescommissie Europese Unie, nr. 2.
- 44 Leo Tindemans, *De Europese Unie. Verslag aan de Europese Raad* (Brussel, december 1975).
- 45 *HTK* 1975-1976, Bijl. 13 426, Nota inzake de Europese Unie, nr. 4 Brief van de minister en staatssecretaris van Buitenlandse Zaken.
- 46 *HTK* 1973-1974, Bijl. 12 600, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1974, Hoofdstuk v, Buitenlandse Zaken, nr. 2, Memorie van Toelichting.
- 47 Anjo G. Harryvan en Jan van der Harst, 'Learning Interdependence the Hard Way. The Netherlands, European Political Co-operation and the Oil Crisis, 1967-1977', in: F. Knipping en M. Schönwald (red.), *Aufbruch zum Europa der Zweiten Generation. Die europäische Einigung 1969-1984* (Trier 2004) p. 162-164; Ad Melkert, *Het Nederlands buitenlands beleid onder het kabinet-Den Uyl: continuïteit of keerpunt?* (Mededelingen 30 van de Subfaculteit der Algemene Politieke en Sociale Wetenschappen) (Amsterdam 1981) p. 72-73; Marja Kwast-Van Duursen, 'Het Nederlandse EG-beleid: afscheid van de supranationaliteit', *Internationale Spectator* 39 (1985) 11, p. 704-712.
- 48 *HTK* 1973-1974, Bijl. 12 600, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1974, Hoofdstuk v, Buitenlandse Zaken, nr. 2 MvT; *HTK*, 1976-1977, Bijl. 14 100, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1977, Hoofdstuk v, Buitenlandse Zaken, nr. 2, MvT.
- 49 *HTK* 1973-1974, p. 1314-1315; *HTK* 1975-1976, p. 1024.
- 50 *Ibidem*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 684-685.

- 51 Werkgroep Buitenland D'66, *Samenhang en Samenspel* (augustus 1976).
- 52 *HTK 1975-1976*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 703.
- 53 C.M. Lesterhuis, 'Van wantrouwen tot geestdrift', *Internationale Spectator* 36 (1982) 4, p. 230-238.
- 54 *Discussienota van de commissie voor buitenlandse politiek van de vvd over Europese eenwording* (z.p. 1975); *Europese eenwording: een nota van het hoofdbestuur van de JOVD* (1976); Hans Wiegel, 'Advies van de commissie-Spiereburg', *Nieuw Europa* 1 (1975) 4, p. 178.
- 55 Standpunt van de pvda-Tweede Kamerfractie inzake de Europese Unie, 17 maart 1976, te vinden in: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief pvda Tweede Kamerfractie, inv.nr. 601; Ed van Thijn, 'Het rapport-Spiereburg en verder', *Nieuw Europa* 1 (1975 nr. 4) p. 183; *HTK 1973-1974*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. B4; *HTK 1975-1976*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 726.
- 56 *HTK 1975-1976* Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 686.
- 57 *HTK 1974-1975*, p. 3014-3015 en 3019; *HTK 1975-1976*, p. 985. Standpunt van de pvda-Tweede Kamerfractie inzake de Europese Unie, 17 maart 1976, te vinden in: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief pvda Tweede Kamerfractie, inv.nr. 601.
- 58 "U moet het genuanceerd zien." Vraaggesprek met dhr. D.P. Spiereburg, in: A.G. Harryvan, J. van der Harst en S. van Voorst (red.), *Voor Nederland en Europa. Politici en ambtenaren over het Nederlandse Europabeleid en de Europese integratie, 1945-1975* (Den Haag 2001) p. 281. Een aanwijzing dat dit inderdaad het geval zou zijn geweest is ook te vinden in de notulen van de ministerraad. Bij de bespreking van de conceptbegroting van het ministerie van Buitenlandse Zaken merkte de premier op dat hierin veel lof werd toegezwaard aan het rapport van de commissie-Spiereburg. 'Dat zou de indruk kunnen wekken alsof de regering daarover het standpunt al heeft bepaald.' Deze opmerking kan worden geïnterpreteerd als feitelijk juiste kanttekening, maar ook als een aanwijzing dat de premier dergelijke lovende woorden om inhoudelijke redenen liever achterwege gelaten zag worden. Zie: Na, Notulen MR, 28 aug. 1975.
- 59 Standpunt van de pvda-Tweede Kamerfractie inzake de Europese Unie, 17 maart 1976, te vinden in: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief pvda Tweede Kamerfractie, inv. nr. 601.
- 60 *HTK 1973-1974*, p. 1243; *HTK 1975-1976*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 690.
- 61 Henk Waltmans, 'De PPR en de Europese Gemeenschap', *Nieuw Europa* 1 (1975) 4, p. 167-176; Studiestichting voor radicale politieke vernieuwing, *Europa "links" laten liggen?*. Voor het citaat, zie: Waltmans, 'De PPR', p. 171.
- 62 *HTK 1975-1976*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 691 en 728.
- 63 Zie bijvoorbeeld: *Discussienota van de commissie voor buitenlandse politiek van de vvd over Europese eenwording* (1975); Werkgroep Buitenland D'66, *Samenhang*

- en Samenspel* (augustus 1976); *Bouwstenen voor een Europees beleid*; Andriessen, 'De christen-democraten en het rapport-Spiereburg', p. 186; *HTK 1975-1976*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 684-685 en 727-728; *HTK 1975-1976*, p. 1001.
- 64 Standpunt van de pvda-Tweede Kamerfractie inzake de Europese Unie, 17 maart 1976, te vinden in: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief pvda Tweede Kamerfractie, inv.nr. 601; Van Thijn, 'Het rapport-Spiereburg en verder', p. 183.
- 65 *Discussienota van de commissie voor buitenlandse politiek van de vvd over Europese eenwording* (1975); Werkgroep Buitenland D'66, *Samenhang en Samenspel* (augustus 1976).
- 66 *HTK 1976-1977*, p. 878- 881.
- 67 Werkgroep Buitenland D'66, *Samenhang en Samenspel* (augustus 1976); *Discussienota van de commissie voor buitenlandse politiek van de vvd over Europese eenwording* (1975); *HTK 1973-1974*, p. 1252-1253 en 1348; *HTK, 1975-1976*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 725 en 734; M. Wessels, 'Wat is in de afgelopen decennia de visie van de vvd op de Europese samenwerking geweest?', in: W.F. van Eekelen, M. Patijn en J.G.C. Wiebenga (red.), *De vvd en de Europese Unie. Een stellingname ten aanzien van Europese ontwikkelingen* (Den Haag 2001) p. 33.
- 68 Jean Penders en Marja Kwast, 'The Netherlands and Political Union' in: A. Pijpers (red.), *The European Community at the Crossroads. Major Issues and Priorities for the EC Presidency* (Dordrecht, Boston en Londen 1992 p. 256-257; J.J.C. Voorhoeve, *Peace, Profits and Principles. A Study of Dutch Foreign Policy* (Leiden 1985), p. 179; Hellema, *Nederland in de wereld*, p. 286.
- 69 *HTK 1973-1974*, p. 1308-1309; *Ibidem*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. B8; *HTK 1974-1975*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 553.
- 70 *HTK 1974-1975*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 553; *HTK 1974-1975*, p. 3068; *HTK, 1975-1976*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 706-707.
- 71 *Het Parool*, 14 mei 1975; Voorhoeve, *Peace, Profits and Principles*, p. 180; Hellema, *Nederland in de wereld*, p. 286-287. Ook minister Pronk behoorde tot de vroege bekeerlingen en verkondigde in de ministerraad al in 1974 dat 'een open standpunt ten aanzien van conferenties op het niveau van regeringschefs' moest worden ingenomen. Zie: Na, Notulen MR, 8 nov. 1974.
- 72 *HTK 1974-1975*, p. 3068; *HTK 1975-1976*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 706-707.
- 73 *HTK 1975-1976*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 701-702; *HTK 1976-1977*, p. 1815.
- 74 *HTK 1973-1974*, p. 1308; *HTK 1974-1975*, p. 3021 en 3035-3036. Zie hierover ook: Penders en Kwast, 'The Netherlands and Political Union', p. 257.
- 75 *HTK 1973-1974*, p. 1223, 1232, 1234, 1253, 1264, 1342 en 1350; *HTK 1973-1974*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. B1, B3, B4 en B7; *HTK 1974-1975*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 545 en 546; *HTK 1974-1975*, p. 3002-3003,

- 3006 en 3021; *HTK* 1975-1976, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 681, 690 en 701-703; *HTK* 1976-1977, p. 1802-1803 en 1814.
- 76 *HTK* 1974-1975, p. 3008.
- 77 *HTK*, 1973-1974, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. B7; *HTK* 1974-1975, p. 3014 en 3035; *HTK* 1975-1976, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 706.
- 78 *HTK* 1974-1975, p. 3035.
- 79 Zie bijvoorbeeld: *HTK* 1973-1974, Bijl. 14 383, Goedkeuring van de op 20 september 1976 te Brussel tot stand gekomen Akte betreffende de rechtstreekse verkiezing van de leden van het Europese Parlement (Trb. 1976, 175), nr. 3, MvT; *HTK* 1976-1977, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 669 en 675; *HTK* 1977-1978, p. 3223.
- 80 *HTK* 1973-1974, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. B6.
- 81 *HTK* 1976-1977, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 662; *HTK* 1977, p. 129.
- 82 *HTK* 1977, p. 135.
- 83 *HTK* 1976-1977, p. 862; *HTK* 1977, p. 125-126. Zie ook: Verkiezingsprogram GPV 1977; 'Voor een Europa van samenwerkende nationale staten', GPV-manifest voor Europese verkiezingen, 1979; H.M. Boerland, *De houding van de kleine protestants-christelijke partijen ten aanzien van de Europese integratie* (kandidatenscriptie eigentijdse geschiedenis RUG, 1981) p. 14-15.
- 84 *HTK* 1976-1977, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 668-669.
- 85 *HTK* 1977, p. 185.
- 86 *HTK* 1976-1977, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 672.
- 87 Ibidem, p. 665.
- 88 Ibidem, p. 673-674; *HTK* 1977, p. 133 en 159.
- 89 *HTK* 1976-1977, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 660, 665, 666, 672, 686 en 694; *HTK* 1977, p. 131, 154 en 157.
- 90 Zie hierover bijvoorbeeld: S. Patijn, 'Verkiezingen voor het Europees Parlement', *Internationale Spectator* 30 (1976) 1, p. 50-51.
- 91 *HTK* 1977-1978, Bijl. 15 044, Regeling voor de verkiezing in Nederland van leden van het Europese Parlement (Wet Europese Verkiezingen), nr. 1/2, KB/OvW.
- 92 *HTK* 1977-1978, p. 3350.
- 93 Ibidem.
- 94 H. Abma, 'Is deelname aan Europese verkiezingen in strijd met ons program?', *De Banier* 57 (1978) 43, p. 1.
- 95 *HTK* 1977-1978, p. 3203 en 3349.
- 96 *HTK* 1977-1978, Bijl. 15 044, Regeling voor de verkiezing in Nederland van leden van het Europese Parlement (Wet Europese Verkiezingen) nr. 3, MvT.
- 97 *HTK* 1977-1978, p. 3202, 3206-3208, 3223, 3314-3316 en 3323-3324.
- 98 Ibidem, p. 3209-3210 en 3317-3318.
- 99 Gerrit Voerman en Nelleke van de Walle, *Met het oog op Europa. Affiches voor de Europese verkiezingen, 1979-2009* (Amsterdam 2009) p. 29; W.A.F. Camphuis, *Voorop in een achterhoedegevecht. De politieke strijd in Nederland voor een versterkt en rechtstreeks gekozen Europees Parlement, 1952-1979* (Doctoraalscriptie Nijmegen

- 1993) p. 108; Brochure Nationaal Comité Europese Verkiezingen, 'Kom op voor Europa. Overzicht Europese verkiezingen', 23 mei 1979.
- 100 Brochure Anti Verkiezings Komitee: 'Wie stemt, stemt toe', mei 1979.
- 101 Partij van de Arbeid/Wiardi Beckman Stichting, 'De Partij van de Arbeid en Europa. Verslag van de WBS-konferentie gehouden op 14 januari 1978.' Zie met betrekking tot deze conferentie ook: Partij van de Arbeid/Wiardi Beckman Stichting, 'De Partij van de Arbeid en Europa. Studiemap voor de WBS-konferentie op 14 januari 1978'; Jonge Socialisten, 'Partij van de Arbeid en Europa', 1978.
- 102 Verkiezingsprogramma van de Partij van de Arbeid voor de Europese verkiezingen, 1979.
- 103 Klaas Wybo van der Hoek en Ruud Koole, 'Jan Pronk over Europa: Van socialisme is niet veel terecht gekomen', *De Nieuwe Linie* 34 (1979) 20, p. 6.
- 104 Voor een discussie, zie: J.Th. Degenkamp, 'Niet verkieslijke verkiezingen', *Internationale Spectator* 32 (1978) 11, p. 657-660; A. Vondeling, 'Wie nauw naar de Europese verkiezingen kijkt hoeft geen kniesoor te worden', *Internationale Spectator* 33 (1979) 1, p. 46-50; J.Th. Degenkamp, 'Verkiezingen Europees Parlement: een tegenstem nu een stem tegen niet mogelijk is', ibidem, p. 200-202. Zie ook: Anne Vondeling, 'Het Europa van aarzelende burgers', *Socialisme en Democratie* 36 (1979) 7-8, p. 361-362. Voor een discussie tussen de pvdA-Kamerleden Patijn en Van der Hek, zie: Daan Dijkman en John Jansen van Galen, 'Twistgesprek': Van der Hek, versus Patijn. Het Europese dilemma', *Haagse Post* 66 (1979) 5, p. 6-9.
- 105 Max van Weezel, 'Het is een pressiegroep, maar dan van een geciviliseerde soort', *Vrij Nederland* 40 (1979) 15, p. 9.
- 106 Voerman en Van de Walle, *Met het oog op Europa*, p. 30.
- 107 *Trouw*, 22 mei 1979.
- 108 G.A. van der List, *De macht van het idee. De vvd en het Nederlandse buitenlands beleid 1948-1994* (Leiden 1995) p. 271; *HTK* 1973-1974, p. 1223-1224; *HTK* 1975-1976, p. 982; ibidem, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 681.
- 109 Lesterhuis, 'Van wantrouwen tot geestdrift', p. 230.
- 110 Slechts een beperkt deel van de partij was geïnteresseerd, en bij de campagne was slechts een deel van de partij echt betrokken. Zie: Camphuis, *Voorop in een achterhoedegevecht*. p. 106-107; Europese eenwording: een nota van het hoofdbestuur van de JOVD (1976). Hoewel er weinig kritiek werd geuit, werd de pro-Europese partijlijn bijvoorbeeld niet door iedereen in de partij gedeeld. Zo vond de fractievoorzitter van de vvd in de Eerste Kamer, Harm van Riel, dat met het EEG-verdrag het maximumniveau van integratie wel bereikt was. Zie: Lesterhuis, 'Van wantrouwen tot geestdrift', p. 237.
- 111 In 1977 namen KVP, ARP en CHU met één kandidatenlijst deel aan de Tweede Kamerverkiezingen; in 1980 volgde de definitieve oprichting van het CDA.
- 112 Programma vvd Tweede Kamerverkiezingen 1977; 'Niet bij brood alleen', programma CDA Tweede Kamerverkiezingen 1977; 'Het redelijk alternatief', programma D'66 Tweede Kamerverkiezingen 1977; D'66 Europees Programma 1979.

- 113 J.B. Dik, 'ARP, CHU, KVP, D'66, PvdA en VVD en de Europese samenwerking en eenwording, 1945-1980', *Nieuw Europa* 7 (1981) 1, p. 28; Permanente Programadviescommissie, Derde jaarlijks advies en oordeel van het Algemeen Bestuur: 'Europese Gemeenschap: impasse en perspectief', Den Haag 1977.
- 114 'Het redelijk alternatief', programma D'66 Tweede Kamerverkiezingen 1977.
- 115 Gerrit Voerman en Nelleke van de Walle, *Met het oog op Europa. Affiches voor de Europese verkiezingen, 1979-2009* (Amsterdam 2009), p. 38.
- 116 Ibidem, p. 49.
- 117 Ibidem, p. 42; Peter van der Klugt, 'Hoe wordt er binnen de PvdA over de komende Europese verkiezingen gedacht: nog steeds ongelukkig met Europa?', *Voorwaarts* 3 (1982) 5-6, p. 8-11.
- 118 Hans van Borselen, 'De gescheiden wegen van de Europese Gemeenschap en links Nederland', *Europa in beweging* 9 (1983/1984) 10, p. 12-13; Hans van Borselen, 'Groen Progressief Akkoord. Rood en groen: kun je dat wel samen doen?', Ibidem, p. 16; Rob van den Toorn, 'De groene partij. Keerpunt in de gescheiden wegen van de Europese Gemeenschap en links Nederland?', Ibidem, p. 14-15.
- 119 Wim Schoutendorp, 'Europese politiek, uitdaging voor links', *Socialisties Perspectief* 4 (1984) (gezamenlijk nummer met *Komma* en *Radikale Notities*) 3, p. 35-36; Nel van Dijk, 'Europa - de EG: wat doen wij ermee?', *CPN-ledenkrant* (1984) 4, p. 7; *Trouw*, 20 december 1985. Kijkend naar de nationale verkiezingsprogramma's valt wat betreft de PSP ook op dat de programma's voor 1977 en 1981 nog spreken van een uittreden van Nederland uit de EG, terwijl het programma voor 1986 voorschrijft: 'Zonodig [sic] uittreding uit de EG.' Ook de PPR-programma's werden geleidelijk rustiger van toon waar het de Europese integratie betrof.
- 120 A.G. Harryvan, 'De ontwikkeling van een regionaal-monetair regime in Europa', in: A.G. Harryvan, J. van der Harst en P.M.E. Volten, *Internationale organisatie. Samenwerking en regimevorming in de internationale betrekkingen* (Assen 1999) p. 253-256.
- 121 Desmond Dinan, *Europe Recast. A History of European Union* (Basingstoke 2004) p. 173-174.
- 122 Kwast-Van Duursen, 'Het Nederlandse EG-beleid', p. 706; C.A. van der Klaauw, *Een diplomatenleven. Memoires*. (Amsterdam 1995) p. 252-253; Na, Notulen MR, 7 juli 1978.
- 123 Kwast-Van Duursen, 'Het Nederlandse EG-beleid', p. 706; Van der Klaauw, *Een diplomatenleven*, p. 252-253.
- 124 *HTK* 1977-1978, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 795, 797 en 799.
- 125 Ibidem, p. 799.
- 126 Ibidem, p. 793.
- 127 *HTK* 1977-1978, Bijl. 15 132, Europees Monetair Stelsel, nr. 1, Brief van de Minister van Financiën; *HTK* 1977-1978, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 793-794, 796, 799-800, 802; *HTK* 1978-1979, p. 1909-1910, 1912, 1916, 1921.
- 128 Ibidem, p. 1916.

- 129 Ibidem, p. 1912.
- 130 Ibidem, p. 1932.
- 131 Ibidem, p. 1920-1921.
- 132 Ibidem, p. 1915-1916 en 2840. Zie ook: Europees programma PPR, 1979.
- 133 *HTK* 1977-1978, Vaste Kamercommissie voor Buitenlandse Zaken, p. 798; *HTK* 1978-1979, p. 1914-1915, 1929 en 2834-2835.
- 134 *HTK* 1977-1978, Bijl. 15 132, Europees Monetair Stelsel, nr. 1, Brief van de Minister van Financiën.
- 135 *HTK* 1978-1979, Bijl. 15 414, Europese Raad op 4 en 5 december 1978, nr. 1, Brief van de Minister van Buitenlandse Zaken; *HTK* 1978-1979, p. 1917, 1925, 2830, 2831, 2850 en 2857.
- 136 *HTK* 1977-1978, Bijl. 15 132, Europees Monetair Stelsel, nr. 2, Verslag van een mondeling overleg; *HTK* 1977-1978, Bijl. 15 132, Europees Monetair Stelsel, nr. 3, Brief van de Minister van Financiën.
- 137 *HTK* 1978-1979, p. 2827-2828 en 2857.
- 138 *HTK* 1977-1978, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 801.
- 139 *HTK* 1977-1978, Bijl. 15 132, Europees Monetair Stelsel, nr. 1, Brief van de Minister van Financiën; *HTK* 1977-1978, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 799, 802; *HTK* 1978-1979, p. 1913 en 5462.
- 140 *HTK* 1977-1978, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 801; *HTK* 1977-1978, Bijl. 15 132, Europees Monetair Stelsel, nr. 2, Verslag van een mondeling overleg.
- 141 *HTK* 1978-1979, p. 1909.
- 142 Ibidem, p. 1909-1910, 2827-2828, 2857 en 5465.
- 143 Ibidem, p. 1909-1910; *HTK* 1977-1978, Bijl. 15 132, Europees Monetair Stelsel, nr. 2, Verslag van een mondeling overleg.
- 144 *HTK* 1977-1978, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 797; *HTK* 1978-1979, p. 1917 en 2830-2831.
- 145 Het plan is te vinden in een bijlage bij: *HTK* 1982-1983, Bijl. 17 600 Rijksbegroting voor het jaar 1983, hfst. v, Departement van Buitenlandse Zaken, nr. 94, Verslag van een mondeling overleg. In de erop volgende jaren bleef dit plan centraal staan in het Europese beleid van de sociaaldemocraten. Zie bijvoorbeeld: 'Europa 1984. Verkiezingsprogramma van de Partij van de Arbeid voor de Europese verkiezingen 1984'; 'De toekomst is van iedereen', PvdA-verkiezingsprogramma 1986-1990.
- 146 *HTK*, 1982-1983, p. 3303-3306, 3312-3313 en 3325-3327; *HTK* 1983-1984, p. 1854-1856, 1966, 1983-1984, 2141, 3004.
- 147 Desmond Dinan, *Europe Recast*, p. 181-183 en 186-189.
- 148 Zie bijvoorbeeld: *HTK* 1979-1980, Bijl. 16 090, Goedkeuring van het op 28 mei 1979 te Athene tot stand gekomen Verdrag betreffende de toetreding van de Helleense Republiek tot de Europese Economische Gemeenschap en de Europese Gemeenschap voor Atoomenergie, nr. 3, MvT; *HTK* 1984-1985, Bijl. 19 122, Goedkeuring van het op 12 juni 1985 te Madrid en Lissabon tot stand gekomen Verdrag betreffende de toetreding van het Koninkrijk Spanje en de Portugese Republiek tot de Euro-

- pese Economische Gemeenschap en de Europese Gemeenschap voor Atoomenergie, nr. 3, MvT.
- 149 *HTK* 1977, Bijl. 14 513, Verslag betreffende de uitwerking en toepassing van de Verdragen tot oprichting van de EEG en Euratom, nr. 3, Brief van de minister en staatssecretaris van Buitenlandse Zaken. Voor een uiteenzetting van de voors en tegens van de uitbreiding, zie ook: H.H.J. Labohm, J.G. Petit en J.H.M. Tak, 'Uitbreiding van de Europese Gemeenschap: op hoop van zegen', *Internationale Spectator* 31 (1977) 8, p. 474-488.
- 150 *HTK* 1977, Bijl. 14 513, Verslag betreffende de uitwerking en toepassing van de Verdragen tot oprichting van de EEG en Euratom, nr. 3, Brief van de minister en staatssecretaris van Buitenlandse Zaken. Voor de kritiek van een aantal ministers op dit standpunt, zie: Na, Notulen MR, 18 aug. 1977.
- 151 *HTK* 1979-1980, Bijl. 16 090, Goedkeuring van het op 28 mei 1979 te Athene tot stand gekomen Verdrag betreffende de toetreding van de Helleense Republiek tot de Europese Economische Gemeenschap en de Europese Gemeenschap voor Atoomenergie, nr. 3, MvT.
- 152 *HTK* 1977, Bijl. 14 513, Verslag betreffende de uitwerking en toepassing van de Verdragen tot oprichting van de EEG en Euratom, nr. 3, Brief van de minister en staatssecretaris van Buitenlandse Zaken.
- 153 Na, Notulen MR, 18 aug. 1977. Dat de regering in haar beleid ten opzichte van de jonge mediterrane democratieën rekening hield met de strategische verhouding tussen Oost en West blijkt ook elders. Zie bijvoorbeeld: Na, Notulen MR, 18 juli 1975.
- 154 H.H.J. Labohm, J.G. Petit en J.H.M. Tak, 'Uitbreiding van de Europese Gemeenschap: op hoop van zegen', *Internationale Spectator* 31 (1977) 8, p. 483-484.
- 155 *HTK* 1977, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 11-12 en 16.
- 156 *Ibidem*, p. 20.
- 157 *HTK* 1984-1985, Bijl. 19 122, Goedkeuring van het op 12 juni 1985 te Madrid en Lisbon tot stand gekomen Verdrag betreffende de toetreding van het Koninkrijk Spanje en de Portugese Republiek tot de Europese Economische Gemeenschap en de Europese Gemeenschap voor Atoomenergie, nr. 3, MvT; *HTK* 1981-1982, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 2-2; *HTK* 1984-1985, p. 3772; *HTK* 1984-1985, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 65-41; *HTK* 1985-1986, p. 871, 879, 883 en 890; Prof.Mr. B.M. Teldersstichting, *De Europese integratie onderweg. Enkele liberale bouwstenen* ('s-Gravenhage 1984).
- 158 *HTK* 1975-1976, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 734; *HTK* 1977, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 19; *HTK* 1977-1978, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 842; *HTK* 1979-1980, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p.1385 en 1748-1750.
- 159 Werkgroep Buitenland D'66, *Samenhang en Samenspel* (augustus 1976).
- 160 *HTK* 1975-1976, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 733-734.
- 161 *HTK* 1977-1978, p. 961; *HTK* 1978-1979, p. 3098. Zie ook: *HTK* 1976-1977, p. 847; *HTK* 1977, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 13-14.

- 162 Van der List, *De macht van het idee*, p. 220.
- 163 HEK 1975-1976, p. 906.
- 164 HTK 1979-1980, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 1743-1744.
- 165 Permanente Programadviescommissie, *Derde jaarlijks advies en oordeel van het Algemeen Bestuur: 'Europese Gemeenschap: impasse en perspectief'* (Den Haag 1977).
- 166 HTK 1977, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 16; HTK 1977-1978, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 844.
- 167 Permanente Programadviescommissie, *Derde jaarlijks advies*; HTK 1977-1978, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 843; HTK 1978-1979, p. 3203.
- 168 HTK 1977, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 14; HTK 1978-1979, p. 3203. Zie ook: Permanente Programadviescommissie, *Derde jaarlijks advies*; Programma CDA Tweede-Kamerverkiezingen 1981.
- 169 Partij van de Arbeid/Wiardi Beckman Stichting, 'De Partij van de Arbeid en Europa. Verslag van de WBS-konferentie gehouden op 14 januari 1978'. Zie met betrekking tot deze conferentie ook: Partij van de Arbeid/Wiardi Beckman Stichting, 'De Partij van de Arbeid en Europa. Studiemap voor de WBS-konferentie op 14 januari 1978'. Zie ook: H. Vredeling, 'In het dal van de Europese samenwerking', *Socialisme en Democratie* 34 (1977) 12 p. 585; Harry van den Bergh, 'De Europese Gemeenschap gesteld voor dilemma's en tegenstrijdigheden', *ibidem*, p. 593-594.
- 170 Partij van de Arbeid/Wiardi Beckman Stichting, 'De Partij van de Arbeid en Europa. Verslag van de WBS-konferentie gehouden op 14 januari 1978'.
- 171 HTK 1975-1976, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 731-733; HTK 1977, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 11, 13 en 29; Partij van de Arbeid/Wiardi Beckman Stichting, 'De Partij van de Arbeid en Europa. Verslag van de WBS-konferentie gehouden op 14 januari 1978'. Zie met betrekking tot deze conferentie ook: Partij van de Arbeid/Wiardi Beckman Stichting, 'De Partij van de Arbeid en Europa. Studiemap voor de WBS-konferentie op 14 januari 1978'.
- 172 HTK 1977, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 16, 19, 23 en 24; HTK 1977-1978, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 840 en 842-843; HTK, 1979-1980, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 1377, 1381 en 1389.
- 173 HTK 1979-1980, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 1742; HTK 1979-1980, p. 4537.
- 174 Standpunt van de pvda-Tweede Kamerfractie inzake de Europese Unie, 17 maart 1976, te vinden in: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief pvda Tweede Kamerfractie, inv.nr. 601; HTK 1975-1976, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 731-733; HTK 1976-1977, p. 850-851.
- 175 Standpunt van de pvda-Tweede Kamerfractie inzake de Europese Unie, 17 maart 1976, te vinden in: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief pvda Tweede Kamerfractie, inv.nr. 601.
- 176 HTK 1977, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 9; HTK 1977-1978, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 840; HTK 1979-1980, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 1377.

- 177 *HTK* 1979-1980, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 1746-1748.
- 178 *HTK* 1979-1980, p. 4537.
- 179 *HTK* 1979-1980, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 1742-1743, 1750-1753 en 1763.
- 180 'Signalen voor Goede Politiek', verkiezingsprogram SGP 1977; 'Gerechtigheid verhoogt een volk', Verkiezingsprogramma SGP 1981-1985; *HTK* 1979-1980, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 1383 en 2458; *HTK* 1981-1982, p. 1864; *HTK*, 1982-1983, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 33-1; *HTK* 1983-1984, p. 1878 en 3965; *HTK* 1984-1985, p. 3768.
- 181 *HTK* 1980-1981, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 25-34; *HTK* 1982-1983, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 33-24; *HTK* 1983-1984, p. 1861; *HTK* 1984-1985, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 65-27.
- 182 *HTK* 1981-1982, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 2-2.
- 183 *HTK* 1979-1980, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 2457; *HTK* 1981-1982, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 2-6; *HTK* 1982-1983, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 33-19 en 33-37; *HTK* 1983-1984, p. 1953, 3977; *HTK* 1984-1985, p. 2159.
- 184 'Weerwerk', pvda-verkiezingsprogram 1981-1985; *HTK* 1981-1982, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, 2-7 en 2-8; *HTK* 1981-1982, p. 2738.
- 185 Schelto Patijn e.a., *Europa, kansen en beperkingen* (uitgave van Stichting Vormingswerk Partij van de Arbeid, 1983) p. 26; *HTK* 1983-1984, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 97-3; *HTK* 1985-1986, p. 866-867.
- 186 *HTK* 1979-1980, p. 5414 en 5442.
- 187 *HTK* 1985-1986, p. 1087.
- 188 Ibidem, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 14-8.
- 189 Voor de positie van het GPV inzake een noordelijke uitbreiding, zie: E. van Middelhoop, 'Het Ontwerp van Verdrag tot oprichting van de Europese Unie. Een commentaar', *Ons Burgerschap* 38 (1985) 2, p. 14; *HTK* 1983-1984, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 97-14; *HTK* 1985-1986, p. 876; *HTK* 1985-1986, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 14-8.
- 190 *HTK* 1985-1986, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 14-8, 14-9, 14-28 en 14-36.
- 191 In dit Comité van Wijzen zaten verder nog Robert Marjolin, een Fransman en voormalig vicevoorzitter van de Commissie, en Edmund Dell, een Britse oud-minister.
- 192 Dinan, *Europe Recast*, p. 178-181 en 198-199.
- 193 Ibidem, p. 196-198 en 208-210.
- 194 Zie bijvoorbeeld: *HTK*, 1977-1978, Bijl. 14 800, Rijksbegroting voor het jaar 1978, hfst. v, Departement van Buitenlandse Zaken, nr. 2, MvT; *HTK* 1978-1979, Bijl. 15 300, Rijksbegroting voor het jaar 1979, hfst. v, Departement van Buitenlandse Zaken, nr. 2, MvT; *HTK* 1980-1981, Bijl. 16 400, Rijksbegroting voor het jaar 1981, hfst. v, Departement van Buitenlandse Zaken, nr. 2, MvT; *HTK* 1983-1984, Bijl.

- 18 100, Rijksbegroting voor het jaar 1984, hfst. v, Departement van Buitenlandse Zaken, nr. 2, MvT.
- 195 *HTK* 1979-1980, p. 1105; *HTK* 1979-1980, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 2452; *HTK* 1981-1982, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 2-27, 2-33, 2-34, 2-38, 2-43, 2-44. VVD-woordvoerder Bolkestein was aanvankelijk niet geheel afwijzend, omdat tegenover meer bevoegdheden voor de Europese Raad ook meer bevoegdheden voor het Europese Parlement zouden staan, maar hij kwam hier vrijwel direct van terug. Zie: *Ibidem*, p. 2-25, 2-42 en 2-43; *HTK* 1981-1982, p. 1833-1834.
- 196 *HTK* 1978-1979, Bijl. 15 424, Positie van de Minister-President in verband met diens lidmaatschap van de Europese Raad, nr. 1, Brief van de minister-president, minister van Algemene Zaken; *HTK* 1978-1979, p. 3559-3560, 3563-3565, 3567-3568, 3739-3740, 3742 en 3944.
- 197 *Ibidem*, p. 3078, 3090, 3095, 3098, 3110, 3172, 3201-3202, 3209; *HTK* 1979-1980, p. 1107; *ibidem*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 2450. Zie ook: L.J. Brinkhorst, 'Nederland in de Europese Gemeenschap: terugblik en vooruitzicht', *Internationale Spectator* 32 (1978) 12, p. 369.
- 198 *HTK* 1979-1980, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 2449-2452 en 2454.
- 199 *Ibidem*, p. 2450.
- 200 Zie bijvoorbeeld: Programma CDA Tweede Kamerverkiezingen 1981; 'Samen aan 't werk', verkiezingsprogramma VVD 1981; D'66 Europees Programma 1979; Prof.MR. B.M. Teldersstichting, *De Europese integratie onderweg. Enkele liberale bouwstenen* ('s-Gravenhage 1984); Permanente Programadviescommissie, *Derde jaarlijks advies*.
- 201 Zie bijvoorbeeld: *HTK* 1979-1980, p. 1115; *HTK* 1980-1981, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 25-5; *HTK* 1981-1982, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 2-25 en 2-43; *HTK* 1981-1982, p. 1834 en 2549; *HTK* 1982-1983, Bijl. 17 600 Rijksbegroting voor het jaar 1983, hfst. v, Departement van Buitenlandse Zaken, nr. 94, Verslag van een mondeling overleg; *HTK* 1983-1984, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 97-7 en 97-9; *HTK* 1984-1985, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 65-12, 65-16 en 65-56.
- 202 'Weerwerk', pvda-verkiezingsprogramma 1981-1985; 'Europa 1984. Verkiezingsprogramma van de Partij van de Arbeid voor de Europese verkiezingen 1984.' Zie ook: Patijn e.a., *Europa, kansen en beperkingen* p. 17-18.
- 203 'De toekomst is van iedereen', pvda-verkiezingsprogramma 1986-1990.
- 204 Programma PPR Tweede Kamerverkiezingen 1977; Europees programma PPR, 1979; PPR-programma 1981-1985.
- 205 *HTK* 1981-1982, p. 2549.
- 206 'Punten waar de CPN voor optreedt bij de Europese verkiezingen', Europees verkiezingsprogramma CPN, 1979.
- 207 'Voor een Europa van samenwerkende nationale staten', GPV-manifest voor Europese verkiezingen, 1979; 'Voor nationale zelfstandigheid in de Europese Sa-

- menwerking', GPV Verkiezingsprogramma Europese Verkiezingen, 1984; 'Aan alle kiezers', Programma SGP Tweede Kamerverkiezingen 1986; *HTK* 1983-1984, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 97-14, *HTK* 1984-1985, p. 2161; *HTK* 1984-1985, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 65-25.
- 208 *HTK* 1983-1984, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 97-13. Voor de programma's, zie: 'Om U te dienen', verkiezingsprogramma RPF 1981-1985; RPF Verkiezingsprogramma Europese Verkiezingen 1984; 'Waar het op aankomt. Bijbels verantwoord beleid', Programma RPF Tweede Kamerverkiezingen 1986.
- 209 *HTK* 1984-1985, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 65-24 en 65-25. Ook op andere punten verschilden Wagenaars koers overigens van die van zijn partij, waardoor het in 1985 kwam tot een breuk kwam.
- 210 S. Rozemond, *Nederland in West-Europa. Een plaatsbepaling* ('s-Gravenhage 1987) p. 110; Kwast-Van Duursen, 'Het Nederlandse EG-beleid, p. 709.
- 211 *HTK* 1983-1984, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 97-17.
- 212 Voor uitleg over de rol van de verschillende Europese organen in de begrotingsprocedure en de onderlinge twisten hierover in de hier besproken periode, zie: Richard Corbett, *The European Parliament's rol in closer EU integration* (Basingstoke, 1998) p. 92-113.
- 213 *HTK* 1983-1984, p. 3955, 3966, 3975-3978, 3981 en 3993; *Ibidem*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 97-2, 97-8, 97-10, 97-16 en 97-21; *HTK* 1984-1985, p. 2158, 2161, 2168 en 2171.
- 214 *HTK* 1983-1984, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 97-17. Ook Patijns partij zou de voorwaarde van democratisering voor bevoegdheidsoverdracht in haar verkiezingsprogramma voor 1986 overigens loslaten. Zie: 'De toekomst is van iedereen', PvdA-verkiezingsprogramma 1986-1990.
- 215 Voor deze opvatting, zie bijvoorbeeld: H. Vredeling, 'In het dal van de Europese samenwerking', *Socialisme en Democratie* 34 (1977) 12, p. 588; Permanente Programadviescommissie, *Derde jaarlijks advies*; B. Beumer, 'Europa in christen-democratisch perspectief', *A.R. staatkunde* 49 (1979) 5, p. 168; Stichting wetenschappelijk bureau d'66, *Studiedagen Europa* (voorjaar 1979); *HTK* 1976-1977, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 669; *HTK* 1979-1980, Bijl. 15 800, Rijksbegroting voor het jaar 1980, hfst. v, Departement van Buitenlandse Zaken, nr. 2, MvT.
- 216 *HTK* 1980-1981, p. 2815-2830, 2838-3852, 2900-2944; *HTK* 1981-1982, p. 1832-1871 en 1922-1966; *HTK* 1982-1983, p. 1573-1598, 1657-1679, 1681-1693, 1848-1849.
- 217 'Binnenhof-Brussel. Nederlandse controle op Europese besluitvorming (rapport van een studiegroep ad hoc van de EBN)', *Nieuw Europa* 10 (1984) 1, p. 29.
- 218 *Ibidem*, p. 25.
- 219 *Ibidem*.
- 220 Brinkhorst, 'Nederland in de Europese Gemeenschap', p. 368.
- 221 *Ibidem*; *HTK* 1978-1979, p. 3096.
- 222 *HTK* 1978-1979, p. 3177-3178.
- 223 *HTK* 1980-1981, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 25-21.

- 224 Ibidem.
- 225 *HTK* 1979-1980, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 2449 en 2455; *HTK* 1981-1982, p. 1846, 1953, 1957 en 1962; Ibidem, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 2-25; *HTK* 1982-1983, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 33-26; *HTK* 1984-1985, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 65-13; H.R. Nord, 'Lusten en lasten van het komende Nederlandse voorzitterschap in de Europese Gemeenschap', *Liberaal Reveil* 22 (1980) 2, p. 14.
- 226 *HTK* 1984-1985, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 65-13.
- 227 *HTK* 1981-1982, p. 1925; *HTK* 1984-1985, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 65-32.
- 228 *HTK* 1980-1981, p. 2828 en 2866; *HTK* 1981-1982, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 2-26, 2-35 en 2-36; *HTK* 1981-1982, p. 1888 en 1990; *HTK* 1982-1983, p. 1583; Ibidem, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 33-19, 33-26 en 33-27. Zie ook: Verkiezingsprogramma Democraten '66 1981-1985; Prof.MR. B.M. Teldersstichting, *De Europese integratie onderweg. Enkele liberale bouwstenen* ('s-Gravenhage 1984); Reny Dijkman, 'Hans Nord: "Europa leeft bij onze leden"', *Vrijheid en Democratie* (1984) nr. 1305.
- 229 Permanente Programadviescommissie, *Derde jaarlijks advies*.
- 230 'Niet bij brood alleen', programma CDA Tweede Kamerverkiezingen 1977.
- 231 *HTK* 1980-1981, p. 2820, 2855 en 2904.
- 232 Ibidem, p. 2931-2932.
- 233 Ibidem, p. 2904 en 2938-2939.
- 234 Ibidem, p. 2994.
- 235 Patijn e.a., *Europa, kansen en beperkingen*.
- 236 *HTK* 1980-1981, p. 2995.
- 237 'Europa 1984. Verkiezingsprogramma van de Partij van de Arbeid voor de Europese verkiezingen 1984.' Zie ook: *HTK* 1983-1984, p. 1856-1857 en 1985; *HTK* 1984-1985, p. 3751-3752.
- 238 *HTK* 1981-1982, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 2-28 en 2-29; *HTK* 1982-1983, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 33-21.
- 239 *HTK* 1982-1983, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 33-19.
- 240 *HTK* 1981-1982, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 2-26 en 2-45; *HTK* 1982-1983, Bijl. 17 600, Rijksbegroting voor het jaar 1983, hfst. v, Departement van Buitenlandse Zaken, nr. 94, Verslag van een mondeling overleg; *HTK*, 1982-1983, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 33-24.
- 241 'Voor een Europa van samenwerkende nationale staten', GPV manifest voor Europese verkiezingen, 1979; Verkiezingsmanifest van de SGP, 1979; 'Euromanifest SPG, RPF en GPV Europese verkiezingen 1984.'
- 242 *HTK* 1982-1983, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 33-32.
- 243 *HTK* 1984-1985, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 65-7.
- 244 Partij van de Arbeid/Wiardi Beckman Stichting, 'De Partij van de Arbeid en Europa.'

- 245 'Europa 1984. Verkiezingsprogramma van de Partij van de Arbeid voor de Europese verkiezingen 1984.'
- 246 Zie bijvoorbeeld: Permanente Programadviescommissie, Derde jaarlijks advies en oordeel van het Algemeen Bestuur: 'Europese Gemeenschap: impasse en perspectief', Den Haag 1977; B.M. Teldersstichting, *De Europese integratie onderweg*; Stichting wetenschappelijk bureau D'66, *Studiedagen Europa*.
- 247 *HTK* 1984-1985, p. 3760.
- 248 Zie bijvoorbeeld: 'Om u te dienen', verkiezingsprogramma RPF 1981-1985; 'Voor nationale zelfstandigheid in de Europese samenwerking', GPV Verkiezingsprogramma Europese Verkiezingen, 1984; *HTK* 1982-1983, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 33-25; *HTK* 1983-1984, p. 1884 en 3962; *HTK* 1983-1984, p. 3965; *ibidem*, Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, p. 97-12.
- 249 *HTK*, 1983-1984, p. 3957.
- 250 De term 'permissieve consensus' is ontleend aan Jan Rood en Hendrik Vos, 'Het EU-beleid van Nederland en België sinds het einde van de Koude Oorlog', in: Duco Hellema, Rik Coolsaet en Bart Stol (red.), *Nederland-België. De Belgisch-Nederlandse betrekkingen vanaf 1940* (Amsterdam 2011), p. 256.

Hoofdstuk 4

- 1 Met de motie Van Iersel (CDA)–Van der Vaart (PvdA) van 11 juni 1990 verzocht zij de regering 'de Kamer snel en beknopt te informeren over de inhoud en de betekenis van de door de Europese Commissie (EC) ingediende voorstellen voor richtlijnen', *HTK* 1989-1990, 21 109, nr. 17, Motie van de leden Van der Vaart en Van Iersel.
- 2 De Eerste en Tweede Kamer toetsen jaarlijks een aantal Europese wetsvoorstellen op subsidiariteit, vanuit de doelstelling dat de EU zich niet mag bemoeien met zaken die even goed of beter op een lager niveau kunnen worden geregeld.
- 3 Beynen, P. *De Tweede Kamer en de Europese Unie; goede buur of verre vriend? Een onderzoek naar de Nederlandse parlementaire beïnvloeding van Europese besluitvorming* (MA-scriptie Internationale Betrekkingen; Rijksuniversiteit Groningen 2010) p. 36-37.
- 4 Al bleef die instemming in Nederland voortduren: gedurende de periode 1981-2010 was de steun in de publieke opinie voor het Nederlandse lidmaatschap van de EG/EU nooit lager dan 62% en de afwijzing van het lidmaatschap nooit hoger dan 12%. Myriam van Dorp en Anjo Harryvan, 'Publiek draagvlak voor Nederlands EU-lidmaatschap onverminderd groot: hardnekkig voortbestaan van permissieve consensus', *Internationale Spectator* 66 (2012) 6, p. 317-320.
- 5 Dit waren de criteria waar een EU-lidstaat aan diende te voldoen voor deelname aan de derde en laatste fase van de Economische en Monetaire Unie, te weten de invoering van de gemeenschappelijke munt de euro. Als belangrijkste criterium gold dat het begrotingstekort van een deelnemende lidstaat niet mocht gaan uitkomen boven de 3% van het bruto binnenlands product (bbp) van diezelfde lidstaat.

- Voor de staatsschuld zou een maximum van 60% van het bbp worden gehanteerd.
- 6 D. Hellema, *Buitenlandse politiek van Nederland* (Utrecht 1995) p. 320-323.
 - 7 De Europese verdragen spraken tot de Europese Akte van een 'gemeenschappelijke markt'. De lidstaten committeerden zich aan het grensoverschrijdend verkeer (de 'vier vrijheden'), voor het overige bleven hun onderlinge grenzen intact en relevant. De Europese Akte ging met de doelstelling van een 'interne markt' verder: voorzien werd de vorming van een gemeenschappelijke markt zonder binnengrenzen en daarmee zonder – bijvoorbeeld – controles aan de voormalige binnengrenzen. In de politieke praktijk worden de termen 'gemeenschappelijke markt' en 'interne markt' vrijelijk door elkaar gebruikt (K. Lenaerts en P. van Nuffel, *Europees Recht* (Antwerpen 2007) p. 94-95).
 - 8 *HTK* 1986-1987, 23, p. 1253.
 - 9 *Ibidem*, p. 1254.
 - 10 *Ibidem*, p. 1284.
 - 11 Chr. Kok, 'Notitie ter attentie van de partijcommissie Buitenlandse Zaken', 27 oktober 1986, Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP), vvd-archief, nr. 911.
 - 12 P. Giesen, 'Liberalen waren van oudsher al een anarchistisch volkje', *de Volkskrant*, 22 september 2007.
 - 13 G.A. van der List, *De macht van het idee. De vvd en het Nederlandse buitenlands beleid 1948-1994* (Leiden 1995) p. 383-384.
 - 14 *Ibidem*, p. 384.
 - 15 F. Bolkestein, 'In de hele EG waren de socialisten aan de macht', *NRC Handelsblad*, 31 okt. 1986.
 - 16 'Uitzicht; Samen werken voor morgen', CDA Actieprogramma 1986, in Th. Brinkel en J. Compagner, *Verhalen voor Europa. Nederlandse christen-democraten over de Europese integratie* (Den Haag 1996) p. 226.
 - 17 *HTK* 1985-1986, p. 2179.
 - 18 Verslag Vaste Kamercommissie EG-zaken, 28 november 1988, geciteerd in: Brinkel en Compagner, *Verhalen voor Europa*, p. 238-239.
 - 19 Verslag Vaste Kamercommissie EG-zaken, 8 juni 1989, geciteerd in: *Ibidem*, p. 242-243.
 - 20 *HEK* 1986-1987, p. 489.
 - 21 pvda-rapport 'Een rechtvaardige samenleving in een schoner Europa', 1989, DNPP. 'Zure regen' is een verzamelnaam voor verzuring van het milieu. In de jaren tachtig werd de zure regen verantwoordelijk gehouden voor grootschalige bossterfte in Nederland en Europa.
 - 22 *HTK* 1986-1987, p. 1260.
 - 23 *HEK* 1986-1987, p. 484.
 - 24 *HTK* 1985-1986, p. 2183.
 - 25 *Ibidem*, p. 2158.
 - 26 M. van der Grift, *Structuur of principe? Een onderzoek naar de visies van GroenLinks*

- en SGP, GPV en RPF op het Verdrag van Maastricht in het licht van eerdere bezwaren tegen het proces van Europese integratie van CPN, PSP en PPR enerzijds en de kleine christelijke partijen anderzijds (Doctoraalscriptie Politicologie; Rijksuniversiteit Leiden 1995).
- 27 Ibidem.
- 28 *HTK* 1986-1987, p. 1261-1264.
- 29 *HTK* 1985-1986, p. 2168.
- 30 Het Verdrag van Rapallo van 1922 was een bilaterale samenwerkingsovereenkomst tussen de twee vooraanstaande verliezers van de Eerste Wereldoorlog, Duitsland en de Sovjet-Unie. Het verdrag zorgde voor grote onrust in de met het Verdrag van Versailles in het leven geroepen nieuwe staten in Midden- en Oost-Europa.
- 31 *HTK* 1989-1990, 61, p. 3442.
- 32 Ibidem, p. 3438-3445.
- 33 *HTK* 1990-1991, 17, p. 880.
- 34 *HTK* 1990-1991, 17, p. 885.
- 35 Ibidem, p. 869-871.
- 36 *HTK* 1989-1990, 17, p. 3449 en 3455-3456.
- 37 Bob van den Bos, *Mirakel en debacle. De Nederlandse besluitvorming over de Politieke Unie in het Verdrag van Maastricht* (Assen 2008) p. 128.
- 38 *HTK* 1990-1991, UCV 49, p. 22. Het verhinderde Weisglas niet de hierna te bespreken motie-Van der Linden waarin opgeroepen werd tot 'behoud van een uitdrukkelijk communautair perspectief voor het buitenlands- en veiligheidsbeleid', mede te ondertekenen.
- 39 *HTK* 1990-1991, UCV 49, p. 8.
- 40 In een vraagesprek met het *NRC Handelsblad*: Rob Meines, 'Europa is hier te veel iets voor specialisten', *NRC Handelsblad*, 19 nov. 1991.
- 41 *HTK* 1990-1991, UCV 49, p. 24.
- 42 Arthur den Hartog, 'The Netherlands and the Ratification of the Maastricht Treaty', in: F. Laursen en Sophie Vanhooacker (red.), *The Ratification of the Maastricht Treaty. Issues, Debates and Future Implications* (Maastricht 1994) p. 213-229 (215).
- 43 *HTK* 1990-1991, UCV 49, p. 30-31.
- 44 In 1984 was de Centruumpartij, na het roeyement van haar leider Hans Janmaat, uit het parlement verdwenen. Janmaat was kort daarna de oprichter van de Centrumdemocraten.
- 45 *HTK* 1990-1991, 21 952 en 22 052, no. 22; Motie van het lid Van der Linden c.s.; *HTK* 1990-1991, 96-5535, stemmingen 24 juni 1991; Rob Meines, 'EPU-debacle overschaduwde begrotingsdebat', *NRC Handelsblad*, 28 nov. 1991. De tegenstemmende partijen beschikten over 7 van de 150 Kamerzetels.
- 46 Een gedegen analyse van Zwarte Maandag en zijn achtergronden en doorwerking wordt geboden door Bob van den Bos, *Mirakel en debacle. De Nederlandse besluitvorming over de Politieke Unie in het Verdrag van Maastricht* (Assen 2008).
- 47 *NRC Handelsblad*, 2 okt. 1991.

- 48 *De Telegraaf*, 2 okt. 1991.
- 49 *NRC Handelsblad*, 11 okt. 1991.
- 50 Kees Lunshof, 'Kabinet stuit op realiteit Europa', *De Telegraaf*, 1 okt. 1991.
- 51 'Kop van Jut', *De Telegraaf*, 2 okt. 1991.
- 52 *HTK 1991-1992*, Algemene politieke en financiële beschouwingen, TK7, p. 314-315.
- 53 Van den Bos, *Mirakel en debacle*, p. 278-279 en 297 (noot 146). Van den Bos noemt de Kamerleden Van Mierlo (D66) en Brinkman (CDA) als uitzonderingen, want bereid om een 'klein boetekleedje' aan te trekken door er in de kamer tijdens de algemene beschouwingen op te wijzen dat het verregaande voorstel van de regering juist op wens van de Kamer tot stand was gekomen (Ibidem, p. 279).
- 54 Maarten van Traa, 'Verlies niet je zelfrespect bij ontbrekend applaus', *NRC Handelsblad*, 7 okt. 1991.
- 55 *HTK 1991-1992*, 7-333.
- 56 Michiel van Hulten, 'Zwarte Maandag. Kroniek van een gemiste kans', in: H.J. Labohm (red.), *De waterdragers van het Nederlands Europabeleid. Terugblik op 40 jaar DGES* (Den Haag 1997) p. 193-210; Van den Bos, *Mirakel en debacle*, passim en p. 385 (citaat; de kwalificatie is van Van den Bos).
- 57 Deze pijlerstructuur met onderscheid tussen communautaire en intergouvernementele beleidsvelden deed het verdrag afwijken van de door Nederland tot op Zwarte Maandag voorgestane unitaire structuur, ook wel boomstructuur genoemd, waarbij de Unie ook in haar tweede pijler (buitenlands beleid) en derde pijler (justitiële en politieke samenwerking) op communautaire leest geschoeid zou worden. De door het Nederlandse voorzitterschap voorgestelde bepaling met de strekking dat de Unie zich in de richting van een federatie ontwikkelde, werd op Britse instigatie ('het f-woord') geschrapt.
- 58 Van den Bos, *Mirakel en debacle*, p. 281. Deze terughoudendheid contrasteerde met de euforie van onder anderen de Franse president Mitterrand die op de televisie verklaarde dat te Maastricht 'een heel grote macht' geboren was. 'Kamer tevreden over resultaat van top in Maastricht', *NRC Handelsblad*, 12 december 1991.
- 59 *HTK 1991-1992*, TK 36, p. 2296; Rob Meines, 'EG-blijft nog even op de Kameragenda. Lof over resultaat van top in Maastricht overheerst in Kamer', *NRC Handelsblad*, 12 dec. 1991.
- 60 De medebeslissingsprocedure is een bij het Verdrag van Maastricht ingevoerde procedure waarin de Europese Commissie, de Raad van Ministers en het Europees Parlement samen over EU-regelgeving beslissen. Anders dan de eerdergenoemde samenwerkingsprocedure voorziet ze het Europees Parlement van een vetorecht.
- 61 *HTK 1991-1992*, TK 36, p. 2298, 2301-2302, 2304-2305, 2298; Van den Bos, *Mirakel en debacle*, 281-282; Leo van Atten, 'Europa heeft recht op een goed parlement', *Algemeen Dagblad*, 14 dec. 1991.
- 62 Mark Kranenburg, 'Het Europa van de specialisten', *NRC Handelsblad*, 5 dec. 1991.
- 63 Rob Meines, 'Europa is hier te veel iets voor specialisten', *NRC Handelsblad*, 19 nov. 1991; Mark Kranenburg, 'Het Europa van de specialisten', *NRC Handelsblad*, 5 dec. 1991.

- 64 Gerrit Voerman, 'Een euroscepticus in Brussel? Frits Bolkestein, lid van de Europese Commissie (1999-2004)', in: Gerrit Voerman, Bart van den Braak en Carla van Baalen (red.), *De Nederlandse eurocommissarissen* (Amsterdam 2010) p. 267-269.
- 65 *HTK* 1991-1992, TK 7, p. 314-315.
- 66 *Ibidem*, TK 8, p. 419.
- 67 *NRC Handelsblad*, 8 december 1992.
- 68 Mark Kranenburg, 'Het Europa van de specialisten', *NRC Handelsblad*, 5 dec. 1991; Derk-Jan Eppink, W.H. Weenink, 'Sinds de top van Maastricht drijft Europa stuurloos rond. Het kan nog spannend worden als "Maastricht" in de Tweede Kamer aan de orde komt', *NRC Handelsblad*, 16 maart 1992; 'Sluimerende ruzie in de VVD over Europa', *NRC Handelsblad*, 27 maart 1992.
- 69 Derk-Jan Eppink, 'VVD streeft niet langer naar federaal Europa', *NRC Handelsblad*, 15 juni 1992.
- 70 Leonoor Meijer, 'Den Haag wil liefde voor Europa oppeppen', *Trouw*, 23 sept. 1992.
- 71 Rob Meines, 'Kamer wil grotere democratische controle "Europa"', *NRC Handelsblad*, 29 nov. 1991.
- 72 *HTK*, 1991-1992, TK 87, 5301-5327, 10 juni 1992; Rob Meines, 'Den Haag reageert verward op uitslag in Denemarken', *NRC Handelsblad*, 3 juni 1992; P. Dankert, 'Laatste kans: Europa der Staten', *NRC Handelsblad*, 5 juni 1992.
- 73 *Ibidem*; 'Regering wil ratificatie "Maastricht" doorzetten', *NRC Handelsblad*, 4 juni 1992; 'Van den Broek houdt "zoveel mogelijk" vast aan "Maastricht"', *Trouw*, 4 juni 1992.
- 74 Al toonde PvdA-fractieleider Wöltgens zich wel voorstander van een referendum, mits dit niet slechts raadplegend maar de regering bindend zou zijn, waarmee hij niet voor het eerst een dissident standpunt in zijn partij innam.
- 75 'Lubbers ziet geen heil in referendum over Maastricht', *Trouw*, 6 juni 1992.
- 76 *HTK* 1991-1992, TK 87, p. 5301-5327; 'Denen zorgen voor paniek in EG', *Algemeen Dagblad*, 4 juni 1992; Dirk-Jan Eppink 'Kamer wil geen Maastricht-referendum', *NRC Handelsblad*, 11 juni 1992; 'Grote partijen zien weinig in referendum over "Europa"', *NRC Handelsblad*, 4 juni 1992. Het SGP-kamerlid Van Dis vond dergelijk gebruik van Europa voor deelbelangen tegen 'Maastricht' pleiten: 'Bij de gang van zaken in het Verenigd Koninkrijk, net als overigens in Frankrijk, zie je hoezeer in grote staten Europese politiek voornamelijk nationale of zelfs partijpolitiek is. Moet dat geen reden zijn om terughoudend te zijn wat de Europese integratie betreft?' *HTK* 1992-1993, 19-1413.
- 77 *HTK* 1991-1992, TK 87, p. 5301-5327; Troonrede 15 september 1992, in: *Koningin Beatrix aan het woord. 25 jaar troonredes, officiële redevoeringen en kersttoespraken* (Den Haag 2005) p. 161-171 (163-164); Leonoor Meijer, 'De Denen moeten hun mond houden', *Trouw*, 18 sept. 1992.
- 78 'Kamer opgelucht na "overwinning". Opluchting in Kamer na referendum', *Het Parool*, 21 sept. 1992.
- 79 Waaronder Europese regelgeving inzake veiligheid en gezondheid op de werkplek.

- 80 *HTK* 1992-1993 TK 17, p. 1158- 1218, TK 18, p. 1222-1255, TK 18, p. 1282-1319 en TK 19, p. 1397-1437. Ook bijv. *Het Parool*, 17 sept. 1992, 'Geen enkele partij is enthousiast over Maastricht'.
- 81 'Ratificatie "Maastricht" na EG-top', *Algemeen Dagblad*, 25 sept. 1992.
- 82 'CDA en PvdA houden vast aan "Maastricht"', *Trouw*, 25 sept. 1992.
- 83 *HTK* 1992-1993, TK 13 okt. 1992, TK 8, p. 367-370 (370); 'Bolkestein wekt grote irritatie', *Algemeen Dagblad*, 14 okt. 1992; Van Mierlo repliceerde 'dat Bolkestein het wel ontzettend goed nadoet'; Dirk-Jan Eppink, 'VVD-zweepslagen voor coalitie', *NRC Handelsblad*, 14 okt. 1992.
- 84 *HTK* 1992-1993, 17 (1158-1218), aldaar 1195.
- 85 Jan van der Ven, 'Ook in Nederland steeds meer bedenkingen tegen "Maastricht"', *Het Parool*, 3 nov.1992. We zien hier een ontwikkeling in het denken van de minister-president over de eindbestemming van de Europese samenwerking en integratie. Eind juni 1991 had hij in een vraaggesprek met *de Volkskrant* nog betoogd: 'Ik vind het niet verstandig om het woord federaal te schrappen, want het is het einddoel waarnaar wij streven.' Drie jaar later, in mei 1994, betoogde hij in een gesprek met dezelfde krant: 'Nee, ik sta niet voor het federalisme, in de zin van het sterk verder ondergraven van de lidstaten.' Beide citaten ontleend aan: Tim Verhoef, 'Europa: toch maar stemmen volgende week', *Trouw*, 1 juni 1994.
- 86 'EG keert zich naar burger, Kamer aarzelt over Europa; Parlement zelfde recht als Bondsdag', *NRC Handelsblad*, 16 okt. 1992.
- 87 Frans Boogaard en Pierre Petit, 'Bij Maastricht moet de Europese victorie beginnen', *Algemeen Dagblad*, 10 okt. 1992.
- 88 Ibidem.
- 89 Zo bepleit 'Wat echt telt', het CDA-verkiezingsprogramma uit 1994, meer ruimte voor bemoeienis van nationale parlementen met Europese beleidsvorming, alsmede: 'De Unie moet alleen daar optreden waar een doelstelling beter op het niveau van de Unie dan op het niveau van de afzonderlijke staten kan worden bereikt.' Een saillant verschil met de eerder besproken duiding van subsidiariteit in juni 1989. Leonoor Meijer, 'Tweede Kamer geeft zichzelf meer macht in Europa', *Trouw*, 3 nov. 1992.
- 90 'EG keert zich naar burger. Kamer aarzelt over Europa; Parlement: zelfde recht als Bondsdag', *Het Parool*, 16 okt. 1992; Rob Meines, 'Liefde voor Europa bekoelt in Kamer', *NRC Handelsblad*, 16 okt. 1992; Arthur den Hartog, 'The Netherlands and the Ratification of the Maastricht Treaty' in: F. Laursen en Sophie Vanhoonacker (red.), *The Ratification of the Maastricht Treaty: Issues, Debates and Future Implications* (Maastricht 1994) p. 213-229, 224.
- 91 In de geschiedenis van de Europese integratie worden de jaren zeventig en de eerste helft van de jaren tachtig dikwijls aangeduid als de jaren van 'eurosclerose': een periode waarin het integratieproces leek te stagneren veeleer dan vooruitgang te boeken. Zie voorts hoofdstuk drie.
- 92 F. Bolkestein, 'Dolend Europa moet "Maastricht" al in '94 toetsen', *NRC Handelsblad*, 9 okt. 1993.

- 93 E.C.M. Jurgens, 'Europa heeft reveil nodig', *NRC Handelsblad*, 19 okt. 1993.
 94 Ibidem.

Hoofdstuk 5

- 1 De Intergouvernementele Conferentie (IGC) betreft een over een langere periode uitgesmeerde vergadering van de lidstaten van de Europese Unie, in het kader van de Europese Raad, met de bevoegdheid bestaande EU-verdragen aan te passen. De IGC van 1996-1997 was bedoeld om de in het Verdrag van Maastricht (1993) voorgestelde institutionele hervormingen te effectueren, om de Unie gereed te maken voor uitbreiding met de landen van Midden- en Oost-Europa. De IGC zou in juni 1997 worden afgesloten met de ondertekening van het Verdrag van Amsterdam.
- 2 J. Hoedeman en E. Nijsingh, 'Bolkesteins houding kan ons lelijk opbreken', *de Volkskrant*, 27 maart 1996.
- 3 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (HTK) 1995-1996*, 95, p. 6293. Dat verwijt werd de vvd-leider vaker gemaakt. Na zijn kritische rede op de vvd-partijraad op 23 maart 1996 verweet pvda'er Eisso Woltjer de vvd buiten de Kamer 'vieze walm' te verspreiden maar het 'politieke vuurwerk' in de vorm van een Kamerdebat over zijn stellingnames te ontlopen. *HTK 1995-1996*, 66, p. 4554.
- 4 S. Rozemond, *Bolkestein en de euroscepsis*, Notitie N.I.I.B. Clingendael, augustus 1996.
- 5 S. Rozemond, 'Nederland als deelstaat', *Socialisme & Democratie*, mei 1989, p. 155-161, 161.
- 6 Rapport Commissie-Van Traa 'Het buitenland van de pvda. Voorbij de Waterlinie', september 1996.
- 7 Van Traa had kort tevoren in de Tweede Kamer een parlementair onderzoek geleid naar het zogeheten Interregionaal Recherche Team (IRT). In het afsluitende rapport over de IRT-affaire had Van Traa gepleit voor meer openheid en transparantie in het politie- en opsporingsbeleid in Nederland.
- 8 A. Oostlander, 'pvda gelooft niet meer in eigen (Europese) principes', *Trouw*, 19 okt. 1996.
- 9 P. de Bruijn, 'pvda-ideologen ontdekken euroscepsis', *NRC Handelsblad*, 14 febr. 1997.
- 10 Ibidem.
- 11 'Wetenschappelijke onderbouwing EMU ontbreekt. Met deze EMU kiest Europa de verkeerde weg', manifest van zeventig Nederlandse academici, 13 febr. 1997.
- 12 P. Kalma, 'Zijn de sociaal-democraten te modern?' *de Volkskrant*, 14 juni 1997.
- 13 Besluitvorming CDA-partijraad op 31 mei en 1 juni 1996 over het rapport 'Nieuwe wegen, vaste waarden', In: Th. Brinkel en J. Compagner (red.), *Verhalen voor Europa. Nederlandse christendemocraten over de Europese integratie* (Den Haag 1996) p. 282.
- 14 *HTK 1995-1996*, 95, p. 6216.

- 15 Ibidem, 34, p. 2630-2631.
- 16 R. Ubels, “‘Drugs? We zijn veel te tolerant geweest’. Bekeerde Van de Camp (CDA) blij met harder beleid onder Europese druk’, *Nederlands Dagblad*, 14 juni 1997.
- 17 *HTK* 1995-1996, 95, p. 6237; ‘Coalitie juicht Europese aanpak van drugs toe’, *NRC Handelsblad*, 26 nov. 1999.
- 18 Th. Koelé en L. Meijer, ‘vvd niet anti-buitenland. Gijs de Vries: Macht Europa is kristalhelder in Bonn en Parijs’, *Trouw*, 22 april 1995.
- 19 ‘Turkije en lidmaatschap EU; Bolkestein niet gesteund door vvd-ministers’, *NRC Handelsblad*, 18 april 1997.
- 20 E. Nysingh, “‘Europa moet zich beperken tot een aantal kerntaken.’ Val van de Muur maakte pro-Europese vvd volgens Kamerlid Weisglas minder federaal’, *de Volkskrant*, 9 april 1996.
- 21 *HTK* 1995-1996, 66, p. 4542-4547.
- 22 Nysingh, “‘Europa moet zich beperken tot een aantal kerntaken.’
- 23 D.J. Eppink, ‘vvd: niet meer geld voor Europa’, *NRC Handelsblad*, 6 dec. 1994.
- 24 Hoogervorst lanceerde zijn voorstel tot korting op de nationale financiële afdrachten in de vaderlandse pers. Zie bv.: Eppink, ‘vvd: niet meer geld voor Europa.’ Later zou hij zijn standpunt hieromtrent ook in de Tweede Kamer uitdragen, zie bv: *HTK* 1995-1996, 38, p. 3032-3040; en *HTK* 1995-1996, 41, p. 3193-3197.
- 25 pvda-Kamerlid Woltjer noemde de vvd-benadering ‘slecht en kortzichtig’ en stelde: ‘We profiteren van de interne markt en moeten daarom solidariteit tonen met Zuid-Europa.’ D66-Kamerlid Bob van de Bos was van mening dat ‘andere landen niet [zullen] accepteren dat we nu nog komen klagen.’ Eppink, ‘vvd: niet meer geld voor Europa.’
- 26 S. Wynia, “‘Financier op klompen.’ De Nederlander betaalt het meest aan de EU. Het kan de helft minder, vindt het vvd-Kamerlid Hans Hoogervorst’, *Elsevier*, 23 aug. 1997.
- 27 A.G. Harryvan en J. van der Harst, ‘Verschuivingen in het Nederlandse Europa-beleid’, *Transaktie* 26 (1997) 3, p. 356-357.
- 28 Ministerie van Buitenlandse Zaken, *Institutionele hervorming van de Europese Unie*, Den Haag, 12 juli 1994; idem, *Uitbreiding van de Europese Unie: mogelijkheden en knelpunten*, 14 november 1994; idem, *Het gemeenschappelijk Europees buitenlands, veiligheids- en defensiebeleid: naar een krachtiger extern optreden van de Europese Unie*, 28 maart 1995; idem, *Nota inzake de Europese samenwerking op het gebied van Justitie en Binnenlandse Zaken*, 23 mei 1995.
- 29 *Voor de Draad. Tijdschrift voor D66 Raads- en Statenpolitiek*, 14 (1996) 11.
- 30 Ibidem.
- 31 E. Vrijksen, ‘D66 in de put. Zonder Van Mierlo (in Europa) is D66 stuurloos. De partij kan zich pas weer profileren met een lijsttrekker’, *Elsevier*, 22 maart 1997, p. 18-20.
- 32 M. Groothuizen, ‘D66 en Europa’, *Idee. Tijdschrift van het Wetenschappelijk bureau van D66*, 19 (1997) 1, p. 28-31.

- 33 'Maastricht voorbij. Over de toekomst van de Europese Unie', discussienota van Eurodelegatie en Tweede Kamerfractie GroenLinks, febr. 1996.
- 34 Europessimisme: de vrees dat verdergaande Europese integratie, hoewel wenselijk, vooraansnog moeilijk tot onmogelijk zou blijken.
- 35 'Maastricht voorbij.'
- 36 T. Kox, 'Wie zwijgt stemt toe. SP zet de tegenaanval in op "Europa"', *Tribune*, nr. 2, 14 februari 1997, p. 10.
- 37 B.J. Spruijt, 'Een half afgebouwd huis. GPV'er Van Middelkoop roept op tot bezinning want "de tekeningen van Europa zijn zoek"', *Reformatorisch Dagblad*, 14 juni 1997.
- 38 Spruijt, 'Een half afgebouwd huis.'
- 39 Voor de volledige weergave van het debat over de top van Amsterdam: *HTK* 1996-1997, 94, p. 6519-6564.
- 40 R. Janssen, 'Blinde vlekken en argwaan bepalen EMU-kritiek', *NRC Handelsblad*, 15 febr. 1997.
- 41 *HTK* 1996-1997, 94, p. 652.
- 42 *Ibidem*, p. 6526.
- 43 *Ibidem*, p. 6532.
- 44 *Ibidem*, p. 6534.
- 45 *Ibidem*, p. 6540.
- 46 *HTK* 1997-1998, 74, p. 5504; 'VVD eist serieus beleid Rome; Zalm had Italië strikter willen toetsen', *NRC Handelsblad* 10 april 1998; 'Euro krijgt ruime steun in de Kamer', *NRC Handelsblad*, 16 april 1998.
- 47 Als belangrijkste criterium gold dat het begrotingstekort van een deelnemende lidstaat niet mocht gaan uitkomen boven de 3% van het bruto binnenlands product van diezelfde lidstaat. Voor de staatsschuld zou een maximum van 60% van het bbp worden gehanteerd.
- 48 *HTK* 1996-1997, 39, p. 3237-3238.
- 49 Gerrit Zalm, *De romantische boekhouder* (Amsterdam 2009) p. 351-354.
- 50 *HTK* 1997-1998, 74, p. 5487-5530, 5489; 'VVD eist serieus beleid Rome; Zalm had Italië strikter willen toetsen', *NRC Handelsblad*, 10 april 1998. Zalm zelf ontkende met aftreden gedreigd te hebben. Gerrit Voerman, 'Een euroscepticus in Brussel? Frits Bolkestein, lid van de Europese Commissie (1999-2004)' in: G. Voerman, B. van den Braak en C. van Baalen (red.), *De Nederlandse eurocommissarissen* (Amsterdam 2010) p. 261-293 (272). Van Middelkoop verwijst naar de Nederlandse topvoetballers die in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw voor clubs in de Italiaanse Serie A uitkwamen.
- 51 *HTK* 1997-1998, 74, p. 5487-5488.
- 52 *HEK* 1997-1998, 25, p. 1410. De aanwezig Eerste Kamerleden van GPV, SGP, RPF en Groen Links lieten aantekenen 'geacht te willen worden tegen te hebben gestemd'; 'Meerderheid Tweede Kamer akkoord met Italië in EMU', *NRC Handelsblad*, 15 april 1998, 'Geen debat over euro in senaat', *NRC Handelsblad*, 21 april 1998.

- 53 *HTK* 1997-1998, 74, p. 5522-5542, p. 5536, 5541-5542; 'Euro krijgt ruime steun in de kamer', *NRC Handelsblad*, 16 april 1998; 'Motie over Duisenberg "schadelijk"; Bolkestein botst met Kok en Kamer', *NRC Handelsblad*, 17 april 1998.
- 54 *HTK* 1997-1998, 50, p. 5660-5661; resulterend in vragen dienaangaande aan de regering van de leden Marijnissen (SP), Van Middelkoop (GPV), Verhagen (CDA) en Rabbae (GL). De handjeklap-interpretatie werd gevoed door een uitspraak van minister-president Kok in het TV-programma *Netwerk*: "Het was kiezen tussen vier jaar Duisenberg of geen Duisenberg"; Oppositie wil spoeddebat; Instemming en kritiek na beslissing top', *NRC Handelsblad*, 4 mei 1998.
- 55 *HTK* 1997-1998, 21 501-07 enz., nr. 221, Brief van de minister van Financiën aan de Tweede Kamer van 8 mei 1998, p. 1-5.
- 56 De betiteling is van Heldring; J.L. Heldring, 'Aarzelingen omtrent Bolkestein', *NRC Handelsblad*, 21 april 1998.
- 57 Ewoud Nysingh, 'Bolkestein benadrukte nationaal eigenbelang', *de Volkskrant*, 18 juni 1999.
- 58 Ibidem. Floris van Straaten en Michèle de Waard, 'Gekke Henkie in Europa; Nederlanders staan te mokken met de rug naar de toekomst', *NRC Handelsblad*, 24 april 2004.
- 59 *HTK* 1998-1999, 81, p. 21501-21520 en *HTK*, 1998-1999, 63, p. 3897 en 3913 'Verslag van een Algemeen Overleg'; 'Berlijnse Euro-top bespaart Nederland 1,4 miljard gulden', *de Volkskrant*, 31 maart 1999; 'Oppositie vertrouwt uitkomst niet; Vragen bij succes EU-top', *NRC Handelsblad*, 31 maart 1999. Volgens Zalm zou het voordeel voor Nederland per 2002 zelfs 1,55 miljard gulden (698 miljoen euro) bedragen (Zalm, *De romantische boekhouder*, p. 328-331).
- 60 Zie ook Zalm, *De romantische boekhouder*, p. 322 en 327; Dick Benschop, 'De dynamiek van Netwerk Europa. Nederlands oude en nieuwe partnerschappen', *Internationale Spectator* 54 (2000) 4, p. 187-188; Harryvan en Van der Harst, 'Verschuivingen in het Nederlandse Europa-beleid', p. 355-377.
- 61 Parlement en politiek, 'Tweede Kamerverkiezingen 2002 (achtergrond)', p. 2 (<http://www.parlement.com>) als geraadpleegd op 25 september 2008.
- 62 Gerrit Voerman en Nelleke van de Walle, *Met het oog op Europa. Affiches voor de Europese verkiezingen, 1979-2009* (Amsterdam 2009) p. 80 en 82; Frank Kalshoven, 'Krenten uit de EMU-pap: Europa kan best zonder begrotingsunie', *de Volkskrant*, 1 maart 1997. Zie voor de rol van Europa in de verkiezingen van 1998 voorts het 'tot besluit' van dit hoofdstuk.
- 63 *HTK* 1999-2000, 32, p. 2401-2406; "Nederland doet toch mee aan Euroleger", *de Volkskrant*, 4 dec. 1999. 'VVD valt eigen minister af over interventiemacht', *NRC Handelsblad*, 8 dec. 1999.
- 64 *HTK* 1999-2000, 31, p. 2370 en 32, p. 2402.
- 65 Het Verdrag van Maastricht voorzag expliciet in de mogelijke ontwikkeling van een Europees veiligheidsbeleid: 'Het gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid omvat (...) de bepaling op termijn van een gemeenschappelijk defen-

siebeleid, dat mettertijd tot een gemeenschappelijke defensie zou kunnen leiden.⁷ In Maastricht was echter op instigatie van het Verenigd Koninkrijk – dat grote bedenkingen jegens een eigenstandige Europese defensie koesterde – deze taak niet aan de EU zelf toevertrouwd, maar aan de een sluimerend bestaan leidende West-Europese Unie. In een verklaring over de WEU (verklaring no. 31) werd deze bij het verdrag als de drager van een te ontwikkelen Europese Veiligheids- en Defensie-Identiteit aangewezen. Men achtte ‘het noodzakelijk een echte Europese veiligheids- en defensie-identiteit te creëren en een grotere Europese verantwoordelijkheid inzake defensieaangelegenheden op zich te nemen. Deze identiteit zal geleidelijk tot stand worden gebracht in een etappegewijs proces. De WEU zal een integrerend deel zijn van het ontwikkelingsproces van de Europese Unie en haar bijdrage aan de solidariteit in het kader van Atlantisch Bondgenootschap vergroten.’ Met de verklaring van St. Malo gaf het VK zijn verzet tegen een eigen EU-defensiebeleid op en werd de WEU-tussenkomst overbodig.

- 66 ‘Besluit over Srebrenica was fout’, *De Volkskrant*, 9 dec. 1999.
- 67 Anjo G. Harryvan en Jan van der Harst, ‘Poortwachter van de Unie. Hans van den Broek: lid van de Europese Commissie (1993-1999)’, in: Gerrit Voerman, Bart van den Braak en Carla van Baalen (red.), *De Nederlandse eurocommissarissen* (Amsterdam 2010) p. 248-249.
- 68 Jan Hoekema, ‘Europese defensie stapje naderbij Frans-Britse wilsuïting kan in redelijkheid niet worden afgedaan met vermoeid cynisme’, *de Volkskrant*, 9 jan. 1999.
- 69 Gerrit Voerman, ‘Een euroscepticus in Brussel? Frits Bolkestein, lid van de Europese Commissie (1999-2004)’, in: Gerrit Voerman, Bart van den Braak en Carla van Baalen (red.), *De Nederlandse eurocommissarissen* (Amsterdam 2010), p. 272-275.
- 70 Paul Rosenmöller, ‘Hou Bolkestein weg uit Brussel’, *de Volkskrant*, 18 juni 1999.
- 71 Joost Lagendijk en Richard Wouters, *Een Euroscepticus in Brussel? Frits Bolkestein over de Europese Unie – een bloemlezing*, Stichting GroenLinks in de Europese Unie / Fractie van de Groenen - Europese Vrije Alliantie in het Europees Parlement, augustus 1999.
- 72 Lagendijk en Wouters, *Euroscepticus in Brussel*, p. 4.
- 73 Frits Bloemendaal, ‘De ontevredenheid over Europa groeit. Interview met Frits Bolkestein’, *HP/De Tijd*, 13 dec. 1996.
- 74 H. Binnema, ‘Het Euro-optimisme van GroenLinks’, *de Helling* 14 (2003) 3, p. 26-28; het citaat is ontleend aan G. Voerman, ‘De Nederlandse politieke partijen en de Europese integratie’, in: K. Aarts en H. van der Kolk (red.), *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet* (Amsterdam 2005) p. 44-63, 58. Toen GroenLinks in februari 1999 het programma voor de Europese verkiezingen had opgesteld concludeerde het partijorgaan dat de eurosceptis in de partij verleden tijd was: ‘GroenLinks heeft de EU in haar armen gesloten.’ Voerman en Van de Walle, *Met het oog op Europa*, p. 82.
- 75 НТК 1997-1998, 74, p. 5526. Ewoud Nysingh, ‘Bolkestein benadrukte nationaal

- eigenbelang', *de Volkskrant*, 18 juni 1999; J.M. Bik, 'Bolkestein begint aan derde leven', *NRC Handelsblad*, 19 juni 1999. Hoekema refereerde aan de sterk federalistische overtuigingen van de toenmalige bondskanselier van Duitsland Helmut Kohl, *HTK 1997-1998*, 74, p. 5526.
- 76 Bolkestein was politiek leider van de vvd toen hij bij de formatie van Paars II met minister-president Kok een akkoord sloot over zijn aankomende kandidatuur voor een eurocommissariaat.
- 77 *HTK 2000-2001*, 18, p. 1370-1373. Geert-Jan Bogaerts, 'Hervorming Europa; Nederland wil te weinig en eist het verkeerde', *de Volkskrant*, 16 nov. 1999; Raymond van den Boogaard, 'Stel senaat in voor Europese Unie: De Hoop Scheffer wil betere controle EU', *NRC Handelsblad*, 15 sept. 2000; 'EU voelt aan als een prettig lauwwaterbad', *Het Financieele Dagblad*, 5 dec. 2000; 'Elke lidstaat EU heeft recht op een commissaris', *NRC Handelsblad*, 3 nov. 2000.
- 78 *HTK 2000-2001*, 19, p. 1411.
- 79 *HTK 2000-2001*, 35, p. 2898-2930, debat naar aanleiding van de Europese Raad te Nice. Peter Bursens en Koen Nomden, 'Het Verdrag van Nice', *Internationale Spectator* 55 (2001) p. 120-126.
- 80 *HTK 2000-2001*, 35, p. 2898-2930, (2917-2918); 'Kok: burgers en Benelux na Nice niet slechter af', *de Volkskrant*, 14 dec. 2000.
- 81 Ben van der Velden, 'Akkoord over EU-hervorming; Kok: bescheiden stap voorwaarts', *NRC Handelsblad*, 11 dec. 2000.
- 82 *HTK 2000-2001*, 35, p. 2898-2930, 2919; 'Den Haag: afspraken alsnog traceren', *NRC Handelsblad*, 14 dec. 2000; 'Kritiek Dijkstal op verdrag Nice', *NRC Handelsblad*, 18 dec. 2000.
- 83 *HTK 2000-2001*, 35, p. 2898-2930, 2919; 'Kok vecht als een leeuw voor die ene extra stem', *de Volkskrant*, 12 dec. 2000. België kreeg in Nice 22 EP-zetels toegewezen.
- 84 *HTK 2000-2001*, 35, p. 2907; 'Ik wijs erop dat de overgrote meerderheid van Nederland dit standpunt steunt. Recent onderzoek wijst uit dat 53% van de Nederlandse bevolking tegen verdere overdracht van nationale bevoegdheden aan Brussel is.' Op welk onderzoek de spreker zich hier baseerde, is onbekend. Wellicht verwees hij naar een NIPO-enquête van eind september 2000 volgens welke 53% van de ondervraagden aangaf tegen de euro te hebben gestemd als er een referendum over was gehouden. 'Euro Nederland ligt vast', *NRC Handelsblad*, 29 sept. 2000.
- 85 *HTK 2000-2001*, 35, p. 2906-2907.
- 86 *HTK 2001-2002*, 26, p. 1879.
- 87 *Ibidem*, p. 1875.
- 88 'Troonrede 19 september 2000' in: *Koningin Beatrix aan het woord. 25 jaar troonredes, officiële redevoeringen en kersttoespraken* (Den Haag, 2005) p. 243-252 (250).
- 89 Bijvoorbeeld Ben Knapen in het *NRC Handelsblad*: 'Het is bizar maar waar: de grootste gebeurtenis in de Nederlandse geschiedenis sinds 1945 verleidt de meeste mensen tot een grote geeuw van verveling: het besluit dit weekeinde dat de Nederlandse munt verdwijnt.' En: 'Als politiek project is de euro waarschijnlijk de

meest pregnante inlevering van soevereiniteit op vrijwillige basis die Europa ooit heeft meegemaakt.' Ben Knapen, 'Europa is een grijs gebied. De monetaire unie is allesbehalve een wild project', *NRC Handelsblad*, 2 mei 1998.

- 90 Roel Jansen, Mathijs Smit en Jochen van Barschot, 'Euroreferendum', *NRC Handelsblad*, 1 mei 1998. Het verzet tegen de euro zou blijken een NIPO-enquête in september 2000 nog zijn toegenomen. Van de ondervraagden gaf 31% aan bij een eventueel referendum voor de euro te stemmen, 53% zei tegen de euro te stemmen, 16% had geen mening. 'In Nederland kan de euro niet sneuvelen. De politieke steun is maximaal, volksverzet maakt geen kans. Maar, 53 procent van de Nederlanders zou, indien mogelijk, tegen stemmen', vatte de politieke redactie van het *NRC Handelsblad* – die de onvrede met de komst van de euro ook met de term 'onderbuikgevoelens' kwalificeerde – de situatie samen. 'Euro Nederland ligt vast', *NRC Handelsblad*, 29 sept. 2000.
- 91 Jansen, Smit en Van Barschot, 'Euroreferendum'.
- 92 'EU voelt aan als een prettig lauw bad', *Het Financieele Dagblad*, 5 dec. 2000. Het cijfermateriaal ontleende het *FD* aan de jongste Eurobarometer.
- 93 Raymond van den Boogaard, 'Nederland wordt warm noch koud van Europa', *NRC Handelsblad*, 7 dec. 2000.
- 94 Jos de Beus, *Eeuwige democratie. Europese politiek in tijden van wereldvorming* (Groningen 1997) p. 21-23.
- 95 Pim Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars* (Uithoorn 2002).

Hoofdstuk 6

- 1 De andere aan de euro deelnemende EU-lidstaten waren België, Duitsland, Finland, Frankrijk, Ierland, Italië, Luxemburg, Oostenrijk, Portugal en Spanje. In de overheidsvoorlichting over de nieuwe munt werden de deelnemende landen gepresenteerd met de ezelsbrug DING FLOF BIPS, waarvan elke letter een deelnemend land representeerde: D=Duitsland, I=Italië enz.
- 2 Thijs Niemandsverdriet en Map Oberndorff, 'Griekenland: de kennis van toen', *Vrij Nederland*, 20 juli 2011.
- 3 C. van Renselaar en A.C.J. Stokvis, *Vorbereiding euroconversie stagneert. Uitkomsten van de tiende DNB-enquête*, DNB, november 2000.
- 4 *HTK 2001-2002*, 25 107, 61, Brief van de Minister van Financiën aan de Voorzitter van de Tweede Kamer betreffende de derde fase EMU.
- 5 *HTK 2001-2002*, 25 107, 68.
- 6 *HTK 2001-2002*, 90, 5342-5343.
- 7 Leefbaar Nederland was in 1999 opgericht als landelijke voorzetting van Leefbaar Hilversum en Leefbaar Utrecht.
- 8 *HTK 2002-2003*, 25 107, 72, Motie van het lid Giskes c.s.
- 9 *HTK 2002-2003*, 34 2574; *HTK 2002-2003*, 35 2669.
- 10 Maarten Schinkel, 'Duits tekort, Europees probleem', *NRC Handelsblad*, 23 jan. 2002.

- 11 Rob Gollin, 'Europese Unie eist sluitende begrotingen', *de Volkskrant*, 13 juli 2002.
- 12 *HTK* 2003-2004, 21 501-07, nr. 416, Brief van de minister van Financiën, 27 okt. 2003; 'Zalm wil boete voor Fransen', *NRC Handelsblad*, 3 okt. 2003; 'Zalm houdt voet bij stuk in Brussel', *De Telegraaf*, 29 okt. 2003.
- 13 *HTK* 2003-2004, 21 501-07, 422, Brief van de minister van Financiën, 26 nov. 2003; Roel Janssen, 'Zalm wil vooral procedures redden; Minister zwakt standpunt over bedreigd stabiliteitspact af', *NRC Handelsblad*, 21 nov. 2003; Bert Lanting, 'Nederlaag voor Zalm verdeelt Europa', *de Volkskrant*, 26 nov. 2003; 'Grootmachten in EU ontlopen sanctie pact', *Het Financieele Dagblad*, 26 nov. 2003.
- 14 *HTK* 2003-2004, 21 501-07, 422, Brief van de minister van Financiën, 26 nov. 2003.
- 15 De bovengenoemde citaten van de Kamerleden Crone, Van As en Vendrik zijn aan de volgende bronnen ontleend: *HTK* 2003-2004, 30, p. 2127-2154; *HTK* 2003-2004, 21 501-07, Motie van het Lid de Grave c.s.; *HTK* 2003-2004, 31, p. 2182, 2 dec. 2003. 'Kamer wil pact in Europese grondwet', *Het Financieele Dagblad*, 28 nov. 2003; 'Lof van Kamer voor Zalm en Balkenende; opstelling stabiliteitspact', *NRC Handelsblad*, 28 nov. 2003.
- 16 Ierland en Portugal waren berispt en hadden instructies tot beleidsaanpassingen ontvangen.
- 17 *HTK* 2003-2004, 30, p. 2127-2154; *HTK* 2003-2004, 21 501-07, Motie van het Lid van As, 27 nov. 2003; *HTK* 2003-2004, 31, p. 2182.
- 18 'Nederland nu ook in strijd met EU-pact', *Het Financieele Dagblad*, 4 dec. 2003; Egbert Kalse, 'Tweede Kamer wapent zich tegen gevolgen hoger tekort', *NRC Handelsblad*, 18 febr. 2004.
- 19 'Minister Zalm speelt op twee borden tegelijk', *Het Financieele Dagblad*, 6 april 2004.
- 20 Daags erna werd Prodi hierover publiekelijk gekapitteld door zijn Commissiecollega Bolkestein in het TV-programma *Buitenhof*.
- 21 'Coalitiefracties hekelen soepeler Stabiliteitspact', *NRC Handelsblad*, 8 sept. 2004. Dit leidende vertoog aangaande het Stabiliteits- en Groeipact werd niet gesteund door GroenLinks en de SP, die weinig tot niets van het pact moesten hebben.
- 22 'Zalm begint in Kurhaus aan zijn moeilijkste klus', *De Telegraaf*, 10 sept. 2004.
- 23 Kees Versteegh, "'Ze doen toch wat ze willen.'" Nieuw Stabiliteitspact moet vertrouwen burger (terug-)winnen', *NRC Handelsblad*, 31 maart 2005; 'Begrotingspact verliest tanden', *Het Financieele Dagblad*, 7 maart 2005.
- 24 'ECB uiterst bezorgd over oprekken stabiliteitspact', *De Telegraaf*, 22 maart 2005; Versteegh, "'Ze doen toch wat ze willen'"
- 25 *De Telegraaf*, 4 mei 2002.
- 26 G. Voerman, 'De Nederlandse politieke partijen en de Europese integratie', in: K. Aarts en H. van der Kolk (red.), *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet* (Amsterdam 2005) p. 59.
- 27 Rapport 'Helder liberaal, duidelijk rechts. Voorstellen voor een inhoudelijke heroriëntatie van de VVD', door Edwin van de Haar en Joshua Livestro (september 2002) p. 13-14.

- 28 Volgens de Kopenhagen-criteria moet een kandidaat-lidstaat: over stabiele instellingen beschikken; de principes van democratie en mensenrechten respecteren; een functionerende markteconomie hebben; het acquis communautaire overnemen en toepassen; en een Europees land zijn.
- 29 *de Volkskrant*, 14 okt. 2002; *NRC Handelsblad*, 14 okt. 2002; *NRC Handelsblad*, 23 okt. 2002.
- 30 Van 1979-1984 en van 1986-1999 was Janssen van Raaij EP-lid geweest. In 2002 sloot hij zich aan bij de Lijst Pim Fortuyn.
- 31 *de Volkskrant*, 14 okt. 2002.
- 32 'LPE: Grenscontroles en referendum uitbreiding in regeerakkoord', @Europa 25 (18 mei 2002).
- 33 P. Fortuyn, *Zielloos Europa. Tegen een Europa van technocraten, bureaucraten, subsidies en onvermijdelijke fraude* (Utrecht 1997) p. 106-107.
- 34 Zie ook: Commissie Buitenland CDA, 'Europa, hoe nu verder? Een christendemocratisch standpunt' (maart 2002) p. 12-13; idem, 'De uitbreiding van de EU. Wie zijn de kandidaat-lidstaten?' (okt. 2002).
- 35 *NRC Handelsblad*, 14 okt. 2002.
- 36 *de Volkskrant*, 14 okt. 2002.
- 37 Melkert was in mei 2002, na verloren Tweede Kamerverkiezingen, teruggetreden als fractievoorzitter en opgevolgd door Jeltje van Nieuwenhoven.
- 38 *NRC Handelsblad*, 3 okt. 2002.
- 39 Ibidem, 4 okt. 2002.
- 40 Sinds de MacSharry-hervormingen van het begin van de jaren negentig was het karakter van de EU-landbouwsubsidies gewijzigd door verschuiving van de klassieke prijssteun voor landbouwproducten naar directe inkomenssteun voor boeren.
- 41 *NRC Handelsblad*, 23 okt. 2010.
- 42 *HTK 2002-2003*, 12, p. 588.
- 43 Ibidem, p. 592.
- 44 Ibidem, p. 575.
- 45 Motie met steunbetuiging voor de door het kabinet geformuleerde inzet bij de discussie over uitbreiding, *HTK 2002-2003*, 23, p. 987.
- 46 Ibidem, p. 580.
- 47 De ChristenUnie ontstond op 22 januari 2000; op 15 maart 2001 gingen de Tweede Kamerfracties van het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) en de Reformatorische Politieke Federatie (RPF) onder deze naam verder.
- 48 *HTK 2002-2003*, 12, p. 592.
- 49 Ibidem, p. 595.
- 50 Ibidem, p. 585.
- 51 Ibidem, p. 610.
- 52 Ibidem.
- 53 *NRC Handelsblad*, 24 okt. 2002.

- 54 Over de nationale referendumdiscussie in meer algemene zin, zie D.J. Elzinga, 'Het referendum-instrument', in: K. Aarts en H. van der Kolk (red.), *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet* (Amsterdam 2005) p. 87-103.
- 55 Voormalig fractieleider Thijs Wöltgens had zich al in 1992 voorstander van een referendum getoond, maar Wöltgens stond met dit standpunt toen nog alleen in de partij. Verder had eind mei 1997 een aantal leden op individuele basis in een advertentie in *Trouw* gepleit voor een referendum over het Verdrag van Amsterdam, vraaggesprek met J.N. Dubbelboer, Amsterdam, 28 juni 2011.
- 56 *HTK* 2002-2003, 12, p. 577.
- 57 *NRC Handelsblad*, 6 nov. 2002.
- 58 *Ibidem*. Over de houding van de Nederlandse burger ten aanzien van uitbreiding van de EU, zie J.J.A. Thomassen, 'Nederlanders en Europa. Een bekoelde liefde?' in: Aarts en Van der Kolk (red.), *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet* (Amsterdam 2005) p. 73-77.
- 59 Op 5 november 2002 nam de Tweede Kamer een motie-Timmermans (PvdA) aan, welke de regering oproep om over de aankomende Europese Grondwet een referendum uit te schrijven. De voorstemmende fracties (PvdA, SP, D66, GroenLinks, LPF en Leefbaar Nederland) verloren bij de Kamerverkiezingen van januari 2003 hun meerderheid en daarmee leek de kwestie weer van tafel. Tot op 22 mei 2003 de Kamerleden Karimi (GroenLinks), Dubbelboer (PvdA) en Van der Ham (D66) een initiatiefwetsvoorstel indienden voor een raadplegend referendum over de Europese grondwet.
- 60 *NRC Handelsblad*, 13 jan. 2003.
- 61 *Ibidem*.
- 62 R. Koole en L. Raap, 'Euroscopsis en de sociaal-democratie in Nederland', in: H. Vollaard en B. Boer (red.), *Euroscopsis in Nederland* (Utrecht 2005) p. 118 en 127.
- 63 'De kaasstolp aan diggelen. De PvdA na de dreun van 15 mei', Werkgroep Politiek Inhoudelijke Koers (Amsterdam, september 2002).
- 64 *NRC Handelsblad*, 3 okt. 2003.
- 65 *Ibidem*, 30 okt. 2002.
- 66 H. Vollaard en B. Boer, 'Euroscpticism in the Netherlands', paper gepresenteerd tijdens EpsNet conferentie in Boedapest, 16/17 juni 2006, p. 13.
- 67 *HTK* 2003-2004, 26, p. 1804.
- 68 *Trouw*, 20 nov. 2003; zie hoofdstuk 5, p. 5.
- 69 *HTK* 2003-2004, 26, p. 1821.
- 70 *Trouw*, 20 nov. 2002.
- 71 *HTK* 2003-2004, 26, p. 1822.
- 72 *Ibidem*, p. 1816.
- 73 *Ibidem*, p. 1810.
- 74 *NRC Handelsblad*, 18 nov. 2003.
- 75 *HTK* 2003-2004, 26, p. 1809.
- 76 *Ibidem*, p. 1812.

- 77 *NRC Handelsblad*, 23 jan. 2004.
- 78 'Een gemiste kans voor Europa', door E. van Middelkoop e.a. (uitgegeven door de mr. G. Groen van Prinstererstichting, wetenschappelijk instituut van de Christen-Unie, april 2005) p. 22.
- 79 *HTK 2004-2005*, 21, p. 1232.
- 80 *Ibidem*, p. 1232.
- 81 *Ibidem*, p. 1237.
- 82 Commissie Buitenland CDA, 'Turkije en de EU. Een christendemocratisch standpunt' (augustus 2004) p. 7 en 12.
- 83 Verslag Algemeen Overleg Raad voor Algemene Zaken en Externe Betrekkingen (RAZEB), 21, 501-02, nr. 590, 7 okt. 2004.
- 84 *NRC Handelsblad*, 10 sept. 2004.
- 85 Vraaggesprek met F.W. Weisglas, Rotterdam, 11 okt. 2011.
- 86 *NRC Handelsblad*, 11 sept. 2004.
- 87 Zie ook: 'Nederland met de VVD in de Europese voorhoede. EU-speerpunten VVD' (juni 2006).
- 88 *HTK 2004-2005*, 21, p. 1238.
- 89 *NRC Handelsblad*, 11 sept. 2004.
- 90 Sinds 2003 hebben leden van het Europees Parlement spreekrecht in de Tweede Kamer. De EP-leden kunnen dan tevens vragen stellen aan ministers.
- 91 *HTK 2004-2005*, 21, p. 1217.
- 92 W. Bos, 'Turkije zal lid van de EU worden' in: idem, *Over buitenland gesproken. 10 bijdragen van Wouter Bos* (Alfred Mozerstichting 2004).
- 93 'Vrij Europees. GroenLinks visie op de toekomst van Europa' (mei 2006) p. 12-13. Wel stelden de opstellers van dit rapport dat 'na de toetreding van Turkije, de Balkanlanden, Noorwegen, Zwitserland en IJsland de definitieve grenzen van de Unie in zicht [kwamen].'
- 94 Tijdens de Europese Top van Helsinki, in 1999, was Turkije door de regeringsleiders officieel tot kandidaat-lid uitgeroepen.
- 95 *HTK 2004-2005*, 21, p. 1215.
- 96 *Ibidem*, p. 1219.
- 97 *Ibidem*, p. 1227.
- 98 *HTK 2004-2005*, 37, p. 2466, 21 dec. 2004.
- 99 *Ibidem*, p. 2465.
- 100 *Ibidem*, p. 2469.
- 101 *Ibidem*, p. 2470.
- 102 *Ibidem*, p. 2471.
- 103 Wel werd in hetzelfde debat een motie van Rouvoet over de noodzaak van een nadrukkelijke erkenning door Turkije van de Armeense genocide aangenomen (*HTK 2004-2005*, 21 501-20, nr. 270).
- 104 *NRC Handelsblad*, 15 maart 2004.
- 105 'Balkenende is tegen referendum om Turkije', *Trouw*, 11 sept. 2004.

- 106 *NRC Handelsblad*, 11 mei 2005.
- 107 *de Volkskrant*, 19 april 2004; *Trouw*, 2 mei 2005.
- 108 Dit Kamerdebat in februari 2006 hoort qua periodisering bij het volgende hoofdstuk, maar is om redenen van structuur en helderheid bij dit hoofdstuk opgenomen.
- 109 *HTK 2005-2006*, 44, p. 2968-2969.
- 110 Vraaggesprek met Jan Jacob van Dijk, Arnhem, 15 augustus 2011.
- 111 'Verklaring betreffende de toekomst van de Europese Unie', bijlage bij het Verdrag van Nice (2000).
- 112 'Verklaring van Laken', 15 december 2001.
- 113 J. Hermans, A.G. Harryvan en J. van der Harst, *Uitgerekend Europa. Geschiedenis van de Europese integratie* (vierde druk; Amsterdam 2004) p. 203-204.
- 114 Ben van der Velden, 'Duitsland begrijpt Nederland niet meer', *NRC Handelsblad*, 14 mei 2001; 'D66 wil Europese regering; De Graaf hekelt "aanzelende" reacties Nederland op Europese federatie', *Trouw*, 29 mei 2001.
- 115 Joop Meijnen, 'Tussen stille revolutie en praathuis', *NRC Handelsblad*, 28 febr. 2002
- 116 Naast de 105 gedelegeerden namen ook 112 plaatsvervangende gedelegeerden deel aan de besprekingen, die voorts werden gevolgd door waarnemers namens Europese instellingen en de kandidaat-lidstaten. Zie bijvoorbeeld <http://www.europa-nu.nl>, aldaar het lemma 'europese_conventie'.
- 117 *Europa in de steigers. De Nederlandse inbreng in de volgende fase van de Conventie over de toekomst van Europa*, *HTK*, 2002-2003, 28 473, nr. 2.
Floris van Straaten, 'Balkenende staat voor "Sterk Europa"', *NRC Handelsblad*, 4 okt. 2002; Henk-Jan van Oostrum en Klaas Broekhuizen, 'Kabinet-Balkenende slaat eurosceptische koers in', *Het Financieele Dagblad*, 4 okt. 2002.
- 118 Overigens onderkende Nicolai laconiek dat Den Haag met zijn verzet tegen landbouwsubsidies voor de boeren in nieuwe lidstaten zich in Midden- en Oost-Europa imagoschade op de hals zou kunnen halen: 'Dit is geen actie vergroting populariteit Nederland, dat klopt.' Teun Lagas en Remco Pols, 'Van Mierlo wilde vergezichten, wij niet', *Trouw*, 2 oktober 2002; Mark Kranenburg, 'Het volgende drama', *NRC Handelsblad*, 11 okt. 2002.
- 119 'Alleen aartsoptimisten hadden de verwachting dat een dergelijk resultaat mogelijk was, toen de Conventie in februari 2002 onder leiding van Giscard d'Estaing begon', schreef het PvDA-kamerlid en Conventieganger Timmermans in een tijdschriftartikel. Frans Timmermans, 'De *ins and outs* van de Europese Conventie', *Socialisme & Democratie* (2003) 7/8, p. 8-19 (9).
- 120 De Raad van Ministers van de EU komt bijeen in tien verschillende formaties, naargelang van de behandelde onderwerpen. Zo wordt de Raad 'Buitenlandse Zaken' gevormd door de ministers van Buitenlandse Zaken, de Raad 'Justitie en Binnenlandse Zaken' door de ministers van Justitie en van Binnenlandse Zaken, enz.
- 121 *HTK 2002-2003*, 81-4660; Raymond van den Boogaard, 'Fundamenteel debat voor

- lege tribune; weinig belangstelling voor debat over Europese grondwet, *NRC Handelsblad*, 25 juni 2003.
- 122 Ibidem.
- 123 Joop Meijnen en Floris van Straaten, “Machtsgreep grote EU-landen dreigt”; staatssecretaris Nicolai tekent protest aan, *NRC Handelsblad*, 15 april 2003; ‘Veto tegen vaste voorzitter EU’, *NRC Handelsblad*, 8 mei 2003; Het kwam VVD-staatssecretaris Nicolai (Europese Zaken) op bittere verwijten van zijn partijgenoten te staan toen hij begin juni 2003 de strijd tegen een vaste Europese Raadvoorzitter opgaf. Floris van Straaten, ‘Nicolai heeft voor zijn beurt gesproken in EU: VVD’er Van Baalen blijft tegen vaste EU-voorzitter, *NRC Handelsblad*, 4 juni 2003; ‘Kamer verdeeld over ontwerp EU-grondwet’, *NRC Handelsblad*, 19 juni 2003.
- 124 ‘Tweede Kamer krijgt zin niet’, *NRC Handelsblad*, 13 juni 2003; Motie Van Baalen c.s.; over één stemhebbend lid per lidstaat in de Europese Commissie (*HTK 2002-2003*, 28 473 nr. 19).
- 125 *HTK 2002-2003*, 81, p. 4646-4674 (4650 en 4657).
- 126 *HTK 2002-2003*, 81, p. 4650-4651.
- 127 *HTK 2002-2003*, 21 501-02 en 21 501-20, Verslag van een algemeen overleg, 24 juli 2003, p. 4.
- 128 *HTK 2003-2004*, 29213 ‘Intergouvernementele Conferentie (IGC)’, Brief van de minister en de staatssecretaris van Buitenlandse Zaken aan de Tweede Kamer, 30 sept. 2003.
- 129 Ibidem. ‘Kamer verdeeld over ontwerp EU-grondwet’, *NRC Handelsblad*, 19 juni 2003; ‘Kabinet: veto EU houden’, *NRC Handelsblad*, 17 sept. 2003; ‘Europa verdeelt Zalm en VVD’, *NRC Handelsblad*, 7 nov. 2003.
- 130 Meijnen en Van Straaten, ‘Machtsgreep grote EU-landen dreigt’.
- 131 ‘Polen blijft dwars over toekomst EU; Balkenende in Warschau’, *NRC Handelsblad*, 28 okt. 2003. Zie voorts hoofdstuk vijf.
- 132 *HTK 2003-2004*, 29213, Brief van de minister en van de staatssecretaris van Buitenlandse Zaken, ‘Verslag van de bijeenkomst van de Europese Raad en de laatste onderhandelingsronde van de Intergouvernementele Conferentie’, Brussel, 17-18 juni 2004.
- 133 *HTK 2003-2004*, 87, p. 5571; *HTK 2003-2004*, 29213, Brief van de minister en van de staatssecretaris van Buitenlandse Zaken, ‘Verslag van de bijeenkomst van de Europese Raad en de laatste onderhandelingsronde van de Intergouvernementele Conferentie, Brussel, 17-18 juni 2004. ‘Winst- en verliesrekening positief voor Nederland: Europese top’, *NRC Handelsblad*, 19 juni 2004.
- 134 Een passerelle-bepaling geeft de Raad van Ministers de mogelijkheid om op basis van een voorstel van de Europese Commissie de besluitvormingsprocedure op een bepaald beleidsterrein te veranderen van een bijzondere wetgevingsprocedure in de gewone wetgevingsprocedure. Op deze wijze kan zonder verdragswijziging meerderheidsbesluitvorming op het betreffende beleidsterrein geïntroduceerd worden, <http://www.europa-nu.nl/id/vikqeuo4938n/passarelle>.

- 135 Minder gelukkig had de regering met de tweede Nederlandse prioriteit gevaren: ten aanzien van de toegankelijkheid van hoge Europese ambten voor burgers van grote én kleine lidstaten was het resultaat beperkt gebleven tot een IGC-verklaring bij het verdrag waarin die gedachte verwoord werd. Hetzelfde gold voor het tijdens de IGC-onderhandelingen opgekomen Nederlandse streven tot stringenter toepassing van de sanctiebepalingen in het Stabiliteits- en Groeipact, onder meer door verruiming van de bevoegdheden van de Europese Commissie. Ook hier bleef het resultaat beperkt tot een verklaring dat het Stabiliteitspact een *rule based*-systeem vormde waarvan de regels voor alle lidstaten op identieke wijze moesten worden toegepast. Daarbij werd de Europese Commissie uitgenodigd met voorstellen voor verbetering van de implementatie van het Pact te komen. *HTK* 2003-2004, 87, p. 5572; *HTK* 2003-2004, 87, p. 5571 *HTK* 2003-2004, 29213, Brief van de minister en van de staatssecretaris van buitenlandse zaken, 'Verslag van de bijeenkomst van de Europese Raad en de laatste onderhandelingsronde van de Intergouvernementele Conferentie', Brussel, 17-18 juni 2004.
- 136 *HTK* 2003-2004, 87, p. 5558, 5563-5564.
- 137 Ibidem, p. 5555-5557; 'Europese grondwet valt goed in Kamer', *NRC Handelsblad*, 21 juni 2004; 'Kamer eens met Europese grondwet', *de Volkskrant*, 24 juni 2004; de kwalificatie 'immer serieuze' is van *NRC*-journalist Floris van Straaten: Floris van Straaten, 'VVD zeilt om probleem Europa heen; liberalen weggehoond in debat over grondwet', *NRC Handelsblad*, 24 juni 2004.
- 138 'Meerderheid is voor Europese grondwet; onderzoek duidt op hoge opkomst in Nederland bij referendum', *NRC Handelsblad*, 20 sept. 2003.
- 139 "'Fortuyn-malaise in Nederland'", *NRC Handelsblad*, 12 mei 2005. In een vraaggesprek met deze krant vergeleek de Belgische oud-premier Dehaene het politieke klimaat in Nederland met dat ten tijde van de opkomst van Fortuyn in 2002. 'Ik ken de malaise in de Nederlandse publieke opinie voldoende. Die heeft zich eerder in Pim Fortuyn vertaald.' Ibidem.
- 140 Alexandra van den Bosch, 'Brinkhorst haalt uit naar tegenstemmers', *De Telegraaf*, 10 mei 2005. 'Donner vreest oorlog bij "nee" EU-grondwet', *Trouw*, 18 april 2005.
- 141 Giebels, Kalse en Versteegh, 'Als we het nou maar beter uitleggen.'
- 142 Henk van der Kolk en Kees Aarts, 'Verwachtingen, voorspelling en trends', in: Kees Aarts en Henk van der Kolk, *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet* (Amsterdam 2005) p. 145-157 (156).
- 143 'Keihard Nee. Grote nederlaag voor regeringspartijen en pvdA' en 'Politici overdonderd door enorme uitslag', *De Telegraaf*, 2 juni 2005.
- 144 *HTK* 2004-2005, 86, p. 5141.
- 145 Ibidem, p. 5138.
- 146 Ibidem, p. 5144.
- 147 Ibidem, p. 5142.
- 148 Ibidem, p. 5151.
- 149 Ibidem, p. 5136.

- 150 Ibidem, p. 5134.
- 151 Ibidem, p. 5146.
- 152 Ibidem, p. 5149.
- 153 *HTK*, p. 5152.
- 154 Vraaggesprek met F. Karimi, Den Haag, 11 juli 2011.
- 155 Jaap Jansen, 'Crisis van de mokkende burger', *Algemeen Dagblad*, 2 juni 2005.
- 156 Lex Oomkes, 'Nee-stemmer vindt EU vooral te duur', *Trouw*, 2 juni 2005.
- 157 Michèle de Waard, 'Eurosceptis woedt als een veenbrand', *NRC Handelsblad*, 13 nov. 2002.
- 158 Michèle de Waard, 'Europa is ondankbaar verkiezingsthema', *NRC Handelsblad*, 13 jan. 2003.
- 159 M. Zonneveld, 'Boos op Brussel; de Nederlandse eurosceptis', *Vrij Nederland*, 13 maart 2004.
- 160 Ibidem.
- 161 Ibidem.
- 162 Ibidem.
- 163 'Nederlander staat nog achter Europa', *NRC Handelsblad*, 16 juni 2005.
- 164 H. Vollaard en B. Boer, 'Euroscepticism in the Netherlands', paper gepresenteerd tijdens EpsNet conferentie in Boedapest, 16 and 17 juni 2006.
- 165 Hierbij ziet de burger de Europese Unie als een verzameling instituties die voorbijgaat aan zijn preferenties, of hij nu wel of niet kiest bij de EP-verkiezingen: 'The European Union simply keeps on going, even though people vote less and less for the European Parliament.' Vollaard en Boer, 'Euroscepticism'.
- 166 Deze interpretatie vindt steun in de uitslag van een peiling van Maurice de Hond op 31 mei 2005, dus aan de vooravond van het referendum, onder ruim 5000 respondenten, waarbij de vaakst opgenoemde motieven om tegen de grondwet te stemmen waren: 'Omdat ik de nieuwe grondwet niet goed vind' en 'Omdat de nieuwe grondwet een verslechtering is ten opzichte van de huidige situatie'. <http://www.peil.nl/?1614>.

Hoofdstuk 7

- 1 *HTK* 2006-2007, 10, p. 647. Zie ook *NRC Handelsblad*, 18 jan. 2007.
- 2 'Europa: vertrouwen herwinnen', discussienotitie opgesteld door de werkgroep Europa van de Partij van de Arbeid, oktober 2005.
- 3 *HTK* 2005-2006, 18, p. 1079.
- 4 Ibidem, p. 1084.
- 5 H. Vollaard, 'Nederlandse verhalen over Europese integratie', *Internationale Spectator* 65 (2011) nr. 3, p. 123.
- 6 De Partij voor de Dieren was opgericht in 2002 en de PVV in 2006 (ontstaan uit de van de VVD afgesplitste Groep-Wilders). Na de verkiezingen van 2006 waren beide partijen voor het eerst in de Tweede Kamer vertegenwoordigd, de Partij voor de Dieren met 2 zetels en de PVV met 9 zetels.

- 7 H. Pellikaan e.a. (red.), *Verkiezing van de Tweede Kamer* (Amsterdam 2006) p. 364-365.
- 8 Volgens PvdA'er Niesco Dubbelboer waren de haken rond het woord 'grondwettelijk' in de laatste zin bedacht door Frans Timmermans. 'Een jezuïtische manier van formuleren', noemde Dubbelboer het later weinig vlelend. Vraaggesprek met J.N. Dubbelboer, Amsterdam, 28 juni 2011.
- 9 Pellikaan e.a. (red.), *Verkiezing van de Tweede Kamer*, p. 78. Uit het CDA-verkiezingsprogramma 'Vertrouwen in Nederland. Vertrouwen in elkaar'.
- 10 *Ibidem*, p. 364-365. Uit het PvdA-verkiezingsprogramma 'Samen sterker. Werken aan een beter Nederland'.
- 11 *Ibidem*, p. 591. Uit het VVD-verkiezingsprogramma 'Voor een samenleving met ambitie'.
- 12 *Ibidem*, p. 486. Uit het SP-verkiezingsprogramma 'Een beter Nederland, voor hetzelfde geld'.
- 13 Hans Vollaard noemt D66 en GroenLinks 'kosmopolitische progressieven', die ook na het referendum bleven benadrukken dat 'Nederland zich niet kan afschermen van de verdergaande ontwikkelingen in Europa en de wereld.' Vollaard, 'Nederlandse verhalen', p. 123-124.
- 14 Pellikaan e.a. (red.), *Verkiezing van de Tweede Kamer*, p. 191. Uit het D66-verkiezingsprogramma 'Het gaat om mensen'.
- 15 *Ibidem*, p. 244 en 259. Uit het GroenLinks-verkiezingsprogramma 'Groeï mee'.
- 16 K. Buitenweg e.a., 'Vrij Europees. GroenLinks visie op de toekomst van Europa', mei 2006, p. 4.
- 17 Het standpunt van de PVV komt in dit hoofdstuk uitgebreid aan de orde. De Partij voor de Dieren benadrukte in haar bijdragen de desastreuze gevolgen van het Europese landbouwbeleid voor dieren en milieu. Bovendien werd in de visie van deze partij het dierenwelzijn in de EU ondergeschikt gemaakt aan 'achterhaalde tradities' zoals stierenvechten.
- 18 *Samen leven, samen werken*, coalitieakkoord tussen de Tweede Kamerfracties van CDA, PvdA en ChristenUnie, 7 febr. 2007, p. 13.
- 19 *HTK 2006-2007*, 21501-20, nr. 344, Brief van de minister en staatssecretaris van Buitenlandse Zaken aan de Tweede Kamer, 19 maart 2007, p. 1-6.
- 20 *NRC Handelsblad*, 21 maart 2007.
- 21 *Ibidem*, 22 maart 2007.
- 22 *Ibidem*, 30 maart 2007.
- 23 *HTK 2006-2007*, 71, p. 3818.
- 24 *Ibidem*, p. 3826.
- 25 *Ibidem*, p. 3831.
- 26 *GroenLinks Magazine* juni 2007, nr. 5, p. 22-23.
- 27 *de Volkskrant*, 1 juni 2007.
- 28 *de Volkskrant*, 5 juni 2007; *NRC Handelsblad*, 8 juni 2007. Niet alleen het parlement, ook de regering legde haar oor te luisteren bij de bevolking. Zij organiseerde een

- ‘niet-representatieve internetpeiling’ waaraan ruim 97.000 mensen meededen en waarvan de belangrijkste conclusie was dat Nederlanders in ruime mate voor het lidmaatschap van de EU zijn, maar vraagtekens zetten bij het tempo van de integratie en de uitbreiding (*NRC Handelsblad*, 3 juni 2008).
- 29 Oranjekaartprocedure: als meer dan de helft van alle nationale parlementen bezwaar heeft tegen een voorstel van de Europese Commissie, moet de Commissie overwegen of het voorstel van tafel gaat. Zet de Commissie alsnog door, dan kan het EP of de Raad met een meerderheid de Commissie opdragen haar voorstel in te trekken.
- 30 Dorette Corbey stelt dat het referendum Nederland weliswaar intern verdeelde, maar dat het ons land in de Europese onderhandelingen ‘geen windeieren’ heeft gelegd: ‘de Nederlandse invloed binnen de EU was direct na het nee groter dan ooit.’ D. Corbey, ‘Acht jaar Balkenende: hoe Europa een wig in de samenleving werd’, *Internationale Spectator* 65 (2011) 1, p. 4.
- 31 Anders dan Ten Broeke twijfelt Bob van den Bos aan de versterking van de rol van nationale parlementen in het nieuwe verdrag. Volgens Van den Bos ‘legt de aard van het integratieproces structureel beperkingen op aan de zeggenschap van de volksvertegenwoordiging in de lidstaten.’ B. van den Bos, ‘Nationale parlementen grote verliezer van Europese integratie?’, *Internationale Spectator* 64 (2010) 12, p. 631.
- 32 *HTK* 2006-2007, 86, p. 4742.
- 33 *Ibidem*, p. 4744.
- 34 *Ibidem*, p. 4736.
- 35 *Ibidem*, p. 4750.
- 36 *Ibidem*, p. 4746.
- 37 Anderhalf jaar later, in december 2008, werd GroenLinks op zijn wenken bediend toen de EU-leiders het eens werden over een pakket ambitieuze klimaatdoelstellingen, waaronder een vermindering van 20% van de uitstoot van broeikasgassen per 2020.
- 38 Behalve Groot-Brittannië zou uiteindelijk ook Polen niet meedoen aan het Handvest van burgerrechten.
- 39 Volgens het oorspronkelijke verdrag zou het aantal Eurocommissarissen van 27 teruggebracht worden naar 18, om de Commissie efficiënter te kunnen laten werken. Niet langer zou dus iedere lidstaat een eigen Commissaris voordragen. De onderhandelingen met Ierland na het eerste Ierse referendum hebben er echter toe geleid dat elke lidstaat toch zijn Commissaris mag behouden.
- 40 *HTK*, 2006-2007, 86, p. 4748.
- 41 *Ibidem*, p. 4775.
- 42 *Ibidem*, p. 4769-4771.
- 43 *Ibidem*, p. 4776.
- 44 *de Volkskrant*, 3 juni 2005.
- 45 *Ibidem*, 5 juni 2007.

- 46 *NRC Handelsblad*, 27 juni 2007.
- 47 *Ibidem*, 30 aug. 2007.
- 48 *Ibidem*.
- 49 *Ibidem*, 12 sept. 2007.
- 50 *de Volkskrant*, 21 sept. 2007.
- 51 *NRC Handelsblad*, 24 sept. 2007.
- 52 *de Volkskrant*, 22 september 2007.
- 53 *NRC Handelsblad*, 24 sept. 2007.
- 54 Minister van Sociale Zaken Piet-Hein Donner (CDA) had, tot woede van de pvda, een voorstel ingediend ter versoepeling van de wettelijke ontslagbescherming van werknemers. Blijkens een uitgelekte e-mail van Tweede Kamerlid Diederik Samsom en uitingen van vicefractievoorzitter Mariëtte Hamer zou de pvda bereid zijn geweest binnen de regeringscoalitie het Europa-referendum te offeren voor het behoud van de oorspronkelijke vorm van ontslagbescherming, *Elsevier*, 27 sept. 2007.
- 55 *NOS Nieuws*, 5 okt. 2007.
- 56 Vraaggesprek met Niesco Dubbelboer, Amsterdam, 28 juni 2011.
- 57 *NRC Handelsblad*, 26 sept. 2007.
- 58 *HTK 2007-2008*, 9, p. 560-594 (565). Samsom stond en staat bekend als een fervent voorstander van het ontwikkelen van duurzame energie.
- 59 Het betreft Lilian Ploumen, voorstander van een Europees referendum, die twee dagen later, op 6 oktober 2007, tot voorzitter van de pvda zou worden benoemd.
- 60 *HTK 2007-2008*, 9, p. 568.
- 61 *HTK 2007-2008*, nr. 88, p. 6244-6274. Het initiatiefwetsvoorstel werd ingediend door de leden Van Bommel (sp), Van der Ham (D66), Ouwehand (Partij voor de Dieren), Peters (GroenLinks) en De Roon (pvv).
- 62 Nederland was niet het enige land dat afzag van het houden van een referendum over het Verdrag van Lissabon. Uiteindelijk zou alleen Ierland een volksraadpleging organiseren. Daar werd het verdrag in eerste instantie afgewezen en pas in tweede instantie, op 2 oktober 2009, door de bevolking goedgekeurd.
- 63 Rita Verdonk was in september 2007 uit de vvd-fractie gezet en was vervolgens voor zichzelf doorgestaan als onafhankelijk Kamerlid. Zij was tegen het Verdrag van Lissabon, maar nam niet deel aan het Kamerdebat erover.
- 64 *HTK 2007-2008*, 91, p. 6451-6454. Het betreft protocol no. 27 betreffende de interne markt en de mededinging.
- 65 Besloten was in het verdrag het totale aantal Europarlementariërs uit te breiden naar 750 leden. Vooral Italië had zich niet geliefd gemaakt door te dreigen de onderhandelingen te laten mislukken omwille van één extra zetel in het EP. Nederland zou aanvankelijk van 27 naar 25 zetels gaan, maar kreeg uiteindelijk 26 Europarlementariërs.
- 66 *HTK 2007-2008*, 91, p. 6476.
- 67 *Ibidem*, p. 6481.

- 68 Ibidem, p. 6464.
- 69 Ibidem, p. 6472-6473.
- 70 Ibidem, p. 6485-6486.
- 71 Ibidem, p. 6545-6546.
- 72 Ibidem, p. 6549.
- 73 Geactualiseerd en met dank overgenomen uit Gerrit Voerman, 'De Nederlandse politieke partijen en de Europese integratie', in: Kees Aarts en Henk van der Kolk, *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet* (Amsterdam 2005), p. 44-64 (50).
- 74 'Paniek verspreidt zich in snel tempo; Kredietcrisis. Na het omvallen van Lehman Brothers moeten op Wall Street meerdere branden worden geblust', *de Volkskrant*, 4 okt. 2008. 'Top EU wil geldstroom weer op gang krijgen', *Trouw*, 13 okt. 2008.
- 75 'Mogelijkheden DNB bij Icesave te beperkt', *Het Financieele Dagblad*, 15 okt. 2008; Robert Giebels en Lidy Nicolassen, 'Nog is het einde niet in zicht; Reconstructie dertig dagen kredietcrisis', *de Volkskrant*, 18 okt. 2008.
- 76 'Brussel wil garanties op spaartegoeden naar 100.000', ANP, 15 okt. 2008.
- 77 Tangs pleidooi bouwde voort op een door de Kamer geaccordeerd gemeenschappelijk voorstel van PvdA, VVD en ChristenUnie van twee weken eerder om te komen tot een pan-Europese toezichthouder op banken en andere financiële instituties, die naast nationale toezichthouders (zoals De Nederlandsche Bank) bij een grensoverschrijdende bankencrisis zou moeten optreden. *HTK 2008-2009*, 583, p. 614, 606 en 'Crisis doet Europa aan; Commentaar', *NRC Handelsblad*, 6 okt. 2008.
- 78 *HTK 2008-2009*, KST 31371-47, en *HTK 2008-2009*, 14, p. 960-1021; 'Premier roept Kamer op boven "partijpolitiek" te staan.' www.Elsevier.nl, 30 sept. 2008.
- 79 *HTK 2008-2009*, 19, p. 960-963.
- 80 Ibidem, p. 962.
- 81 'Hebzucht leidde tot bankcrisis', *Algemeen Dagblad*, 16 okt. 2008.
- 82 *HTK 2008-2009*, 19, p. 966, 968, 973, 985 (968).
- 83 *HTK 2008-2009*, 19, p. 976.
- 84 Max van Weezel, 'Superwouter; Weekboek Den Haag', *Vrij Nederland*, 18 okt. 2008; Joost Oranje en Jeroen Wester, "'Ineens raak je de bal goed". Minister van Financiën en vicepremier Wouter Bos over de crisis en zijn wederopstanding', *NRC Handelsblad*, 13 dec. 2008. Later, in april 2012, zou de parlementaire onderzoekscommissie De Wit constateren dat (inmiddels oud-) minister Bos juist grote fouten had gemaakt bij de bankensteun, onder andere door het parlement onvoldoende te informeren, Eindrapport 'Verloren krediet II. De balans opgemaakt', april 2012.
- 85 *HTK 2008-2009*, 14, p. 960-1021. Sinds 2000 brengt de regering jaarlijks het rapport 'Staat van de Europese Unie' uit. Daarin blikt ze terug op de belangrijkste ontwikkelingen in de EU van het afgelopen jaar en kijkt ze vooruit op de aankomende Europese agenda. De parlementaire bespreking ervan geeft de Kamers gelegenheid tot algemene beschouwingen over Europa, welke in de regel beperkt blijven tot al eerder betrokken stellingen.
- http://www.europa-nu.nl/id/viitjgs44700/staat_van_de_europese_unie.

- 86 'Het effect van de kredietcrisis op de reële economie is dus serieus maar niet dramatisch', concludeerde nog in december 2008 Frank Kalshoven, 'De economische crisis valt reuze mee: 100, 99, 100; Het spel en de knikers', *de Volkskrant*, 13 dec. 2008.
- 87 Syp Wynia, 'Een zware tweede helft', *Elsevier*, 10 jan. 2009.
- 88 Douwe Douwes en Kim van Keken, 'En voort schrijdt de tijd. Reconstructie. Het crisisakkoord', *de Volkskrant*, 28 maart 2009.
- 89 Herman Staal, 'Speelveld EU met Wilders gepolariseerd. Partijen vrezen de PVV niet', *NRC Handelsblad*, 19 febr. 2009.
- 90 'Akkoord over EU-stimuleringsplan in zicht', *Het Financieele Dagblad*, 20 maart 2009; 'Verdubbeling noodreserve voor lidstaten zonder euro', *ibidem*, 21 maart 2009.
- 91 *HTK* 2008-2009, 67, p. 5333.
- 92 *Ibidem*, p. 5335.
- 93 *Ibidem*, p. 5341-5342 en 5358.
- 94 *Ibidem*, p. 5337.
- 95 *Ibidem*, p. 5346.
- 96 *Ibidem*, p. 5339-5341.
- 97 *Ibidem*, p. 5354.
- 98 Douwe Douwes, 'Heel even leek de staatsschuld laag', *de Volkskrant*, 1 dec. 2008.
- 99 In 2011, dus buiten het hier besproken tijdvak, meldde ook Portugal zich voor financiële ondersteuning door de EU en haar lidstaten.
- 100 In plaats van de term 'schulden crisis' wordt ook wel de term 'eurocrisis' gehanteerd. Als typering voor 'crisis van eurolanden' is dat correct. Maar ook verwarrend, in zoverre dat in deze periode de euro en zijn koers zelf geen functionele problemen vertoonden. Daarbij maakte juist de gemeenschappelijke munt de concurrerende devaluaties waarmee lidstaten in het verleden recessies op elkaar trachtten af te wentelen onmogelijk. Waar dan weer tegenover stond dat landen in de eurozone die zichzelf uit de markt prijsden, dat niet meer konden corrigeren door een devaluatie van de nationale munt. Voorts was het denkbaar dat de twijfel van de financiële markten over de solvabiliteit van een land van de ene op de andere lidstaat zou overslaan en dat dergelijke 'besmetting' - indien niet of onvoldoende, of te laat bestreden - tot een crisis van de euro zelf zou kunnen leiden. Niet zelden was in dezen de wens de moeder van de gedachte. In Nederland waren vooral de SP-kamerleden Irrgang en Van Bommel toonaangevend in het discours dat de euro als deel van het probleem belichtte, veeleer dan als belangrijk element voor de oplossing ervan.
- 101 Frank van Alphen, 'Euro omlaag door woorden Van Rompuy', *de Volkskrant*, 12 febr. 2010.
- 102 'Noodplan Grieken blijft uit', *Het Financieele Dagblad*, 12 febr. 2010; *HTK* 2009-2010, 65, p. 5723-5747 (5727); Spoeddebat over mogelijke steun aan Griekenland.
- 103 *HTK* 2009-2010, 54, p. 4926 en 21501-07, no. 697.

- 104 Ibidem, 56, p. 5065-5066.
- 105 Ibidem, p. 5066.
- 106 Gijs Moes 'Griekse crisis versnelt eenwording eurozone', *Trouw*, 17 febr. 2010.
- 107 *HTK* 2009-2010, 65, p. 5723 en 54, p. 5071-5073.
- 108 Ibidem, 65, p. 5730.
- 109 *HTK* 2009-2010, 65, p. 5723 en 5733. Michèle de Waard, 'Nederland laat de kamer beslissen. Europese leiders beslissen volgende week of er hulpplan voor Griekenland komt. Nederland moet nog kiezen', *NRC Handelsblad*, 18 maart 2010.
- 110 *HTK* 2009-2010, 69, p. 5953-5984 (5953, 5958, 5972). Michèle de Waard, 'Kamer vertrouwt op strikte voorwaarden voor Grieks plan', *NRC Handelsblad*, 31 maart 2010.
- 111 *HTK* 2010-2011, 25, p. 2-4, Mondeling vragenuur; *HTK*, KST, 21, 50107-768.
- 112 Leigh Phillips, 'EU super-watchdog warns economic crisis "far from over"', *EUobserver.com*, 2 mei 2011.
- 113 Marc Peperkorn, 'Nieuw pact voor de euro', *De Volkskrant*, 12 maart 2012.
- 114 *HTK* 2010-2011, 21, 501-07, nr. 779, Motie van het lid Slob c.s.
- 115 *HTK* 2010-2011, 54, p. 37-126; 'Kamer vreest Eurotop van morgen: straks raken ze macht kwijt aan Brussel', *NRC Handelsblad*, 10 maart 2011; 'Kamer: Regie over loon en pensioen mag niet naar Brussel', *Trouw*, 19 febr. 2011; 'Politieke unie zorgt voor verwarring', *Nederlands Dagblad*, 10 maart 2011; 'Het mechaniek van de eurotreur', *de Volkskrant*, 12 maart 2011.
- 116 Charlemagne, 'Pact for the Euro. What's in a name?', 25 maart 2011 http://www.economist.com/blogs/charlemagne/2011/03/pact_euro.
- 117 Ed Groot, 'Crisis maakt Europa populairder', *Het Financieele Dagblad*, 20 mei 2009.
- 118 Ibidem en Paul Dekker e.a., *Strategisch Europa. Markten en macht in 2030 en de publieke opinie over de Europese Unie*, SCP en CPB Europese Verkenning no. 7 (2009).
- 119 Financiële crisis toont grenzen van Europese samenwerking', *Het Financieele Dagblad*, 28 febr. 2009.
- 120 EU-Verordening 1173/2011; Marc Peperkorn, 'De aanbevelingen van begrotingssaar Olli Rehn zijn geen vrijblijvende adviezen', *de Volkskrant*, 31 mei 2012.

Epiloog

- 1 De analyse is uitgevoerd met behulp van de 'methode-Voorhoeve', waarbij de aan Europa gewijde tekst als percentage van de totale tekst wordt uitgedrukt na correctie met een wegingsfactor gerelateerd aan de plaats en prominentie die de Europa-passages in de tekst innemen. Passages in het eerste kwart van het programma krijgen zo een hogere score dan die in het laatste kwart. J.J.C. Voorhoeve, *Peace, profits and principles. A study of Dutch foreign policy* (Leiden 1985) p. 64-65.
- 2 Bron: M. van Dorp en J. Hoekstra, 'Europa, eindelijk een verkiezingsthema', *De Hofvijver*, augustus 2012, M. Van Dorp en J. Hoekstra, 'Europa, eindelijk een verkiezingsthema', *De Hofvijver*, aug. 2012, www.montesquieu-instituut.nl/europa_eindelijk_een_verkiezingsthema. De cijfers in bovenstaande tabel zijn afgerond tot hele getallen.

- 3 Wel voegde Rutte hieraan toe dat hij de Grieken extra tijd wilde geven om de be-
loofde bezuinigingen en hervormingen voor elkaar te krijgen, maar alleen als dat
geen extra geld zou kosten.
- 4 'Geen duidelijke winnaar bij Carré-debat. Rutten en Samson onder vuur', [http://
www.nrc.nl/verkiezingen/2012/09/04/weinig-spektakel-in-strak-geleid-debat-
rutte-en-samsom-onder-vuur/](http://www.nrc.nl/verkiezingen/2012/09/04/weinig-spektakel-in-strak-geleid-debat-rutte-en-samsom-onder-vuur/).
- 5 *Financieele Dagblad*, 16 aug. 2012.
- 6 'Europa is normaal geworden in campagnes', [http://www.trouw.nl/tr/nl/11364/Ver-
kiezingen-2012/article/detail/3308552/2012/08/30/Europa-is-normaal-geworden-
in-campagnes.dhtml](http://www.trouw.nl/tr/nl/11364/Verkiezingen-2012/article/detail/3308552/2012/08/30/Europa-is-normaal-geworden-in-campagnes.dhtml).
- 7 'Buitenland volgt verkiezingen op de voet', [http://www.telegraaf.nl/binnenland/
verkiezingen2012/12906482/-Buitenland_volgt_verkiezingen.html](http://www.telegraaf.nl/binnenland/verkiezingen2012/12906482/-Buitenland_volgt_verkiezingen.html).
- 8 'Le Monde', *NRC Handelsblad*, 13 sept. 2012; 'Buitenland: ferm ja tegen Europa', *Het
Parool*, 13 sept. 2012; 'Uitslag gezien als steun Europa', *NRC Handelsblad* 13 sept.
2012.
- 9 'Petra de Koning, 'Europa houdt weer van Nederland', *NRC Handelsblad*, 14 sept.
2012.
- 10 'EU Parliament head welcomes Dutch election result', 13 sept. 2012; [http://www.
eubusiness.com/news-EU/netherlands-vote.icq](http://www.eubusiness.com/news-EU/netherlands-vote.icq).
- 11 'Uitslag gezien als steun Europa', *NRC Handelsblad*, 13 sept. 2012.
- 12 Mark Beunderman en Mark Kranenburg 'Interview. "We beseffen dat we deel zijn
van Europa"', *NRC Handelsblad*, 4 juni 2012.
- 13 Addie Schulte, 'Europa kan door, vindt Europa', *Het Parool*, 14 sept. 2012.
- 14 Marc Chavannes, 'Geen twaalf ministers maar twintig staatslieden gezocht', *NRC
Handelsblad*, 29 sept. 2012.
- 15 'We zetten een stap achteruit', *Dagblad van het Noorden*, 13 sept. 2012
- 16 Ruud Koole, 'Het midden is niet terug', *NRC Handelsblad*, 22 september 2012 (brie-
ven).
- 17 Tom-Jan Meeus, 'Het midden heeft plaatsgemaakt voor een nieuw bestuurderspo-
pulisme', *NRC Handelsblad*, 13 sept. 2012.
- 18 *Bruggen slaan, Regeerakkoord VVD-PvdA*, 29 okt. 2012.

Literatuurlijst

- Aarts, K., en H. van der Kolk (red.), *Nederlanders en Europa: het referendum over de Europese Grondwet* (Amsterdam 2005).
- Adviesraad Internationale Vraagstukken, *De EU en de band met de Nederlandse burger*, briefadvies no. 10 (Den Haag, december 2005).
- Adviesraad Internationale Vraagstukken, *De EU en de crisis. Lessen en leringen*, rapport no. 68, (Den Haag, januari 2010).
- Adviesraad Internationale Vraagstukken, *Het vermogen van de EU tot verdere uitbreiding*, rapport no. 71 (Den Haag, juli 2010).
- Arts, G, en M. Bos, 'Het Europa-gehalte van de Nederlandse verkiezingsprogramma's', *Internationale Spectator* 64 (2010) 6, p. 328-331.
- Baalen, H. van, 'Europees grondwettelijk verdrag: een half ei of een lege dop?' *Liberaal Reveil* 45 (2004), p. 195-198.
- Barning, T., 'De Europese dilemma's van de Partij van de Arbeid', *Socialisme en Democratie* 46 (1989), p. 58-63.
- Benschop, D., 'De dynamiek van Netwerk Europa. Nederlands oude en nieuwe partnerschappen', *Internationale Spectator* 54 (2000) 4, p. 187-188.
- Beus, J. de, en P. Pennings, 'Europeanisering van de Nederlandse politiek. Nog steeds een zaak voor de bovenlaag maar niet voor de gekozen burgerij', in: *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2004* (Groningen 2005), p. 193-216.
- Beus, J. de, 'Groter Europa, opstandiger Nederland: opheffing van eurosceptis in een conservatieve tijd', *Internationale Spectator* 62 (2008) 1, p. 37-41.
- Beyen, J.W., *Het spel en de knickers. Een kroniek van 50 jaren* (Rotterdam 1968).
- Beynen, P., *De Tweede Kamer en de Europese Unie; goede buur of verre vriend? Een onderzoek naar de Nederlandse parlementaire beïnvloeding van Europese besluitvorming* (MA-scriptie Internationale Betrekkingen; Rijksuniversiteit Groningen 2010) p. 36-37.
- Boer, B., 'Eurosceptis en de vvd? Het zit in de genen! Eurosceptis en liberalisme in Nederland', *Liberaal Reveil* 46 (2005) 4 en 5, p. 147-154.
- Boer, B., en H. Vollaard (red.), *Eurosceptis in Nederland* (Utrecht 2005).
- Bolkestein, F. 'Nederlandse identiteit in Europa', in: F. Bolkestein, *De twee lampen van de staatsman. Beschouwingen over politiek* (Amsterdam 2006), p. 19-35.

- Bootsma, P. en W. Breedveld, *De verbeelding aan de macht. Het kabinet-Den Uyl, 1973-1977* (Den Haag 1999).
- Bos, B.R.A. van den, *Mirakel en debacle: de Nederlandse besluitvorming over de politieke unie in het Verdrag van Maastricht* (Assen 2008).
- Bos, B.R.A. van den, 'Nationale parlementen grote verliezer van Europese integratie?' *Internationale Spectator* 64 (2010) 12, p. 627-631.
- Bos, B.R.A. van den, 'Teloorgang van Nederlands EU-beleid. "Spruitjes-Revolutie" vermoozt kostbare traditie', *Internationale Spectator* 60 (2006) 9, p. 430-434.
- Bos, J.M.M. van den, *Dutch EC policy making. A model guided approach to coordination and negotiation* (s.l. 1991).
- Bos, M., en B. van Riel, 'Europa: geen scepsis maar realisme', *Socialisme en Democratie* 61 (2004) 3, p. 37-47.
- Brinkel, Th., en J. Compagner, *Verhalen over Europa. Nederlandse christen-democraten over de Europese integratie* (Den Haag 1996).
- Brouwer, J.W.L., 'Buitenlandse Zaken: de strijd om meer parlementaire invloed, 1948-1951', in: P.F. Maas en J.M.M.J. Clerx (red.), *Parlementaire Geschiedenis van Nederland na 1945*, deel III, Band C, (Nijmegen 1996), p. 118-140.
- Brouwer, J.W.L., 'Buitenlandse Zaken: een eenzaam "Atlantiscus" tussen Europeanen', in: J.J.M. Ramakers (red.), *Parlementaire Geschiedenis van Nederland na 1945*, deel 4 (Nijmegen 1997), p. 649-694.
- Brouwer, J.W.L., en P. van der Heiden (red.), *Drees, minister-president 1948-1958* (Den Haag 2005).
- Brouwer, J.W.L., 'Tussen droom en daad. Parlement en Europese integratie, 1948-1950', *Politieke Opstellen* 11-12 (1991-1992), p. 35-57.
- Bruin, R. de, *Les Pays-Bas et l'intégration européenne, 1957-1967* (Dissertatie Institut d'études politiques, Parijs 1978).
- Bruin, R.J. de, 'Cees Hazenbosch en de "eeuwige beginselen van Gods Woord". Antirevolutionaire beginselpolitiek en de integratie van Europa in de jaren vijftig', in: G.J. Schutte e.a. (red.), *Grenzeloos christelijk-sociaal. Internationale activiteiten van de christelijk-sociale beweging*, cahier 8 (Amsterdam 2009).
- Corbey, D., 'Acht jaar Balkenende: hoe Europa een wig in de samenleving werd', *Internationale Spectator* 65 (2011) 1, 3-7.
- Dankert, P., 'Nederland en de Europese Politieke Unie. Op weg naar een democratisch en federaal Europa', *Internationale Spectator* 45 (1991), p. 78-85.
- Dekker, H., 'De stabiliteit van de politiek in Nederland verklaard', *Leidschrift* 17 no. 2 (september 2002), p. 7-32.
- Del Grosso, N.Y., *Parlement en Europese integratie* (Deventer 2000).
- Dik, J.B., en S. Singelsma, 'ARP, CHU, D'66, PvdA en VVD en de Europese samenwerking en eenwording, 1945-1980', *Nieuw Europa* 7 (1981), p. 17-31.
- Dik, J.B., *Christen-democraten en Europa. Een onderzoek naar de houding van ARP, CHU en KVP ten aanzien van de Europese samenwerking en eenwording, 1945-1980* (Doctoraalscriptie RU Groningen 1979).

- Dorp, M.J. van, en J. Hoekstra, 'Europa, eindelijk een verkiezingsthema', *De Hofvijver*, augustus 2012.
- Dorp, M.J. van, en A.G. Harryvan, 'Publiek draagvlak voor Nederlands EU-lidmaatschap onverminderd groot: hardnekkig voortbestaan van permissieve consensus', *Internationale Spectator* 66 (2012), p. 317-320.
- Eekelen, W. van, *Sporen trekken door strategische jaren* (Meppel 2000).
- Europa's burenen. Europees nabuurschapsbeleid en de publieke opinie over de Europese Unie* (Den Haag 2008); deel A3 'De publieke opinie in Nederland', p. 53-61.
- Everts, Ph. (red.), *Nederland in een veranderende wereld. De toekomst van het buitenlands beleid* (Assen 1991).
- Gallagher, M., M. Laver en P. Mair, *Representative government in modern Europe* (New York, 4e druk 2006), pp. 199-202 ('Party politics in the Netherlands').
- Griffiths, R.T. (red.), *The Netherlands and the integration of Europe, 1945-1957* (Amsterdam 1990).
- Griffiths, R.T. (red), *Socialist parties and the question of Europe in the 1950's* (Leiden 1993).
- Grinsven, P. van, M. van Keulen en J. Rood, *Over verkiezingen, politisering en het Nederlandse Europabeleid* (Den Haag 2006).
- Grinsven, P. van, en J. Rood, 'De ontdekking van Europa: het Europese onbehagen van Nederland', *Internationale Spectator* 58 (2004) 3, p. 119-122.
- Haks, R., *Wat willen de Communisten in Europa? 25 vragen aan Rinus Haks* (Amsterdam s.a. [1979]).
- Harmsen, R. 'The evolution of the Dutch European discourse: defining the "limits of Europe"', *Perspectives on European Politics and Society* 9 (2008) 3, p. 316-341.
- Harryvan, A.G., *In pursuit of influence. The Netherlands' European policy during the formative years of the European Union, 1952-1973* (Brussel 2009).
- Harryvan, A.G., en J. van der Harst, *Documents on European Union* (Houndmills 1997).
- Harryvan, A.G., en J. van der Harst, 'Het Nederlandse Europabeleid na het einde van de Koude Oorlog', *Transaktie* 23 (1994) 2, p. 143-171.
- Harryvan, A.G., en J. van der Harst, *Max Kohnstamm. Leven en werk van een Europeaan* (Utrecht 2008).
- Harryvan, A.G., en J. van der Harst, 'Verschuivingen in het Nederlandse Europabeleid', *Transaktie* 26 (1997), p. 355-377.
- Harryvan, A.G., J. van der Harst en S. van Voorst (red.), *Voor Nederland en Europa. Politici en ambtenaren over het Nederlandse Europabeleid en de Europese integratie, 1945-1975* (Amsterdam 2001).
- Harryvan, A.G. en J. van der Harst, 'Poortwachter van de Unie. Hans van den Broek: lid van de Europese Commissie (1993-1999): in: Gerrit Voerman, Bart van den Braak en Carla van Baalen (red.), *De Nederlandse Eurocommissarissen* (Amsterdam 2010), p. 235-259.
- Harryvan, A.G. en J. Hoekstra, 'Eurosceptis? Europese integratie in verkiezingsprogramma's en campagnes van Nederlandse politieke partijen', *Internationale Spectator* 67 (2013) 4, p. 52-56.

- Harst, J. van der, 'Nederland in de ban van de Eurosceptis?', in: D. Hellema, M. Segers en J. Rood (red.), *Bezinning op het buitenland. Het Nederlandse buitenlands beleid in een onzekere wereld* (Den Haag (2011), p. 77-92.
- Harst, J. van der (red.), *Beyond the customs union: the European Community's quest for deepening, widening and completion, 1969-1975* (Baden Baden 2007).
- Harst, J. van der, 'De verdwenen voorspelbaarheid. Het Nederlandse Europabeleid tijdens en na de Koude Oorlog', in: B. de Graaff, D. Hellema en B. van der Zwan (red.), *De Nederlandse buitenlandse politiek in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2003), p. 131-154.
- Harst, J. van der, *The Atlantic priority. Dutch defence policy at the time of the European Defence Community* (Florence 2003).
- Hartog, A. den, 'The Netherlands and the Ratification of the Maastricht Treaty', in: F. Laurssen en S. Vanhoonacker (red.), *The Ratification of the Maastricht Treaty: Issues, Debates and Future Implications* (Maastricht 1994).
- Hartog, F., *Nederland en de Euromarkt* (Leiden 1971).
- Heerikhuizen, A. van, *Pioniers van een verenigd Europa. Bovennationaal denken in het Nederlandse parlement, 1946-1951* (Amsterdam 1998).
- Hellema, D., M. Segers en J. Rood (red.), *Bezinning op het buitenland. Het Nederlands buitenlands beleid in een onzekere wereld* (Den Haag 2011).
- Hellema, D., *Buitenlandse politiek van Nederland* (Utrecht 1995).
- Hermans, J., A.G. Harryvan en J. van der Harst, *Uitgerekend Europa. Geschiedenis van de Europese integratie* (Amsterdam 2004).
- Hoetjes, B.J.S., 'The Netherlands: a former founding father in search of control', in: W. Wessels, A. Maurer en J. Mittag (red.), *Fifteen into one? The European Union and its member states* (Manchester 2003), p. 315-336.
- Hommel, P.M. (red.), *Nederland en de Europese eenwording* (Den Haag 1980).
- Jong, T.T. de, *Hinderpaal of springplank naar Europa's eenheid. Nederland en de Raad van Europa 1948-1950* (Doctoraalscriptie RU Groningen 1983).
- Kennedy, J., *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995).
- Kessel, A.C.M.W. van, 'Ruggen recht heren!' *Hoe de Nederlandse christen-democraten het tegenover hun Duitse geestverwanten aflegden in het debat over het profiel van de Europese Volkspartij* (Hilversum 2003).
- Keulen, M. van, *Going Europe or Going Dutch. How the Dutch government shapes European Union policy* (Amsterdam 2006).
- Keulen, M. van, 'Nederlands Europabeleid: de moeizame weg van vorm naar inhoud', *Internationale Spectator* 60 (2006) 12, p. 297-300.
- Keulen, M. van, en T. van den Brink, 'Voorbij de onverschilligheid. Naar echte nationale Europapolitiek', *Internationale Spectator* 61 (2007) 9, p. 409-412.
- Klaauw, C.A. van der, *Een diplomatenleven. Memoires* (Amsterdam 1995).
- Koole, R., en A. Duivesteyn (pvda), *Discussienota Europa: Vertrouwen herwinnen* (Amsterdam 2005).
- Koole, R., 'De tweede "Grote Wending": een Europese scheidslijn in Nederland?', in: M.

- Bovens, H. Pellikaan en M. Trappenburg (red.), *Nieuwe tegenstellingen in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1998), p. 58-81.
- Labohm, H.H.J. (red.), *De waterdragers van het Nederlandse Europabeleid. Terugblik op 40 jaar DGES* (Den Haag 1997).
- Lesterhuis, C.M., 'Van wantrouwen tot geestdrift. De vvd en Europa', *Internationale Spectator* 36 (1982) 4, p. 230-238.
- List, G.A. van der, *De macht van het idee. De vvd en het Nederlandse buitenlands beleid 1948-1994* (Leiden 1995).
- List, G.A., van der, 'De vvd en Europa', *Internationale Spectator* 50 (1996) 6, p. 301-305.
- Lubbers, M., en E. Jaspers, 'A longitudinal study of euroscepticism in the Netherlands: 2008 versus 1990', *European Union Politics* 12 (2011) 1, p. 21-40.
- Lubbers, M., 'Regarding the Dutch "Nee" to the European Constitution: a test of the identity, utilitarian and political approaches to voting "No"', *European Union Politics* 9 (2008) 1, p. 59-86.
- Mair, P., 'The limited impact of Europe on national party systems', *West European Politics* 23 (2000) 4, p. 27-51.
- Market Place Europe. Fifty years of public opinion and market integration in the European Union*, European Outlook 5, SCP en CPB (Den Haag 2007).
- Merriënboer, J.C.F.J. van, *Mansholt. Een biografie* (Amsterdam 2006).
- Middelbaar, L. van, *De passage naar Europa. Geschiedenis van een begin* (Meppel 2009).
- Molegraaf, J., *Boeren in Brussel. Nederland en het Gemeenschappelijk Europees Landbouwbeleid, 1958-1971* (Utrecht 1999).
- Naar een Europabrede Unie*, WRR-rapport nr. 59 (Den Haag 2001).
- Pelkmans, J., M. Sie Dhian Ho en B. Limonard (red.), *Nederland en de Europese grondwet*, WRR-rapport (Amsterdam 2003).
- Pellikaan, H., H. Vollaard en S. Otjes, *Europe in the Netherlands: Political parties*, WRR, Webpublications 24 (Den Haag 2007).
- Penders, J., en M. Kwast, 'The Netherlands and Political Union', in A. Pijpers (red.), *The European Community at the Crossroads* (Dordrecht 1992), p. 253-270.
- Pijpers, A., 'Europese finaliteit en Nederlandse buitenlandse politiek', *Internationale Spectator* 60 (2006), 435-440.
- Pijpers, A., *Europese politiek in Nederlands vaarwater. Kronieken en commentaar* (Assen 2005).
- Pijpers, A., 'Inpoldering van de Europese politiek', in: A. Pijpers, *Kanonnen en boter. Beschouwingen over oorlog en integratie in Europa* (Amsterdam 1996), p. 155-164.
- Pijpers, A., 'Nationale roerselen in de Nederlandse Europapolitiek', in: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2007* (Amsterdam 2007), p. 85-96.
- Pijpers, A. (red.), *Nederland zoekt het tweegesprek. Neoliberale accenten in de Europese politiek* (Den Haag 1999).
- Renselaar C. van, en A.C.J. Stokvis, *Vorbereiding euroconversie stagneert. Uitkomsten van de tiende DNB-enquête*, DNB, november 2000.
- Rood, J.Q.Th. (red.), *Europa in de Nederlandse politiek. Met bijdragen van Th.C. de Graaf*

- (D66), A.P.W. Melkert (pvda), J.P. Balkenende (CDA) en H.F. Dijkstal (vvd). (Clingendael, Den Haag 2002).
- Rood, J.Q.Th., 'Het buitenland onder Rutte: terug naar het verleden?' *Internationale Spectator* 66 (2012) 9, p. 407-410.
- Rood, J.Q.Th., 'Nederlands buitenlands beleid in de spiegel van de toekomst', *Internationale Spectator* 64 (2010) 1, p. 8-11.
- Rood, J.Q.Th., 'Nederland zoekend in een veranderend Europa', in: A. van Staden e.a. (red.), *De herontdekking van de wereld. Nederlands buitenlands beleid in revisie* (Den Haag 2004), p. 35-55.
- Rooyen, E. van, *De europeanisering van belangengroepen en politieke partijen in Nederland* (Amsterdam 2009).
- Rozemond, S., *Ambitie en armslag van Nederland* (Den Haag 1998).
- Rozemond, S., *Bolkestein en de eurosceptis* (Den Haag 1996).
- Rozemond, S., 'Nederland als deelstaat', *Socialisme en Democratie* (mei 1989) 5, p. 155-161, 169.
- Rozemond, S., *Nederland in West-Europa. Een plaatsbepaling* (Den Haag 1987).
- Rutten, Ch., *Aan de wieg van Europa en andere buitenlandse zaken. Herinneringen van een diplomaat* (Amsterdam 2005).
- Scheffer, P., *Een tevreden natie. Nederland en het wederkerend geloof in de Europese status quo* (Amsterdam 1988).
- Schendelen, M.P.C.M., *Gelijckhebben of winnen? Nederlandse belangenbehartiging in de Europese Unie* (Amsterdam 1995).
- Schendelen, M.P.C.M. van, 'The Netherlands: from founding father to mounding baby', in: Ph. Norton (red.), *National parliaments and the European Union* (Londen 1996), p. 60-74.
- Schijndel, A.H.J.W. van, *Het Europese wiel. Opstellen over Nederland en Europa* (Assen 1999).
- Schout, A., en J.M. Wiersma, *For as well as against: the Dutch EU paradox*, Instituut Clingendael (Den Haag, 14 mei 2012).
- Segers, M.L.L., *Reis naar het continent. Nederland en de Europese integratie, 1950-heden* (Amsterdam 2013).
- Sociaal en Cultureel Planbureau en Centraal Planbureau, *Marktplaats Europa. Vijftig jaar publieke opinie en marktintegratie in de Europese Unie* (Den Haag 2007).
- Soetendorp, B., 'The Netherlands: growing doubts of a loyal member', in: B. Soetendorp en K. Hanf (red.), *Adapting to European integration: small states and the European Union* (Londen/New York 1998), p. 36-51.
- Staden, A. van, *Europa en het verschuivend krachtenveld in de wereld* (Gent 2009).
- Staden, A. van, 'Nederlands Europa-beleid: de kloof tussen retoriek en werkelijkheid', *Internationale Spectator* 65 (2011) 3, p. 115-119.
- Taggart, P., 'Questions of Europe: the domestic politics of the 2005 French and Dutch referendums and their challenge for the study of European integration', 2006, web. clas.ufl.edu/users/kreppel/jmwkshp2006/Taggart.pdf.

- Thomassen, J.J.A., 'Nederlanders en Europa. Een bekoelde liefde?', in: Kees Aarts en Henk van de Kolk (red.), *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet* (Amsterdam 2005), p. 64-86.
- Verbeek, B.J., en A. van Vleuten, 'The domesticization of the foreign policy of the Netherlands (1989-2007): the paradoxical result of Europeanization and Internationalization', *Acta Politica* 43 (2008), p. 357-377.
- Voerman, G., B. van den Braak en C. van Baalen (red.), *De Nederlandse eurocommissarissen* (Amsterdam 2010).
- Voerman, G., 'De Nederlandse politieke partijen en de Europese integratie', in: Aarts en Van der Kolk, *op. cit.*, p. 44-64.
- Voerman, G., en N. van de Walle, *Met het oog op Europa. Affiches voor de Europese verkiezingen, 1979-2009* (Amsterdam 2009).
- Vollaard, H. en B. Boer (red.), *Euroscopsis in Nederland* (Utrecht 2005).
- Vollaard, H., 'Nederlandse verhalen over Europese integratie', *Internationale Spectator* 65 (2011) 3, p. 120-124.
- Voorhoeve, J.J.C., *Peace, profits and principles. A study of Dutch foreign policy* (Leiden 1987).
- Vredenburg, H.F.L.K., *Den Haag antwoordt niet. Herinneringen* (Leiden 1985).
- Walsum, A.P. van, *Verder met Nederland. De kritische terugblik van een topdiplomaat* (Amsterdam 2001).
- Weenink, W.H., *Bankier van de wereld, bouwer van Europa. Johan Willem Beyen, 1897-1976* (Amsterdam 2005).
- Werts, J. 'Zeven verzwegen plagen: de blinde vlek van eurofielen', *Internationale Spectator* 65 (2011) 9, p. 441-443.
- Wielenga, J.W.F., *Nachbarn. Niederlander und Deutsche und die Europäische Einigung* (Bonn 1997).
- Wilde, P. de, *Reasserting the Nation State: the trajectory of Euroscepticism in the Netherlands, 1992-2005* (Oslo 2009).
- Zalm, G., *De romantische boekhouder* (Amsterdam 2009).

Personenregister

- Aantjes, Willem 82
Aarden, Jacques 93
Aarts, Harry 129
Aartsen, Jozias van 194, 196, 200, 225, 230,
233, 234, 236, 246, 255
Adenauer, Konrad 65, 67
Agt, Dries van 117, 121, 122, 126, 133, 137
Akker, Hans van den 194
Albarda, Willem 28
Albeda, Wil 94
Algera, Jacob 55
Andriessen, Frans 86, 249
As, Gerard van 212
Atatürk, Kemal 229
- Baalen, Hans van 227, 230, 232-234, 239,
240, 242, 243, 248, 275
Bakker, Marcus 38, 78, 91, 115, 116
Balkenende, Jan Peter 210-214, 216-218,
221-225, 230, 231, 234, 237-241, 244,
249, 252, 253, 255, 257, 259-264, 267,
272-274, 280
Beatrix, koningin 167, 203
Beckers, Ria 156
Beek, Relus ter 107
Beek, Willibrord van 209
Beel, Louis 27
Beernink, Henk 72, 83
Benschop, Dick 200, 236
Berg, Ed 89
- Berg, Koos van den 189
Berg, Max van den 231
Berkhouwer, Cees 76, 77, 83, 88, 90, 93, 95,
119, 128
Bertens, Jan-Willem 185
Beugel, Ernst van der 55-57, 60, 63, 64, 85
Beus, Jos de 180, 205
Biesheuvel, Barend 65, 67, 69, 76, 80, 82, 83,
90, 92, 94-96, 98, 101, 131
Binnema, Herman 198
Blair, Tony 195, 260
Blaisse, Pieter 33, 46, 51, 56-58, 65, 67, 71, 72,
83, 88, 99
Blanksma-Van den Heuvel, Elly 281
Blom, Luuk 265
Boer, Bartho 224, 249
Boersma, Jaap 84, 94
Boertien, Kees 83, 84, 90, 94
Bogaers, Peter 69
Bolkestein, Frits 14, 122, 138, 148, 149, 160,
162, 164, 165, 167, 169, 171, 172, 174,
177-179, 182-184, 189-193, 196-199,
202, 207, 214, 220, 231, 233, 255, 263,
264, 293, 294
Bomhoff, Eduard 218
Bornewasser, Hans 34
Bos, Bob van den 151, 162, 353
Bos, Corstiaan Andreas 83, 92, 94
Bos, Wouter 246, 262, 273, 274, 277-280, 355
Bot, Ben 228, 229, 231, 256

- Bouyeri, Mohammed 228
 Braakhuis, Bruno 282, 283
 Brink, Jan van den 40, 42, 44, 60
 Brink, Wien van den 227
 Brinkhorst, Laurens Jan 106, 107, 111, 122,
 124, 126, 127, 136-138, 244
 Brinkman, Elco 165, 169, 334
 Broeke, Han ten 256, 259, 261, 265, 266,
 268, 276, 277, 279, 353
 Brouwer, Ina 159, 163, 166
 Brouwer, Tiemen 69, 83
 Bruins Slot, Sieuwert 28-32, 35, 36, 44, 46,
 52, 82
 Burger, Jaap 31-33, 51, 53, 55, 81, 84, 85, 88
 Bush, George 244
 Broek, Hans van den 13, 104, 131, 134, 135,
 137, 138, 150, 159-161, 165, 167
 Bommel, Harry van 220, 243, 245, 256, 260,
 261, 263, 266, 267, 276, 278, 279,
 354, 356
 Baas, Jan 83
 Beyen, Wim 13, 46-53, 55, 60, 144
- Cals, Jo 49, 72, 74, 81, 89
 Camp, Wim van de 182
 Chirac, Jacques 181-183, 224, 239, 245
 Colombo, Emilio 132, 133, 136
 Crone, Fred 209, 211, 212, 214
- Dam, Martijn van 264
 Dankert, Piet 14, 15, 95, 155, 159, 160, 165
 Davignon, Étienne 93
 Deetman, Wim 170
 Dehaene, Jean-Luc 350
 Dell, Edmund 327
 Delors, Jacques 143, 160
 Diepenhorst, Isaäc 66
 Dijk, Tony van 272, 273
 Dijk, Frederik Gerard van 64, 69
 Dijk, Jan Jacob van 214, 225, 226, 229, 231,
 232, 234, 242
 Dijkgraaf, Elbert 282
- Dijkman, Stef 135
 Dijkstal, Hans 197, 202, 215, 216, 225
 Dis, Cor van 78, 156, 163, 335
 Dittrich, Boris 182, 246, 253
 Doel, Theo van den 196
 Donker, Leendert Antonie 49
 Donner, Piet Hein 244, 354
 Dooge, James 132
 Drees, Willem 24-27, 30, 31, 34, 36, 40, 41,
 47-50, 52, 54-60, 63, 64, 286, 287
 Dubbelboer, Niesco 262, 264, 346, 352
 Duijvestein, Adri 252
 Duisenberg, Wim 192, 193
 Dumas, Roland 161
 Duyvendak, Wijnand 242
- Eekelen, Wim van 183, 196
 Eichel, Hans 211, 213
 Eisma, Doeke 155, 159, 166, 170
 Engwirda, Maarten 96, 140, 151
 Eurlings, Camiel 196, 201
- Fischer, Joschka 176, 186, 236
 Fokkema, Jan 25
 Fortanier-De Wit, Jeanne 25
 Fortuyn, Pim 15, 205, 207, 217, 224, 228, 229,
 234, 237, 246-248, 294, 295
 Fouchet, Christian 62, 65, 68, 85, 93
- Gaay Fortman, Wilhelm Friedrich de 70
 Gaille, Charles de 16, 61-63, 65-68, 71-73,
 75, 81, 82, 86, 87, 90, 91, 99, 100, 289
 Geertsema, Molly 72, 82
 Genscher, Hans-Dietrich 132, 133, 136, 161
 Gerbrandy, Pieter Sjoerds 36, 43, 48, 53, 54,
 58, 59
 Gerkens, Arda 209
 Gerretson, Carel 36
 Giscard d'Estaing, Valéry 121, 237
 Giskes, Francine 209, 210
 Goedhart, Frans 34, 67, 74
 Goes van Naters, Marinus van der 25, 26,

- 30, 46, 60, 83, 287
 Gogh, Theo van 228, 229, 234
 Graaf, Thom de 192, 221-223, 236
 Grave, Frank de 196, 212
 Groot, Paul de 38
 Grooth, Geert de 58
 Groothuizen, Marcel 185, 186
- Hallstein, Walter 72, 87
 Halsema, Femke 246, 258
 Ham, Boris van der 265, 346, 354
 Hamer, Mariëtte 354
 Hazenbosch, Cees 36, 52, 56
 Heerikhuizen, Annemarie van 36
 Heerma, Enneüs 181
 Heinsbroek, Herman 218
 Hek, Arie van der 107
 Heldring, Jérôme Louis 91, 99, 159
 Hellema, Duco 104
 Herben, Mat 229, 233, 243, 245
 Hessing, Enric 196
 Heuvel, Ien van den 139
 Hoekema, Jan 197, 198
 Hofstra, Henk 55
 Hollande, François 304
 Hoogervorst, Hans 184, 191, 210
 Hoop Scheffer, Jaap de 181, 189, 192, 200,
 240
 Hulst, Johan van 80
- Idenburg, Peter 313, 314
 Iersel, Joost van 130, 133, 140, 149, 157-159,
 169, 331
 Irrgang, Ewout 272, 274, 280, 282, 356
- Jager, Jan Kees de 280, 281
 Janmaat, Hans 12, 131, 163, 190, 291, 333
 Janssen van Raaij, Jim 216, 217
 Jenkins, Roy 121
 Joekes, Dolf 42
 Joekes, Theo 122
 Jong, Piet de 92-94
- Jong, Winnie de 221
 Jonkman, Jan 309
 Jospin, Lionel 180, 189
 Jurgens, Erik 159, 172
- Kadt, Jacques de 34
 Kalma, Paul 180, 264, 265
 Kant, Agnes 211
 Kapteyn, Paul 33
 Karimi, Farah 226, 246, 346
 Kerstens, Piet 28, 30, 33
 Kieft, Johan van de 30, 49
 Kikkert, Hendrik 24
 Klaauw, Chris van der 133, 136, 138
 Klompé, Marga 24, 25, 30, 33, 34, 42-44, 46,
 48-51, 55
 Knapen, Ben 302, 342
 Koekoek, Hendrik 78
 Kohl, Helmut 143, 155, 162, 198
 Kohnstamm, Max 34, 85
 Kok, Chris 148
 Kok, Wim 162, 176, 177, 180-182, 184, 189-
 192, 194, 197, 200, 201, 205, 236, 340,
 342
 Koole, Ruud 224, 252, 303
 Kort, Wim de 81
 Kortenhorst, Leonardus Gerardus 42
 Korteweg, Simon 65
 Korthals, Henk 24, 28, 30, 37, 38, 43, 45, 46,
 50, 51, 56
 Koşer Kaya, Fatma 180
 Koster, Hans de 93, 128
 Kox, Tiny 187, 204
 Kruisinga, Roelof 106, 107
- Laan, Lousewies van der 230-232
 Lagendijk, Joost 197, 198, 202
 Lardinois, Pierre 83
 Larive, Jessica 164
 Leerling, Meindert 153, 163
 Leeuwen, Herman François van 58
 Lesterhuis, C.M. 38, 77

- Lieftinck, Piet 33, 40
 Linden, René van der 131, 139, 149, 158, 159, 165, 166, 235, 237
 List, Gerry van der 37
 Lonink, Jan 156, 166
 Louwes, Hendrik Jan 97, 128
 Lubbers, Ruud 104, 125, 126, 134, 135, 137, 144, 149, 150, 154, 157, 160, 162, 164, 166, 169-171, 174
 Luns, Joseph 24, 48, 54-56, 61-72, 81, 84-88, 90, 92, 93, 95, 99, 100
- MacSharry, Ray 345
 Major, John 162
 Mansholt, Sicco 40, 49, 52, 55, 60, 69, 79, 87
 Marijnen, Vic 69
 Marijnissen, Jan 189, 195, 202, 203, 248
 Marjolin, Robert 312, 327
 May-Weggen, Hanja 235
 Mei, Durk van der 133
 Meijer, Wim 131, 135
 Melkert, Ad 171, 177-179, 182, 218, 220
 Mellema, Jur 76, 83, 90
 Mer, Francis 211
 Merkel, Angela 301, 303
 Middelkoop, Eimert van 159, 163, 166, 187-189, 191, 193, 205
 Mierlo, Hans van 83, 86, 98, 112, 114, 116, 161, 169, 176, 177, 181, 183-185, 189, 194, 200, 236, 237, 334, 336
 Mitterrand, François 166, 334
 Mommersteeg, Joep 138, 139
 Monnet, Jean 33, 34, 36-38, 47, 50-54, 60, 85
- Nederhorst, Gerard 24, 33, 43, 46, 56, 68, 72, 81, 83-85, 95
 Nerée tot Babberich, Frans de 214, 272, 273, 278
 Nicolai, Atzo 182, 237, 240, 241, 349
 Nieman, P.C. 160
 Nieuwenhoven, Jeltje van 220, 222, 223, 345
- Nijpels, Ed 149
 Nord, Hans 76, 77, 148
 Noten, Han 263
 Notenboom, Harrij 122
- Oele, Ad 90
 Oosterhuis, Henk 52
 Oostlander, Arie 179, 181
 Ormel, Henk-Jan 263, 267, 268, 277
 Oud, Pieter 30, 37, 38, 57, 82
 Ouwehand, Esther 261, 354
 Oven, Gerritjan van 182
- Palm, Frits 219, 222, 223
 Parkinson, Cyril 94
 Pas, Ab te 79
 Patijn, Connie 64, 85
 Patijn, Michiel 177
 Patijn, Schelto 107, 135
 Pechtold, Alexander 11, 56, 256, 260, 261, 266, 268, 272, 273, 279
 Peters, Mariko 261, 266, 277
 Pijpers, Alfred 104
 Plasterk, Ronald 282, 283
 Pleven, René 43, 44
 Ploeg, Kees van der 83
 Ploeg, Rick van der 191
 Ploumen, Lilian 354
 Pompidou, Georges 91, 98
 Prodi, Romano 191, 197, 198, 213, 257
 Pronk, Jan 105, 118, 320
- Quay, Jan de 64, 65
- Rabbae, Mohamed 340
 Rehn, Olli 284
 Riel, Harm van 76, 322
 Rij, C. van 24
 Rijckevorsel, Karel van 58, 70
 Rip, Willem 36, 58
 Roemer, Emile 301
 Romme, Carl 33, 34, 41, 42, 51, 53, 59, 64, 81, 85

- Rompuy, Herman van 277, 284
 Roolvink, Bauke 25
 Roolvink, Eugenius 72, 82
 Roon, Raymond de 257, 260, 261, 267, 276,
 279, 354
 Rosenmüller, Paul 189, 192, 195, 197-199, 221
 Rossum, Henk van 153
 Rouvoet, André 189, 220, 233, 245
 Rozemond, Sam 21, 178
 Rutgers, Jacqueline 88
 Rutte, Mark 225, 227, 228, 255, 283, 301-304
 Ruygers, Geert 25, 33
- Samsom, Diederik 265, 301
 Sanden, Piet van der 116
 Santer, Jacques 197
 Sap, Jolande 279
 Sarkozy, Nicolas 213, 278, 279, 282
 Sassen, Maan 33, 46
 Schaik, Josef van 27, 30, 40
 Schmal, Jan 25, 28-30, 36, 37, 43, 51, 57, 59,
 64
 Schmelzer, Norbert 61, 64, 72, 74, 76, 81,
 86, 95-98
 Schmidt, Helmut 121
 Scholten, Jan Nico 135
 Schout, Adriaan 301
 Schouten, Jan 35, 49
 Schröder, Gerhard 224, 239
 Schuijt, Wim 63, 66, 74, 83, 85, 87, 91, 92
 Schulz, Martin 302
 Schuman, Robert 31, 34, 40, 41, 43
 Schutte, Gert 153, 170
 Serrarens, Jos 25-31, 34, 60
 Slob, Arie 282-283
 Smallenbroek, Jan 82
 Smits, Cornelis 311
 Solbes, Pedro 211
 Spaak, Paul-Henri 52, 57, 68
 Spek, Fred van der 135
 Spierenburg, Dick 109-112, 131
 Spinelli, Altiero 132
- Staaïj, Kees van der 233, 242, 258, 267, 274,
 277, 280
 Staf, Cees 49
 Stikker, Dirk 27-32, 37, 40, 42, 44-47, 50, 60
 Stoel, Max van der 90, 92, 93, 97, 107, 108,
 113, 114, 126, 127, 129, 137
 Suurhoff, Co 33
- Tang, Paul 272, 273, 279
 Teeven, Fred 221, 232
 Thatcher, Margaret 216
 Tichelaar, Jacques 262-264
 Tilanus, Hendrik Willem 36, 50, 83
 Timmermans, Frans 194, 196, 202, 214, 223,
 224, 226, 227, 231, 239, 240, 242, 247,
 248, 256-258, 261, 263, 274, 277, 283,
 346, 348
 Tindemans, Leo 109-112, 131
 Toxopeus, Edzo 82, 90
 Traa, Maarten van 151, 155, 160, 163, 178-181,
 226
 Trichet, Jean-Claude 192, 193
 Tromp, Bart 180
- Uyl, Joop den 81, 86, 90, 96, 98, 105, 106,
 108, 110, 111, 113, 122
- Vaart, Koos van der 331
 Veen, Nico van der 78
 Veerman, Cees 217, 220
 Velzen, Wim van 202
 Vendrik, Kees 209, 212, 272, 274, 281
 Verbrugh, Bart 96, 115, 127
 Verdonk, Rita 266
 Verhagen, Maxime 217, 219, 223, 229, 234,
 245, 253, 256, 277
 Verhofstadt, Guy 302
 Vixseboxse, Gerrit 36, 46
 Vlies, Bas van der 245
 Vollaard, Hans 249, 253, 313
 Vondeling, Anne 66, 67, 71, 81, 118, 169
 Vonhoff, Henk 233

- Voorhoeve, Joris 148
 Vos, Marijke 203
 Vos, Mei Li 264
 Vredeling, Henk 69, 71, 83, 84, 88, 92, 94,
 97-99
 Vries, Gijs de 148, 149, 164, 166, 183, 233,
 237
- Waalkens, Harm-Evert 258, 259
 Wagenaar, Aad 134
 Waigel, Theo 184
 Wallage, Jacques 178, 182, 192
 Weekers, Frans 272, 273, 278, 280
 Weisglas, Frans 131, 147-149, 155, 158, 159,
 164, 166, 167, 169, 170, 183, 184, 230
 Welter, Charles 39
 Werner, Pierre 93
 Westerterp, Tjerk 83, 84, 91, 93, 94, 97, 98
 Wiegel, Hans 82
 Wiegman-Van Meppelen Scheppink, Esmé
 260, 268
 Wijn, Joop 209
 Wijzenbeek, Florus 148, 164, 165, 233
 Wilders, Geert 12, 15, 214, 229, 232-234, 245,
 246, 255, 261, 270, 275, 297, 301-303
 Witte, Herman 24
 Wolffensperger, Gerrit-Jan 189
 Wöltgens, Thijs 158, 163, 169, 174, 335, 346
 Woltjer, Eisso 337, 338
 Wouters, Richard 197
- Ybema, Gerrit 191
- Zalm, Gerrit 184, 189, 191, 193, 194, 209-219,
 224, 225, 227, 233, 240, 247, 255
 Zandt, Pieter 39
 Zijlstra, Jelle 24, 36, 49, 52, 55, 56, 89, 92

Zakenregister

- Actiecomité Monnet, 33, 34, 37, 38, 51-54, 85, 177
- Actiecomité voor de Verenigde Staten van Europa. *Zie* Actiecomité Monnet
- Akkoord van Luxemburg. *Zie* Compromis van Luxemburg
- Amendement-Blaisse, 58, 65
- Atlanticisme, 37, 44, 45, 61, 68, 73, 76, 82, 95, 98, 99, 128, 137, 141, 156, 174, 196, 197, 205, 230, 286, 289
- Atlantische gemeenschap, 32, 76, 98
- Atlantische voorkeur. *Zie* Atlanticisme
- Bail out, 278, 281
- Bankencrisis. *Zie* Kredietcrisis
- Benelux, 33, 35, 38, 47, 201, 202, 270
- Beyen-plan, 46-51, 144
- Big Bang. *Zie* Uitbreiding met nieuwe lidstaten
- Bijna-consensus. *Zie* Europa-consensus
BTW, 89, 100
- Civiel Europa, 106, 107
- Comité-Davignon, 93
- Communautaire consensus. *Zie* Europa-consensus
- Compromis van Luxemburg, 87, 103, 113, 133
- Concurrentiepact. *Zie* Euro-plus-pact
- Deens referendum
Eerste, 145, 165-167
Tweede, 167, 216
- Defensiebeleid. *Zie* Europees veiligheids- en defensiebeleid
- Democratisch deficit. *Zie* Democratisch tekort
- Democratisch gat. *Zie* Democratisch tekort
- Democratisch tekort, 62, 63, 148, 153, 154, 158, 163, 168, 187, 205, 243, 291
- Derde wereld, 73, 83, 105, 112, 123, 126, 128, 129, 290
- Drugsbeleid, 176, 181, 182
- Duitse eenwording, 146, 154-156
- Duitse Alleingang, 143, 155
Rapallo-achtige oriëntatie, 155
- Economische en Monetaire Unie, 14, 92-95, 97, 100, 103, 110, 111, 121, 144, 155, 157, 166, 168, 173, 177, 190, 194, 198, 200, 203, 208, 285, 343
- EEG-associatieovereenkomst, 68-70, 93
Griekenland, 69
Motie-Goedhart, 74
Spanje, 74
Turkije, 69
Yaoundé, 69, 70, 84, 93
- Euratom, 39, 47, 48, 52-54, 58, 59, 68, 70, 87
- Euro. *Zie* Europese gemeenschappelijke munt
- Eurofiel. *Zie* Eurofilie
- Eurofilie, 15, 18, 45, 198, 203, 207, 225, 238, 288

- EU-behoudende attitude, 18, 297
- EU-maximalistische attitude, 18, 287, 289, 295, 297
- EU-positivistische attitude, 18, 19, 287, 297
- Euroflatie, 209
- Eurogroep, 273, 274
- Eurokritisch, 165, 174, 187, 188, 220, 255
- Europa-consensus, 12, 14, 15, 20, 140, 147, 159, 165, 170, 193, 290
- Europegezind. *Zie* Eurofilie
- Europees Actiecomité. *Zie* Actiecomité Monnet
- Europees defensiebeleid. *Zie* Europees veiligheids- en defensiebeleid
- Europees Grondwettelijk Verdrag, 15, 23, 25, 28, 207, 212, 223, 234, 235, 239, 241-245, 247, 249, 251, 253-261, 265-266, 284, 294, 302, 383.
- Europese Conventie, 222, 223, 235-243
- Europees leger. *Zie* Plevanplan
- Europees Monetair Stelsel, 103, 120-125, 133, 139, 141, 146, 171, 175
 - Economische beleidsconvergentie, 123
 - Europees Parlement
 - Budgetrecht, 71, 72, 74, 77, 99, 135
 - Directe verkiezing, 120, 135, 141, 290, 291
 - Dubbelmandaat, 83, 116, 135, 141
 - Eigenmiddelenbesluit, 93, 99
 - Medebeslissingsbevoegdheid, 271
 - Medebeslissingsprocedure, 93, 99, 162, 168, 238, 271
 - Motie-Vredeling, 71, 74, 98
 - Motie-Westerterp, 91-93
 - Nederlandse zetels, 202
 - Samenwerkingsprocedure, 147, 153, 173
- Europees regionaal beleid, 148
 - Cohesiefonds, 162, 168
- Europees Stabiliteitsmechanisme, 282
- Europees toezicht op de banken. *Zie* Financiële toezichthouder
- Europees veiligheids- en defensiebeleid, 112, 146, 164, 196, 238
- Europese interventiemacht, 196
- Europese kernmacht, 86, 111-113, 138, 141
- Europese strijdmacht, 195
- Europese zeerijdmacht, 196
- Europees wijzigingsverdrag. *Zie* Verdrag van Lissabon
- Europese Beweging Nederland, 23, 106, 135, 183
- Europese Defensie Gemeenschap, 36, 38, 39, 44-53, 59
 - Hoge Commissariaat, 48
 - Raad van Ministers, 48, 49
- Europese diplomatieke dienst, 238, 271
- Europese economische regering, 278, 279
- Europese financiële steun
 - Griekenland, 277-281, 302
 - Ierland, 277, 281
- Europese Gemeenschap voor atoomenergie. *Zie* Euratom
- Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal, 16, 23, 33, 34, 36-52, 56, 59, 68, 70, 84, 87
 - Gemeenschappelijke Vergadering, 41, 42
 - Hoge Autoriteit, 16, 40-42, 287
 - Oprichting Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal, 40, 286
 - Raad van Ministers, 43, 287
- Europese Grondwet. *Zie* Europees Grondwettelijk Verdrag
- Europese Politieke Gemeenschap, 46, 47, 50
- Europese Politieke Samenwerking, 3, 60, 62, 65, 67, 68, 75, 82, 92, 95, 100, 104, 110, 111, 132, 136-143, 153, 158
 - Politiek secretariaat, 136, 137, 141
- Europese politieke unie, 11, 65, 79, 85, 99, 111, 155, 181, 252, 255, 278, 279, 282, 283
- Europese Raad
 - Comité van Wijzen, 131
 - Comité-Dooge, 132
 - Instelling, 113, 114, 140

- Passarelle-bepaling, 242
- Vaste voorzitter, 2739, 261, 271
- Europese superstaat, 11, 79, 249, 255-257, 278
- Europese Vrijhandelsassociatie, 64
- Europessimisme. *Zie* Eurosceptis
- Euro-plus-pact, 282-284
- Eurorealisten. *Zie* Eurosceptis
- Eurosceptis, 14, 15, 18, 163, 166, 178, 186, 193, 198, 208, 218, 220, 224, 247, 248
- EU-behoudende attitude, 18, 297
- EU-renationalisatorische attitude, 18, 19, 294, 297, 298
- EU-verwerpende attitude, 18, 295
- Eurosclerose, 103, 171
- Financiële crisis. *Zie* Kredietcrisis
- Financiële toezichthouder, 272, 274, 277, 281
- Europees Comité voor Systeemrisico's, 281, 284
- Fouchet-plan, 62, 65, 68, 85, 93
- Frans referendum, 166, 144
- Europees Grondwettelijk Verdrag, 244
- EU-verdrag, 166, 167, 174
- Fusie van de executieven van EEG, Euratom en EGKS, 68, 70, 87, 88, 100
- Eerste versnellingsbesluit, 68
- Motie-Biesheuvel, 69
- Ratificatie, 70, 87
- Tweede versnellingsbesluit, 68
- Fusieverdrag. *Zie* Fusie van de executieven van EEG, Euratom en EGKS
- Gelekaartprocedure, 257, 258, 271
- Gemeenschappelijk buitenlands beleid. *Zie* Gemeenschappelijke buitenlandse politiek
- Gemeenschappelijk Landbouwbeleid, 43, 68-72, 85, 91, 92, 98, 100, 125, 200, 289
- Europees Oriëntatie- en Garantiefonds voor de landbouw, 69, 71, 88
- Motie-Blaisse, 71, 72
- Motie-Vredeling, 71, 94, 98
- Motie-Westerterp, 91, 93
- Uitbreiding bevoegdheden voor het Europees Parlement, 71-73
- Gemeenschappelijke buitenlandse politiek, 110, 112, 164, 173, 186, 293
- Europese minister, 238, 267
- Hoge Vertegenwoordiger, 267, 271
- Gemeenschappelijke Europese munt, 110-112, 143, 144, 199, 204, 207-215, 275-280, 292
- Convergentiecriteria, 146, 190
- Invoering van de euro, 15, 180, 187, 195, 207, 208, 210, 283, 294
- Monetaire stabiliteit, 122, 290
- Genscher-Colombo-plan, 132, 133, 136
- Groei- en Stabiliteitspact. *Zie* Stabiliteits- en Groeipact
- Grondwettelijk verdrag. *Zie* Europees Grondwettelijk Verdrag
- Iers referendum, 271, 353-354
- Instrumentele benadering, 139, 186, 288
- Justitiële samenwerking, 144, 159, 162, 169, 173, 185, 257, 260, 271, 334
- Kabinet-Van Agt I, 117, 122, 133
- Kabinet-Van Agt II, 137
- Kabinet-Balkenende I, 210, 216, 218, 221, 223, 237
- Kabinet-Balkenende II, 211, 213, 218, 225, 234, 249, 261
- Kabinet-Balkenende III, 253
- Kabinet-Balkenende IV, 255, 260, 262-263, 272, 280
- Kabinet-Beel, 27, 306
- Kabinet-Biesheuvel, 80, 82, 94-96, 101
- Kabinet-Cals, 72, 74, 81, 89, 312
- Kabinet-Drees-Van Schaik, 27, 30, 40, 306
- Kabinet-Drees III, 36, 309
- Kabinet-Drees IV, 36, 310-311
- Kabinet-De Jong, 92-94
- Kabinet-Kok I, 176-177, 180-182, 184
- Kabinet-Kok II, 194, 197, 205
- Kabinet-Lubbers I, 104, 125, 137
- Kabinet-Lubbers II, 154, 174

- Kabinet-Lubbers III, 154, 157, 174
- Kabinet-De Quay, 64-65, 311
- Kabinet-Rutte I, 283, 301, 303
- Kabinet-Rutte II, 304
- Kabinet-Den Uyl, 96, 105, 110, 122, 317-318, 359
- Kloof burger en politiek, 189, 207, 234, 245-247, 258, 298
- Kredietcrisis, 17, 250-251, 270-275, 279, 296, 355-356
- Legestoelcrisis, 16, 61, 63, 72, 80-81, 85-87, 91, 290
- Legitimiteitsprobleem. *Zie* Democratisch tekort
- Monetair samenwerkingsfonds, 96
- Monetaire unie. *Zie* Economische en Monetaire Unie,
- Motie-Blaisse. *Zie* Gemeenschappelijk landbouwbeleid
- Motie-Bruins Slot, 31-32
- Motie-Slob, 282-283
- Moties-Van der Goes-Serrarens, 26-27, 29
- Muntunie. *Zie* Gemeenschappelijke Europese munt
- Nationale EU-afdrachten, 14, 93-94, 125, 175, 184, 193-194, 212, 215-216, 240, 247, 275, 293, 338
- Nederlandse EU-afdrachten. *Zie* Nationale EU-afdrachten
- Nederlands EU-voorzitterschap, 13, 144, 157, 160-161, 185-189, 213, 228, 231, 243, 305, 330, 334
- Nederlandse Raad der Europese Beweging. *Zie* Europese Beweging Nederland
- Netto-betalerschap. *Zie* Nationale EU-afdrachten
- Nieuwe Internationale Economische Orde, 105
- Noodpakket. *Zie* Europese financiële steun *Nouvelles Equipes Internationales*, 33, 36
- Oranjekaartprocedure, 259, 267, 271, 353
- Organisatie voor Europese Economische Samenwerking, 26-32, 40, 46, 63
- Pact van Brussel, 26-27
- Pact voor de euro, 281-282, 357
- Permissieve consensus, 12-13, 141, 247, 249, 289, 296, 305, 331
- Plevenplan, 43-45
- Politieke integratie, 27, 47, 51, 62, 68, 112, 155, 167, 245, 288, 292
- Politieke unie. *Zie* Europese politieke unie
- Préalable anglais, 62, 68
- Pro-Europees, 9, 28, 74, 89, 98, 105, 106, 118-119, 139, 148, 152, 181, 184-185, 253, 289, 302-303, 322, 338
- Raad van Europa, 26, 30-33, 36-40, 43-44, 59, 306, 307
- Oprichting, 28-29
- Statuut van de Raad van Europa, 28-29, 35
- Raad van Ministers 16, 17, 40-43, 48-49, 54, 57, 61, 68-70, 74, 80, 88, 92-93, 103, 134, 150, 173, 188, 200, 271, 287, 334, 348-349
- Meerderheidsbesluitvorming, 16, 61, 68, 74, 76-77, 79-80, 87, 103, 110, 133-134, 150, 157, 173, 184, 188, 194, 199-201, 211, 237-238, 241-242, 271, 284, 349
- Stempunten, 200-201, 238, 241
- Reddingsplan voor Griekenland, 278-280
- Referendum, 23-25, 46, 59, 97, 145, 158, 165-166, 169, 195, 223, 233, 271, 302, 305, 335, 342-343, 346, 350, 354
- Europees Grondwettelijk Verdrag, 9, 15, 21, 207-208, 222-223, 243-247, 249, 251-253, 256, 262, 294, 296
- Hervormingsverdrag. *Zie* Verdrag van Lissabon
- Invoering van de euro, 204
- Toetreding van Turkije, 230-231
- Uitbreiding, 216-217, 222-223
- Europese Unieverdrag, 166-167, 169,
- Verdrag van Amsterdam,
- Regionaal Europees Beleid. *Zie* Europees regionaal beleid

- Relance européenne, 47, 51
- Schuldencrisis, 16-17, 252, 277-284
- Schumanplan, 31, 34, 40-44, 308, 309
- Sixpack, 284
- Sociaal beleid, 147-148, 162, 165, 192, 194, 198
- Spaak-rapport, 47, 52
- Spierenburg-commissie, 109-110
- Spierenburg-rapport, 109-112, 131
- Stabiliteits- en Groeipact, 176, 189-190, 208-215, 218, 241, 276-281
- Hervorming/Herziening, 213-214, 276-277, 280-281
- Nacht van Eichel, 212
- Stilzwijgende instemming. *Zie* Permissieve consensus
- Subsidiariteit, 145, 150, 170, 181, 238, 255-257, 283, 331, 336
- Superstaat. *Zie* Europese superstaat
- Tindemans-rapport, 109-112, 131
- Toegeeflijke instemming. *Zie* Permissieve consensus
- Toetreding Denemarken, Ierland, (Noorwegen) en het Verenigd Koninkrijk, 63-68, 73, 77, 92, 95-97, 101
- Motie-Van der Stoel, 97
- Toetreding Griekenland, 92, 95-97, 101, 104, 125-129, 131
- Toetreding Midden- en Oost-Europese landen, 175, 179, 215-228
- Vrijwaringsclausules, 217-220, 227
- Toetreding de neutrale staten Oostenrijk, Finland en Zweden, 173, 175
- Toetreding Portugal, 73, 104, 125-131
- Toetreding Roemenië en Bulgarije, 234-235, 294
- Toetreding Spanje, 74, 104, 125-131
- Toetreding Turkije, 228-233, 252, 267, 275, 294
- Uitbreiding met nieuwe lidstaten, Kopenhagen-criteria, 216-217, 221, 253, 345
- Vaste Kamercommissie,
- Veiligheidsbeleid. *Zie* Europees veiligheids- en defensiebeleid
- Verdieping van de integratie, 16, 77, 80-81, 103, 129-133, 141-143, 155-156, 175, 179, 215, 226, 235-243
- Verdrag van Lissabon, 252, 254-255, 257, 261-265, 296, 299
- Volksraadpleging. *Zie* Referendum
- Voorwaardelijkheidsdenken, 106-109, 118, 139151, 163, 290
- Voorzitterschap van Nederland. *Zie* Nederlands EU-voorzitterschap
- Vrijhandelszone, 62-64, 76, 128, 161
- Werkgroep Beoordeling Nieuwe Commissievoorstellen, 145
- Westerse Unie, 26, 47, 306
- West-Europese Unie, 47, 161, 306, 341
- Zwarte Maandag, 144, 146, 157-162, 173-174, 177, 237, 259, 292, 333-334

Lijst van afkortingen en acroniemen

AOW	Algemene Ouderdomswet		(Europese betaaleenheid)
ARP	Anti-Revolutionaire Partij	EDG	Europese Defensie
bbp	bruto binnenlands product		Gemeenschap
Biza	ministerie van Binnenlandse Zaken	EEG	Europese Economische Gemeenschap
BNC	Beoordeling Nieuwe Commissievoorstellen	EG	Europese Gemeenschap(pen)
BP	Boerenpartij	EGKS	Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal
BTW	Belasting over de Toegevoegde Waarde	EK	Eerste Kamer
BUZA	ministerie van Buitenlandse Zaken	EMS	Europees Monetair Stelsel
CD	Centrumdemocraten	EMU	Economische en Monetaire Unie
CDA	Christen-Democratisch Appèl	EOGFL	Europees Oriëntatie- en Garantiefonds voor de Landbouw
CHU	Christelijk-Historische Unie		
CNV	Christelijk Nationaal Vakverbond	EP	Europees Parlement
CP	Centrumpartij	EPG	Europese Politieke Gemeenschap
CPB	Centraal Plan Bureau	EPS	Europees Politieke Samenwerking
CPN	Communistische Partij van Nederland	ESM	Europees Stabiliteitsmechanisme
CU	ChristenUnie		
D66	Democraten 66	EU	Europese Unie
DDR	Duitse Democratische Republiek	EUCD	Europese Unie van Christen-democraten
DNB	De Nederlandsche Bank	Euratom	Europese Gemeenschap voor Atoomenergie
DS'70	Democratisch-Socialisten 70		
EC	Europese Commissie	EVP	Evangelische Volkspartij
ECU	European Currency Unit	GBVB	Gemeenschappelijk Buitenlands

	en Veiligheidsbeleid		Nederland
GL	GroenLinks	RPF	Reformatorsche Politieke Federatie
GLB	Gemeenschappelijk Landbouwbeleid	RVE	Raad van Europa
GPV	Gereformeerd Politiek Verbond	SGP	Staatkundig-Gereformeerde Partij
HEK	Handelingen van de Eerste Kamer	SP	Socialistische Partij
HTK	Handelingen van de Tweede Kamer	TGV	Train à grande vitesse
IGC	Intergouvernementele Conferentie	TK	Tweede Kamer
IMF	Internationaal Monetair Fonds	VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
IRT	Interregionaal Rechercheteam	VKBZ	Vaste Kamercommissie Buitenlandse Zaken
KAB	Katholieke Arbeidersbeweging	VS	Verenigde Staten (van Amerika)
KNP	Katholiek Nationale Partij	WEU	West-Europese Unie
KVP	Katholieke Volkspartij	WU	Westerse Unie
LPF	Lijst Pim Fortuyn		
MR	Ministerraad		
NA	Nationaal Archief		
NAVO	Noord-Atlantische Verdragsorganisatie		
NIEO	Nieuwe Internationale Economische Orde		
NMP	Nederlandse Middenstandspartij		
NRC	Nieuwe Rotterdamse Courant		
NVV	Nederlands Verbond van Vakverenigingen		
OCV	Openbare Commissie Vergadering		
OEES	Organisatie voor Europese Economische Samenwerking		
PPR	Politieke Partij Radikalen		
PSOE	Partido Socialista Obrero Español		
PSP	Pacifistisch-Socialistische Partij		
pvdA	Partij van de Arbeid		
pvdD	Partij voor de Dieren		
PVV	Partij voor de Vrijheid		
RAZEB	Raad Algemene Zaken en Externe Betrekkingen		
RKPN	Rooms Katholieke Partij		

Chronologisch overzicht Europese integratie

- 1950 Plan-Schuman voor de instelling van een gemeenschappelijk orgaan voor de kolen- en staalsector (9 mei)
- 1951 Ondertekening van het Verdrag tot oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) door België, Duitsland, Frankrijk, Italië, Luxemburg en Nederland. Instelling van de Hoge Autoriteit van de EGKS (18 april)
- 1952 Inwerkingtreding Verdrag tot oprichting van de EGKS (1 augustus)
- 1957 Ondertekening van de Verdragen van Rome tot oprichting van de Europese Economische Gemeenschap (EEG) en de Europese Gemeenschap voor Atoomenergie (Euratom). Er komt een Europese Commissie, als dagelijks bestuur van de EEG, en een Euratomcommissie (25 maart)
- 1958 Inwerkingtreding Verdragen van Rome. Start van de Europese Commissie en de Euratomcommissie (1 januari)
- 1965 Verdrag tot instelling van één raad en één commissie van de Europese Gemeenschappen (Fusieverdrag) (8 april)
- 1967 Fusie van EGKS, EEG en Euratom tot Europese Gemeenschappen (EG) (1 juli)
- 1973 Toetreding van Denemarken, Ierland en het Verenigd Koninkrijk tot de EG (1 januari)
- 1979 Invoering van een Europees Monetair Stelsel (EMS) om de wisselkoersen te stabiliseren (13 maart)
- 1979 Rechtstreekse verkiezing van het Europees Parlement (7-10 juni)
- 1981 Griekenland treedt toe tot de EG (1 januari)
- 1986 Portugal en Spanje treden toe tot de EG (1 januari)
- 1986 Ondertekening Europese Akte tot aanpassing van de Verdragen van Rome over interne markt en versoepeling van de besluitvorming (17 en 28 februari)
- 1987 Europese Akte treedt in werking (7 juli)
- 1992 Ondertekening Verdrag van Maastricht, betreffende de Europese Unie (EU) (7 februari)
- 1993 Inwerkingtreding Verdrag van Maastricht. De EU gaat uit drie pijlers bestaan: economisch beleid, buitenlands en veiligheidsbeleid, en justitie en binnenlandse

- zaken. Besluit wordt genomen tot het op termijn invoeren van de euro (1 november)
- 1995 Toetreding van Finland, Oostenrijk en Zweden tot de EU (1 januari)
- 1997 Instelling van het Stabiliteits- en Groeipact: EU-lidstaten spreken een aantal criteria af waaraan de nationale begrotingen in het vervolg moeten voldoen, ten behoeve van de stabiliteit van de in te voeren euro (17 juni)
- 2001 Ondertekening van het Verdrag van Nice (26 februari)
- 2002 Invoering van de euro in twaalf van de vijftien EU-lidstaten (1 januari)
- 2003 Inwerkingtreding Verdrag van Nice tot hervorming van de EU in verband met de uitbreiding van het aantal lidstaten (1 februari)
- 2004 Toetreding van Cyprus, Estland, Hongarije, Letland, Litouwen, Malta, Polen, Slovenië, Slowakije en Tsjechië (1 mei)
- 2004 Akkoord over het Verdrag tot vaststelling van een Grondwet voor Europa (Europese Grondwet) (18 juni)
- 2005 Verwerping van het Grondwettelijk verdrag in Frankrijk (29 mei) en Nederland (1 juni)
- 2007 Toetreding van Bulgarije en Roemenië (1 januari)
- 2007 Ondertekening Verdrag van Lissabon tot hervorming van de EU, ter vervanging van de verworpen Europese Grondwet (13 december)
- 2009 Tsjechische president ondertekent als laatste het Verdrag van Lissabon; ratificatieprocedure in alle 27 lidstaten voltooid (3 november)
- 2009 Inwerkingtreding Verdrag van Lissabon (1 december)
- 2010 Begin van Europese staatschuldencrisis; ernstige twijfels omtrent de staat van de Griekse overheidsfinanciën (januari)
- 2012 Europese Raad wordt het eens over een nieuw Begrotingsverdrag voor alle landen van de Eurozone, ter versterking van het Stabiliteits- en Groeipact (30 januari)
- 2012 Vertegenwoordigers van de zeventien eurolanden zetten hun handtekening onder het verdrag ter instelling van een Europees Stabiliteitsmechanisme (ESM), om te voorkomen dat landen met financiële problemen de euro verzwakken (2 februari)
- 2012 Het ESM wordt operationeel (8 oktober)
- 2012 Akkoord omtrent een Europese bankenunie: Europese banken worden onder toezicht van de Europese Centrale Bank geplaatst (8 december)

Over de auteurs

Dr. J.W.L. (Jan Willem) Brouwer (1956) is als onderzoeker verbonden aan het Centrum voor Parlementaire geschiedenis in Nijmegen en als *maître de conférences* aan de UCL Louvain-la-Neuve. Hij studeerde geschiedenis in Groningen en Parijs (Paris I – Sorbonne) en promoveerde in Leiden op *Divergences d'intérêts et mauvaises humeurs. La France et les pays du Benelux devant la construction européenne, 1942-1950*. Brouwer publiceerde met Ine Megens *Joseph Luns. 1911-2002* (Amsterdam, Elsevier, 2012) en met Johan van Merriënboer *Van buitengaats naar Binnenhof. P.J.S. de Jong, een biografie* (Amsterdam, Boom 2011, 2e gewijzigde druk).

Dr. A.G. (Anjo) Harryvan (1957) studeerde geschiedenis en rechtsgeleerdheid aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, promoveerde aan het Europees Universitair Instituut te Florence en is werkzaam als universitair docent Internationale Betrekkingen aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij publiceerde over Nederlands buitenlands beleid en Europese integratie, waaronder *In pursuit of Influence. The Netherlands' European Policy during the Formative Years of the European Union, 1952-1973* (Brussel, P.I.E. – Peter Lang, 2009).

Prof.dr. J. (Jan) van der Harst (1957) voltooide in 1983 zijn studie geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden. Van 1983-1986 deed hij promotieonderzoek aan het Europees Universitair Instituut in Florence, Italië, alwaar hij in 1988 zijn dissertatie verdedigde. Van 1986-1987 was hij als docent verbonden aan de afdeling European Studies van het University College Cork in Ierland, en sindsdien is hij werkzaam bij de Afdeling Internationale Betrekkingen en Internationale Organisatie van de Rijksuniversiteit Groningen. In juni 2008 is hij benoemd tot hoogleraar in de Geschiedenis en Theorie van Europese Integratie.

Mr.dr. J.C.F.J. (Johan) van Merriënboer (1962) studeerde in Utrecht ge-

schiedenis en Nederlands recht, Europeesrechtelijke richting, en haalde een eerstegraads bevoegdheid economie. Hij promoveerde in 2006 op een biografie over Europees Commissaris Sicco Mansholt. Van Merriënboer is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis (CPG) in Nijmegen. Hij is coauteur van verschillende delen in de CPG-serie *Parlementaire Geschiedenis van Nederland na 1945*, en van de biografieën over de premiers De Jong en Van Agt.

Dr. H. (Hilde) Reiding studeerde geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en promoveerde in 2007 bij het Studie- en Informatiecentrum Mensenrechten van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid in Utrecht. Sinds 2006 is zij als onderzoeker verbonden aan het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis in Nijmegen. Zij publiceerde werk op het terrein van parlementaire en politieke geschiedenis, mensenrechten en buitenlands beleid.

In 2008 startten Uitgeverij Boom en het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen een reeks publicaties over de Nederlandse politiek. Tot dusverre zijn verschenen:

1. Patrick van Schie en Gerrit Voerman (red.), *Zestig jaar vvd*, Amsterdam, 2008.
2. Marcel ten Hooven en Ron de Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie, 1908-1980*, Amsterdam, 2008.
3. Gerrit Voerman en Nelleke van de Walle, *Met het oog op Europa. Affiches voor de Europese verkiezingen, 1979-2009*, Amsterdam, 2009 (in samenwerking met het Montesquieu Instituut).
4. Joop Hippe en Gerrit Voerman (red.), *Van de marge naar de macht. De ChristenUnie, 2000-2010*, Amsterdam, 2010.
5. Gerrit Voerman, Bert van den Braak en Carla van Baalen (red.), *De Nederlandse eurocommissarissen*, Amsterdam, 2010 (in samenwerking met het Montesquieu Instituut).
6. Paul Lucardie en Gerrit Voerman (red.), *Van de straat naar de staat? GroenLinks, 1990-2010*, Amsterdam, 2010.
7. Gerrit Voerman (red.), *De conjunctuur van de macht. Het Christen-Democratisch Appèl, 1980-2010*, Amsterdam, 2011.
8. Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *Populisten in de polder*, Amsterdam, 2012.
9. Koen Vossen, *Rondom Wilders. Portret van de PVV*, Amsterdam, 2013.
10. Anjo G. Harryvan en Jan van der Harst (red.), *Verloren consensus. Europa in het Nederlandse parlementair-politieke debat, 1945-2013*, Amsterdam, 2013 (in samenwerking met het Montesquieu Instituut).

In voorbereiding zijn een bundel over de pvda en een monografie over de SP.

Het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) is onderdeel van de Rijksuniversiteit Groningen. Het Centrum is aangesloten bij het in Den Haag gevestigde Montesquieu Instituut, een samenwerkingsverband waartoe ook het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis, het Parlementair Documentatiecentrum, de Campus Den Haag en de Capaciteitsgroep Publiekrecht van de Universiteit Maastricht behoren.

Jan Willem Brouwer, Anjo G. Harryvan, Jan van der Harst, Johan van Merriënboer en Hilde Reiding behandelen in *Verloren consensus* het debat in de Nederlandse politiek over Europese integratie sinds de Tweede Wereldoorlog. De Europese Unie staat momenteel in de volle belangstelling, zowel in Nederland als daarbuiten. Onder invloed van de financiële en economische crisis en de gevaren waarmee overheden en banken in de lidstaten geconfronteerd zijn geraakt, is publieke twijfel over ondersteuning van voortgaande Europese samenwerking toegenomen. Anderzijds is de Europese Unie de belichaming van ruim een halve eeuw vrede, welvaart en stabiliteit en om die reden beloond met de Nobelprijs.

In 2012 is Europa voor het eerst een serieus thema geworden in de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen. Het onderwerp is *gepolitiseerd* geraakt en de term eurosceptis heeft in korte tijd ruime ingang gevonden. Het merendeel van de berichtgeving over de crisis richt zich op het heden en de korte termijn, zonder veel aandacht voor 'waar we vandaan komen' en voor de diepere wortels van de problematiek. Dit boek probeert juist door de focus te richten op de ontwikkeling van partijpolitieke stellingnames *door de tijd heen* in kaart te brengen of er sprake is van cesuren en breukvlakken in de Nederlandse houding ten aanzien van Europa, of juist van continuïteit. Uit het onderzoek komt naar voren hoe in het nationale politieke debat de opkomende bestuurslaag Europa is bejubeld, verguisd, of in elk geval de maat genomen.

Deze uitgave is tot stand gekomen onder de auspiciën van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen in Groningen, het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis in Nijmegen en het Montesquieu Instituut in Den Haag. De redacteurs van het boek, Anjo G. Harryvan en Jan van der Harst, zijn beiden verbonden aan de opleiding Internationale Betrekkingen en Internationale Organisatie van de RU Groningen.

WWW.UITGEVERIJBOOM.NL

ISBN 978 94 6105 992 5

9 789461 059925 >